

הקונסוליה הבריטית בירושלים, יישום סמכותה המשפטית הקונסולארית,

והתדיינות עם הרשויות העות'מאניות במקרים פליליים מעורבים

1840-1878

אייל ארי

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג להיסטוריה של המזרח התיכון

ספטמבר 2008

הקונסוליה הבריטית בירושלים, יישום סמכותה המשפטית הקונסולארית,

וההתדיינות עם הרשויות העות'מאניות במקרים פליליים מעורבים

1840-1878

מאת: אייל ארי

בהדרכת: פרופ' דוד קושניר

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרוח

החוג להיסטוריה של המזרח התיכון

ספטמבר 2008

מומלץ לשיפוט על ידי _____
(מדריך העבודה)

תאריך _____

מאושר לשיפוט על ידי _____
(יו"ר ועדת הדוקטורט)

תאריך _____

הכרת תודה

ברצוני להביע את תודתי העמוקה למורי ורבי פרופ' דוד קושניר, מנחה עבודת הדוקטוראט, שמלווה אותי בדרכי האקדמית מזה יותר מעשור. קשה, אם לא בלתי אפשרי, לצמצם למספר מילים את התודות שאני חב לו על כל השנים בהן ליווה, תמך, וסייע לי בכל ההיבטים האקדמיים והמנטאליים הכרוכים במסע הארוך עד הלום. ללא הדרך אותה הטווה בעבורי ביד מקצועית ובטוחה, תמיכתו הפעילה, הערותיו המשכילות וסבלנותו, עבודה זו לא הייתה יוצאת אל הפועל.

ברצוני להודות לרשות ללימודים מתקדמים באוניברסיטת חיפה, ולעומדת בראשה, פרופ' סופיה מנשה, על שהעניקה לי מלגת השתלמות נדיבה, ולמועצה להשכלה גבוהה על שבחרה בי לקבל את המלגה ע"ש נתן רוטנשטרייך לדוקטורנטים מצטיינים. ללא מלגות אלו לא היה עולה בידי לסיים את כתיבת המחקר. כמו כן, ברצוני להודות ללשכת הרקטור באוניברסיטת חיפה ולרקטור האוניברסיטה עצמו, פרופ' יוסי בן ארצי, על ההקצבה הנדיבה שאפשרה לי לצאת לאנגליה לשם איסוף החומר הראשוני בעבור המחקר.

מבין האנשים הרבים להם אני חב תודה, ברצוני להודות תחילה לפרופ' גד גילבר. דלתו הפתוחה תמיד, הסיוע שהעניק לי בגיוס מלגות, עצותיו האישיות והמקצועיות שערכן אינו יסולא בפז, והתמיכה השוטפת מצדו לאורך מרבית שנות לימודי בחוג, היוו דלק חיוני במסעי עד הלום.

תודתי העמוקה נתונה גם לדר' פרומה זקס שלאורך שנים רבות מהווה בעבורי מורה וחברה לדרך.

ברצוני להודות לכל מורי החוג להיסטוריה של המזה"ת באוניברסיטת חיפה, ובמיוחד לפרופ' עמליה לבנוני, לפרופ' בוטרוס אבו-מנה, לפרופ' קייס פירו, ולפרופ' יוסף נבו. תמיכתם האקטיבית סייעה רבות בידי.

תודה מיוחדת נתונה למרכזת החוג להיסטוריה של המזה"ת באוניברסיטת חיפה, גב' נאוה זק, על שלאורך כל שנות לימודי בחוג, השרתה אווירה חברית ותומכת, ועל שסייעה לי רבות בהתמודדות עם מכשולים טכניים ומנהליים רבים.

ברצוני להודות לאבי ואימי שהאמינו בי לאורך כל הדרך באהבה ובתמיכה אין קץ. לאימי שופעת שמחת החיים שהנה בעבורי חוף מבטחים וקן חם, ולאבי מלא החוכמה והידע שהנו בעבורי מודל לחיקוי וחברי הטוב ביותר.

ולבסוף, תודה ונשיקה לבת זוגתי אמירה. האישה לצידי שללא אהבתה, סבלנותה, והפרגון נטול הגבולות אותם היא יודעת לתת ברוחב לב בוודאי הייתי מתייאש כבר מזמן.

תוכן עניינים

VI-XVI		תקציר
1-14		מבוא
2-4	הגדרות ותיקוף	•
5	מבנה המחקר	•
5-10	הסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה העות'מאנית בראי המחקר האקדמי	•
11-14	הערה בנוגע למקורות הראשוניים	•
15-25	פרק 1 - הקפיטולציות כטקסטים משפטיים	
15-21	א. הקפיטולציות כבסיס לסמכות המשפטית הקונסולארית - סקירה היסטורית	א.
23-26	ב. אופיין של הקפיטולציות	ב.
27-45	פרק 2 - הסמכויות המשפטיות הזרות והעות'מאניות על פי הקפיטולציות	
27-35	א. המסגרת התיאורטית	א.
35-40	ב. המצב בפועל	ב.
40-46	ג. דרגומנים ובני חסות	ג.
47-86	פרק 3 – הפריבילגיות המשפטיות הבריטיות באימפריה העות'מאנית במאה ה-19	
47-56	א. האינטרסים הבריטים באימפריה העות'מאנית במאה ה-19	א.
56-63	ב. השירות הקונסולארי הבריטי באימפריה העות'מאנית במאה ה-19 – מבט כללי	ב.
63-83	ג. היסודות המשפטיים של הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית באימפריה	ג.
63-67	• הסמכות המשפטית הקונסולארית על פי הקפיטולציות	•
67-71	• הסמכות המשפטית הקונסולארית וההסכמים הביטראליים	•
71-83	• הסמכות המשפטית הקונסולארית ב <i>Foreign Jurisdiction Act</i> וצווי השעה	•
83-87	ד. נתינים בריטים ומערכת המשפט העות'מאנית	ד.
88-107	פרק 4 - מחוז ירושלים מ-1840 ועד 1857 – סוגיות פוליטיות ומשפטיות	
89-94	א. המצב הפוליטי במחוז ירושלים בשנות ה-40 וה-50	א.
94-106	ב. המושל, המג'לס ים ומערכת המשפט	ב.
96-100	• תמורות במערכת הפוליטית - המועצה המנהלית	•
100-107	• תמורות במערכת המשפטית	•

108-138	פרק 5 - הקונסוליה הבריטית בירושלים – היבטים פוליטיים ומשפטיים
	א. האינטרסים הבריטים בארץ ישראל במאה ה-19 והקמת הקונסוליה הבריטית בירושלים
108-128
108-111 • הרקע להקמת הקונסוליה
111-116 • תולדות הקונסוליה עד 1878
116-129 • שלושת הקונסולים הראשונים ופעילותם
129-134 ב. נתינים ובני חסות בריטים
134-138 ג. הקונסוליה הבריטית בירושלים והיהודים

פרק 6 - הקונסולים הבריטים, המושלים ומערכת המשפט העות'מאנית

139-169	מהרסטורציה ועד 1857
141-148 א. הקונסולים ביושבם כשופטים קונסולאריים
149-154 ב. פין והגנה על הלא מוסלמים
 ג. מקרים מעורבים בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים במהלך שנות ה-40 וה-50
154-169

פרק 7 - מקרי חקר – 1845-1857

170-192 א. המקרה של לואיגי בריפה
192-202 ב. המקרה של האב לייד

פרק 8 - מחוז ירושלים מ-1857 ועד 1878 – סוגיות פוליטיות ומשפטיות

203-211 א. תמורות פוליטיות ומשפטיות בממשל המחוזי
204-210 • חוק הלאיתים – מבט כללי
210-214 • יישומו של חוק הלאיתים במחוז ירושלים
215-220 ב. המצב הפוליטי במחוז ירושלים – 1880-1857

פרק 9 – הקונסולים הבריטים, המושלים ומערכת המשפט העות'מאנית

221-238	מ-1857 ועד 1878
221-228 א. תמורות ביחסים בין זרים לממשל העות'מאני במחוז ירושלים אחרי מלחמת קרים
228-238 ב. תמורות ביחסים בין הקונסולים הבריטים והממשל העות'מאני בשנות ה-60 וה-70

פרק 10 - מקרי חקר – 1858-1874

239-247 א. הרצח של מתילדה כריסי
247-262 ב. המקרה של פיטר משולם

263-273 סיכום

274-286 רשימת מקורות

הקונסוליה הבריטית בירושלים, יישום סמכותה המשפטית הקונסולארית,

וההתדיינות עם הרשויות העות'מאניות במקרים פליליים מעורבים

1840-1878

אייל ארי

תקציר

בסוף שנת 1836, ועל רקע המאבק בין מחמד עלי לעות'מאנים והתגברות המעורבות הבריטית במאבקים סביב ה"שאלה המזרחית", נפלה החלטה במשרד החוץ הבריטי בראשותו של לורד פלמרסטון (Palmerston) להקים תת-קונסוליה בריטית קבועה בירושלים, הקונסוליה האירופאית הראשונה בבירת מחוז זה. בהיותו של מחוז ירושלים בעל חשיבות אסטרטגית ומדינית רבה בעבור הבריטים, תפקידם המרכזי של הקונסולים שכיהנו בירושלים, מפתחתה הרשמית של הקונסוליה ב-1839 ועד סגירתה ב-1914, היה לבסס את היחסים בינם כנציגי בריטניה בארץ ישראל, לבין השלטון העות'מאני והאוכלוסייה המקומית. בפועל, ישומו של תפקיד זה נשא עמו היבט אישי ואינטימי והורכב מאין ספור מפגשים, שיחות והתכתבויות עם האנשים שחיו בעיר עצמה ובמחוז. אלו כללו את אנשי השררה המקומיים (מושלים, פקידים, נכבדים מקומיים ושיחיים כפריים ובדווים), דמויות רבות מקרב האוכלוסייה המקומית, כמו גם, כמובן, חברים בקהילה הבריטית והקהילות הזרות האחרות בירושלים.

היחסים הבין-אישיים בתוך המארג החברתי המורכב במחוז ירושלים התנהלו לרוב על מי מנוחות, אך לעיתים, כמו בכל חברה ובכל עידן, התרחשו סכסוכים והתנגשויות מסוגים שונים. הפיתרון של סכסוכים אלו הצריך מהקונסולים, כנציגים הרשמיים של בני קהילותיהם, להפעיל את הסמכויות שהוענקו להם מתוקף כתבי הקפיטולציות כפי שנוסחו כבר במאה ה-17. סמכויות אלו אפשרו לקונסולים הבריטים לעשות למען פתרון סכסוכים אזרחיים ופליליים מסוגים שונים שהתגלעו בתוך קהילותיהם, או בין נתיניהם לנתיניהם מקהילות זרות אחרות, כמו גם מקרים מעורבים בין נתיניהם לנתיניהם עות'מאנים. סכסוכים אלו נדונו, לפני עניינם והצדדים המעורבים, בבית הדין הקונסולארי שהוקם עם הקמת הקונסוליה, או בערכאות העות'מאניות.

מטרת המחקר הנה לבחון את הדרך בה הקונסולים הבריטים בירושלים יישמו בפועל את הסמכויות המשפטיות שהוענקו להם מתוקף הקפיטולציות ומסמכים משפטיים אחרים, הן בטיפולם במקרים בתוך הקהילה הבריטית, והן במגעייהם עם הרשויות העות'מאניות בין 1839 ל-1878, תקופה המקבילה לתקופה *התנזימאית*. לצורך כך, נערכה תחילה בחינה מיוחדת של הקפיטולציות והסמכות המשפטית הקונסולארית שנבעה מהן, והממצאים מניתוח תיאורטי זה הוצבו כנגד מגוון רחב של מקרים משפטיים בהם היו מעורבים נתינים ובני חסות בריטים ושהתנהלו במחוז ירושלים במהלך התקופה האמורה.

המחקר יצא משתי הנחות יסוד: ראשית, עד תחילת המאה ה-19 היוו כתבי הקפיטולציות חלק ממכלול החוקים והתקנות שנבעו מסמכותו של הסולטאן כמחוקק (*קאנון*). ככאלו, היוו הקפיטולציות במקורן הסדרים בין הסולטאן לבין אנשים ספציפיים שזכויותיהם וחובותיהם עוגנו *בבראיתים* זמניים. הקפיטולציות הסדירו גם את מינויים של קונסולים ברחבי האימפריה, לא כנציגיהם של ממשלות זרות, כי אם של קהילות סוחרים ספציפיות; ושנית, הקפיטולציות, כמכשירים משפטיים עות'מאניים, הגבילו את סמכותם המשפטית של קונסולים אלו וקבעו תנאים ברורים ביותר להפעלתה. לפיכך, לא ניתן להביט על סמכות זו כתחום בו נהנו הקונסולים מאקסטרטוריאליות משפטית בנפרד מהסדר המשפטי העות'מאני, אלא יש לראות בה דווקא חלק ממנו.

על בסיס שתי הנחות יסוד אלו נערך תחילה ניתוח מקיף של כתבי הקפיטולציות. מניתוח זה עלה שהפריבילגיות המשפטיות שניתנו לזרים נחלקות לשתי קטגוריות: (1) סמכות משפטית מלאה לקונסולים לדון במקרים שהתגלעו בתוך קהילותיהם במסגרת בתי דין קונסולאריים; (2) סמכות משפטית לרשויות העות'מאנית לדון במקרים שהתגלעו בין נתינים זרים לנתינים עות'מאנים. מבחינה זו ניתן לומר שמעמדן המשפטי של קהילות הזרות באימפריה היה דומה למעמדן המשפטי של קהילות הלא מוסלמיות מקרב הנתינים העות'מאנים. למעשה, נראה שהייתה זו הפריבילגיה העתיקה שניתנה *לדיימים* לטפל בעצמם בחלק מהמקרים שהתגלעו בתוך קהילותיהם במסגרת בתי דין קהילתיים, שהיוותה את הבסיס לפריבילגיה הדומה שהוענקה לקהילות הזרות.

בין שתי אוכלוסיות אלו היה, עם זאת, הבדל משמעותי שכן בניגוד *לדיימים* שהיו חלק אינטגרלי מהחברה העות'מאנית, הנתינים הזרים שחיו ועבדו באימפריה נותרו תמיד נטע זר. בעוד שמעמדם של *הדיימים* באימפריה הוגדר מתוקף מסורת עתיקה שעוגנה הן בחוק הדתי והן בנוהג המקובל, הרי שהיו אלה

הקפיטולציות שעיגנו את מעמדן של הקהילות הזרות בתוך החברה העות'מאנית. הפונקציה העיקרית של הסדרים אלו (מעבר לפונקציות המסחריות שהחל במאה ה-17 הוזכרו בהן רק באופן כללי והוסדרו במפורט בהסכמים מסחריים נפרדים) הייתה לעגן את מעמדם המשפטי של זרים על מנת שלא יהוו איום על המארג החברתי המסורתי. לשם כך, ניתנה בידם אוטונומיה חלקית שאפשרה להם לחיות ולעבוד באימפריה כקהילות נבדלות, ואף להעסיק עובדים מקרב הנתינים העות'מאנים, אך כל זאת בתוך המסגרת המסורתית, החברתית והמשפטית, העות'מאנית.

הניתוח של הקפיטולציות בחלקו הראשון של המחקר מציב את התשתית התיאורטית לחלקו השני שהוקדש לבחינה של הדרך בה יושמו הסעיפים המשפטיים בקפיטולציות בפועל. המחקר בא לבחון את יישומה של הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית בירושלים במאה ה-19, זאת מתוך תפיסה לפיה בשל אופיו המיוחד של מחוז זה, שהיה מוקד לאינטרסים מערביים ולנוכחותם של קהילות זרות גדולות, הוא מהווה מקרה חקר יחיד במינו לבחינת סוגיה זו. ההתמקדות של המחקר הנוכחי בתקופת התגזימאת רבת התהפוכות, כמו גם הנגישות למכלול כמעט שלם של המקרים החשובים שניהלה הקונסוליה הבריטית בירושלים מהקמתה ועד 1877, חשפו תהליכים בלתי מוכרים עד כה במספר תחומים.

את הממצאים הרבים מן המחקר הנוכחי ניתן לחלק על פי שתי קטגוריות של סמכויות שיפוטיות, כפי שאלו מוגדרות בקפיטולציות: (1) סמכויות שיפוטיות שניתנו לקונסולים הבריטים – אלו כללו את הזכות לטפל במקרים, אזרחיים ופליליים, שהתגלעו בתוך הקהילה הבריטית, כמו גם מקרים בהם נתינים או בני חסות בריטים נתבעו על ידי נתינים או בני חסות מקהילות זרות אחרות. מקרים אלו טופלו על ידי הקונסולים הבריטים ביושבם כשופטים בראש בית הדין הקונסולארי ועל פי החוק הבריטי; (2) הסמכות שהייתה בידי הרשויות העות'מאניות לדון על פי החוק העות'מאני במקרים, אזרחיים ופליליים, שהתגלעו בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים.

כפי שכבר הוזכר, ניתן לומר שעד סוף המאה ה-18 הפריבילגיה שהוענקה בקפיטולציות לקונסולים הבריטים, כמו לשאר הקונסולים הזרים, לטפל בעצמם במקרים שהתגלעו בתוך קהילותיהם במסגרת בתי דין קונסולאריים, לא הייתה שונה באופן מהותי מהסמכות שניתנה למיעוטים הדתיים לטפל בסכסוכיהם הפנימיים בהתאם למנהגיהם ובמסגרת בתי הדין הקהילתיים. מבחינה זו, ניתן לראות את בתי הדין

הקונסולאריים כחלק מהסדר המשפטי העות'מאני טרם רפורמות התנזימאת, וזאת לצד בתי הדין של קהילות המיעוטים, הערכאה הפלילית ברשות המושל (המג'לס-י מזאלם) ומערך בתי הדין השרעיים.

מצב זה השתנה, לפחות מבחינה פורמאלית, עם עיגון של הקפיטולציות בהסכמים הבילטרליים שנחתמו בין מעצמות אירופה לשער העליון במחצית הראשונה של המאה ה-19. בעוד שלפני כן היו הקפיטולציות, לכאורה, חלק מהקאנון העות'מאני, כעת הפכו לכלים משפטיים המעוגנים בהסכמים בילטרליים. שינוי זה הוביל לתמורה מהותית במעמד של הקונסולים. אלו הפכו מנציגים ישירים של קהילות סוחרים נושאי בראת, לנציגים רשמיים של מדינות ריבוניות. במעמד זה, בתי הדין הקונסולאריים שפעלו תחת סמכותם חדלו להיות חלק מהסדר המשפטי העות'מאני והפכו, במקום זאת, לחלק מהמערכת המשפטית של המדינות אותן ייצגו.

במקרה הבריטי שינויים אלו גררו עמם מספר תמורות חשובות: "הלאמת" חברת הלבנט ב-1825 והפיכתם של הקונסולים לנציגים רשמיים של הכתר; הפרסום, החל מ-1843 של חוקים ותקנות קונסולאריות שהגדירו באופן מדויק את גבולות הסמכות המשפטית של הקונסולים באימפריה; הפיכתם של בתי הדין הקונסולאריים למוסדות שפעלו תחת סמכות הממשלה הבריטית (תהליך שהגיע לשיאו עם הקמת בית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול ב-1857); ושורה של רפורמות מבניות בשירות הקונסולארי הבריטי באימפריה.

עם הפיכתם של הקונסולים, מתוקף הסכמים בילטרליים, לנציגים רשמיים של ממשלת בריטניה, הוגדרה מחדש הסמכות שניתנה להם בקפיטולציות לטפל בעצמם במקרים בתוך קהילותיהם, או מול קהילות זרות אחרות. שינוי זה התרחש מתוקף חוקים ותקנות קונסולאריות בריטיות. אלה נוספו לכתבי הקפיטולציות והפכו את הסמכות שהעניקו העות'מאנים לקונסולים לטפל בעצמם במקרים בתוך קהילותיהם לסמכות "אקסטרטוריאליית". תהליך זה הוביל לשינוי גם בדרך בה פעלו בתי הדין הקונסולאריים הבריטים ברחבי האימפריה. אם לפני כן מעמדם של בתי דין אלו בוסס על הקפיטולציות, הרי שבמאה ה-19 ועיגון הקפיטולציות בהסכמים בילטרליים, הוסדר מעמדם בחוק הבריטי, וסמכויותיהם הוגדרו במדויק בצווי שעה ובתקנות קונסולאריות. תהליכים כלליים אלו, כפי שהם מתוארים לעיל, השפיעו גם על דרך התנהלותה של הקונסוליה הבריטית בירושלים, כפי שעלה מניתוח המקרים המשפטיים בהם טיפלה מהקמתה ב-1839 ועד 1878.

מניתוח סיכומי המקרים (דוחות משטרה) ששלחו הקונסולים למשרד החוץ בסופה של כל שנה, עולה שבית הדין הקונסולארי הבריטי בירושלים במאה ה-19 טיפל בשלושה סוגי מקרים. ראשית, מקרים אזרחיים ופליליים קלים שהתגלעו בין נתינים בריטים. ברובם של מקרים אלו היו מעורבים נתינים בריטים מהאיים האיוניים וממלטה, ובחלקם גם בני חסות מקרב הקהילה היהודית. בהסתמך על הקפיטולציות, בית הדין הקונסולארי טיפל גם במספר קטן של מקרים בהם היו מעורבים בני חסות מקרב הנתינים העות'מאנים (דרגומנים). בהקשר זה חשוב לציין שניתוח המקרים גילה שבפועל הטיפול באלו היה תלוי ברצונם הטוב של הקונסולים. במידה וחפצו בכך החילו עליהם את סמכותם, אך באותו האופן יכלו להעבירם לטיפול הערכאות העות'מאניות, כפי שעשו במקרים מסוימים. שנית, על בסיס עיקרון *forum rein*, הוסמך בית הדין הקונסולארי הבריטי לדון במקרים בהם נתינים או בני חסות בריטים נתבעו על ידי נתינים או בני חסות מקהילות זרות אחרות. סמכות זו הייתה מוגבלת שכן הקפיטולציות קבעו שבמידה ואחד הצדדים בחר לעתור לערכאות העות'מאניות, סמכותם של בתי הדין הקונסולאריים לדון בעניין הייתה בטלה. זכות זו להעביר את הדיון לערכאות העות'מאניות לא נותרה על הנייר בלבד ונעשה בה גם שימוש ממשי. לבסוף, נמצא שבית הדין הקונסולארי הבריטי בירושלים דן גם במקרים אזרחיים קלים בהם נתינים עות'מאניים תבעו נתינים בריטים. למרות שנוהג זה היה מנוגד לקפיטולציות, נראה שהוא הפך למקובל בירושלים כהמשך לעיקרון *forum rein*.

בכל הקשור לאכיפה נמצא שמעצר חשודים, כמו גם הוצאתם לפעול של פסקי דין שנבעו מבית הדין הקונסולארי בירושלים, היו תלויים במנגנוני השיטור וההוצאה לפועל המקומיים. על שירותים אלו שילמו הקונסולים מתקציב הקונסוליה לרשויות המקומיות. תלות זו במנגנונים עות'מאניים לצורך הוצאה לפועל לא עוגנה ישירות בקפיטולציות והתפתחה כתוצאה מכורח המציאות.

תמונה מורכבת עוד יותר מתגלה כאשר בוחנים את הקטגוריה השנייה של סמכות משפטית; קרי, סמכותן של הרשויות העות'מאניות לדון, על פי החוק העות'מאני, במקרים מעורבים, אזרחיים ופליליים, שהתגלעו בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים, כאשר המחקר הנוכחי מתמקד במקרים פליליים. במקרה הבריטי יש לחלק קטגוריה זו לשני סוגים של מקרים:

- מקרים מעורבים, אזרחיים ופליליים, בהם נתינים בריטים עמדו כתובעים – כתבי הקפיטולציות לא כללו התייחסות ישירה לדרך בה יש לטפל במקרים מעין אלו. דבר זה נבע מכך שהכללים המקובלים במשפט הבינלאומי בעת ניסוח הקפיטולציות הכתיבו הלכה לפיה על מקרים מעין אלו להיות מטופלים

על ידי הערכאות המשפטיות של הצד הנתבע, במקרה זה הערכאות העות'מאניות הרלוונטיות. על מנת להגן על זכויותיהם של התובעים, הקפיטולציות נתנו בידי הקונסולים שתי פריבילגיות חשובות בהקשר זה: הזכות לספק לנתיניהם ליווי של דרגומן מהקונסוליה; והזכות לערער על פסק הדין לערכאות עות'מאניות גבוהות יותר. בירושלים בתקופת התגזימאט מקרים אזרחיים מסוג זה נדונו בפני המחכמה (מקרים אלו נמצאים מעבר לתחום עיסוקו של המחקר הנוכחי). מקרים פליליים, בהם מתמקד המחקר, נדונו עד סוף שנות ה-60 מול גוף שהורכב מהמושל, הקאדי, המופתי וחברים במג'לס-אדארה או המג'לס-י תחקיק. החל ב-1868 הועבר הטיפול במקרים אלו לבתי הדין הנאמים שאך זה הוקמו במחוז;

- מקרים מעורבים, אזרחיים ופליליים, בהם נתינים בריטים עמדו כנתבעים או כנאשמים – על פי הקפיטולציות מקרים אלו אמורים היו להיות מטופלים על ידי הערכאות העות'מאניות הרלוונטיות. מקרים אזרחיים טופלו לרוב בבתי הדין השרעיים (קטגוריה זו נמצאת מעבר לתחום עיסוקו של המחקר). מקרים פליליים אמורים היו להתנהל על פי סעיף 42 בקפיטולציות הבריטיות של 1675. סעיף זה נתן לקונסולים הבריטים את הפריבילגיה לטפל במשותף עם הרשויות העות'מאניות במקרים פליליים חמורים בהם עמדו נתינים בריטים כנאשמים. סעיף זה נוסח באופן עמום ולכן היה פתוח למינים שונים של פרשנות, הן על ידי הבריטים והן על ידי העות'מאנים.

המחקר הנוכחי התמקד רובו ככולו במקרים פליליים חמורים שהיוו את חלק הארי של המקרים המעורבים המתועדים שהתרחשו בירושלים. במסגרת המחקר נערכה סקירה מקיפה של מרבית המקרים הפליליים המעורבים הנכללים בשתי הקטגוריות בהם טיפלה הקונסוליה הבריטית בירושלים לאורך תקופת התגזימאט. חשוב להדגיש שניתוח המקרים נערך מנקודת הראות הבריטית. מסיבה זו, המקורות הבריטיים הם אלו שהיו הרלוונטיים ביותר לצורך המחקר הנוכחי.

הטיפול במקרים פליליים מעורבים הושפע מאד מההתפתחויות במערכת המשפטית העות'מאנית לאורך תקופת התגזימאט. דבר זה נבע מהעובדה שמרבית המקרים המעורבים בתקופה שנבחנה התנהלו במסגרת הערכאות העות'מאניות הפליליות. דיווחיהם של הקונסולים הבריטים בירושלים בנוגע למקרים המשפטיים בהם טיפלו, כמו גם הניתוח של חלק מהמקרים עצמם, מאירים מזווית נוספת את מאבק הסמכויות שהתנהל בין מושלי המחוז, המג'לסים ובית הדין השרעי בשנות ה-40 וה-50, בתקופה בה המערכת המשפטית העות'מאנית הייתה בעיצומם של תהליכי רפורמה. ריבוי הגופים בתקופה זו שנאבקו

על סמכויות, כמו גם היעדרם של קודים משפטיים מסודרים והנחיות ברורות בנוגע להליכי משפט, הובילו למצב בו משפטים פליליים התנהלו כמעט באופן שרירותי על ידי שילוב של הליכים ומנהגים משפטיים מסורתיים ויכולתם של המושלים לכפות את רצונם.

מצב זה של מערכת המשפט העות'מאנית בשנות ה-40 וה-50, החליש את הרשויות המקומיות וחשף אותן ללחצים והתערבות של הקונסולים הזרים. בירושלים, חולשה זו עודדה את הקונסולים לתת פרשנות חד צדדית לקפיטולציות. מעמדה פטרונית, פעלו הקונסולים באדיקות לכפות את הפריבילגיות וההגנות המשפטיות שהובטחו להם בקפיטולציות, אך מן הצד השני נמנעו מלכבד את הסמכויות המשפטיות שניתנו לרשויות העות'מאניות. יותר מכך, בתהליך הדרגתי, הורחבו ההגנות שניתנו לנתינים זרים מעבר לאמור בקפיטולציות, תוך כרסום הולך וגובר בסמכויות המשפטיות שניתנו בהן לרשויות העות'מאניות מעל לאלו.

במהלך שנות ה-60 וה-70 חל שינוי מהותי בדרך בה התנהלה מערכת המשפט העות'מאנית. התמורה החשובה ביותר הייתה הקמתה במחוז של מערכת מסודרת של ערכאות משפטיות חדשות. מערכת זו של ערכאות נזאמיות פעלה על סמך קודים משפטיים חדשים ואפשרה הליך מסודר של עתירה, חיקורי דין (חקירה צולבת) וערעור. מבחינת הליכים פליליים, הצעדים החשובים ביותר בתקופה זו היו התקנת קוד העונשין של 1858, חוקי הלאיתים של 1864 ו-1871 כולל התקנות שנלוו להם, כמו גם התקנות של 1869 שערכו ראורגניזציה במערכת בתי הדין הנזאמים. עם הקמתם זכו בתי הדין הנזאמים למונופול על ההליך השיפוטי במקרים פליליים, זאת ללא ההתערבות של מושל המחוז, או הגופים הפוליטיים (המועצות המנהליות), שנותרו אמונים על הוצאה לפועל בלבד. כפי שעולה גם מחלק מהמקרים המשפטיים שנסקרו במחקר, בתקופה זו ניתן לראות גם את השתרשותה של שיטת ה"משפט הכפול" לפיה הצד הפלילי של מקרים נדון בבית הדין הנזאמי על פי קוד העונשין של 1858, בעוד הצד ה"אזרחי", שנגע לפיצויים בגין פגיעה בגוף (אית), נידון בבית הדין השרעי.

התפתחויות אלו חיזקה מאד גם את יכולתם של הרשויות המקומיות להתמודד עם ההתערבות של הקונסולים בענייניהם. למעשה, ניתן לומר שלאור תהליכים אלו, הסמכות המשפטית הבסיסית שהותירו הקפיטולציות לעות'מאנים מעל לנתינים זרים במקרים מעורבים לא רק שלא התרופפה, אלא התחזקה. עדות לכך ניתן למצוא בעובדה שבמהלך תקופת כהונתו של הקונסול השלישי, נואל מור (Noel Moore)

1862-1890), ניתן להבחין בכך שבעוד מור וויתר על חלק מהפריבילגיות המשפטיות בהן קודמיו עשו שימוש, הסמכות של הרשויות העות'מאניות במקרים מעורבים הלכה והתחזקה.

מבחינת הדרך בה טיפלו הקונסולים הבריטים בירושלים במקרים מעורבים, ההשוואה שנערכה במחקר הנוכחי בין הטקסטים המשפטיים שהגדירו את הדרך בה יש לטפל במקרים אלו לבין הדרך בה טופלו בפועל, חשפה פער גדול בין הלכה למעשה. פער זה נבע מכך שבניגוד לבתי הדין הקונסולאריים שסמכויותיהם ודרכי פעולתם הוגדרו במדויק החל בשנות ה-40, הוראות בנוגע לטיפול במקרים מעורבים לא סופקו בתקנות הקונסולאריות, למעט התייחסות כללית לאותו סעיף 42. דומה שהנחיות ברורות בהקשר זה לא סופקו גם לרשויות העות'מאניות בירושלים. למעשה, לאורך כל התקופה שנבחנה, הסעיפים הרלוונטיים בקפיטולציות נותרו הקווים המנחים היחידים לטיפול במקרים מעורבים.

היעדרן של הוראות ברורות מעין אלו הוביל למספר תוצאות חשובות. ראשית, כל אחד מהקונסולים הבריטים שכינהו בירושלים בין 1839 ל-1878, פירש את הסעיפים הרלוונטיים בקפיטולציות באופן שונה, פרשנות שעמדה לעיתים בסתירה אף לזו של הממונים עליהם. הקונסול הראשון, וויליאם יאנג (William Young 1839-1845), היה סוחר שמונה לתפקיד כתוצאה מקשרים אישיים והיה נטול כל ניסיון דיפלומאטי. כנראה בשל חוסר ניסיון זה, אך גם כחלק מגישה פטרונית כלפי הממשל העות'מאני, בחר להתעלם מהסמכות שהייתה נתונה לעות'מאנים על פי הקפיטולציות במקרים מעורבים. במקום זאת, ביקש לטפל במקרים אלו על פי התקנות הקונסולאריות שנגעו לטיפול במקרים בין נתינים בריטים. בכך התעלם לחלוטין מהריבונות של הערכאות העות'מאניות לטיפול במקרים מעורבים. התעקשותו הובילה אותו להתנגשות חזיתית עם העות'מאנים, כמו גם עם הממונים עליו, ולבסוף להתפטרותו. עם זאת, הדיון שהתפתח כתוצאה מוויכוח זה בנוגע לסמכויות המשפטיות של הקונסולים במקרים מעורבים, יצר את התשתית לדרך ההתנהלות של הקונסולים שבאו לאחר מכן.

גיימס פיין (James Finn 1846-1862), הקונסול השני, נעדר אמנם גם הוא הכשרה דיפלומאטית, אך ניחן בחושים פוליטיים מחודדים ותחושת שליחות חזקה. בטיפולו במקרים מעורבים נקט במגוון של דרכי פעולה בתהליך של ניסוי וטעייה. לאחר שנכשל ניסיון של יאנג לשפוט נתין בריטי בפני בית דין מעורב, בריטי-עות'מאני, בהתאם לפרשנות הבריטית לקפיטולציות, הליך זה נזנח בתקופתו של פיין. מניתוח שאר המקרים מתקופתו עולה שרוב רובם של המקרים בהם היו מעורבים נתינים בריטים, באם כנאשמים או

כתובעים, הועברו לטיפולן של הערכאות העות'מאניות במחוז. פין שמר לעצמו את הזכות לאסוף ראיות ולערער על החלטות של הערכאות בירושלים לערכאות גבוהות יותר. השימוש התכוף שעשה בהליך ערעור זה לא תמיד הוכתר בהצלחה, ומספר מקרים מתקופתו נותרו פתוחים למרות לחצים, משפטיים ופוליטיים, שהפעיל לכל אורך ההיררכיה המשפטית העות'מאנית.

לבסוף, הקונסול השלישי, נואל מור, היה דיפלומט מקצועי שפעל במסגרת הסמכויות שניתנו לו. בתקופתו מקרים מעורבים בהם נתינים בריטים היו הקורבנות טופלו על ידי הערכאות העות'מאניות ללא התערבותו הישירה. בעקבות התמורות במערכת המשפטית העות'מאנית עצמה בשנות-60 וה-70, ובעיקר הקמת בתי דין נזאמים במחוז, מקרים אלו טופלו ביעילות רבה יותר מאשר לפני כן. גם מקרים בהם נתינים בריטים עמדו כנאשמים טופלו בתקופתו ביעילות על ידי הערכאות העות'מאניות. במקרים אלו ההליכים השיפוטיים הואצלו לערכאות העות'מאניות, בעוד השימוש בסעיף 42 צומצם להליכי חקירה מעורבים בלבד.

היעדרן של הנחיות ברורות בנוגע לדרך בה יש לטפל במקרים מעורבים הובילה להתנגשויות רבות בין הקונסולים לרשויות העות'מאניות על שאלות של סמכות. דבר זה בא לידי ביטוי כבר בתקופתו של יאנג, כאשר דרך טיפולו במקרים מעורבים שביקשה להפקיע את הסמכות מידי הרשויות העות'מאניות, הובילה אותו להתנגשות חזיתית עמן. עימות זה בא לידי ביטוי כמעט בכל המקרים המעורבים בהם ניסה לטפל. עמדתו הפוליטית החלשה אל מול הרשויות המקומיות, כמו גם הבלבול הרב במערכת המשפטית העות'מאנית עצמה בעקבות תהליך הרפורמה, הקשה עליו מאד ליישם בפועל את סמכויותו במקרים מעורבים. כישלונו להניע את הרשויות העות'מאניות לטפל במקרים בהם היו מעורבים נתינים בריטים, הוביל אותו לניסיון להפקיע מאלו את סמכותם. אל מול חוסר הבנה מצד הממונים עליו ומושלים עות'מאנים ממולחים, ניסיון זה כשל והוא התפטר.

פין, בתורו, הרבה להתעמת עם המושלים והרשויות המשפטיות במחוז על גבולות סמכותו המשפטית. בניגוד ליאנג, פין עמד כבר בראש קהילה גדולה של נתינים ובני חסות ונהנה מכוח פוליטי רב אל מול הרשויות המקומיות. מעמד זה אפשר לו לפעול לא אחת מעבר לסמכויותיו, ולהפעיל לחצים פוליטיים על המושלים על מנת להביא אותם לפעול במקרים מעורבים כפי שרצה. מאבקים אלו הגיעו לשיאם עם כניסתו של סורייה פאשה לתפקיד מושל המחוז ב-1857. סורייה שביקש להצר את צעדיהם של הקונסולים הזרים,

העביר את הטיפול במקרים מעורבים מפסים משפטיים לפסים פוליטיים. תוך התנגשות בלתי פוסקת עם פין, ועל חשבון הנאשמים והתובעים שנקלעו למאבקים ביניהם, הטיפול במקרים מעורבים בתקופתו נע פחות סביב השגת צדק ויותר סביב מאבקי כוח ויוקרה.

תקופת כהונתו של סורייה מסמלת גם את תחילת יישומן המוצלח של רפורמות מרחיקות לכת במערכת האדמיניסטרטיבית והמשפטית במחוז. מור, שכהן כאשר תהליכים חיוביים אלו הגיעו להבשלה, ניהל כבר יחסים תקינים הרבה יותר עם הרשויות העות'מאניות. לעומת הבלבול הרב בו הייתה שרויה המערכת המשפטית בתקופתו של יאנג והמאבקים הבלתי פוסקים בתקופתו של פין, המקרים המעורבים שהתגלעו בתקופתו של מור טופלו כבר ביעילות מרשימה על ידו ועל ידי הרשויות העות'מאניות.

תוצאה חשובה נוספת של היעדר הנחיות ברורות לטיפול במקרים מעורבים הייתה היווצרותה של סינתזה מעניינת בין נהלים משפטיים שמקורם בקפיטולציות למנהגים של פתרון סכסוכים שמקורם במסורת המשפטית המוסלמית/עות'מאנית. מאחר ובמקרים מעורבים שיתפו הקונסולים הבריטים פעולה עם בתי הדין העות'מאנים, כמעט בכל המקרים המעורבים שנסקרו נעשה שימוש במנהגים מסורתיים מעין אלו. מעבר לשימוש בהליכי בוררות ומו"מ שונים (מצלחה או צלח) בהם היו מעורבים גם נכבדים עירוניים מהמג'לס-י אדארה, כמו גם השימוש בכתבי הגנה (אמאן) על מנת להבטיח עדויות במקרים מעורבים, הפעילו הקונסולים שני מנהגים מסורתיים עיקריים: (1) עיקרון הקסאמה שאפשר ענישה קולקטיבית (לרוב תשלום קנס) במקרים בהם לא ניתן היה להצביע על אשמים ספציפיים. בהקשר זה, בעוד הקפיטולציות פטרו את הקהילות הזרות מחבות קולקטיבית מעין זו, הקונסולים הבריטים בירושלים לא היססו לדרוש את החלתה בגין עברות שבוצעו כנגד נתיניהם; (2) תשלום כופר הדם (דית) על מנת לפתור מקרים פליליים מעורבים, לעיתים גם כאשר מסכת הראיות לא אפשרה הרשעה על פי השריעה או הקוד הפלילי.

לסיכום, ניתן לומר שלמרות שמחקרים רבים עסקו בסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה במאה ה-19, הדרך בה סמכות זו יושמה בפועל, בעיקר במקרים מעורבים, לא הייתה ברורה עד כה. על ידי עריכת השוואה בין הגדרתה של הסמכות הקונסולארית בתיאוריה לבין יישומה בפועל על ידי הקונסוליה הבריטית במחוז ירושלים בתקופת התג'ימאט, מספק המחקר הנוכחי תובנות חדשות בהקשר זה.

הניתוח המקיף שנערך אודות הדרך בה התנהלו מקרים מעורבים בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים העלה סתירות רבות בין ההלכה למעשה בכל הקשור לטיפול במקרים אלו. הקפיטולציות, כבסיס התיאורטי לניהול מקרים מעורבים, לא סיפקו פיתרון לכל בעיה שצצה. מסיבה זו, הסמכויות המשפטיות של הקונסולים הבריטים, כמו גם יכולתם ליישמן בפועל, התפתחו באופן פורמאלי (על ידי מו"מ), ובאופן לא פורמאלי (השתרשות נהלים מקובלים), עם הזמן, ובכפוף להתפתחויות משפטיות וחברתיות החל מהרמה המקומית וכלה ברמה הבינלאומית. הפריבילגיות המוזכרות בקפיטולציות לא היו רלוונטיות בפועל, בעוד שבשטח מנגנונים של פתרון סכסוכים שלא היו מוזכרים כלל בקפיטולציות היו בשימוש נפוץ.

מהמחקר עולה גם שעיון הקפיטולציות בהסכמים בילטראליים מחייבים במחצית הראשונה של המאה ה-19, הפך בהדרגה את הריבונות החלקית שהייתה בידי העות'מאנים מעל לנתינים זרים במקרים מעורבים למנגנון יעיל של בלמים ואיזונים. מסוף שנות ה-50 של המאה ה-19, מנגנון זה אפשר לזרים לשמור על זכויותיהם מחד, ולרשויות העות'מאניות להגן על ריבונותן מאידך.

מבוא

בסוף שנת 1836, ועל רקע המאבק בין מחמד עלי לעות'מאנים והתגברות המעורבות הבריטית במאבקים סביב ה"שאלה המזרחית", נפלה החלטה במשרד החוץ הבריטי ברשותו של לורד פלמרסטון (Palmerston) להקים תת-קונסוליה בריטית קבועה בירושלים, הקונסוליה האירופאית הראשונה בבירת מחוז זה. בהיותו של מחוז ירושלים בעל חשיבות אסטרטגית ומדינית רבה בעבור הבריטים, תפקידם המרכזי של הקונסולים שכיהנו בו מפתחתה הרשמית של הקונסוליה ב-1839 ועד סגירתה ב-1914, היה לבסס את היחסים בינם, כנציגי בריטניה בארץ ישראל, לבין השלטון העות'מאני והאוכלוסייה המקומית. בפועל, ישומו של תפקיד זה נשא עמו היבט אישי ואינטימי והורכב מאין ספור מפגשים, שיחות והתכתבויות עם האנשים שחיו בעיר עצמה ובמחוז. אלו כללו את אנשי השררה המקומיים (מושלים, פקידים, נכבדים מקומיים ושיחיים כפריים ובדווים), דמויות רבות מקרב האוכלוסייה המקומית, כמו גם, כמובן, חברים בקהילה הבריטית והקהילות הזרות האחרות בירושלים.

היחסים הבין-אישיים בתוך המארג החברתי המורכב במחוז ירושלים התנהלו לרוב על מי מנוחות, אך לעיתים, כמו בכל חברה ובכל עידן, התרחשו סכסוכים והתנגשויות מסוגים שונים. הפיתרון של סכסוכים אלו הצריך מהקונסולים כנציגים הרשמיים של בני קהילותיהם, להפעיל את הסמכויות המשפטיות הקונסולארית שהוענקו להם מתוקף כתבי הקפיטולציות כפי שנוסחו כבר במאה ה-17. סמכויות אלו אפשרו לקונסולים הבריטים לעשות למען פתרון סכסוכים אזרחיים ופלייליים מסוגים שונים שהתגלעו בתוך קהילותיהם, כמו גם בין נתיניהם לנתינים מקהילות זרות אחרות, או מקרב הנתינים העות'מאנים. סכסוכים אלו נדונו הן בבית הדין הקונסולארי, שהוקם עם הקמת הקונסוליה, והן בערכאות העות'מאניות שעברו תמורות מרחיקות לכת במהלך המאה ה-19. המחקר הנוכחי מתעתד לנתח לעומק את הדרכים בהן יישמו הקונסולים הבריטים בירושלים את סמכותם המשפטית על מנת להביא לפתרון סכסוכים משפטיים אלו.

מטרת המחקר הנה לבחון את הדרך בה הקונסולים הבריטים בירושלים יישמו בפועל את הסמכויות המשפטיות שהוענקו להם מתוקף הקפיטולציות ומסמכים משפטיים אחרים, הן בטיפולם במקרים בתוך הקהילה הבריטית, והן במגעיהם עם רשויות המשפט העות'מאניות בין 1839 ל-1878, תקופה המקבילה לתקופה התנועמאת. לצורך כך תיערך תחילה בחינה מחודשת של הקפיטולציות והסמכות המשפטיות הקונסולארית שנבעה מהן. הממצאים מניתוח תיאורטי זה יושוו כנגד מגוון רחב של מקרים משפטיים בהם היו מעורבים נתינים ובני חסות בריטים ושהתנהלו במחוז ירושלים במהלך התקופה האמורה.

הניתוח שיערך במחקר הנוכחי יאפשר לבחון שתי סוגיות מחקריות חשובות שנדונו עד כה רק באופן חלקי בספרות:

- בראש ובראשונה תיערך בחינה מקיפה של הדרך בה יושמו בפועל הפריבילגיות המשפטיות הקונסולאריות הבריטיות במאה ה-19 באחד ממחוזות האימפריה. במסגרת זו יבחן הטיפול הן במקרים משפטיים שהתגלעו בתוך הקהילה הבריטית, כמו גם בין אנשים מקרבה לכאלה מקהילות זרות אחרות (במסגרת זו תבחן גם התנהלותו של בית הדין הקונסולארי הבריטי בירושלים);
- מאחר ומקרים פליליים רבים שנפלו תחת הסמכות המשפטית הקונסולארית נדונו בערכאות הפליליות העות'מאניות, בחינתם תאפשר לשרטט את הדרך בה נוהלו מקרים משפטיים פליליים מעורבים בין נתינים ובני חסות בריטיים לנתינים עות'מאניים;

הגדרות ותיקוף

על רקע התהפוכות בזירה הבינלאומית במאה ה-19, הרפורמות המשפטיות שנערכו באימפריה העות'מאנית בין 1839 ל-1878, תקופה המוכרת כתקופת *התניינות*, נערכו בעידוד המעצמות האירופאיות שחששו לגורל האימפריה ולאינטרסים שלהן בה. מבחינה משפטית השפעה אירופאית זו באה לידי ביטוי בשני אופנים: ראשית, השפעה של המסורת המשפטית האירופאית על רבים מהחוקים, התקנות, והמוסדות המשפטיים שהותקנו ברחבי האימפריה לאורך התקופה; ושנית, שימוש בפריבילגיות המשפטיות שניתנו למעצמות האירופאיות מתוקף הקפיטולציות והסכמים אחרים בינן לבין האימפריה על מנת להשפיע, אם באופן עקיף או באופן ישיר, על ענייניה הריבוניים.¹

המחקר הנוכחי מתמקד בסוג שני זה של השפעה; קרי, מהותן ויישומן בפועל של הפריבילגיות המשפטיות האירופאיות באימפריה במאה ה-19. פריבילגיות אלו, כפי שהוגדרו בקפיטולציות, נועדו במקורן לאפשר לסוחרים אירופאים שחיו ופעלו באימפריה מידה מסוימת של אוטונומיה בכל הקשור לפתרון סכסוכים

¹ על התפתחותה של מערכת המשפט במערב אירופה, ראו: O.F. Robinson, T.D. Fergus and W.M. Gordon, *European Legal History: Sources and Institutions* (London, Dublin, Edinburgh, 1994); Harold Berman, "The Origin of Western Legal Science", *Harvard Law Review*, Vol. 90 (1977), pp. 900-931; John Austin, *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*, 13th Impression (London, 1920), pp. 5-8; אודות ההשפעה של המסורת המשפטית האירופאית על הרפורמה המשפטית באימפריה ראו, למשל: Gülnihal Bozkurt, "Tanzimat and Law", in *Tanzimat'ın 150 Yılönümü Uluslararası Sempozyunu* (Ankara, 1994), pp. 279-286; Christian Rumpf, "Reception and Constitutional System", in Kemal Çiçek (ed.), *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, Vol. 3 (Ankara, 2000), pp. 691-698; Isaiiah Friedman, "The System of Capitulations and its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine, 1856-1897", in David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period* (Jerusalem, 1986), pp. 280-293; David Kushner, "The 'Foreign Relations' of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Ottoman Period", in David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period* (Jerusalem, 1986), pp. 309-319.

משפטיים בתוך קהילותיהם. לצד אוטונומיה זו נקבע גם שאותם הסוחרים יישארו כפופים למערכת המשפטית העות'מאנית בכל סכסוך שהתגלע בינם לבין נתינים עות'מאנים. הניהול של העניינים המשפטיים בהם היו מעורבות הקהילות הזרות באימפריה הופקד בידי הקונסולים האירופאים. אלו הפעילו את הסמכות המשפטית הקונסולארית שניתנה בידם מתוקף הקפיטולציות הן לפתרון סכסוכים בתוך קהילותיהם, והן לפתרון סכסוכים בהם היו מעורבות הערכאות העות'מאניות.

מטרת המחקר הנוכחי הנה, כאמור, לבחון את הדרך בה הקונסולים הבריטים בירושלים יישמו בפועל את סמכויותיהם המשפטיות כפי שהוגדרו בקפיטולציות במחוז ירושלים בין 1839 ל-1878. מחוז ירושלים נבחר כמושא המחקר בשל הגיוון הדמוגרפי שהיה קיים בו במאה ה-19, כמו גם הריכוז הרב של אינטרסים אירופאים בו, גורמים שהופכים אותו למקרה חקר קלאסי למעורבות האירופאית בענייניה הריבוניים של האימפריה במאה ה-19. בעקבות המצאי והזמינות של המקורות הראשוניים הרלוונטיים לנושא, מתמקד המחקר במקרים משפטיים, רובם ככולם בעלי אופי פלילי, בהם הייתה מעורבת הקונסוליה הבריטית במחוז ירושלים בין 1839 ל-1878, תקופה המקבילה לתקופת *התנזימאת*. מקרים אלו נדונו בבית הדין הקונסולארי, ובערכאות המשפטיות הפליליות העות'מאניות החדשות שהוקמו לאורך התקופה האמורה.

פרק הזמן שנבחר מלכד במסגרתו שני צירי התפתחות מקבילים: ציר התפתחות בריטי, וציר התפתחות עות'מאני. בציר הבריטי תקופה זו נפתחת עם הקמת הקונסוליה ב-1839 וננעלת באופן מתודי ב-1877 עם תחילתה של הרפורמה המקיפה בשירות הקונסולארי הבריטי. לאורך תקופה זו כיהנו שלושה קונסולים: וויליאם טאנר יאנג (1839-1845 William Tanner Young), גיימס פיין (1846-1862 James Finn) ונואל טמפל מור (1862-1890 Noel Temple Moore). שני הקונסולים הראשונים לא היו דיפלומטים מקצועיים ולמעשה ניתן לראותם כנציגים של השירות הקונסולארי הבריטי המסורתי כפי שהתפתח החל במאה ה-16 תחת חברת הלוונט (The Levant Company). מור, לעומתם, היה כבר דיפלומט מקצועי ומנוסה וייצג את השירות הקונסולארי המודרני כפי שהתפתח לאחר "הלאמת החברה" ב-1825. מבחינה פרסונאלית שלושת הקונסולים היו שונים מאד זה מזה וניתן להביט על תקופות כהונתם השונות כשלוש תקופות משנה.

ב"ציר העות'מאני" טווח זה של שנים חופף לתקופת *התנזימאת* לאורכה הותקנו מרבית הרפורמות המשפטיות החשובות. בנוסף לכך, תקופה זו משמעותית גם בהיסטוריה של מחוז ירושלים עצמו. מבחינה זו ניתן לחלק תקופה ארוכה זו לשתי תקופות משנה:

- תקופת המשנה הראשונה נפתחת ב1840 כאשר בסיועה של בריטניה, כבשו העות'מאנים מחדש את ארץ ישראל וסוריה מידי מחמד עלי. התקופה ננעלת עם הגעתו של סורייא פאשה לירושלים במאי 1857, זמן קצר לאחר תום מלחמת קרים (Crimean War). עם הגעתו החלו העות'מאנים יוזמים צעדים ממשיים למיגור הסיעות המקומיות והכוחות החוץ מוסדיים ולסלילת הדרך להמשך הרפורמות. בתקופה זו הגיעו כוחם והשפעתם של המעצמות האירופאיות באימפריה לשיאם. מבחינה משפטית, תקופה זו תחומה בח'ט-י שריף של 1839 בתחילתה ובח'ט-י הומאיון של 1856 בסופה. שני צווים אלו הגדירו את המגמה הכללית של תהליך הרפורמה; קרי, יישומם של עקרונות חופש, ביטחון אישי, שוויון בפני החוק והפרדת רשויות. מבחינה פוליטית, התקופה שבין ההכרזה על הצו של 1839 לזה של 1856 התאפיינה במאבק פנימי מר בתוך צמרת השלטון העות'מאני בין אלו שתמכו ברפורמות לאלו שהתנגדו להן. ברמה המחוזית, תקופה זו התאפיינה בניסיון לאזן את כוחם של המושלים ובהקמתם של גופים ייצוגיים שזכו גם בסמכויות שיפוטיות מסוימות.

- תקופת המשנה השנייה נפתחת ב1857 עם כניסתו של סורייא פאשה למשרת מושל ירושלים וננעלת באופן מתודי ב1877 עם כניסתו של ראוף פאשה למשרת מושל המחוז. במהלך תקופה זו נעשו צעדים ממשיים ליישום העקרונות בצווים הסולטאנים, כפי שבא לידי ביטוי בשורה של חוקים ותקנות שהחשובים מהם הנם: חוק העונשין וחוק הקרקעות שהותקנו ב1858, חוק חללאיתים של 1864 והרחבתו ב1871, התקנות המשפטיות של 1869 והמג'לה שנערכה בין 1870-1876. הצירוף של האימפריה לקונצרט האירופאי בעקבות מלחמת קרים והתבגרותה של תנועת הרפורמה, הגבירו את הביטחון של העות'מאנים אל מול מעצמות אירופה. בתקופה זו נעשו צעדים על מנת להשיב לממשל ברמה המרכזית והמחוזית את הריבונות המלאה מעל לכל תושבי האימפריה, מקומיים וזרים כאחד. הרפורמות שהותקנו לאורך תקופה זו השפיעו רבות על מערכות המנהל והמשפט במחוז ירושלים. בתקופה זו נכנס המחוז לתקופה של יציבות פוליטית ושגשוג שהגיעו לשיאם עם הגעתו של ראוף פאשה.

כל התהליכים הללו, ב"ציר הבריטי" וב"ציר העות'מאני", התרחשו באופן סימולטאני לאורך התקופה בה עוסק המחקר.

מבנה המחקר

על מנת להקיף את כל הסוגיות המחקריות כפי שפורטו לעיל, המחקר מחולק לעשרה פרקים: שני הפרקים הראשונים מוקדשים לבחינה מחודשת של הסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה העות'מאנית כפי שהוגדרה בקפיטולציות ובטקסטים משפטיים אחרים החל במאה ה-16 ועד המאה ה-19. הפרק השלישי בוחן באופן ספציפי ומקיף את התפתחותה ומהותה של הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית באימפריה העות'מאנית.

החל בפרק הרביעי עובר המחקר לניתוח סמכות תיאורטית זו כפי שיושמה בשטח במחוז ירושלים. ניתוח זה נערך בהתאם לחלוקה התקופתית כפי שתוארה לעיל. ראשית, כרקע בלבד, הפרק הרביעי מספק סקירה של ההתפתחויות הפוליטיות והמשפטיות במחוז ירושלים מהרסטורציה העות'מאנית ב-1840 ועד הגעתו של סורייה פאשה במאי 1857. על רקע סקירה זו, הפרק החמישי מוקדש לתיאור כללי של התנהלות הקונסוליה הבריטית בירושלים מהקמתה ב-1839 ועד 1878. על רקע הניתוח בפרקים אלו, ובעזרת דוגמאות רבות של מקרים משפטיים, הפרק השישי מנתח את התחומים השונים בהם באה לידי ביטוי בפועל הסמכות המשפטית שהוענקה לקונסולים הבריטים בירושלים. לבסוף, תוך שימוש בתובנות מן הפרקים הקודמים, הפרק השביעי מנתח לעומק את שני המקרים המשפטיים הפליליים המעורבים המרכזיים בהם טיפלו הקונסולים הבריטים בירושלים בתקופת המשנה הראשונה.

באותו האופן, הפרק השמיני מוקדש לתקופת המשנה השנייה. הפרק מספק סקירה כללית של ההתפתחויות הפוליטיות והמשפטיות במחוז ירושלים מן הזווית העות'מאנית מ-1857 ועד 1877. על רקע זה, הפרק התשיעי מוקדש להתמודדות של הקונסולים הבריטים עם התמורות במערכת המשפטית העות'מאנית במחוז לאורך תקופה זו. הפרק בוחן את התמורות שחלו ביכולתם של הקונסולים ליישם את הסמכות המשפטית שהוענקה להם לעומת תקופת המשנה הקודמת. לבסוף, הפרק העשירי מנתח לעומק את הטיפול בשני המקרים הפליליים המשפטיים המעורבים המרכזיים בהם טיפלו הקונסולים בתקופה זו. שני מקרים אלו התנהלו בערכאות העות'מאניות.

הסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה העות'מאנית בראי המחקר האקדמי

המחקר האקדמי בנוגע לקפיטולציות ולסמכות המשפטית הקונסולארית התפתח במקביל לעיסוק ב"שאלה המזרחית". בין 1840 ל-1950 הופיעו מחקרים אקדמיים רבים אודות יחסי החוץ של האימפריה העות'מאנית וההסכמים שענינו יחסים אלו; קרי, הקפיטולציות. מחקרים אלו בוססו על בחינה של נסחי הקפיטולציות

עצמן, או תקצירים מבוארים שלהן במקורות אחרים, כמו גם על חומרים נוספים כגון ההסכמים הביטוראליים השונים שנחתמו במאה ה-19 ותיאורים של אירופאים ששירתו באימפריה. הדגש של מחקרים מוקדמים אלו היה על הסמכות המשפטית הקונסולארית שהיוותה את הבסיס ליכולתם של נציגי המעצמות באימפריה לקדם את האינטרסים של מדינותיהם ולהגן על נתיניהם ובני חסותם. מאחר והקפיטולציות נותרו בתוקף במדינות הירושה של האימפריה עד שנות ה-20 המאוחרות של המאה ה-20, והשפעתן הורגשה גם שנים רבות לאחר מכן, מרבית כותבים אלו עסקו למעשה בסוגיה שהייתה לדידם עכשווית, ומחקריהם נשאו אופי משפטי מעשי.²

סוג נוסף של עבודות שנגעו לקפיטולציות ולסמכות המשפטית הקונסולארית היו המדריכים הקונסולאריים וקובצי המסמכים המשפטיים שהופיעו במחצית השנייה של המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. קבצים אלו סיפקו רקע היסטורי כללי אודות הקפיטולציות והיחסים בין אירופה לאימפריה, אך בעיקר איגדו טקסטים משפטיים רבים הקשורים ליחסי החוץ של האימפריה העות'מאנית עם מעצמות אירופה.³ כמו מחבריהם של המחקרים שהוזכרו לעיל, גם לחלק מהמחברים של מדריכים וקבצים אלה היה ניסיון אישי ומקצועי ישיר עם המערכת הקפיטולטורית, והעבודות אותן כתבו נועדו להוות מעין מדריכים שימושיים לאירופאים שפעלו באותה העת באימפריה.⁴

² בין העבודות המוקדמות החשובות ביותר מבין אלו ניתן להזכיר את שלושת העבודות הבאות: (1) *Un Ancien Diplomate, Le* (1) A Schopoff, *Les Régime des Capitulations: son histoire, son application, ses modifications* (Paris, 1898); (2) *Régime des Capitulations: son histoire, son application, ses modifications* (Paris, 1898); (3) *conventions, arrangements, notes, circulaires, règlements, lois, memorandums, etc.* (Paris, 1904) Péliissié; (4) *du Rausas, Le régime des capitulations dans l'Empire Ottoman* (Paris, 1910-1911) בין העבודות המאוחרות יותר ניתן להזכיר שתי עבודות שנכתבו על ידי חוקרים ממדינות מוסלמיות ושמטרתן הייתה להציג את הצורך בביטול הקפיטולציות. עם זאת, מעבר למגמה זו המידע העובדתי בספרים אלו זהה לשאר המחקרים בתחום, ראו: Mahmoud Essad, *Du régime des capitulations* (Istanbul, 1928); Habib Abi-Chahla, *ottomans: Leur caractère juridique d'après l'histoire et les texts* (Istanbul, 1928); *L'extinction des capitulations en Turquie et dans les regions arabes* (Paris, 1924) ישנם קבצים רבים מעין אלו שפורסמו החל משנות ה-50 של המאה ה-19. רובם מתמקדים בהסכמים של מדינות ספציפיות כגון צרפת, הולנד או פולין. הקובץ החשוב ביותר בהקשר זה, המכיל את הטקסטים החשובים ביותר הנוגעים לכל מעצמות אירופה, הנו זה של גבריאל נורדונג'יאן. מרבית הטקסטים הם תרגומים לצרפתית מהמקור העות'מאני. עבודה זו פורסמה במקור ב-1897 ושימשה את הבסיס למחקרים רבים אודות הקפיטולציות, ראו: Gabriel Noradounghian Efendi, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman: traits, conventions, arrangements, declarations, process-verbaux, firmans, bérats, lettres patentes et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie*, 4 Vols. (Paris, 1902) לדוגמה, בהקדמה לספרו אודות החסות שפרסו המעצמות על הקהילות הנוצריות באימפריה כותב המחבר: "מעודד על ידי חברים ומונע מהרעיון שמחקר זה יסייע לכל המחקרים שיעסקו בשאלה זו, החלטתי לפרסם ספר זה בתקווה לעשות שירות למדע ההיסטוריה ואנשי מדינה בכלל ולדיפלומטים בפרט", ראו: שופוף, *הרפורמות וההגנה על נוצרים*, הקדמה. חלק מהמחברים של עבודות אלו היו דיפלומטים ואנשי מקצוע בעצמם. ג'ורג' יאנג, למשל, היה המזכיר השני של השגרירות האנגלית באיסטנבול בעת עריכת הסדרה שלו אודות המנהל ומערכת המשפט העות'מאנית, ראו: George Young, *Corps de Droit Ottoman, Recueil des Codes, Règlements, Ordonnances et Actes les plus importants du Droit Intérieur et d'études sur le Droit Coutumier de L'Empire Ottoman*, 7 Vols. (Oxford: At the Clarendon Press, 1905-1906) כמו כן, פליזי דו-ראוסה (ראו לעיל), היה המנהל של בית הספר למשפטים בקהיר בתחילת המאה ה-20. על היותן של עבודות אלו חלק משיח ציבורי ערני באירופה אודות השאלה המזרחית, הקפיטולציות וניצולן לרעה, ראו למשל את הסדרה מאת הכתב של הטיימס הלונדוני באיסטנבול: *The Times* (London), 10 July 1856, p. 10b; 22 May 1858, p. 10b; 14 September 1858, p. 10b; 1856, p. 10b; כמו כן, הדוח של השופט הקונסולארי הבריטי העליון, אדמונד הורנבי (Edmund Hornby), אודות המצב של בתי הדין הקונסולאריים באימפריה נחשב חשוב דיו על מנת לפרסם חלקים נבחרים ממנו בטיימס, ראו: *The Times* (London), 10 July 1856, p. 10b, c. ניתן להזכיר מאמר ארוך בעיתון הצרפתי הפופולארי *l'Univers* בינואר 1856 שהטיח האשמות קשות בקונסולים בלבנט ובתופעה של מינוי דרגומנים. מאמר זה יצר מתיחות

עיון מדוקדק בקורפוס זה של כתבים משפטיים מוקדמים אודות הקפיטולציות והסמכות המשפטית הקונסולארית, חושף דמיון רב בתפיסות ובמידע האובייקטיבי המסופק בהן. דבר זה נבע מכך שהדיון בשלב זה נותר ברמה תיאורטית ומופשטת, כאשר חלקי מידע מועתקים מכותב לכותב, מעין שרשרת מסירה מדעית. הנקודות העיקריות החוזרות על עצמן בשיח זה הן:

- הקפיטולציות, למרות שלא היו הסכמים אלא כתבי פריבילגיות שניתנו באופן חד צדדי, נתפסו כהסכמים מחייבים ובלתי ניתנים לביטול או השעיה חד צדדיים על ידי האימפריה;
- הקפיטולציות יצרו מצב לפיו לא התקיים כל הבדל מהותי מבחינת המעמד המשפטי בין נתינים זרים לבין בני חסותם של המעצמות האירופאיות מקרב הנתינים העות'מאנים (בראתלים);
- הקפיטולציות נתנו, לכאורה, בידי הזרים ובני חסותם זכויות משפטיות אקסטרטוריאליות שהפכו אותם, בעיקרון, למחוסנים בפני המערכת המשפטית העות'מאנית. בהקשר זה יש לציין שבעוד שחוקרים מהמערב שכתבו אודות הקפיטולציות ראו מעמד מיוחד זה ככורח המציאות אל מול מערכות משפטיות מקומיות מושחתות ומפגרות, הרי שהכותבים מהעולם המוסלמי ראו במעמד זה סימן לאופי הבלתי צודק של הקפיטולציות ולצורך לבטלן.⁵

מעניין לציין שלא רק האירופאים היו חלק משיח זה והוא חלחל גם לשיח העות'מאני. כך, למשל, מתזכיר אותו הפיץ עאלי פאשה לשגרירויות הזרות ב-1869 ובו הוא סיכם את התחומים המרכזיים בהם חרגו המעצמות מזכויותיהם הקפיטולטוריות, עולה תפיסה כמעט זהה לזו המתוארת במחקרים האירופאים מאותה התקופה אודות המערכת הקפיטולטורית לדורותיה.⁶

התפיסות שתוארו לעיל שרדו גם את מבחן הזמן ואומצו על ידי חוקרים מודרניים רבים. בהסתמך על העבודות המוקדמות בנושא, השתרשה עד ימינו תפיסה לפיה הקפיטולציות, והסמכות המשפטית הקונסולארית שנבעה מהן, יצרו מעמד משפטי אקסטרטוריאלי לזרים באימפריה, מעמד שהוחל גם על בני

בירושלים כאשר פורסם, ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, no. 3, dated Jerusalem 31.I.1857, p. 446; Finn to Clarendon, F.O. 195/524, no. 3 political, dated Jerusalem 19.I.1856, pp. 21-23

⁵ כותב למשל ג'ורג' יאנג, המזכיר של השגרירות הבריטית באיסטנבול בתחילת המאה ה-20, בקובץ שערך אודות המנהל העות'מאני: "הצורך בסמכות משפטית מיוחדת על מנת להסדיר את היחסים בין העות'מאנים לזרים נובעת מהאופי הדתי של בתי הדין העות'מאנים תחת השלטון הישן וצורך זה זכה להכרה בקפיטולציות", ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, עמ' 239; לתפיסה של אלו ראו את פרקי המבוא בעבודותיהם של מחמוד אסעד וחביב אבי-צהלה שהוזכרו לעיל, הערה מס' 2.

⁶ לטקסט של תזכיר זה, ראו: Alfred de Testa, *Recueil des traités de la porte ottomane avec les puissances étrangères depuis le premier traité conclu, en 1536, entre Suleyman I et Francois I, jusqu'à nos jours*, Vol. VII (Paris, 1864-1911), p. 548-554

החסות של המעצמות וזיכה אותם בחסינות בפני מערכת המשפט העות'מאנית.⁷ כך למשל כותב ברוס מאסטרס (Bruce Masters):

”... הקפיטולציות העניקו אקסטרטוריאליות לקהילות של סוחרים אירופאים כך שהפכו, בעיקרון, למיני-מדינות בקרב העות'מאנים. הסכמים [agreements – במקור] אלו שנתפסו על ידי העות'מאנים כחלק ממדיניות חוץ ומדיניות כלכלית בטוחה, הכילו בתוכם את הזרעים להתפרקותה של האימפריה בכך שהביאו עמם את תפיסת האזרחות המבוססת על לאומיות, למרות שרק עבור זרים, לתוך חברה בה רעיונות מעין אלו לא יכלו להיות אלא מזיקים.”⁸

למרות החשיבות הרבה של הקפיטולציות והסמכות המשפטית הקונסולארית למחקר הכללי אודות תקופת *התניימאת*, תפיסה זו לא נבחנה מחדש בעין ביקורתית עד לאחרונה. ישנן שתי סיבות מרכזיות להשתרשותה במחקר: ראשית, המעבר של מידע אודות הקפיטולציות והסמכות המשפטית הקונסולארית הנלווית החל מהמחקרים המוקדמים ועד ימינו ללא בחינה ביקורתית; ושנית, ההיסמכות של חוקרים על הטקסטים עצמם, או סיכומים מבוארים של טקסטים אלו, מבלי לפנות כמעט לבחינת המצב בפועל.

מצב זה השתנה בשנת 2005 עם פרסום מחקר החלוצי של בוגרט (Maurits Boogert): *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Consuls and Beratlis in the 18th Century*.⁹ מחקר זה ערך בחינה מחודשת ומקיפה של הקפיטולציות והסמכות המשפטית הקונסולארית.

⁷ שלושה מחקרים מודרניים המציגים בפרקים הרלוונטיים את אותן המידע, לעיתים כמעט באותם הניסוחים, המעוגן בעבודות המוקדמות ביותר על הקפיטולציות, ממחישם היטב את שרשרת המסירה המדעית בתחום זה, ראו: (1) Nasim Sousa, *Capitulatory Regime of Turkey* (Baltimore, 1933); (2) Basil Homsy, *Les Capitulations et La protection des chrétiens au Proche-Orient* (Harissa, Liban, 1956), pp. 1-61; (3) Georges Bateh, *Status Personnel: Introduction a L'etude de la Condition Juridique des Chrethiens de Palestine sous la Domination Ottoman (1517-1917)* (Rome, 1963), pp. 179-243; דוגמאות נוספות למחקרים שאימצו חלק מתפיסות מוקדמות אלו במידה כזו או אחרת, הן: Herbert Liebesny, “The Development of Western Judicial Privileges”, in Majid Khadduri and Herbert J. Liebesny (eds.), *Law in the Middle East* (Washington, 1955), pp. 309-333; Richard Horowitz, “International Law and State Transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century”, *Journal of World History*, Vol. 15 (2004), pp. 445-486.

⁸ ראו: Bruce Masters, “Trading Diasporas and ‘Nations’: The Genesis of National Identities in Ottoman Aleppo”, *The International History Review*, Vol. IX (Feb. 1987), pp. 349-350. במאמר זה מנסה מאסטרס לראות בקפיטולציות את הבסיס להדירת תפיסת הלאומיות לאימפריה. תפיסות דומות ניתן למצוא גם בספרו של יורם שליט: Yoram Shalit, *Nicht-Muslime und Fremde in Aleppo und Damaskus im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Berlin, 1996).

גם: Halil İnalçık, “The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans”, *Turcica*, Vol. XXI-XXIII (1991), pp. 407-436; מחקרים רבים רואים בקפיטולציות את הבסיס להתפוררות הכלכלית והפוליטית של האימפריה. לאחד מהמחקרים המכוננים בתחום זה, ראו: Ö. C. Sarç, “Ottoman industrial policy”, in Charles Issawi (ed.) *The Economic History of the Middle East* (London and Chicago, 1966), pp. 46-60.

⁹ Maurits Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Consuls and Beratlis in the 18th Century* (Leiden, 2005).

לצורך המחקר חזר בוגרט לטקסטים המקוריים של הקפיטולציות, בעות'מאנית היכן שניתן, וניתח אותם מחדש בהתייחס למחקר המודרני אודות סוגיות נלוות כגון מעמד הקהילות הזרות באימפריה, והתפיסה המשפטית האסלאמית. בנוסף לכך, ובפעם הראשונה, בוגרט לא הסתפק אך ורק בניתוח טקסטואלי, אלא בחן מספר מקרי חקר מהמאה ה-18 והשווה את ההתנהלות סביב מקרים אלו ותוצאותיהם להלכה כפי שנקבעה בקפיטולציות. על ידי בחינה חלוצית זו הגיע בוגרט למסקנה שהתפיסה המסורתית לוקה בחסר ומציגה תמונה חלקית בנוגע למעמד המשפטי של זרים ובני חסות באימפריה העות'מאנית. במקום זאת, הוא הציע תמונה מורכבת יותר. כך הוא מציג תפיסה חדשה זו:

" . . . הקפיטולציות, שהיו ללא שום ספק חלק מחוקי המדינה [העות'מאנית], אפשרו לשגרירים הזרים ולקונסולים לפתור עניינים משפטיים ביניהם 'בהתאם למנהגים שלהם' (*âdetlerince*) *fâslelderler*. הקפיטולציות יצרו, אם כן, תחום בו ניתן להחשיב את האירופאים כאוטונומיים, אך הטקסטים תוחמים באופן ברור תחום זה. מעבר לתשתית שהוצבה על ידי הקפיטולציות, הקהילות המערביות יישמו גם נורמות משפטיות מקובלות שלא הוזכרו בקפיטולציות. עקרון *forum rei* והדוקטרינה של ה- *double jeopardy* הנם דוגמאות של נהלים מעין אלו.¹⁰ עם זאת, כאשר אנשים מבחוץ (נתינים עות'מאנים – הערת עורך) הפכו למעורבים בסכסוכים משפטיים עם אירופאים או בני חסותם, שני התחומים המשפטיים האחרים [השריעה והקאנון – הערת עורך] יכלו להיות מיושמים".¹¹

ניתן לראות, אם כן, שבניגוד לתפיסה המקובלת, בוגרט הגיע למסקנה, שלפחות עד המחצית הראשונה של המאה ה-19, הקפיטולציות היוו חלק ממערך החוקים העות'מאני (הקאנון), ולא חלק ממערך של הסכמים בילטרליים מחייבים בין מעצמות אירופה לאימפריה. בנוסף לכך, הוא הוכיח שהפריבילגיות ה"אקסטרטוריאליות" שניתנו לנציגי המעצמות מתוקף הקפיטולציות לא היו גורפות, כי אם מוגבלות ותחומות. ממחקרו עולה גם שיישומן בפועל של הקפיטולציות, וכתוצאה מכך מעמדם המשפטי של נתינים ובני חסות זרים באימפריה, עבר שינויים במהלך הדורות. לדידו, מערכת הקפיטולציות באימפריה כפי שעוצבה במאה ה-15, סיפקה לא רק פריבילגיות שונות לאירופאים, אלא גם מערך שלם של סמכויות לרשויות העות'מאניות שאפשרו להן לשמור על ריבונותן ביחסיהן עם זרים. רק במאה ה-18, בה התמקד

¹⁰ לפי עיקרון ה- *forum rei* סכסוכים בין נתינים מקהילות זרות שונות נדונו בפני הנציג המשפטי של הצד הנתבע. העיקרון לקוח מתחום המשפט המוכר כ"חוק בינלאומי פרטי" (Private International Law) שעוסק בקונפליקטים משפטיים בין מערכות משפט שונות. הדיון בקפיטולציות כטקסטים המספקים תנאים להפעלת סמכות משפטית ריבונית של מדינה א' בתחומיה של מדינה ב', נופל בתחום זה של חקר המשפט. על תחום זה בתיאוריה של המשפט, ראו: Geoffrey Cheshire and Peter North, *Cheshire and North's Private International Law* (London, 1992), pp. 3-13; עיקרון ה- *double jeopardy* או "סיכון כפול" קובע שאין להעמיד נאשם לדין בעוון פשע שעליו הוא כבר נשפט וזוכה.

¹¹ בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 60-61.

מחקרו, החל מאזן הכוחות להתהפך. ככל שהתלות של האימפריה במעצמות האירופאיות גברה, גברה גם יכולתן של המעצמות לעשות שימוש חד צדדי בפריבילגיות שניתנו להן בקפיטולציות, זאת במקביל לדעיכה ביכולתה של האימפריה לעשות שימוש בסמכויות שניתנו לנציגיה בקפיטולציות על מנת להגן על עצמה בפני שימוש מעין זה.

הממצאים ממחקרו של בוגרט מהווים את התשתית לכל מחקר עתידי בנושא הקפיטולציות והסמכות המשפטית הקונסולאריה. חשוב לציין שמחקרו מתמקד במאה ה-18 ובוחר מספר מוגבל של מקרי חקר העוסקים בעיקר בתחום המסחרי מאזורים שונים של האימפריה. המחקר הנוכחי עושה שימוש בתשתית אותה הציב בוגרט על מנת להרחיב את היריעה. כמו במחקרו גם במחקר הנוכחי תיערך השוואה בין ההיבט התיאורטי כפי שבא לידי ביטוי בקפיטולציות, לבין ההיבט המעשי כפי שבא לידי ביטוי במקרים משפטיים אמיתיים שהתנהלו במסגרת מערכת המשפט במחוז ירושלים בתקופת התנזימאט.

חשוב לציין שבשנים האחרונות ניתן להבחין בהתעוררות מסוימת של העיסוק בתמורות שחלו במערכת המשפטית העות'מאנית במאה ה-19 באופן כללי, ובכלל זאת בהשפעה האירופאית על מערכת זו. המחקרים החדשים בתחום זה, למרות שאינם עוסקים בקפיטולציות כשלעצמן, מספקים מידע חדש רב הרלוונטי מאד למחקר הנוכחי. בין המחקרים החדשים ביותר העוסקים בתחום זה יש להזכיר תחילה את עבודת הדוקטוראט של אבי רובין (Avi Rubin) העוסקת בבתי הדין הנזאמיים בסוף המאה ה-19, כמו גם את מאמרו של מילאן פטרוב (Milen Petrov) המנתח מספר מקרים בהם טיפלו בתי דין אלו במחוז הדנובה בין 1864 ל-1868.¹² עבודה חשובה נוספת בתחום זה הנו מחקרה של רות מילר (Ruth Miller) אודות התפתחות התפיסה המשפטית והחברתית כלפי פשעים ופשיעה באימפריה העות'מאנית ובתורכיה המודרנית מ-1840 ועד 1940, עם דגש על סוף המאה ה-19 והעשורים הראשונים של המאה ה-20.¹³ יש להזכיר גם את מחקריהם של אקיבה גון (Jun Akiba) ואיריס אגמון (Iris Agmon) אודות הארגון מחדש של מערכת בתי הדין השרעיים באימפריה בתקופת התנזימאט.¹⁴ לבסוף, יש להזכיר את מחקריו של חאלד פאהמי (Khaled

¹² ראו: Avi Rubin, "Ottoman Modernity: The Nizamiye Courts in the Late Nineteenth Century", Unpublished.
Milen Petrov, "Everyday Forms of Compliance: Subaltern"; dissertation (Harvard University, 2006)
Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 46 (2004), pp. 730-759

¹³ Ruth Miller, *Legislating Authority: Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey* (New York, 2005)
¹⁴ ראו: Jun Akiba, "From Kadi to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period",
in Colin Imber and Keiko Kiyotaki (eds.) *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*. Vol. I.
Jun Akiba, "A New School for Qadis: Education of the Sharia Judges in the Late"; (London, 2005), pp. 43-60
Iris Agmon, *Family and Ottoman Empire*, *Turcica: Revue d'Etudes Turques*, no. 35 (2003), pp. 125-163

(Fahmy) הבוחנים את התפתחות מערכת המשפט במצרים במאה ה-19.¹⁵ המחקר הנוכחי משתלב במגמה מתפתחת זו, תוך התמקדות בסוגית המעמד המשפטי של זרים באימפריה בתקופת התנועמות.

הערה בנוגע למקורות הראשוניים

חשוב מאד לציין שני דברים בהקשר למחקר הנוכחי. ראשית, המחקר מתמקד בזווית הבריטית, ולא זו העות'מאנית, של הטיפול במקרים משפטיים פליליים בהם היו מעורבים נתינים ובני חסות בריטיים במחוז ירושלים בתקופה הנסקרת. מסיבה זו, המקורות הבריטיים העשירים הם אלו הרלוונטיים והשלמים ביותר לצורך המחקר הנוכחי. שנית, מעבר לדיון בבית הדין הקונסולארי שפעל מחוץ למסגרת העות'מאנית, המחקר מתמקד רובו ככולו במקרים פליליים חמורים שעל פי הקפיטולציות, והן בפועל, נדונו במסגרת הגופים המשפטיים הפליליים העות'מאניים תחת סמכותו של המושל בלבד, ומאוחר יותר בבתי הדין התזאמיים. הקאדי מילא תפקיד בדיונים אלו אך ורק כחלק מגופים אלו, ולא כשופט שרעי. במקרים בודדים נוספו לסוגיות הפליליות, שהן מוקד העניין במחקר הנוכחי, גם היבטים אזרחיים שנגעו לדיונים על פיצויים בגין פגיעות בגוף (דית). הדיונים המשפטיים בסוגיות אזרחיות אלו, שנדונו במחכמה, נמצאים מעבר לתחום עיסוקו של המחקר הנוכחי, ונזכרים רק כבדרך אגב. במחקר הנוכחי בית הדין השרעי בירושלים נזכר אך ורק כחלק מסקירה היסטורית כללית המבוססת על מקורות משניים, ובמקרים בודדים בהקשרים אזרחיים הנמצאים, כאמור, מעבר לתחום עיסוקו של המחקר.¹⁶ בחינה של מקרים שנדונו במחכמה של ירושלים בהם היו מעורבים נתינים זרים הנה מושא של מחקר נפרד, גם אם חשוב בפני עצמו.

בנוגע למקורות מן הארכיון העות'מאני, הרי שמספר חוקרים עמדו על היעדרם של חומרים הרלוונטיים למחקר הנוכחי בארכיון זה. במחקרו החלוצי אודות יישומה של הסמכות המשפטית הקונסולארית הזרה באימפריה העות'מאנית במאה ה-18, מציין בוגרט, בהתייחסו גם למאה ה-19, את הדלות של המקורות העות'מאנים לחקר סוגיה זו. כך כתב בהקשר זה:

Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine (Syracuse, 2006). ספר חשוב זה הנו תולדה של מחקר רב שנים אודות התפתחות בתי הדין השרעיים בארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20.
¹⁵ ראו: Khaled Fahmy, "Law, Medicine, and Society in Nineteenth-Century Egypt", *Égypte/ Monde Arabe*, Vol. 34 (1998), pp. 17-51
 Khaled Fahmy, "The Police and the People in Nineteenth-Century Egypt", *Die Welt des Islams*, Vol. 39 (1999), pp. 1-38

¹⁶ בשני מקרים נמצאה עדות לדיונים שרעיים בעניין דית בהם היו מעורבים נתינים בריטיים. אלו נמצאו ברשומות המחכמה כפי שנאספו בקובץ בעריכתו של אמנון כהן. ראו: אמנון כהן (עורך), *יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית*. המאה התשע-עשרה, בהשתתפות אלישבע בן-שמעון פיקאלי ואייל גיינאו (ירושלים, 2003). לטובת הקורא נוספו הערות שוליים בנוגע לאזכורים אלו.

"רק בעיות חמורות תועדו מלכתחילה, דבר שמשמעו הנו שהסכסוכים המתועדים מייצגים קרוב לוודאי רק את קצה הקרחון. החלק הבלתי נראה כולל מקרים בהם סוחרים זרים וקונסולים מן הצד האחד קאזדים ורשויות עות'מאניות אחרות מן הצד השני, שיתפו פעולה ללא שום בעיה".¹⁷

לאור דלות החומר בארכיון העות'מאני על מנת לחקור "חלק בלתי נראה" זה, או כל אותם מקרים שהתנהלו ברמה המקומית, עשה בוגרט שימוש במקורות הקונסולאריים האירופאים בהם מצא גם חומר עות'מאני רב. מקורות אלו מהווים את התשתית העיקרית למחקרו.¹⁸

מעבר להיעדר חומרים הנוגעים ישירות ליישומה של הסמכות המשפטית הקונסולארית בארכיון העות'מאני, יש לציין גם את היעדרם בארכיון זה של רשומות הערכאות הפליליות העות'מאניות במחוז ירושלים במאה ה-19. חוסר זה הנו מגבלה מוכרת שמקשה על חקר ההיסטוריה המשפטית של האימפריה העות'מאנית במאה ה-19 באופן כללי. בהקשר הספציפי של המחקר הנוכחי, בוטרוס אבו-מנה (Butrus Abu-Manneh) מציין את היעדרם בארכיון העות'מאני של מסמכים מהדיונים של המג'לס-י אדארה והמג'לס-י תחקיק במחוז ירושלים, גופים שתפקדו כערכאות משפטיות פליליות טרם יישומו של חוק חלאתית החל מ-1868.¹⁹ באותו האופן, חיים גרבר (Haim Gerber) עומד על היעדרם של מסמכים מעין אלו גם לאחר 1868 והקמת מערך בתי הדין הנזאמיים במחוז.²⁰ חוסר זה עלה גם מחיפוש מדוקדק בקטלוגים המודפסים והאלקטרוניים, של ארכיון זה. בכל מקרה, יש להדגיש שוב שמושא המחקר הנוכחי הנו הטיפול במקרים פליליים מעורבים, ולא תפקודה של מערכת המשפט העות'מאנית באופן כללי. הפרטים אודות מרבית המקרים הפליליים המעורבים בהם טיפלה הקונסוליה הבריטית בירושלים בתקופה הנסקרת, כולל מסמכים ייחודיים שמקורם ברשויות העות'מאניות, נשתמרו היטב במקורות הבריטיים.

¹⁷ בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 11.

¹⁸ שם, עמ' 12. בוגרט גם טוען שבהשוואה לחומר העות'מאני, החומרים הקונסולאריים האירופאים טובים בהרבה בשל הפירוט הרב ו"ריבוי הקולות" בהם הנעדרים מהחומר העות'מאני.

¹⁹ בחיפוש בקטלוג של הארכיון העות'מאני לא נמצאו כל מסמכים רלוונטיים הנוגעים למקרים משפטיים שהתנהלו במחוז ירושלים מ-1840 ל-1878. להערותיו של אבו-מנה בנושא, ראו: Butrus Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period – The New Ottoman Administration and the Notables", *Die Welt des Islams*, Vol. XXX (1990), p. 14; גם מחקרו המקיף של משה מעוז, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861* (Oxford, 1968), אודות המנהל העות'מאני בסוריה מ-1840 ל-1861 אינו כולל מידע אודות תפקודם בפועל של בתי דין אלו.

²⁰ ראו: Haim Gerber, "A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem", in David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period* (Jerusalem, 1986), pp. 38-39. חשוב לציין שהיעדרם של מסמכי הערכאות המשפטיות העות'מאניות החדשות במחוז ירושלים מן המאה ה-19, הוא הגורם העיקרי למיעוט של עבודות המחקר בנושא זה, בעיקר בנוגע לתקופה עד 1878.

על בסיס האמור לעיל, המחקר מבוסס על שני סוגים מרכזיים של מקורות ראשוניים :

- טקסטים משפטיים, אירופאים ועות'מאנים, מהמאה ה-16 ועד המאה ה-19. טקסטים אלו נלקחו מקבצים משפטיים שהודפסו במאה ה-19 ומהארכיון הבריטי. חומר זה כולל טקסטים של מרבית הקפיטולציות ובעיקר אלו של צרפת ובריטניה; מכלול ההסכמים הביטראליים שנחתמו בין האימפריה למעצמות האירופאיות במאה ה-19; תקנות קונסולאריות בריטיות פנימיות הנוגעות לסמכות המשפטית באימפריה; מכלול החקיקה העות'מאנית במהלך תקופת התנוזימאת;
- חומר שנאסף בארכיון הבריטי הלאומי. החומר לוקט מתוך שלוש הסדרות המרכזיות הנוגעות למחוז ירושלים: FO 195, FO 78 ו-FO 226 מהתיקים המכסים את השנים 1840 עד 1878. מעבר למסמכים הנוגעים למצב הכללי במחוז, נאספו בעיקר מסמכים הנוגעים למקרים משפטיים מסוגים שונים בהם היה לבריטים אינטרס ואשר נוהלו במסגרת בית הדין הקונסולארי, או מול הרשויות העות'מאניות. הרוב המוחלט של מקרים אלו הנו בעל אופי פלילי. ארבעה המקרים המרכזיים שנוהלו לאורך התקופה לעיל מתועדים בפרטי פרטים. המסמכים הנוגעים למקרים אלו כוללים תיאורים מפורטים לגבי המקרים, דיווחים מפורטים של עדי ראיה, פרוטוקולים של ההליכים המשפטיים, התכתבות בנושא בין הקונסול למושל העות'מאני, התכתבות בנושא מול הקונסול הכללי הבריטי באיסטנבול ומול משרד החוץ בלונדון ובשניים מהמקרים גם דוחות רפואיים. מעבר למקרים אלו נאסף חומר על מקרי רצח נוספים, מתועדים פחות, כמו גם ערב רב של מקרים משפטיים אחרים בהם היו מעורבים בני חסות או נתינים בריטים. כמו כן, נאסף חומר על מקרים שטופלו על ידי הקונסולים ביושבם כשופטים קונסולאריים על פי החוק הבריטי. מעבר להתכתבות קונסולארית בריטית, חומר זה כולל גם מסמכים עות'מאניים מגוונים. אלו כוללים:
 - מכתבים מקוריים רבים מהמושלים העות'מאנים של ירושלים לקונסולים הבריטים. רבים ממכתבים אלו מופיעים בשפת המקור, עות'מאנית ומעט ערבית, כפי שנשלחו לקונסולים. למרבית מסמכי מקור אלו מצורף גם תרגום לאנגלית שנעשה על ידי הדרגומנים של הקונסוליה;
 - העתקים רשמיים של פסקי דין וחוות דעת (מזבטה) של הגופים המשפטיים העות'מאניים השונים. בשל אופיים המשפטי המחייב של מסמכים אלו, רובם מופיעים בשפת המקור בה נכתבו, לרוב ערבית, בצירוף תרגום נוטריוני לאנגלית שנערך על ידי הדרגומנים בקונסוליה.
 - עשרות עמודים של פרוטוקולים משפטיים המתעדים את הליכי החקירה והמשפט של מקרים שהתנהלו בערכאות העות'מאניות הפליליות, או בוועדות משותפות. מאחר ולקונסולים עמדה הזכות לקחת חלק, בסייגים שונים, במקרים בהם היו מעורבים נתיניהם ובני חסותם, מרבית

חומר זה מבוסס על תרגום רשמי לאנגלית שערכו הדרגומנים בקונסוליה לפרוטוקולים המקוריים כפי שנערכו בגופים המשפטיים העות'מאניים בהם התנהלו מקרים אלו. בחלק מהמקרים מופיע גם המקור בערבית. מאחר וחומרים אלו לא נמצאו, נכון לרגע זה, בארכיון העות'מאני, מסמכים אלו מהווים חומר יקר ערך לצורך המחקר הנוכחי.

הרכב זה של חומרים משלב את התרשמותם הסובייקטיבית של הקונסולים בנוגע למקרים בהם טיפלו עם טקסטים משפטיים מקוריים ונטולי כל פרשנות. שילוב זה מאפשר להתחקות אחר הפרשנות הספציפית שנתנו הקונסולים למגוון של סוגיות הרלבנטיות למחקר הנוכחי, אך לצד אלו להתחקות גם אחר הטיפול בפועל במקרים אלו. החומר חושף את הפרשנות של הקונסולים בנוגע למהותה של הסמכות המשפטית הקונסולארית והדרכים בהן יש ליישמה, פרשנותם בנוגע לדרך הטיפול של הרשויות העות'מאניות במקרים משפטיים מעורבים (בריטים-עות'מאנים), ופרשנות בנוגע להליכי חקירה ומשפט. לצד פרשנות סובייקטיבית זו ניתן להתחקות אחר מה שאירע בפועל ולשחזר את דרך פעולתם של המוסדות המשפטיים השונים שהיו מעורבים. כמו כן, מאחר שהחומר שנאסף מכסה את כל תקופת התגנימאת, ניתן להתחקות אחר התמורות שחלו לאורך תקופה זו בניהול מקרים משפטיים מעורבים. לבסוף, החומר מאפשר לערוך השוואה בין הדרך בה כל אחד משלושת הקונסולים שכיחנו לאורך התקופה הנבחנת טיפל במקרים המשפטיים להם נדרש.

[פרק 1]

הקפיטולציות כטקסטים משפטיים

הבסיס החוקי לסמכות המשפטית הקונסולארית, כמו לשאר הפריבילגיות של זרים באימפריה, היו כתבי הקפיטולציות. החל במאה ה-15 ניתנו כתבי זכויות אלו מטעם הסולטאן כמחווה של רצון טוב לקהילות של סוחרים אירופאים על מנת לאפשר להן לחיות ולסחור בתוך תחומי האימפריה. מעבר לזכויות מסחריות שונות, ניתנה בידי נציגיהם גם הזכות לנהל משפטים בין נתיניהם על פי חוקיהם שלהם, כמו גם סמכות חלקית במקרים בהם נתיניהם עמדו כנאשמים בבתי משפט עות'מאנים. התחזקות מעמדן של מעצמות אירופה אל מול האימפריה ויצירת התלות המדינית והכלכלית העות'מאנית באירופה החל בסוף המאה ה-18, הובילה להתרחבות הולכת וגוברת של הסמכויות המשפטיות הקונסולאריות, וזאת מעבר לאמור בקפיטולציות שנתרו הבסיס החוקי היחידי לסמכויות אלו. בפרק הנוכחי יבחנו לעומק הפריבילגיות המשפטיות שהוענקו לקהילות הזרות בקפיטולציות.

א. הקפיטולציות כבסיס לסמכות המשפטית הקונסולארית - סקירה היסטורית

במקורן היוו הקפיטולציות כתבים של פריבילגיות מסחריות ומשפטיות שהוענקו באופן חד צדדי ומרצונו הטוב של הסולטאן לנציגי מדינות זרות. פריבילגיות אלו הוענקו על מנת להסדיר את הימצאותן של קהילות סוחרים זרות (מוסתאמן) באימפריה ולעודד את המסחר עם המערב.¹ מתוקף האוטונומיה המשפטית שניתנה לקהילות אלו בסכסוכים פנימיים (בין סוחרים מאותה הקהילה או בינם לבין כאלו מקהילות זרות אחרות) והפטור החלקי ממיסי המדינה ובעיקר ממס הגולגולת (הג'זיה או ה'ח'ראג'), אפשרו הקפיטולציות לסוחרים זרים לחיות ולסחור במשך תקופות ארוכות בשטחה של האימפריה מבלי להפוך לנתינים עות'מאניים.

למרות שהקפיטולציות הפכו למזוהות עם האימפריה העות'מאנית, העקרונות שהיו גלומים בהן לא היו נחלתם של העות'מאנים בלבד. למעשה מערכת דומה הסדירה את היחסים המסחריים בכל אירופה במשך

¹ במרבית המסמכים העות'מאנים הקפיטולציות מכונות אמת'יאזאת במובן של פריבילגיה, או עהדנאמה ולעיתים עהדנאמה-י הומאין: מילולית 'עהד' מערבית במשמעות 'הבטחה' או 'התחייבות' ו'נאמה' מפרסית במשמעות 'מכתב'; קרי, 'כתב הבטחות' או 'כתב התחייבות'. המונח קפיטולציות מקורו במונח הלטיני קפיטולה (Capitula) שמשמעו 'ראשים קטנים'; קרי, ראשים של הבטחות או סעיפי הבטחות. על השמות השונים שניתנו לקפיטולציות במסמכים עות'מאנים ואירופאים, ראו: Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations* (Leiden, Boston, 2000), pp. 3-7. קולודז'יקי מציין גם שהשראה לקפיטולציות העות'מאניות הנה שילוב של מסורות מהאמירויות באנטוליה, מורשת דיפלומטית ממלוכית, כמו גם השפעות ביזנטיות ואיטלקיות. לאלו יש להוסיף את המסורת הדיפלומטית האסלאמית של מתן כתבי אמאן, או מעבר בטוח, לנתינים זרים שעברו או סחרו בלאר אל-אסלאם. על כך ראו: J. Wansbrough, "Imtiyāzāt", *EI* (webCD edition, 2003), Vol. 3, pp. 1178-1179. חשוב לציין שהקפיטולציות המוקדמות היו הסכמים דו-צדדיים (instrumentum reciprocum) לפיהם שני הצדדים החליפו את הטקסטים ונשבעו עליהם על מנת להפכם לתקפים. דבר זה השתנה עם התחזקות האימפריה במחצית השנייה של המאה ה-15, אז קיבלו הקפיטולציות את אופיין החד צדדי המוכר. על כך, ראו: וונסבורו, "אמת'יאזאת", עמ' 1178; ראו גם: קולודז'יקי, *יחסים דיפלומטיים עות'מאנים-פולנים*, עמ' 4-5.

מאות שנים. התשתית למערכת הקפיטולציות באירופה הוצבה כבר בימי הביניים המוקדמים ונותרה על כנה עד תחילת העת החדשה בשלהי המאה ה-17. מערכת זו נוצרה מתוך תפיסה לפיה ריבונות קשורה לאנשים ולא לטריטוריה. הריבונות של מדינה הייתה תקפה רק לתושביה והיא שאפה להחיל ריבונות זו גם כאשר אלו נסעו ואף חיו מחוץ לה. לפיכך, נוסעים וסוחרים נשאו עמם בנוסף לידע וסחורות גם את החוק של המדינות מהן הגיעו. מסיבה זו, ומאחר ובתי המשפט של המדינה היו לרוב נגישים למקומיים בלבד, זרים הורשו לפתור את הסכסוכים המשפטיים ביניהם לפי חוקיהם בבתי משפט מיוחדים.

האופי הבינלאומי של החוק המסחרי האירופאי (*European Law Merchant*) ממחיש מעמד משפטי אקסטרטוריאלי זה של סוחרים זרים שהחוק המקומי (*Common Law*) לא היה לרוב תקף לגביהם.² במדינות אירופאיות רבות קהילות של סוחרים זרים הורשו להפעיל בתי דין מסחריים משל עצמן, כאשר השופטים בבתי דין אלו כונו קונסולים. חלק מקונסולים אלו אף ליוו את הסוחרים במסעותיהם ברחבי היבשת על מנת לפתור סוגיות משפטיות שהתגלעו ביניהם וזאת על פי חוקיהם. מערכת מוקדמת זו של *חוק בינלאומי פרטי* בוססה על הסדרים מיוחדים בין שליטי מדינות ביניהן היו קשרי מסחר. הסדרים אלו נקראו קפיטולציות ונערכו לא רק בין מדינות נוצריות, אלא גם, ואף בעיקר, בין מדינות נוצריות למדינות מוסלמיות שהנהיגו מסורות משפטיות שונות מאלו שהיו נהוגות באירופה. באופן זה העות'מאנים עצמם זכו לקפיטולציות ממדינות אירופאיות עמן סחרו. דוגמא אחת לכך הן הקפיטולציות להן זכה הסולטאן ביאזיד I ממנואל II הקיסר של קונסטנטינופול. בין הפריבילגיות שקפיטולציות אלו העניקו לסוחרים מוסלמים הייתה גם הזכות להעסיק *קאדי* על מנת לפתור את הסכסוכים ביניהם.³

הבסיס לקפיטולציות שניתנו על ידי הסולטאן למדינות אירופאיות שונות החל במאה ה-15, הוצב עם התפתחות היחסים המסחריים בין האימפריה לשתי המעצמות המסחריות האירופאיות הראשונות עמן באו במגע אינטנסיבי, גנואה וונציה. ההסכמים המסחריים שנערכו עם אלו, שבשלב זה היו בעלי אופי דו-צדדי ומחייב, היוו למעשה המשך של הסדרים דומים שנערכו החל מסוף המאה ה-12 בין הקיסרים הביזנטיים

² כיום בעולם המערבי זרים סרים למרות בתי הדין של המדינה בה הם נמצאים. ההליך המשפטי במקרים בהם מעורבים זרים תלוי בקודים המעוגנים בקבצי תקנות המקובצים תחת השם "חוק בינלאומי פרטי". תקנות אלו הן חלק ממערך החוקים של המדינה עצמה ולא חלק ממוסכמות משפט בינלאומיות. הליכים אלו, בעיקר במקרים פליליים, אינם קשורים לרוב להליכים הנהוגים במדינה ממנה בא הנאשם. על כך ראו, למשל: (The Hague, 2001), *Private International Law* (ed.), Bea Verschraegen; על מערכת ההסדרים המסחריים המוקדמים באירופה, ראו בין היתר: Bewes Wyndham A., *The Romance of the Law Merchant: Being an Introduction to the Study of International and Commercial Law, With Some Account of the Commerce and Fairs of the Middle Ages* (London, 1923). עוד בתקופה הרומית מונה – *Praetor* – שופט זר על מנת לשפוט במקרים בהם היו מעורבים זרים. ראו גם את הערך "Capitulations" באנציקלופדיה בריטניקה: (1993), pp. 851-852, *Encyclopaedia Britannica*; "Capitulations"; לסקירה היסטורית מקיפה של התפתחות החוק הבינלאומי הפרטי באירופה מהתקופה הרומית ועד המאה ה-20, ראו: צ'שייר ונורת', *חוק בינלאומי פרטי*, עמ' 14-40.

³ על ההסדר בין ביאזיד I למנואל II, ראו למשל: John Freely, *Istanbul, The Imperial City* (London, 1998), p. 167.

בקונסטנטינופול לקהילות הסוחרים מגנואה, פיזה וונציה בעיר.⁴ עם זאת, הקפיטולציות במתכונתן החד צדדית כפי שתהינה מוכרות באירופה במאה ה-19, ראשיתן באלו שניתנו לצרפת ולבריטניה במאה ה-16. השוני הגדול בין הקפיטולציות הצרפתיות והבריטיות של המאה ה-16 לאלו שהוסדרו לפני כן עם ערי המדינה האיטלקיות, היה נעוץ בדגש הרב בטקסטים המאוחרים יותר על פריבילגיות משפטיות ופוליטיות, בעוד שהפריבילגיות המסחריות הוזכרו בהם רק במונחים כלליים והוסדרו בפרטנות בהסכמים מסחריים נפרדים. דגש זה הלך וקיבל משנה תוקף בקפיטולציות משלב זה ואילך והפך לדומיננטי בקפיטולציות של המאה ה-18, וביתר שאת בהסכמים הבינלאומיים של המאה ה-19.⁵

הקפיטולציות שנערכו במאה ה-16, שתוכנן שוכפל גם בכל הקפיטולציות שניתנו לאחר מכן, קבעו תנאים כלליים לפעילות של סוחרים צרפתים ובריטיים ברחבי האימפריה והסדירו את הנוכחות של קהילות סוחרים זרות באימפריה. מבחינה משפטית קפיטולציות אלו הניחו את התשתית לסמכות המשפטית הקונסולארית בכך שנתנו בידי המדינות הקפיטולטוריות את הזכות למנות קונסולים מטעמן בערים המרכזיות. קונסולים אלו, שפעלו מתוקף צו סולטאני (בראת), הוסמכו לטפל במקרים משפטיים שבין בני

⁴ על הקפיטולציות המוקדמות שניתנו לקהילות הסוחרים של ערי המדינה האיטלקיות באיסטנבול, ראו למשל: Halil İnalçık, "Ottoman Galata: 1453-1553", in Edhem Eldem (ed.) *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne* (Istanbul, Paris, 1991), pp. 17-105; Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge, 1999) כמו גם: Suraiya Faroqhi, "Ottoman Attitudes Towards Merchants from Latin Christendom Before 1600", *Turcica*, Vol. 34 (2002), pp. 69-104; על ההסכמים בין הקיסרים הביזנטיים לקהילות הסוחרים מערי המדינה האיטלקיות בקונסטנטינופול, ראו, למשל, את הערך "קפיטולציות" באנציקלופדיה בריטניקה, עמ' 851; כמו כן, ראו: Eric Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean* (Baltimore, 2006)

⁵ הטקסטים עצמם משוחזרים במקורות רבים, בעיקר בקבצים שנערכו במאה ה-19 לטובת דיפלומטים ואנשי מקצוע אירופאים שפעלו באימפריה. חלק מאלו לוקים בחסר וכוללים טעויות רבות בתרגום ובהעתקה. לדיון חשוב על המקורות עצמם ומהימנותם, ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 15-17. לטקסטים המהימנים ביותר, ראו: לקפיטולציות הצרפתיות של 1536 ו-1569: Ernest Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Vol. 1 (Paris, 1848 republished New York, 1964) לקפיטולציות שניתנו לבריטניה ב-1580, ראו: נורדונג'יאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 146-169. לנוסח הטוב ביותר באנגלית, ראו: S.A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582* (Oxford, 1977), p. 87-89; לנוסח העות'מאני, ראו: שם, מסמך מס' 14 בנספחים, עמ' 233-234. המקור הטוב ביותר לטקסטים של מרבית הקפיטולציות שנערכו בין המאה ה-16 למאה ה-18 הנם הקבצים שנערכו על ידי נורדונג'יאן (להפניה המלאה ראו: מבוא, הערה 3). חשוב לציין שהחוקרים חלוקים לגבי האוטנטיות של הקפיטולציות הצרפתיות שניתנו על ידי סולימאן ה-I למלך הצרפתי פרנסיס ה-I ב-1536. הסיבה לכך הנה שאין בידינו ולו עותק אחד של טקסט זה וכל שנותר הם עותקים צרפתיים מאוחרים שלו ואזכורים במסמכים אחרים. כך, למשל, גסטון זלר וניקולא איאורגה חולקים על האוטנטיות של הסדר זה וטוענים שלמעשה גם אם היה קיים, היה רק טיוטת הצעה צרפתית שלא אושרה על ידי הסולטאן. ראו: Gaston Zeller, "Une légende qui a la vie dure: les Capitulations de 1535", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Nicolae Iorga, *Points de vue sur l'histoire due commerce de l'Orient à l'époque moderne* (Paris, 1925), pp. 41-48; עמדה זו מאומצת על ידי אינגליק, ראו: אינגליק, "אמתיאזאת", עמ' 1183 ואחריו גם על ידי לינדה דרלינג במאמרה: Linda Darling, "Capitulations", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Vol. 1 (1995), p. 257 וגם בוגרט לוקה טקסט זה בעירבון מוגבל. ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 10. לעומת זאת, גנסן דה-למאר וג'וזף מטוז מספקים ראיות לכך שטקסט זה היה קיים ואושר על ידי הסולטאן. ראו: Jensen De Lamar, "The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy", *The Sixteenth Century Journal*, Vol. XVI (1985), pp. 455-456; Joseph Matuz, "À Propos de la Validité des Capitulations de 1536 Entre l'Empire Ottoman et la France", *Turcica*, Vol. XXIV (1992), pp. 183-192. מחמת הזהירות במחקר הנוכחי בהרתי להתייחס לקפיטולציות של 1536 כאל טיוטת הצעה בלבד ורק לטקסט של 1569 כקפיטולציות הראשונות שניתנו לצרפת.

קהילותיהם, כמו גם לגבות מהם עמלה קונסולארית. הקונסולים זכו לפטור ממיסים מסוימים ויכלו להעסיק עוזרים (דרגומנים) שזכו לחלק מהפריבילגיות המיוחדות שהוענקו למעסיקם.⁶

בתקופה בה הצרפתים והבריטים היו האומות האירופאית היחידות בעלות קפיטולציות באימפריה, נאלצו סוחרים בני אומות אחרות לשלם לנציגיהן על מנת שיספקו גם להם הגנה קונסולארית. על הגנה זו נטלו צרפת ובריטניה תשלום. דבר זה התאפשר משום שהעות'מאנים מבחינתם לא הבחינו בין האומות הזרות השונות, ועל ידי סעיפים ספציפיים בקפיטולציות אפשרו לצרפתים ולבריטים להחיל את הפריבילגיות הקפיטולטוריות שהוענקו להן גם לסוחרים בני אומות אחרות.⁷ ב-1612 הצטרפה גם הולנד למועדון המצומצם של אומות קפיטולטוריות. במשך מאה השנים הבאות לא העניקה האימפריה כתבי קפיטולציות לאף אומה אחרת. עם זאת, על רקע היחלשותה של האימפריה העות'מאנית במהלך המאה ה-18, נשבר המונופול של צרפת, בריטניה והולנד כאשר כאפיק לקידום אינטרסים פוליטיים העניקו העות'מאנים קפיטולציות נפרדות לאומות רבות נוספות. בדרך זו ההבסבורגים זכו לקפיטולציות ב-1718, שבדיה ב-1737, דנמרק ב-1756 ופרוסיה ב-1761.

החל מן המאה ה-16 הקפיטולציות הוענקו באופן חד צדדי על ידי העות'מאנים, ועד המאה ה-18 כל סולטאן חדש שעלה לשלטון נדרש לאשרן מחדש. דבר זה נתן בידי העות'מאנים כלי פוליטי ודיפלומטי רב עוצמה שכן חידוש הקפיטולציות היה עקרוני ליכולתן של המעצמות לנהל מסחר ויחסים דיפלומטיים עם האימפריה. באופן זה הבריטים זכו להרחבות משמעותיות בקפיטולציות שלהם במהלך המאה ה-17 עד לעריכת נוסח סופי ב-1675. צרפת, לעומת זאת, נכשלה בחידוש הקפיטולציות שלה במהלך חלק גדול של המאה ה-17 וכתוצאה מכך המסחר שלה בלבנט כמעט והתמוטט. רק ב-1673 הצליחו הצרפתים לחדש את הקפיטולציות, וב-1740 נערך הנוסח הסופי שהיוו את כתב הקפיטולציות המקיף ביותר עד אותה העת. עם הענקת כתב פריבילגיות זה המסחר הצרפתי באימפריה השתקם.⁸

על רקע החולשה המעמיקה של האימפריה, הקפיטולציות הצרפתיות של 1740 כללו כבר סעיף שהפך אותן לקבועות. בעקבות סעיף זה לא היו צריכים הצרפתים, או כל אומה קפיטולטורית אחרת, לאשר עוד

⁶ על הפריבילגיות שניתנו לזרים בקפיטולציות, ראו בין היתר: דרלינג, "קפיטולציות", עמ' 257; וונסבורו, "אמתיאזאת", עמ' 1178-1179; אינגליק, "אמתיאזאת", עמ' 1180; Mehmet Zeki Pakalın, "Kapitülasyon", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Vol. 2 (Istanbul, 1983), pp. 178-179; נושא זה יטופל בהרחבה בהמשך.

⁷ על הקפיטולציות הראשונות להן זכו צרפת ובריטניה, כולל הניסיונות של אומות אחרות לשבור בלעדיות זו, ראו למשל: דה-למאר, "דיפלומטיה צרפתית", עמ' 456-470; סקילטר, *וויליאם הרבורן*, עמ' 89-93; V. L. Ménage, "The English Capitulations of 1580: A Review Article", *IJMES*, Vol. 12 (1980), pp. 373-383; שאפשרו לסוחרים בני אומות אחרות להפליג תחת דגליהן, ראו: אינגליק, "אמתיאזאת", עמ' 1184-1185.

⁸ לטקסט עצמו, ראו: טסטה, *הסכמים*, כרך I, עמ' 186-210; נורדונג'יאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 277-300.

מחדש את כתבי הקפיטולציות שלהם כל אימת שסולטאן חדש עלה לשלטון. חידוש זה שמט מידי העות'מאנים כלי פוליטי חשוב שאפשר להם לתמרן בין האינטרסים של האומות השונות. כמו כן, למרות שלמדינות רבות היו הסדרים משל עצמן, הרי שעיקרון ה"אומה המועדפת ביותר" (most favored nation), שהיה טבוע בכל אחד מהסדרים אלו כבר מהנוסחים המוקדמים של המאה ה-16, יצר מצב דה-פאקטו לפיו כל האומות בעלות הקפיטולציות זכו למעשה לאותן הפריבילגיות המפליגות שהובטחו בטקסט מ1740.⁹

בתקופה המוקדמת הפריבילגיות המשפטיות שניתנו לזרים מתוקף הקפיטולציות לא נחשבו כטובת הנאה מיוחדת שניתנה מטעם הסולטאן, אלא המשכיות של שיטה משפטית מוכרת, תוצאה טבעית של הבדלי דת, שפה ומנהגים חברתיים. עם זאת, השינוי במאזן הכוחות לטובת המדינות האירופאיות החל במאה ה-18 הפך בהדרגה את מערכת הקפיטולציות למערך של פריבילגיות שהיטיבו עם האינטרסים הפוליטיים והמסחריים של אותן מדינות על חשבון הסוחרים והריבונות העות'מאנית. צומת חשובה בתהליך זה הנקרא הקפיטולציות שניתנו לרוסיה ב1783 בעקבות הסכם כוצ'וק קיינארג'ה ב1774.¹⁰ קפיטולציות אלו, למרות שהיו זהות כמעט לאלו הצרפתיות מ1740, עוגנו כבר בהסכם דו צדדי ומחייב, בדומה למודל המוכר כיום, ופתחו עידן חדש בהיסטוריה של הקפיטולציות - עידן ההסכמים.

הסכם כוצ'וק קיינארג'ה שנתן לרוסים דריסת רגל בים השחור ומעבר חופשי דרך המיצרים, כמו גם הכיבוש של מצרים על ידי נפוליאון ב1798 ולאחר מכן מלחמות נפוליאון, הכניסו את המערכת הפוליטית האירופאית לתזוזה. במאבק זה כל אחת ממעצמות העל האירופאיות – צרפת, בריטניה ורוסיה – ניסתה לשפר את עמדתה מול האימפריה העות'מאנית על ידי כפיית הסכמים עמה בתמורה לסיוע פוליטי, צבאי וכלכלי. ההסכמים המרכזיים בתקופה זו כללו גם את אשרור הפריבילגיות הקפיטולאטריות של המעצמות האירופאיות והפכו אותן בכך למחייבות כל עוד תנאי ההסכם נשמרו. ההסכמים העיקריים בהם דבר זה בא

⁹ סעיף ה"אומה המועדפת ביותר", שהיה קיים בצורה כזו או אחרת בכל כתבי הקפיטולציות, קבע שבמידה ופריבילגיה חדשה או משופרת תוענק לאומה קפיטולטרית כלשהי, כל האומות הקפיטולאטריות האחרות תיהנה גם הן מאותה הפריבילגיה. לסעיף ה"אומה המועדפת ביותר", ראו: סעיף 20 בקפיטולציות הבריטיות של 1580 (סקיליטר, *וויליאם הרבורן*, עמ' 89); ההקדמה וסעיף 84 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 חוזרות על עיקרון זה (נוראדונג'יאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 279, 299-300), כמו גם סעיף 9 בהסכם עם צרפת מ1802 (לטקסט ראו: J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1535-1914*, Vol. 1 (New Haven and London, 1975), pp. 72); כמו כן סעיף 11 של הסכם כוצ'וק קיינארג'ה (הורביץ, *דיפלומטיה*, עמ' 57), סעיף 1 של הסכם בלטה לימאן מ1838 (הורביץ, *דיפלומטיה*, עמ' 110) וסעיף 32 בהסכם פאריז מ1856 לסיום מלחמת קרים (הורביץ, *דיפלומטיה*, עמ' 155); על סעיף ה"אומה המועדפת ביותר", ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 24-25. דוגמא להפעלת סעיף ה"אומה המועדפת ביותר" ניתן למצוא בדרישה של האומות הקפיטולאטריות לאפשר להן את הזכות להיכנס לים השחור, זכות שניתנה לרוסיה בקפיטולציות עמה לאחר הסכם כוצ'וק קיינארג'ה ב1774. העות'מאנים נאלצו לבסוף להתקפל ואנגליה זכתה לזכות זו באופן סמי פורמאלי ב1799 ובאופן פורמאלי בהסכם הדרדנלים ב1809, ואילו צרפת כחלק מהסכם פאריז ב1802. זמן קצר לאחר מכן זכות זו הוחלה גם על האומות הקפיטולאטריות האחרות. על כך ראו: אינל'יק, "אמת'אזאת", עמ' 1186.

¹⁰ לטקסט המלא של הסכם כוצ'וק קיינארג'ה, ראו: הורביץ, *דיפלומטיה*, עמ' 61-54; לקפיטולציות של 1783, ראו: נורדונג'יאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 371-373.

לידי ביטוי היו הסכם פאריז עם הצרפתים מ-1802, הסכם הדרדנלים עם בריטניה מ-1809, הסכם בלטה לימאן (Balta Liman) עם בריטניה מ-1838 והסכם פאריז לסיום מלחמת קרים מ-1856.¹¹

הסכמים אלו, בנוסף לקפיטולציות המורחבות לפי הנוסח הסופי שלהן שהתגבש עד המחצית הראשונה של המאה ה-18, נתנו בידי נציגי המעצמות הזרות את הכלים הפוליטיים והמשפטיים שאפשרו להם לנגוס בהדרגה בסממני הריבונות העות'מאנית. אחד מהכלים המרכזיים שעמד לרשותם הייתה הזכות לגייס מספר בלתי מוגבל של דרגומנים שזכו לחלק מהפריבילגיות הקפיטולטוריות להן היו זכאים מעסיקהם. זכות זו אפשרה לשגרירים ולקונסולים זרים להכניס מספרים הולכים וגדלים של נתינים עות'מאנים לא מוסלמים תחת חסותם כדרגומנים ודרגומנים לשם כבוד. בעוד חוקרים רבים רואים עניין זה כאחד היסודות לכרסום בריבונות העות'מאנית, הרי שהיקף התופעה והשפעתה האמיתית אינם ברורים לחלוטין.¹²

בנוסף לניצול לרעה של הפריבילגיות הקפיטולטוריות שלהן בכל הקשור לגיוס דרגומנים, החלו מעצמות המערב, כחלק מהמאבקים הפוליטיים ביניהן, לפרוס את הגנתן על קהילות מיעוטים שלמות באימפריה.

¹¹ לטקסטים המלאים של ההסכמים השונים באנגלית, ראו: הורביץ, *דיפלומטיה*. נורדונג'יאן מספק את הנוסחים המקוריים בצרפתית של כל ההסכמים הרלוונטיים. סקירה היסטורית מקיפה אודות המהלכים הדיפלומטיים במאה ה-19 הנה מעבר להיקף של מחקר זה שיתמקד מבחינה זו בסעיפים הרלוונטיים לסמכות המשפטית הקונסולארית בהסכמים. עם זאת, לסקירה כללית טובה של מהלכים אלו בתקופה זו מתוך הקורפוס הגדול של מחקרים אודות המאבק הבין-מעצמתי סביב השאלה המזרחית, ראו: Matthew Anderson Smith, *The Eastern question, 1774-1923: A Study in International Relations* (London, 1966); על הגישה העות'מאנית כלפי תהליכים אלו, ראו: Roderic Davison, *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms* (Istanbul, 1999); למאמר ספציפי על הסכם כוצ'וק קיינארג'ה, ראו: Roderic Davison, "Russian Skill and Turkish Imbecility": The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", in Roderic Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923*. The Impact of the West (London, 1990), pp. 29-50; ליהסים הדיפלומטיים בין צרפת לאימפריה, ראו למשל: Ismail Soysal, *Between East and West: Studies on Turkish Foreign Relations* (Istanbul, 2001); ראו למשל: Frank Bailey E., *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853* (New York, 1970); ליהסים בין האימפריה לרוסיה במחצית הראשונה של המאה ה-19, ראו: John Daly, *Russian Seapower and the Eastern question, 1827-41* (Houndmills, 1991); למאבק בין רוסיה לבריטניה, ראו: David Gillard, *The Struggle for Asia, 1828-1914: A Study in British and Russian Imperialism* (London, 1977); אך ממצה של המהלכים שהובילו לחתימה על הסכם בלטה לימאן שהביא למעשה לביטול הסכם הונקיארא אסקלסי עם הרוסים, ראו: Roger Owen, "The 1838 Anglo-Turkish Convention: An Overview", *New Perspectives on Turkey*, Vol. 7 (1992), pp. 7-14; על מלחמת קרים והסכם פאריז, ראו: Winfried Baumgart, *The Peace of Paris, 1856: Studies in War, Diplomacy, and Peacemaking* (Santa Barbara, California, 1981); על התלות הכלכלית ההולכת וגוברת של האימפריה באירופה ועל החוב הציבורי העות'מאני, ראו: Donald Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York, 1929); על הפריבילגיות הקפיטולטוריות שאושרו והוספו בהסכמים השונים, ראו: Oya Köymen, "The Advent of and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire", *Etudes Balkaniques*, Vol. 7 (1971), pp. 47-55; על הפריבילגיות הקפיטולטוריות שאושרו והוספו בהסכמים השונים, ראו: אינגליק, "אמתיאזאת", עמ' 1186-1188. הסעיפים הרלוונטיים ידונו ביתר הרחבה בהמשך.

¹² את הבסיס לטענה שגיוס פיקטיבי של דרגומנים היוו את אחד האיומים המרכזיים על הריבונות העות'מאנית הציב אינגליק בהתבסס על תיאורים אירופאים מהמאה ה-19. ראו: אינגליק, "אמתיאזאת", עמ' 1187; תפיסה זו השתרשה כמעט בכל המחקרים שנעשו עד כה בנוגע לתקופה זו וקטנה היריעה כאן להזכיר את כולם. עם זאת, המספרים המדויקים של אלו שזכו למעמד זה אינו ידוע. נראה שלפחות עד סוף המאה ה-18 תופעה זו לא הייתה כה רווחת או רחבה כפי שניתן היה לחשוב מהמחקר עד כה ובסך הכול רק כמה אלפי אנשים בכל רחבי האימפריה זכו להגנות הקפיטולטוריות מתוקף מעמד של דרגומנים או דרגומנים לשם כבוד והמעגלים הכפופים להם. לפי מחקר מקיף שערך בוגרט *ecnebi devletler defterleri* לגבי המצב בסוף המאה ה-18, הוא מצא שסך בני החסות בעלי הבראת של כל המעצמות בכל מזרח הים התיכון כולל אלו המסופחים להם (משפחה מיידית ומשתתפים) הסתכם בלא יותר מ-2500. ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 85-89. המצב במאה ה-19 לוט בערפל, למרות שנראה שבארץ ישראל במאה ה-19 לא היו יותר ממכה עשרות אנשים בעלי מעמד מעין זה.

באופן זה, רוסיה דרשה להיות המגנה הרשמית של הקהילה האורתודוקסית בכל רחבי האימפריה, בעוד צרפת דרשה במקביל מעמד דומה על הקתולים הלטיניים.¹³ המחקר הקיים אינו מבהיר מה היה בדיוק המעמד המשפטי של קהילות אלה בעקבות ההתערבות האירופאית. אינלג'יק (İnalçık), ובעקבותיו חוקרים רבים אחרים, טענו שעל ידי מתן כתבי הגנה (patents) למספרים אדירים (מאות אלפים) של נתונים עות'מאנים לא מוסלמים, זכו אלו להיחשב בני חסות לכל דבר. מעמד זה אפשר להם ליהנות ממלוא הפריבילגיות הקפיטולטוריות, והם הפכו, למעשה, לנתונים זרים הנמצאים מחוץ לסמכות המערכת המשפטית העות'מאנית.¹⁴ יש לציין שלאחר עיון בסעיפים הרלוונטיים בקפיטולציות ובהסכמים, כמו גם בחינה של המצב בשטח בארץ ישראל, נראה שהגנה זו הייתה כללית באופייה ולמרות שנתנה בידי הקונסולים את היכולת להתערב באופן ישיר בענייניהם של המושלים העות'מאנים בכל הקשור לקהילות אלו, היא לא נתנה לקונסולים סמכויות משפטיות כלשהן עליהן. בנוסף לכך, מעמדן המשפטי של קהילות אלו עוגן באופן מסורתי במערכת החוק העות'מאנית וקהילות אלו זכו, באופן כללי, לאוטונומיה משפטית חלקית בענייניהן הפנימיים בלא שום קשר לקפיטולציות.¹⁵

העות'מאנים עצמם לא נותרו אדישים להפיכתן ההדרגתית של הקפיטולציות לכלים מחייבים שפגמו ביכולת התמרון שלהם אל מול המעצמות האירופאיות ושיצרו תנאים לכרסום ההולך ומעמיק בריבונותם. תהליך זה שבעקבותיו המנוף הפוליטי, הכלכלי והדיפלומטי של מעצמות אירופה על האימפריה ההולכת ונחלשת אפשר לאלו לחלוב עוד ועוד פריבילגיות על חשבון הריבונות העות'מאנית, התרחש דווקא כאשר רפורמות התנזימאת קירבו את החוק העות'מאני לזה האירופאי; קרי, חוק טריטוריאלי וחילוני לפי מודלים אירופאים. כך, בעוד הגישה האירופאית כלפי הקפיטולציות במאה ה-19 ראתה בהן הסדרים קבועים שהגנו על האינטרסים שלהן אל מול מערכת משפטית ומדינית מתפוררת וארכאית, הגישה העות'מאנית ראתה בהן פגיעה בריבונותם וכשארית מיותרת של עידן אחר.

¹³ להסכמים השונים מ-1673 ועד 1877 שעיגנו הגנה זו, ראו: שופוף, *הרפורמות וההגנה על נוצרים*. ספר זה מוקדש כולו אך ורק למסמכים הנוגעים לעניין ההגנה האירופאית על לא מוסלמים באימפריה.

¹⁴ אינלג'יק מדווח שב-1808, לערך, הרוסים רשמו 120,000 יוונים כבני חסותם מתוקף המעמד בו חשבו שאחזו כנותני החסות לכל הנוצרים האורתודוקסים ברחבי האימפריה, ראו: אינלג'יק, "אמת'אזאת", עמ' 1187; ראו גם: דרלינג, "קפיטולציות", עמ' 259; הורוביץ אף מרחיק לכת וטוען שמספרם של הלא מוסלמים מקרב הנתונים העות'מאנים שזכו לחסות אירופאית נמדד במיליונים, ראו: הורוביץ, "חוק בינלאומי", עמ' 461.

¹⁵ ראו למשל: בת יאור, *הד'ימים - בני חסות: יהודים ונוצרים בעל האסלאם*, תרגום אהרן אמיר, עריכה מדעית משה שרון (ירושלים, 1986); לסטאטוס המשפטי האוטונומי של הקהילות הנוצריות באימפריה בכלל ובארץ ישראל בפרט מ-1517 ועד 1917, כולל הטקסט של החוק האישי העצמאי של הפטריארכיה הלטינית, ראו: Georges Bateh, *Status Personnel: Introduction a L'etude de la Condition Juridique des Chrethiens de Palestine sous la Domination Ottoman (1517-1917)* (Rome, Pontificia Universita Lateranense, 1963)

הניסיונות הרציניים לטפל בניצול לרעה של הקפיטולציות וההסכמים הנלווים החלו כבר בסוף המאה ה-18, אז סלים III ניסה, בין היתר, למנוע משגרירים זרים להעניק בראתים לדרגומנים לשם כבוד והטיל מגבלות על היכולת של נתינים עות'מאנים לא מוסלמים לזכות בחסות אירופאית.¹⁶ כמו כן, במחצית הראשונה של המאה ה-19 ניסו העות'מאנים לעשות שימוש במונופולים והגבלות מסחריות על מנת לנסות ולצמצם את תלותה הפוליטית והפיננסית של המעצמות האירופאיות. עם זאת, צעדים אלו התמוססו אל מול עמדתה ההולכת ונחלשת של האימפריה אל מול המעצמות והתחדשו רק לאחר מלחמת קרים וההכרזה על הח'ט-י הומאיון של 1856. כך בקונגרס פאריז, לאחר שהאימפריה התקבלה באופן רשמי לקונצרט האירופאי, העלה עאלי פאשה לראשונה את סוגיית ביטול הקפיטולציות, אך נתקל בהסתייגות מצד המעצמות שדחו את העניין. הסוגיה עלתה שוב ב-1867, אך שוב נדחתה. דחייה זו וההבנה של אדריכלי התנזימאט שהפריבילגיות הקפיטולטוריות עומדות לרועץ כנגד הרפורמות, הובילה לנטילת צעדים מעשיים. מבין צעדים אלו החשובים ביותר היו הפרמאן מ-1867 שהתיר לזרים לרכוש קרקע באימפריה בתנאי שיוותרו, בפועל, על זכויותיהם הקפיטולטוריות, ולאחר מכן חוק האזרחות של 1869 שניסה ליצור מצב משפטי חדש שביטל, למעשה, את יכולתם של שגרירים וקונסולים לתת חסות לנתינים עות'מאנים ללא אישור מפורש מצד השלטונות.¹⁷

על פניו נראה שצעדים אלו לא הצליחו לבלום את הכרסום ההולך וגובר של המעצמות בריבונות העות'מאנית. שיאו של תהליך זה התרחש עם כינוסה של ועידת איסטנבול ב-1876 בעקבות המרידות בבלקנים. בוועידה זו, בה דנו המעצמות בהמשך הרפורמות באימפריה, לא הוזמנו כלל נציגים עות'מאנים.¹⁸ עם זאת, צעדים אלו כן היוו את הסדקים הראשונים במערכת הקפיטולציות ופתחו את התהליך בעטיו ביטל ב-1914 הסולטאן מחמד V באופן חד צדדי את כל הפריבילגיות הקפיטולטוריות כפי שנבעו מהקפיטולציות עצמן ומההסכמים הנלווים ושעמדו בניגוד לחוקים החדשים של האימפריה, כמו גם לחוק הבינלאומי. המעצמות אמנם התנגדו לצעד זה בשל היותו, לדידם, הפרה חד צדדית של הסכמים בילטרליים, אך בהסכם לוזאן ב-1923 נאלצו להכיר בכך שהקפיטולציות למעשה בטלות.¹⁹

¹⁶ ראו: Stanford Shaw J. *Between old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807* (Cambridge, 1971), pp.177-179

¹⁷ על הגישה העות'מאנית כלפי הקפיטולציות במאה ה-19, ראו: אינג'יק, "אמתיאזאת", עמ' 1188; כמו גם: Ahmad Feroz, Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800-1914", *Journal of Islamic Studies*, Vol. 11 (Jan. 2000), pp. 1-20 על הפרמאן מ-1867, ראו: טסטה, *הסכמים*, כרך VII, עמ' 745-747 ולחוק האזרחות של 1869, טסטה, *הסכמים*, כרך VII, עמ' 526-527.

¹⁸ על הח'ט-י הומאיון של 1839 כצעד ראשוני משמעותי עות'מאני להשיב לאימפריה את ריבונותה המתדלדלת, ראו: Butrus Abu-Manneh, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, (Istanbul, 2001), pp. 73-97

¹⁹ ראו: פרוז, "תפיסות עות'מאניות", עמ' 7-8. על ביטולן של הקפיטולציות, ראו למשל: פקאליון, "קפיטולציות", עמ' 181. לטקסט של הפרמאן לביטול הקפיטולציות מ-1914, ראו: Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Vol. I/III (Ankara, 1940-1967), p. 162

ב. אופיין של הקפיטולציות

הקפיטולציות עד המאה ה-18 היו כתבי פריבילגיות שהוענקו כמחווה של רצון טוב על ידי הסולטאן באופן חד צדדי כנגד הבטחה לשמור על יחסי ידידות עם האימפריה. ניסוח ההקדמה, כמו גם הסיכום, של הקפיטולציות הבריטיות של 1580 ממחישות דבר זה. בהקדמה נאמר כך:

”בזמן הזה אליזבת, מלכת הארצות של אנגליה, צרפת ואירלנד . . . שלחה מכתבים להיכל שלנו . . . דרך הסוכן שלה בשם וויליאם הרבורן (ולהיקמוש הרירויש), אחד מאציליה המופקד על ענייני מדינה, סוכנה בא לפני כן למשכננו שהוא קן האושר, בהציגו צייתנות ורצינות וביטא רצונו לשרת ולהיות נאמן וביקש רשות בעבור אנשיה לבוא וללכת מאזור זה של העולם לאזורי המסחר המוגנים היטב שלנו, בעקבות כך הרשות הסולטאנית שלנו ניתנה בדרך זו וההוראות האצילות שלנו ניתנו . . . כל עוד התנאים של ההסכם והליגה יכובדו מצד המלכה המוזכרת לעיל וחוקי השלום וההגנה ישמרו, כפי שצריך להיות, הרי שגם מצד זה [ישמרו] . . .”²⁰

במקורן הבטיחו הקפיטולציות ביטחון כללי של הגוף והרכוש של סוחרים זרים אם בים או ביבשה, הבטחה לחופש פולחן ולחופש בכל הקשור לדיני אישות (נישואין, קבורה וכו') ולבוש, הבטחה לסיוע בתיקון ספינות, והבטחה להגיש סיוע כנגד פיראטים,²¹ חסינות כנגד אחריות לחובות של סוחרים אחרים בני אותה הקהילה, הזכות להעלות טענות בפני ראש הקהילה המוסלמית (לרוב הקאדי), והזכות לרשום עסקאות *בסגל במחכמה* (בעיקר על מנת למנוע עדות שקר לה *השריעה* לא סיפקה תרופות). כמו כן, ובדומה להסדרים דומים מאותה התקופה בין מדינות אירופאיות, ניתנה בידי הסוחרים הזרים הזכות למנות קונסולים במרכזים המסחריים החשובים של האימפריה על מנת לנהל את ענייניהם המשפטיים לפי חוקיהם שלהם. קונסולים אלו פעלו מתוקף *בראת*, או צו סולטאני, שאישר את סמכותם המשפטית ונתן בידיהם פטור אישי ממסים מסוימים, פטור שהוחל גם על אלו שהועסקו על ידם. בעיקרון ניתן לחלק את הפריבילגיות שסיפקו הקפיטולציות לשלוש קטגוריות:

- פריבילגיות הקשורות לזכויות מסחר ומיסוי, כולל פטור ממיסים מסוימים. המס החשוב ביותר ממנו היו הזרים פטורים היה *הג'זיה* או *הח'ראג'*, פטור שהיוו את הבסיס העיקרי למעמד החוקי

²⁰ סקיליטר, *וויליאם הרבורן*, עמ' 87-86.

²¹ למאמר מעניין אודות הפריבילגיות שהובטחו בקפיטולציות בנוגע למעבר בטוח, ראו: Maurits van den Boogert, “Redress for Ottoman Victims of European Privateering: A Case Against the Dutch in the Divan-i Hümayun (1708-1715)”, *Turcica*, Vol. 33 (2001), pp. 91-118; מאמר זה ממחיש את הגישה של העות'מאנים כלפי הקפיטולציות לפני המאה ה-18 כהסדרים מסחריים שניתנו באופן חד צדדי כנגד הבטחה לכינון של יחסי ידידות עם האימפריה ושמירה על חוקיה.

השונה.²² פטור זה חל גם על הדרגומנים נושאי הזרואת ובני משפחתם. בנוסף לכך, הקפיטולציות אפשרו תנועה חופשית של סוחרים ברחבי האימפריה ומתן הגנה על חייהם ורכושם, הסדירו את גובה המכסים, וקבעו חבות אישית של סוחרים זרים על חובותיהם;

- שורה של פריבילגיות שהסדירו את החיים של קהילות זרות באימפריה, כולל הזכות להקים קונסוליות היכן שרצו והזכות למנות דרגומנים ופקידים אחרים בקונסוליות. הדרגומנים זכו לזכויות דומות לאלו של מעסיקיהם האירופאים;
- פריבילגיות שהסדירו את המעמד המשפטי של נתינים זרים באימפריה. בראש ובראשונה עמדה לרשות שגרירים וקונסולים הזכות לשפוט במקרים, אזרחיים ופליליים, בתוך קהילותיהם לפי חוקיהם שלהם מבלי כל התערבות עות'מאנית. אותה הפריבילגיה הורחבה, במגבלות מסוימות, גם לסכסוכים בין זרים ממדינות שונות. עם זאת, מקרים שבין נתינים עות'מאנים לנתינים זרים, אם כאשמים או שנאשמים, נותרו באחריות המלאה של הערכאות העות'מאניות. במקרים אלו ניתנה לקונסולים הזכות לפקח על ההליכים העות'מאנים בסיוע הדרגומנים שלהם.

מאחר והסמכות הבלעדית שנתנה תוקף חוקי לקפיטולציות היה הסולטאן ובאי כוחו, הרי שהן היו, באופן עקרוני, חלק בלתי נפרד מהקורפוס הרחב של חוקי המדינה או הקאנון. ככאלו קבעו הקפיטולציות תיחום ברור ביותר למעמד של הזרים באימפריה ולמידת האוטונומיה המשפטית לה זכו. מבחינה זו, בהיעדר תפיסת אזרחות מעוגנת בחוק עד 1869, אפשרו העות'מאנים לנתינים זרים להישאר כאלו וזאת על ידי הפטור ממס הגולגולת שהיה למעשה הסממן העיקרי לריבונות העות'מאנית על תושביה. עם זאת, הקפיטולציות יצרו מצב בו קהילות זרות אלו, למרות שזכו לאוטונומיה משפטית בכל הקשור לענייניהן שלהן, נותרו כפופות למערכת החוקים העות'מאנית. במסגרת זו יכלו זרים לנהל את ענייניהם לפי חוקיהם שלהם ובמקרים מסוימים זכו נציגיהם גם לזכות להיות מעורבים באופן חלקי במקרים בהם נתיניהם הועמדו למשפט כנאשמים בבתי הדין העות'מאניים. לעומת זאת, בכל מקרה אחר היו הזרים באימפריה נתונים לסמכות המשפטית העות'מאנית הבלעדית. בכך לא היו קהילות הזרות באימפריה שונות במידה רבה מהקהילות הלא מוסלמיות מקרב הנתינים העות'מאנים. גם אלו זכו לאוטונומיה משפטית בכל הקשור לענייניהן הפנימיים, אך בכל שאר המקרים היו כפופים למערכת המשפט העות'מאנית. כך, כפי שהפטריארכים או הרבנים עשו שימוש בחוק הדתי של קהילותיהם על מנת לשפוט בעניינים של

²² מבחינה היסטורית, לפטור מהג'יזה הייתה חשיבות עצומה למעמדם של זרים באימפריה שכן המשמעות של תשלום הג'יזה הייתה קבלה למעשה של נתינות עות'מאנית. יותר מכך, הפטור מהמס קבע גם את הסטאטוס המשפטי של יחידים באימפריה שכן העות'מאנים הבחינו בין שני "מעמדות" חוקיים: העסקרי, או המעמד הצבאי בעל זכויות היתר שהיה פטור ממיסים והרעאיא שהיו הנתינים משלמי המיסים. על הג'יזה בתקופה העות'מאנית, ראו: Halil İnalcık, "Djizya - Ottoman", *EI* (online edition), Vol. II, 562b-566a; ראו גם: Colin Imber, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition* (Edinburgh, 1997), p. 77, 116

קהילותיהם, הרי שהקונסולים, כראשי הקהילות שלהם, עשו שימוש בחוקי מדינותיהם ובתקנות הקונסולאריות באותו האופן, אם כי בתוך המסגרת הנוקשה שקבעו הקפיטולציות.

מבחינה טכנית, מאחר ועד 1740 הוענקו הקפיטולציות באופן חד צדדי, עמדה לסולטאן גם הזכות לבטלן או להשעותן בכל עת, כפי שעשה לעיתים כאשר חש שהתנאי הבסיסי שהועמד כנגד מתן הקפיטולציות, שמירה על יחסי ידידות עם האימפריה, הופר. למרות זאת, בהתבסס על עיקרון *pacta sunt serventem*, או קדושת ההסכמים במערב, ומתוך העובדה שעד המאה ה-19 הקפיטולציות היו הטקסטים המשפטיים היחידים שהסדירו את מעמדם של זרים באימפריה, נתפסו הקפיטולציות מראשיתן על ידי האירופאים כסוג של הסכם מחייב, ולכן הם ביקשו לראות בפריבילגיות הקפיטולטוריות שלהם זכויות חוקיות החקוקות בסלע.²³ תפיסה זו לא עצרה מבעדם לפעול ללא לאות להרחיב פריבילגיות אלו בכל פעם שהסדרים אלו עלו למו"מ מחודש. עד המאה ה-18 דיונים אלו על חידוש הקפיטולציות והרחבתן היוו כלי פוליטי ודיפלומטי רב עוצמה בידי העות'מאנים, וגם מקור חשוב של הכנסה לפקידים השונים שגבו תשלום מהנציגים האירופאים עבור שירותיהם. מצב זה השתנה עם הקפיטולציות הצרפתיות של 1740 שכבר כללו סעיף שהפך אותן לקבועות, וביתר שאת במאה ה-19 עת עוגנו הקפיטולציות בהסכמים בילטרליים מחייבים.

ברמה המקומית כל הבהרה שנגעה לפריבילגיות הקפיטולטוריות דרשה פרמאן סולטאני שעלה כסף רב.²⁴ בנוסף לכך, על מנת ליהנות מסמכויותיהם הקפיטולטוריות היה על הקונסולים הזרים להצטייד ברצאת אותו הציגו עם הגיעם למשרתם לרשויות העות'מאניות. באותו האופן גם דרגומנים ודרגומנים לשם כבוד היו זקוקים לרצאת על מנת ליהנות מהזכויות המיוחדות שהקנו הקפיטולציות להם ולבני משפחותיהם. כתבי מינוי אלו עלו כסף רב והיו מקור הכנסה חשוב לפקידים עות'מאניים בכל הרמות, כמו גם לשגרירים שהיו החוליה המקשרת הסופית בין העות'מאנים לדרגומנים. בניגוד לקפיטולציות שעד המאה ה-19 הפכו לקבועות ומחייבות, הרצאתים נותרו כתבים שניתנו באופן חד צדדי וככאלו היו ניתנים לביטול בכל עת.²⁵

²³ תפיסה אירופאית זו באה לידי ביטוי גם בתרגומים לשפות האירופאיות שם לעיתים קרובות מופיע הביטוי "Sacred capitulations" כביטוי לאופיין המחייב כתרגום לביטוי העות'מאני "ahdname-i hümayun" או "כתב פריבילגיות אימפריאלי". על כך ראו: בוגרט, **הקפיטולציות**, עמ' 19-24; ראו גם: קולוז'יקי, **יחסים דיפלומטיים עות'מאנים-פולנים**, עמ' 7-3. העובדה שהעות'מאנים לא ראו בקפיטולציות הסכמים מחייבים ניתן לראות מכך שעוד בסוף המאה ה-18 ותחילת המאה ה-19 עשו העות'מאנים שימוש ככלי במדיניות החוץ שלהם בביטול חד צדדי של כתבי אמנה (ברצאתים) שניתנו לסוכנים קונסולאריים ושבלעדיהם לא יכלו ליישם את זכויותיהם הקפיטולטוריות. כך אירע, למשל, ב-1798 כאשר נפוליאון פלש למצרים וב-1806 עת הודיעו העות'מאנים שיבטלו את כתבי האמנה של בני חסות שאינם מתגוררים באותו המקום בו שוכנות הקונסוליות להן היו קשורים. על היכולת לבטל באופן חלקי או מלא את הקפיטולציות או זכויות מסוימות בהן, ראו: בוגרט, **הקפיטולציות**, עמ' 26-29; במהלך המאה ה-19, עם זאת, הפכו הקפיטולציות למחייבות לאחר שעוגנו בהסכמים בילטרליים.

²⁴ שם, עמ' 24-25.

²⁵ שם, עמ' 25-26.

זכויות אלו שהובטחו בקפיטולציות ועוגנו בכתבי המינוי, הניחו את התשתית למעמד המשפטי המיוחד של זרים באימפריה בכלל ולסמכות המשפטית הקונסולארית בפרט. הקפיטולציות בתצורתן עד סוף המאה ה-18 יצרו מה שניתן לכנות "אקסטרטוריאליות משפטית תחומה". מבחינה זו למרות שלקונסולים ניתנה סמכות לטפל במקרים שבין נתיניהם, בכל יתר המקרים היו הזרים ובני חסותם כפופים באופן מלא ואוטומאטי למערכת המשפטית העות'מאנית.

מצב זה היה נכון, כפי שמוכיח בוגרט, עוד ברבע האחרון של המאה ה-18. עם זאת, נראה שבמקביל להיחלשות האימפריה אל מול מעצמות העל האירופאיות, מערכת הקפיטולציות בתצורתה המקורית החלה גם היא עוברת שינויים. שינויים אלו, שהגיעו להבשלה במאה ה-19, הפכו אותה בהדרגה ממערכת מסורתית של הסדרים חד צדדיים שאפשרה לסוחרים זרים לקיים עמה קשרים תוך שמירה על אופייה, שלמותה וריבונותה של האימפריה, למערכת של הסכמים דו-צדדיים מחייבים שנתנו בידי זרים כלים פוליטיים וכלכליים שאפשרו להם לנגוס בשלמות וריבונות אלו.²⁶ בניגוד למצב לפני כן בו הקפיטולציות היוו את הכלי המרכזי, והיחיד למעשה, שהסדיר את מעמד הזרים באימפריה, זאת תוך מתן אמצעים אפקטיביים לעות'מאנים לפקח על מעמד זה, הרי שמסוף המאה ה-18 וביתר שאת במאה ה-19, הסמכות המשפטית הקונסולארית כפי שעוגנה בקפיטולציות הושתתה כבר על ארבע אושיות:

- הקפיטולציות עצמן שהנוסח הסופי והמורחב שלהן נקבע עד המחצית הראשונה של המאה ה-18;
- ההסכמים הדו צדדיים שנחתמו בין האימפריה העות'מאנית למעצמות האירופאיות במהלך המאה ה-19;
- נהלים קונסולאריים של משרדי החוץ השונים שהסדירו את הפעילות של נציגיהם והכניסו תוכן ממשי לסמכות המשפטית הקונסולארית, סמכות שנוסחה במונחים כלליים בלבד בקפיטולציות ובהסכמים;
- מנהגים קונסולאריים חוץ-קפיטולאטוריים שהשתרשו מתוקף כוחם הרב של השגרירים והקונסולים הזרים אל מול הרשויות העות'מאניות.

לאור שינויים אלו עולה השאלה האם חלה תמורה גם באותה "אקסטרטוריאליות משפטית תחומה"? על מנת לענות על שאלה זו יש תחילה לבחון מה היו הפריבילגיות המשפטיות שסיפקה המערכת הקפיטולאטורית לנציגים הרשמים של המעצמות האירופאיות.

²⁶ לסקירה טובה של תהליך זה, ראו: הורוביץ, "הוק בינלאומי", עמ' 455-450.

[פרק 2]

הסמכויות המשפטיות הזרות והעות'מאניות על פי הקפיטולציות

המסגרת הבסיסית לסמכויות המשפטיות של השגרירים והקונסולים באימפריה שורטטה כבר במאה ה-15 עם תחילת היחסים הפורמאליים בין העות'מאנים לסוחרים אירופאים.¹ כבר בקפיטולציות המוקדמות ביותר הסתמנו הגבולות של הסמכות המשפטית הקונסולארית, גבולות שיישארו קבועים עד ביטולן של הקפיטולציות במאה ה-20. הסמכות המשפטית הקונסולארית הייתה כפופה למערכת המשפט העות'מאנית ולא תפקדה באופן עצמאי ובמנותק ממנה. כפי שפורט בפרק הקודם, דבר זה נבע מכך שהקפיטולציות כבסיס לסמכות הקונסולארית היו למעשה חלק מחוק המדינה, או הקאנון. בפועל החל כבר באמצע המאה ה-18, ובעקבות החלשות האימפריה העות'מאנית אל מול המעצמות האירופאיות, הסמכות המשפטית הקונסולארית הוכפפה במידה רבה לפרשנות האירופאית של הפריבילגיות המשפטיות להם האמינו שהם זכאים. בשל כך השתרשו עם השנים - וכתוצאה מנסיבות כלליות, מקומיות ואישיות - נוהגים מקובלים שונים שחרגו מהקפיטולציות.

א. המסגרת התיאורטית

הסמכות המשפטית הקונסולארית נבעה ממספר זכויות יסוד שהקפיטולציות סיפקו. בראש ובראשונה היא קיפלה את הזכות של האומות הקפיטולטוריות להקים קונסוליות ולמנות שגריר, קונסולים ותתי קונסולים היכן שראו לנכון. בנוסף לכך, דיפלומטים אלו היו רשאים להעסיק צוות עובדים - דרגומנים, שומרים, סוכנים וכו' – על ידי הנפקת כתב מינוי סולטאני (בראת) בעבורם. אלו זכו לפטור ממיסים ולפריבילגיות דומות לאלו של מעסיקיהם. מספרם של אלו לא הוגבל במרבית הקפיטולציות, ובכך נפתח צוהר לניצול לרעה של זכות זו.² התפקיד העיקרי של השגרירים והקונסולים שמונו מתוקף הקפיטולציות היה לשמש כנציגים הרשמיים של קהילותיהם ולדאוג לכך שהפריבילגיות הקפיטולטוריות של אלו תשמרנה. על מנת לבצע תפקיד זה נמסרו לידם סמכויות משפטיות שאפשרו להם לפתור סכסוכים בתוך קהילותיהם שלהם ומול נתינים של אומות זרות אחרות. כמו כן, ניתנו בידיהם כלים לתווך בין נתיניהם לבין מערכת המשפט העות'מאנית כאשר נוצר הצורך לכך. בכך ניתן לומר, למעשה, שמבחינה משפטית

¹ על כך ראו: Fleet, Kate. "Turkish-Latin Diplomatic Relations in the Fourteenth Century: The Case of the Consul", *in* Kate Fleet and Maurits Van den Boogart (eds.), *The Ottoman Capitulations: Text and Context* (Roma, 2003), 32-43

² סעיף 15 של הקפיטולציות הבריטיות של 1580 שם את הבסיס לזכות של הבריטים לפתוח קונסוליות ולמנות קונסולים היכן שרצו (סקיליטר, *וויליאם הרבורן*, עמ' 88. סעיפים זהים הופיעו בקפיטולציות של כל האומות. זכות דומה ניתנה לרוסיה בהסכם כוצ'וק קיינארג'ה מתוקף סעיף 11 (הורביץ, *דיפלומטיה*, עמ' 557); המעמד של הדרגומנים ובני חסות אחרים בקפיטולציות יטופל בתת-פרק נפרד.

תפקדו השגרירים והקונסולים בשני תפקידים: שופטים בכל הקשור לקהילותיהם וקהילות זרות אחרות, ועורכי דין בכל האמור לייצוג נתיניהם במערכת המשפט העות'מאנית.

בכל הנוגע לתפקידם הראשון כשופטים, הקפיטולציות קבעו באופן יסודי שמקרים משפטיים באשר הם בין נתינים זרים בני אותה הקהילה יטופלו על ידי השגריר והקונסולים הרלוונטיים. תחום זה כלל גם את כל הקשור לדיני אישות, כאשר עניינים של דיני ירושה הוסדרו בסעיפים נפרדים בשל המעורבות של ממון בהם.³ הרשויות העות'מאניות לא הורשו להתערב במקרים מעין אלו. סעיף 17 של הקפיטולציות הבריטיות של 1580, סעיף שחוזר על עצמו בניסוח כמעט זהה בכל הקפיטולציות, מנסח זאת כך:

"ואם לאנגלים יהיו סכסוכים האחד עם השני אפשרו לשגריר והקונסול שלהם לפתור אותם לפי דרכם".⁴

התערבות הרשויות העות'מאניות התאפשרה רק לפי בקשה מפורשת של השגריר או הקונסול, לרוב לצרכי אכיפה של הסמכות הקונסולארית. התערבות זו, לפי בקשה, לא הייתה מעוגנת בקפיטולציות עצמן, אך הייתה נהוגה בפועל מאחר ולקונסולים לא היו את האמצעים, כגון כוח שיטור או מתקן כליאה, על מנת לאכוף את סמכותם מעל לנתיניהם שלהם.⁵ טקסטים מאוחרים יותר קבעו שגם מקרי רצח בהם מעורבים זרים בני אותה קהילה נפלו תחת סמכותם של הקונסולים כשופטים.⁶

סמכותם של הקונסולים לטפל בסכסוכים משפטיים בין נתיניהם ובני חסותם לנתינים ובני חסות של אומות זרות אחרות, הוזכרה בפעם הראשונה בסעיף 52 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740. לפי סעיף זה, ובהתאם לעיקרון *forum rei*, מקרים מעורבים מעין אלו אמורים היו להישפט בפני הקונסול של הנאשם, כאשר ערעורים ניתן היה להעלות בפני השגריר. בגין עיקרון "האומה המועדפת ביותר", סמכות זו הפכה לתקפה לגבי כלל האומות הקפיטולטוריות. עם זאת, בניגוד לסמכות הבלעדית לה זכו הקונסולים בבואם לשפוט במקרים בתוך קהילותיהם, סעיף 52 הגביל את סמכותם במקרים שבין נתיניהם לנתינים של אומות זרות אחרות. סעיף זה קבע שסמכותם לשפוט במקרים מעין אלו תקפה רק במידה ושני הצדדים הסכימו

³ ראו, למשל: סעיף 9 בקפיטולציות הבריטיות של 1580 (סקיליטר, *וויליאם הרבורן*, עמ' 88).

⁴ ראו: סקיליטר, *וויליאם הרבורן*, עמ' 88; ניסוח כמעט זהה מסופק בסעיף 15 של הקפיטולציות הצרפתיות של 1740 (נורדונג'אן, *אוסף*, כרך I, עמ' 282).

⁵ ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 35. כפי שיומחש בהמשך הקונסולים הבריטים פנו לרשויות העות'מאניות לעיתים קרובות על מנת לסייע להם בחקירה או באכיפה של מקרים מעין אלו.

⁶ ראו למשל: סעיף 16 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 (נורדונג'אן, *אוסף*, כרך I, עמ' 149); סעיף 12 בקפיטולציות הבריטיות של 1569 (שם, עמ' 92). התקנות הקונסולאריות הבריטיות לגבי מקרים אלו יטופלו בהמשך.

לסור למרותם. במידה וצד אחד סירב לסור למרות קונסולארית, ובחר במקום זאת לפתוח בהליכים מול *המחכמה*, במקרים אזרחיים, או המושל העות'מאני, במקרים פליליים, סמכותם של הקונסולים לא התקיימה עוד והמקרה הועבר לטיפול בערכאות העות'מאניות.⁷

שתי קטגוריות אלו מגדירות, למעשה, את הליבה של הסמכות המשפטית הקונסולארית: סמכות מלאה ואוטומאטית בכל המקרים בהם היו מעורבים נתינים או בני חסות זרים בני אותה הקהילה, וסמכות מלאה במקרים בהם היו מעורבים נתינים ובני חסות זרים מקהילות שונות במידה ושני הצדדים הסכימו לסור למרות קונסולארית. בכל שאר המקרים הסמכות המשפטית הקובעת הייתה זו העות'מאנית, כאשר הקפיטולציות הציבו סייגים מסוימים לסמכות עות'מאנית זו. סייגים אלו כללו בראש ובראשונה את הדרישה ליידע את הקונסול הרלוונטי בכל מקרה שעלה בפני הדין העות'מאני והיו מעורבים בו נתינים זרים. עוד נקבע שבמקרים מעין אלו אין להתקדם ללא הנוכחות של דרגומן מטעם הקונסול, זאת על מנת לאפשר שקיפות של ההליכים ולמנוע ככל שניתן טענות לעיוות דין. בדומה לסעיפים דומים בקפיטולציות אחרות, הנחייה זו נוסחה בסעיף 24 של הקפיטולציות הבריטיות של 1675. כך נקבע בסעיף זה:

”במידה ואנגלי, או נתין אחר של אומה זו, יהיה מעורב בתביעה משפטית כלשהי, השופט לא ישמע או יחליט בעניין עד שהשגריר, הקונסול, או הדרגומן יהיה נוכח; וכל התביעות החורגות מסכום של 4000 פיאסטרים ישמעו בשער העליון ובשום מקום אחר”⁸

סעיפים אחרים סיפקו פתרונות חלקיים לבעייתיות של הופעת זרים בפני הדין העות'מאני. אלו נועדו לפתור בעיקר את הבעיות של תצהירים כתובים שלא היו מקובלים ברוב המקרים על פי השריעה, כמו גם מתן עדות על ידי מי שאינו מוסלמי.⁹ סוגיות אלו טופלו באופן חלקי בסעיף 10 של הקפיטולציות הבריטיות של 1580. כך נקבע בסעיף זה:

⁷ ראו: סעיף 52 של הקפיטולציות הצרפתיות של 1740 (נורדונג'יאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 290); מקרה מעין זה התרחש, למשל, ביוני 1860 עת בן חסות אוסטרי העדיף להביא סכסוך שהתגלע בינו לבין נתין בריטי בפני הערכאות העות'מאניות ולא בפני הקונסול הבריטי. ראו: Finn to Bulwer, F.O 195/604, no. 24, dated Jerusalem 21.6.1860

⁸ ראו: הורביץ, *דיפלומטיה*, עמ' 25; לנוסח הצרפתי, ראו: נורדונג'יאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 152. סעיף זה מבוסס על סעיף 16 של הקפיטולציות מ-1580. ניסוח כמעט דומה ניתן בסעיף 26 של הקפיטולציות הצרפתיות של 1740, ראו: נורדונג'יאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 285. סעיפים אלו, מ-1580 ו-1740, קובעים גם שאל לקונסולים לעשות שימוש בטענת שווא שהדרגומנים אינם זמינים על מנת לעכב את ההליכים.

⁹ ראו, למשל: Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (Oxford, 1964), pp. 132, 188-198; ראו גם: בת יאור, *הדיימים – בני חסות*, עמ' 52-53.

"ובכל מקרה בו סוחרים ודרגומנים וקונסולים של אנגליה והארצות התלויות בה יהיו מעורבים בעניינים של מכירה וקניה ומסחר וערבויות ועניינים אחרים המוסדרים על ידי החוק הקדוש במחוזות המוגנים שלנו, הם ייגשו לקאדי ויגרמו לו לרשום את העניין בספר שלו או שייטלו אישור לאחר מכן, במידה ויתגלע סכסוך, יש לבחון את האישור ואת ספריו של הקאדי ויש לפעול בהתאם לאלו. במידה ואף אחד משני אלו יהיה קיים והם יגישו תביעה, בניגוד לחוק הקדוש, וזאת רק על ידי מתן עדות שקר, כל עוד לא יהיה בידם אישור מהקאדי או שמקרה לא ימצא רשום בספרו של הקאדי, אל תאפשרו לאנשים מעין אלו לרמות ואל תאפשרו לתביעה שלהם בניגוד לחוק הקדוש להישמע".¹⁰

סעיף 11 הרחיב בעניינים אלו וניסה להתריע בפני מתן עדות שקר לה *השריעה* אינה מספקת פתרונות.¹¹ סעיף זה הורה לרשויות המשפטיות העות'מאנית למנוע, או להיות ערניות, לאפשרות שנתינים זרים ינסו לתת עדות שקר בתואנות שווא ולכן הורה להסתמך במקום זאת על תצהירים מאושרים. הוראות אלו חודדו והורחבו בסעיפים 10 ו-11 בקפיטולציות הבריטיות של 1675.¹² הלכה קפיטולטורית זו הפכה, למעשה, את הקאדי למעין נוטריון שהיה אמון על רישום עסקאות והתקשרויות מסחריות אחרות בהן היו מעורבים זרים.¹³ הפעילות המסחרית של זרים באימפריה הוסדרה באופן טוב יותר במאה ה-19 עם הקמת בתי הדין המעורבים לענייני מסחר.

סוגיה קשה יותר לפתרון נגעה לעניינים פליליים. מקרים אלו היו נתונים להלכות רבות שהתבססו על *השריעה* ועוגנו גם בקאנון. בניגוד למקרים מסחריים, במקרים פליליים בתי הדין העות'מאנים לא קיבלו תצהירים כתובים והסתמכו אך ורק על ראיות מגוף ראשון. כמו כן, חבות ההוכחה וההתייחסות לעדים הייתה נתונה לחוקים קפדניים הרבה יותר מאשר בעניינים אזרחיים.¹⁴ על פי הקפיטולציות, מקרים מעורבים בין נתינים עות'מאנים לנתינים זרים טופלו על ידי מערכת המשפט העות'מאנית. התייחסות מפורשת לדרך הטיפול במקרים פליליים, ובעיקר רצח, ניתן למצוא לראשונה רק בקפיטולציות הבריטיות של 1675. הסעיף החשוב ביותר בהקשר זה, סעיף 42, הורה שעל הרשויות המשפטיות העות'מאניות לשתף פעולה עם הקונסול או השגריר הבריטים במקרים בהם נתינים בריטים הואשמו בפשע חמור כנגד נתינים עות'מאנים. מהותו של שיתוף פעולה זה לא פורט. כך קבע סעיף 42:

¹⁰ ראו: סקיליטר, *וויליאם הרבורן*, עמ' 88; סעיף 23 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 חוזר על עניין זה

¹¹ על עדות שקר בחוק האסלאמי, ראו: שאכט, *מבוא לחוק אסלאמי*, עמ' 187.

¹² לסעיפים אלו, ראו: נורדונג'אן, *אוסף*, כרך I, עמ' 149.

¹³ על התפקיד של מסמכים כתובים בעיקר בעניינים הקשורים לרכוש בבתי הדין השרעיים באימפריה, ראו: Haim Gerber, *State*,

Society, and Law in Islam – Ottoman Law in Comparative Perspective (Albany, 1994), p. 48

¹⁴ לסיכום טוב של הגישה השרעית למקרים פליליים, כמו גם הליכי משפט, ראו: שאכט, *מבוא לחוק אסלאמי*, עמ' 175-198

"במקרה שאנגלי כלשהו, או אדם אחר המפליג תחת הדגל שלהם, יבצע רצח, או פשע אחר, ובשל כך יהיה מעורב בתביעה משפטית, המושלים באזורים הקדושים שלנו לא ימשיכו לברר את העניין עד שהשגריר או הקונסול יהיו נוכחים, אלא שהם ישמעו ויחליטו יחדיו, מבלי לנסות להקשות עליהם ולו במעט בכך שישמעו את המקרה לבד, בניגוד לחוק הקדוש וכתב פריבילגיות זה".¹⁵

סעיף 26 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 קבע גם הוא שאין לקיים דיון משפטי בו מעורב נתין זר מבלי הנוכחות של הקונסול או הדרגומן, בעוד סעיף 65 באותו המסמך הוסיף שבכל מקרה של פשע בו מעורב זר כנאשם על הרשויות המשפטיות העות'מאניות לנהוג במשנה זהירות ותוך חקירה יסודית. עם זאת, סעיף 42 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 הנו היחידי שקבע שעל העות'מאנים לשתף בפועל את הקונסולים בטיפול במקרים פליליים חמורים (רצח או פשע) בהם נתינים זרים הואשמו בפשעים נגד נתינים עות'מאנים.¹⁶ מקרים בהם נתינים זרים הואשמו בעבירות קלות יותר (עוונות וחטאים) נגד נתינים עות'מאנים, כמו גם מקרים אזרחיים, היו אמורים להישמע בפני הערכאות המשפטיות העות'מאניות, כאשר לקונסול עמדה הזכות להשקיף על הליכים אלו.

מבחינת הליכי משפט נראה שהקפיטולציות קבעו שבאופן כללי כל המקרים בהם היו מעורבים זרים ואמורים היו להישמע בפני הערכאות העות'מאניות, יטופלו בערכאות המקומיות הרלוונטיות. מבחינה מעשית המשמעות הייתה שמקרים אזרחיים נשמעו במחכמה, ואילו מקרים פליליים בפני המג'לס-י מזאלם שברשות המושלים. בשלושה מקרים קבעו הקפיטולציות שאין סמכות לאלה לדון, אלא יש להפנות באופן אוטומטי ליווין-י הומאיון כסמכות המשפטית העליונה. מקרים אלו הם:

- תביעות כלשהן כנגד נתינים זרים העולות על 4000 פיאסטרים. יש לציין שהסעיפים הרלוונטיים בהקשר זה בקפיטולציות הבריטיות והצרפתיות קשורים לנסיבות הספציפיות בהן סוחר זר ביקש להפליג ולהותיר אחריו חובות;¹⁷
- מקרים בהם מעורבים הקונסולים עצמם. הקפיטולציות גם אסרו על מעצרים. פריבילגיה זו של הקונסולים היוותה, למעשה, חסינות דיפלומטית בסיסית;¹⁸

¹⁵ נורדונג'יאן, אוסף, כרך I, עמ' 156.

¹⁶ ראו: סעיף 26 (נורדונג'יאן, אוסף, כרך I, עמ' 285); סעיף 65 (שם, עמ' 294).

¹⁷ ראו, למשל: סעיף 69 בקפיטולציות של 1675 (נורדונג'יאן, אוסף, כרך I, עמ' 167); ראו גם: סעיף 69 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 (שם, עמ' 294-295).

¹⁸ ראו למשל, סעיף 25 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 לאמור: "הקונסולים שמונו על ידי השגריר האנגלי באזורים המוגנים שלנו לטובת הגנה על הסוחרים שלהם, לעולם, תחת שום תירוץ, לא יאסרו, או שבתיהם יאטמו, או שבעצמם יגורשו; במקום זאת כל תביעות או חילוקי דעות בהם יתכן ויהיו מעורבים יועברו לשער העליון שם השגריר שלהם יענה בעבורם", ראו: שם, עמ' 152; בוגרט טוען שסעיף 22 של הקפיטולציות הצרפתיות של 1604 (שם, עמ' 98) הרחיבו זכות זו גם לדרגומנים, אך זכות זו אינה חוזרת על עצמה בנוסח הקובע של 1740 (סעיף 84 (שם, עמ' 299-300) בקפיטולציות אלו מבטל את כל הסעיפים בקפיטולציות קודמות המטופלים גם בטקסט זה).

• משפטים חוזרים שכבר נשמעו בפני בית דין עות'מאני. במקרה של ערעור על פסק הדין ברמה המקומית, עלה המקרה להחלטה בדיואן-י הומאיון, כאשר הקונסול היה אחראי לספק את כל המידע אודות המקרה. סעיף זה (סעיף 71) מופיע רק בקפיטולציות הצרפתיות של 1740, אך מתוקף עיקרון ה"אומה המועדפת ביותר", היה תקף לכל האומות הקפיטולטוריות. כפי שיתברר בהמשך, הבריטים עשו שימוש רב בסעיף זה, למרות שמבלי להתייחס אליו ישירות.

בנוסף לכך קבעו הקפיטולציות כמה מגבלות על הליכי החקירה של הרשויות העות'מאניות. מבחינה זו הסעיף החשוב ביותר היה סעיף 70 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 שמתוקף עיקרון ה"אומה המועדפת ביותר הוחל על כל האומות הקפיטולטוריות. סעיף זה אסר על רשויות החוק העות'מאניות להיכנס בכוח לבתים של נתינים זרים ללא סיבה. במידה ועלה הצורך לערוך חיפוש בביתו של נתין זר, לא ניתן היה לעשות כן עד שהקונסול הרלוונטי יודע והגיע למקום בעצמו או שלח את נציגו. עניין זה היה כנראה חשוב לאנשי המו"מ הצרפתיים שכן זהו הסעיף היחיד הנוגע לסמכויות משפטיות הנושא עמו איומים של ענישה בגין הפרתו.¹⁹ כמו כן, הסעיפים שכבר הוזכרו לפני כן ושהורו לרשויות העות'מאניות לא ליזום כל הליך נגד זרים מבלי ליידע את הקונסול הרלוונטי, יכלו להתפרש, וכך גם פורשו כפי שיתברר ממקרי החקר, כהוראה לשותף את הקונסול בהליכי החקירה.²⁰

לבסוף, בנוסף לסעיפים השונים שכבר הוזכרו לעיל, סיפקו הקפיטולציות גם פטור לנתינים זרים מחבות קולקטיבית בגין חובות כספיים, או פשעים של יחידים מביניהם.²¹ המשמעות של פטור זה הייתה שבמידה ונתין זר ביצע עברה או פשע ונמלט, או שמלכתחילה לא ניתן היה לאתר את האשמים, נאסר על הרשויות העות'מאניות להטיל את האשמה, או לדרוש פיצויים, מכלל הקהילה, או מאחרים מתוכה שלא היו מעורבים במקרה. פריבילגיה זו נועדה, כנראה, להגן על הקהילות הזרות מעיקרון הקסאמה (قسامة) שהיה מעוגן הן בשריעה והן בקאנון, ואפשר לרשויות להטיל באופן קולקטיבי את האחריות על פשע שמבצעו לא נמצאו על כלל תושבי הקהילה, הכפר, הרובע וכו' בהם בוצע הפשע. אחריות זו כללה גם חבות קולקטיבית

סעיף 16 (שם, עמ' 283) בטקסט זה קובע שמקרים מעין אלו יש להפנות לשער העליון ואילו סעיף 48 (שם, עמ' 289) קובע שלא ניתן לאלץ קונסולים להופיע בעצמם בבית הדין והדרגומנים שלהם יכולים לייצגם.
¹⁹ לסעיף 70 ראו: גורדונג'יאן, אוסף, כרך I, עמ' 295. הסעיף אינו מפרט אודות מהותה של ענישה זו ונראה שהעניין היה פתוח לפרשנות. פרשנות מעין זו ניתנה למשל במקרה שהתרחש במרץ 1849 בירושלים בו חיילים עות'מאנים פרצו לביתו של נתין בריטי, יוסף פול [שאול] לנדר (Lander), ללא נוכחות נציג קונסולארי. לאחר מו"מ ממושך בין הקונסול הבריטי לרשויות אלו זכו לבסוף לנזיפה ממפקדם והתנצלו בפומבי בפני לנדר. לבקשת הקונסול הם לא נעצרו למרות שהרשויות היו מוכנות לכך. ראו: Finn to Canning, F.O.
²⁰ ראו: סעיף 24 ו-42 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 (גורדונג'יאן, אוסף, כרך I, עמ' 158 ו-156 בהתאמה) וסעיפים 26 ו-65 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 (גורדונג'יאן, אוסף, כרך I, עמ' 285 ו-294 בהתאמה).
²¹ פטור זה ניתן כבר בסעיפים 8 ו-12 בקפיטולציות הבריטיות של 1580 שחוזרים על עצמם בטקסט של 1675 (סעיף 11 מחליף את סעיף 12 בטקסט של 1675).

בגין תשלום הפיצויים בגין פגיעה בנפש (חית).²² יש לציין שמהמקרים שיסקרו בהמשך עולה שבעוד שבהתאם לקפיטולציות הקהילה הבריטית בירושלים הייתה פטורה מחבות קולקטיבית מעין זו, הקונסולים לא היססו לדרוש ליישמה באחדים ממקרים בהם פשעים בוצעו על ידי נתינים עות'מאנים כנגד נתיניהם.

הסמכות המשפטית הקונסולארית כפי שהוגדרה לעיל לא הורחבה בהסכמים הבילטרליים של המאה ה-19. אלו זכו לאישור מחדש בלבד בעידן בו הפריבילגיות הקפיטולטוריות הושעו לפרקים בשל המלחמות המרובות. למעשה, עד ביטולן ב-1923, שני המסמכים החשובים והמקיפים ביותר שהוחלו גם על שאר האומות מתוקף עיקרון ה"אומה המועדפת ביותר", נותרו הקפיטולציות הבריטיות של 1675 ואלו הצרפתיות של 1740. הסכם כוצ'וק קיינארג'יה, למשל, ממחיש זאת בסעיף 11 לאמור:

"... השער העליון יתיר לנתינים רוסים לסחור בשטחו ביבשה או בים ומעל לדנובה בספינותיהם, בהתאם למה שצוין לעיל בסעיף זה, עם כל אותן פריבילגיות ויתרונות מהם נהנות האומות הידידותיות ביותר אותם השער העליון מעדיף יותר מכל במסחר, כגון הצרפתים והאנגלים; והקפיטולציות של שתי אומות אלו ואחרות תשרתנה כחוק, כאילו הוכנסו כאן מילה במילה, תהיינה הנסיבות אשר תהיינה ובכל מקום..."²³

ניתן לסכם, אם כן, שמבחינה תיאורטית הסמכות המשפטית הקונסולארית כפי שנבעה מתוקף הקפיטולציות כיסתה ארבע קטגוריות בסיסיות של מקרים. רק בסוג הראשון הייתה לקונסול סמכות משפטית בלעדית ואוטומאטית, בשאר היה על הקונסול לשתף פעולה עם מערכת המשפט העות'מאנית. הקטגוריות הן:

- מקרים בהם היו מעורבים אך ורק נתינים או בני חסות זרים בני אותה הקהילה. במקרים אלו, אזרחיים ופליליים, הייתה לקונסולים סמכות משפטית בלעדית ואוטומאטית ומקרים אלו נשפטו על פי החוק של המדינה הרלוונטית בבתי הדין הקונסולאריים. מאחר ולקונסולים לא היו

²² ישנן שתי גרסאות לעיקרון הקסאמה: (1) על פי השריעה (כנראה כהשתרשות של מסורת ערבית עתיקה) במידה, למשל, ורצח בוצע בכפר מסוים ולא ניתן היה להצביע על חשודים ספציפיים, נדרשו 50 גברים מהכפר להישבע שאין להם קשר למקרה על מנת להסיר מהקהילה בכללותה את האחריות בגין הרצח. אלו שנכשלו להישבע נעצרו עד שנשבעו. בכל מקרה, כופר הדם (החית) הוטל על הקהילה כולה. על כך ראו, למשל: גרבר, *מדינה, חברה וחוק*, עמ' 34, 97; שאכט, *מבוא לחוק אסלאמי*, עמ' 184, ראו גם: Fahreddin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi* (Ankara, 1991), p. 209. על פי הקאנון יכל הסולטאן, או נציגיו, להטיל את האחריות על פשע שמבצעו לא נמצאו על תושבי האזור, הכפר, הרובע, וכו' בו בוצע הפשע ולדרוש מהם להמציא את האשמים. במידה ונכשלו בכך היו נתונים למעצרים שרירותיים, בעיקר של מנהיגים מקומיים. על כך ראו: גרבר, *מדינה, חברה וחוק*, עמ' 62, 97; ²³ ראו: הורביץ, *דיפלומטיה*, עמ' 57. לפירוט על הסעיפים הרלוונטיים לעיקרון "האומה המועדפת ביותר" בקפיטולציות ובהסכמים, ראו פרק 1, הערה מס' 9.

האמצעים להוציא לפועל פסקי דין קונסולאריים, שגר הקונסול לעיתים קרובות את שירותיהם של רשויות האכיפה העות'מאניות לצורך כך;²⁴

- מקרים אזרחיים ופליליים בהם היו מעורבים נתינים או בני חסות מקהילות זרות שונות. במקרים אלו השתרש הנוהג לפיו המקרה נשפט מול הקונסול של הנאשם (*forum rei*). עם זאת, על פי הקפיטולציות ניתן היה להביא את העניין לשיפוט בפני מערכת המשפט העות'מאנית במידה ואחד מהצדדים חפץ בכך ופתח בהליכים. גם במקרים אלו עשה הקונסול לעיתים קרובות שימוש בשירותיהם של הרשויות העות'מאניות לצורך הוצאה לפועל של פסקי דין;
- מקרים בהם הנתבעים או הנאשמים היו נתינים או בני חסות זרים והתובעים או הקורבנות נתינים עות'מאנים. במאה ה-19 מקרים אזרחיים מעין אלו נדונו בפני בתי הדין המסחריים המעורבים, או בתי הדין השרעיים. מקרים פליליים היו מורכבים הרבה יותר שכן עלו בהם שאלות של סמכות. על פי סעיף 42 של הקפיטולציות הבריטיות של 1675, מקרים פליליים חמורים מעין אלו היו אמורים להיחקר ולהישפט תוך שיתוף פעולה בין הבריטים לעות'מאנים. הקפיטולציות לא עמדו על מהותו של שיתוף פעולה זה. מקרים פליליים קלים היו אמורים להישפט בפני הערכאות העות'מאניות;
- מקרים בהם הנתבעים או הנאשמים היו נתינים עות'מאנים ואילו התובעים או הקורבנות נתינים או בני חסות זרים. למעט סכסוכים הנוגעים לחובות כספיים של נתינים עות'מאנים לנתינים זרים, עניינים שמתחילת שנות ה-50 עברו לטיפול בתי הדין המעורבים למסחר,²⁵ מקרים אלו אינם מכוסים כלל בקפיטולציות שכן היה ברור שהסמכות המשפטית, הן במקרים אזרחיים והן במקרים פליליים, נתונה למערכת המשפט העות'מאנית. עם זאת, בארץ ישראל, למשל, השתרש נוהג מקובל לפיו על נציג הקונסוליה להיות נוכח בעת הליכים אלו.

בנוסף לסוגי מקרים אלו יש להזכיר מקרים בהם שני הצדדים היו נתינים עות'מאנים שאינם דרגומנים. במקרים אלו לקונסול כמובן שלא הייתה כל סמכות להתערב וכל שנותר לו מבחינה רשמית היה לדווח לממונים עליו במידה וחשב שמקרה מסוים ראוי לתשומת לבם. רבים ממקרים אלו קוטלגו כאבניה (מהצרפתית *avanie*), מונח שכלל מינים רבים של מה שהנציגים האירופאים ראו כעיוותי דין וצדק

²⁴ דוגמה אחת למקרה מעין זה הגה משפט קונסולארי שנערך לנתין בריטי, אחד ספירו מרינדה (Spiro Marinda) מהאיים האיונים, שדקר איוני אחר בעיר עכו ביולי 1851. אותו ספירו נשפט על ידי הקונסול פין ל12 חודשי עבודות שירות ולגירוש מרחבי האימפריה. עם זאת בהעדר מתקן כליאה עצמאי הוא נכלא בכלא התורכי בעכו שם אירע המקרה משם הצליח לברוח עם אסירים תורכיים. על מקרה זה, ראו: 1851:7.15.195/369, no. 7, dated Jerusalem Finn to Palmerston, F.O.
²⁵ ראו: סעיף 73 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 (הורביץ, *דיפלומטיה*, עמ' 32) וסעיף 72 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 (נורדונגיאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 296). על בתי הדין למסחר, ראו למשל: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, עמ' 239-242; Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton, 1963), pp. 55-56

שרירותי.²⁶ למרות זאת, כפי שיתברר בעמודים הבאים, במקרים מסוימים שנפלו באופן ברור תחת קטגוריה זו בחרו הקונסולים להתערב אם באופן עקיף על ידי הבעת מורת רוח כללית בפני המושלים על התנהלות המערכת המשפטית, ואם באופן פעיל על ידי הפעלת לחצים שונים.

ב. המצב בפועל

סעיפים רבים בנוסחים הסופיים של הקפיטולציות מן המאה ה-18 נועדו להגן על נתינים זרים בפני מה שהאירופאים ראו כאבנייה, או כשרירותיות הטבועה במערכת החוק והמשפט העות'מאנית ובעיקר עיוותי דין הנובעים מהסמכות המשפטית הרחבה והלא מוגדרת דיו של קאדים, פקידים עות'מאנים בכירים ופאשות. למעשה, ניתן לומר שמרבית הסעיפים החדשים שנוספו לטקסטים המקוריים מן המאה ה-16 נועדו להבטיח את יכולתם של השגריר והקונסולים להגן על נתיניהם בפני "שרירותיות" המערכת העות'מאנית.²⁷ המקורות הקונסולאריים האירופאים מלאים בתיאורים, לרוב חד צדדיים, של שרירותיות מעין זו. מעבר לפטרוניות הכללית שהייתה טבועה בגישה האירופאית כלפי האימפריה העות'מאנית, כמו גם מקרים רבים בהם אכן התנהגו רשויות המשפט העות'מאניות בשרירותיות, הרי שבמקרה הבריטי במאה ה-18, בתקופה טרם ה"הלאמה" של השירותים הקונסולאריים, ריבוי הדיווחים אודות אבנייה נבע גם מהאינטרס האישי של קונסולים ושגרירים שהיו בעצמם סוחרים. לאלו היה משתלם לעיתים קרובות להציג מקרים רבים כאבנייה שכן כך ניתנה בידם היכולת, במקרים מסוימים, לדרוש מהחברה לשלם את הוצאות המשפט.²⁸

מצב זה השתנה במאה ה-19 שכן אז מרבית הדיפלומטים הזרים בלבנט היו פקידי מדינה וברובם לא התפרנסו מפעילויות מסחר במקום מושבם, אלא מהמשכורת שהוקצתה להם. כפי שיומחש בהמשך, בתקופה זו, לפחות בתכתובת הקונסולאריה הבריטית, אין כלל התייחסות למונח אבנייה באופן מפורש. עם זאת, מאופי הדיווחים ניתן להכליל מקרים רבים בקטגוריה זו, כולל דיווחים דחופים אודות טיפול שרירותי של המושלים ורשויות המשפט המקומיות במקרים מסוימים בהם היו קשורים אינטרסים בריטים. תיאורים תדירים ורבים אלו בנוגע לעיוותי דין ושרירותיות של מערכת המשפט, נבעה שוב הן

²⁶ לדוגמא ניתן לציין מקרה שאירע ביולי 1851 בו נרצח מתפלל בהרם אל-שריף בחדש שהתפלל במקום למרות שאינו מוסלמי (הנרצח היה לבוש בלבוש נאמי והתפלל עם ספר לפניו. מתפלל אחר האשימו שהוא נוצרי ודרש ממנו לדקלם את השהאדה, ומשעשה כן באופן מופגן יותר מהנהוג נטל את חרבו ורצחו. לתדהמתו של הקונסול הבריטי, ג'יימס פין, במקרה זה בחרו הרשויות העות'מאניות שלא להתערב והרצח לא טופל. למרות שראה התעלמות זו כעיוות דין, שני הצדדים היו נתינים עות'מאנים וכל שנותר לפין לעשות, למרות שהיו למקרה השלכות על נוסעים בריטים, היה לדווח לממונים עליו. ראו: Finn to Canning, F.O. 195/369, no. 9, dated Jerusalem 15.7.1851

²⁷ בנוסף לסעיפים השונים שהוזכרו לפני כן ונגעו למגבלות שונות שהוחלו על מערכת האכיפה העות'מאנית בכל הנוגע לנתינים זרים, ניתן להוסיף גם את הסעיפים שקבעו שיש לאפשר לסוחרים זרים להמשיך בדרכם בערבות הקונסול שלהם גם במידה והותירו אחריהם חובות (ראו: סעיף 69 בטקסט האנגלי של 1675 וסעיף 69 גם בקפיטולציות הצרפתיות של 1740).

²⁸ ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 155.

מגישה פטרונית שהלכה והתעצמה עם דעיכת כוחה של האימפריה, הן במידה מסוימת של צדק, אך גם, כך נראה, מהאינטרס של שגרירים וקונסולים לייצר תמונה של פעלתנות מול הממונים עליהם ולעיתים כדרך להטיל פגמים בתפקודם על אופי המערכת מולה פעלו.²⁹

שתי השאלות המרכזיות בניתוח המקרים שניתן לתייג כאבניה הנן: האם מקרה מסוים הנו אכן הפרה של הקפיטולציות? ומה היה התפקיד של שני הגופים החשובים ביותר ברמה המקומית של מערכת המשפט העות'מאנית; *המחכמה* במקרים אזרחיים, ו*המג'לס* של המושל (*מג'לס אל-מזאלם*) במקרים פליליים? לדידו של בוגרט הדיווחים אודות *אבניה* משקפים בראש ובראשונה את התפיסה האירופאית בנוגע למערכת המשפט העות'מאנית, כמו גם פרשנות רחבה מידי של הקונסולים בנוגע למידת האוטונומיה המשפטית שחשבו שהקפיטולציות מקנות להם. בחינת הדיווחים הקונסולאריים ממחוז ירושלים אכן ממחישה אבחנה זו לפיה הקונסולים פירשו באופן כללי את הקפיטולציות לטובתם, כאשר פרשנויות אחרות, כגון אלו של הרשויות העות'מאניות, נדחו על הסף. כתוצאה מפער זה ומתוך הרצון של שני הצדדים למנוע מבוי סתום, סכסוכים רבים עם הרשויות העות'מאניות נפתרו לבסוף בפשרה כלשהי שלרוב נתפסה על ידי האירופאים כאבניה. בחינה מדוקדקת מגלה שרבים ממקרים אלו לא ניתן לתאר כלל כדוגמאות מובהקות לחוסר צדק עות'מאני או תעודת עניות למערכת המשפטית העות'מאנית בכללותה, אלא לפרשנות מחמירה של הקונסולים. בוגרט כותב כך על עניין זה, אבחנה שמתחדדת מאד מהמקרים שנבחנו במחקר הנוכחי בנוגע למאה ה-19:

"אור שונה מושלך על מקרים אלו כאשר לוקחים בחשבון שההתנהלות של פקידים עות'מאנים לא נקבעה רק – ואפילו לא בעיקר – מתוקף האינטרסים האישיים שלהם, אלא גם מתוקף הוראות מהשער העליון, הדרישות של החוק האסלאמי, הצורך לשמור על הסדר הציבורי ונסיבות מקומיות כגון המעורבות של סיעות פוליטיות".³⁰

בדומה לממצאים של בוגרט, גם במחקר הנוכחי, כפי שיומחש בהמשך, נמצאו סתירות רבות בין ההלכה כפי שבאה לידי ביטוי בקפיטולציות, הפרשנות של הקונסולים ומה שאירע בפועל. פריבילגיות המוזכרות בקפיטולציות לא היו רלוונטיות בפועל, בעוד שמנגנונים של פתרון סכסוכים שאינם מוזכרים כלל בקפיטולציות היו בשימוש נפוץ. הקפיטולציות לא סיפקו פיתרון לכל בעיה ולכן המעמד המשפטי של זרים והסמכויות המשפטיות של נציגיהם התפתחו גם לאור נסיבות וצרכים ברמה המקומית.

²⁹ שם, עמ' 155-157.

³⁰ שם, עמ' 304.

חלק מהמנהגים החוץ-קפיטולאטורים השכיחים היו למעשה מעוגנים במסורת המשפטית האסלאמית והם ממחישים, שוב, שהקהילות הזרות באימפריה לא נתפסו על ידי העות'מאנים כאקסטריטוריאליות, אלא יותר כמו קהילות לא מוסלמיות אחרות מקרב הנתינים העות'מאנים שזכו לאוטונומיה מסוימת, אך למרות זאת נותרו כפופות למערכת המוסלמית/עות'מאנית. כך, למשל, ניתן להזכיר את השכיחות של מו"מ בין הצדדים לפתרון סכסוכים (צלח/מצלחה), גם כאלו בהם היו מעורבים זרים. מנהג זה היה שכיח מאד במערכת המשפטית המוסלמית בה גם צד שהצהיר על עצמו כחף מפשע היה נכון לשלם פיצויים על מנת להגיע לפשרה, בין היתר מתוך פחד מעדות שקר עמה החוק האסלאמי אינו בנוי להתמודד.³¹ הסדרים שהתקבלו באופן כזה בהם היו מעורבים זרים נרשמו ברשומות בית הדין השרעי ובכך קיבלו אישור רשמי.

ניתן גם לציין את הנוהג של גישור/בוררות (תחכים). בתהליך זה מקרים הועברו לבחינת וועדת בדיקה או וועדת בוררות שמונתה על ידי הרשויות באישור שני הצדדים. וועדה זו הגישה חוות דעת שהייתה ניתנת להמרה לפסק דין מחייב על ידי בית הדין השרעי.³² חשוב לציין שסעיף 42 בקפיטולציות הבריטיות של 1675, ובכך קפיטולציות אלו ייחודיות, הציב את הבסיס התיאורטי להקמת וועדות בוררות מעין אלה במקרים בהם נתינים זרים עמדו כנאשמים בפשעים חמורים נגד נתינים עות'מאנים. כדי שהסדרים אלו יצליחו היה צורך בשיתוף פעולה בין הקונסולים לרשויות העות'מאניות. שיתוף פעולה זה היה מורכב ביותר בהתחשב בעובדה שבעוד שהקונסול היה, לרוב, הסמכות המשפטית היחידה מטעם מדינתו במקום מושבו, המושלים העות'מאנים היו רק חלק ממנגנון משפטי גדול שכלל את הקאדי, המופתי והמערכת המשפטית בדרגים מעליהם. כמו כן, על המושל היה לאזן בין אינטרסים צולבים רבים ולהתחשב, מעבר לרצון הקונסול, גם בנסיבות מקומיות, בעמדת מועצת הנכבדים ובלחצים התדירים של סיעות פוליטיות חזקות.

על מנת להמחיש סוגיה זו של אבניה שנוצרה מתוך צורך זה לאזן בין אינטרסים שונים וסותרים לעיתים, להלן שני מקרים דומים שהתרחשו בהפרש של יותר מעשור האחד מהשני. במקרה הראשון, מתחילת מרץ 1849, מדווח גיימס פין, הקונסול הבריטי בירושלים, על תלונה שהוגשה לו מטעם נתין בריטי בשם יוסף שאול לנדר (Joseph Saul Lander) שהיה אחיין של הרב הרשל (Herschell), הרב הראשי לשעבר של לונדון. על פי התלונה בעקבות סכסוך כספי בעת עסקת מכירה זימן המוכר, נתין עות'מאני, חייל שנכנס לביתו של לנדר, איים עליו עם הביונט ופצע אותו קל. כאשר נמלט על נפשו זימן החייל עוד כעשרה אחרים ואלו לחצו

³¹ על מנהג זה בחוק האסלאמי, ראו למשל: Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford, 1973), pp. 247-250

³² בוגרט, הקפיטולציות, עמ' 43-44; על מוסד זה בחוק האסלאמי, ראו: Ergene, Boğaç A, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu* (Leiden, 2003), pp. 43-55; שאכט, מבוא לחוק אסלאמי, עמ' 189.

את נשות המשפחה בדרישה שימציאוהו.³³ פין הגיש תלונה רשמית למושל, בחרי פאשה, שזימן בנוכחותו את מפקד חיל המצב (מירלאי) ואת סגנו, אדם בשם טייפ אגא. טייפ אגא טען שיש לו הסמכות להורות לחייליו להיכנס לבתיהם של אירופאים לפי ראות עיניו, אך סירב לחזור על דברים אלו כאשר פין ביקש לכותבם. כמו כן, הוא סירב, באופן תקדימי ובגיבוי מפקדו, להיחקר ללא סיוע של המג'לס-י אדארה או המועצה המנהלית של העיר.³⁴ פין סירב לכך בכל תוקף וטען שאין לאפשר כל מעורבות של המג'לס בעניינים שבינו לבין המושל שכן גרס שבכך הוא מערב עצמו בעניינים פנימיים של השלטונות העות'מאנים. הוא הסכים, עם זאת, שעניין הסכסוך הכספי בגינו נכנסו החיילים מלכתחילה לביתו של לנדר יתברר מול המג'לס. המושל מצדו הבהיר, אך סירב לחזור על כך לאחר מכן לפרוטוקול, שאין בכוחו ושהוא מסרב לפעול ללא המג'לס גם בנושא הפרת הקפיטולציות ודרישתו של פין להעניש את החיילים. המושל לא התרצה גם כאשר פין טען שבמקרה כה פשוט וברור בין נתין בריטי לחייל עות'מאני הפאשה אינו זקוק לכל סיוע משפטי מהמועצה או הסמכות הצבאית ואיים להגיש תלונה לשער העליון על כך שהמושל נטול כוח ("מאפי קדרה") לפעול בעניינים חשובים.

מקרה זה מעניין שכן סעיף 70 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 אסר במפורש על רשויות האכיפה העות'מאניות להיכנס לבתים של נתינים זרים ללא סיבה, וגם אז היה על הקונסול או נציגיו להיות נוכחים.³⁵ עם זאת, סעיף זה אינו מופיע בקפיטולציות הבריטיות ואילו המושל תמך בגרסת פקודו שהייתה לו סיבה מספקת להיכנס לבית והתנה את בירור העניין במעורבות המג'לס. במקרה זה הקפיטולציות לא הציעו מזור ולכן העניין נקלע למבוי סתום. חסר אונים פנה פין לממונים עליו על מנת למצוא דרך לטפל במקרים בהם חיילים עות'מאנים מבצעים עברות נגד נתינים או בני חסות בריטים. בהיעדר כל דרך משפטית לטפל בעניין עשו הבריטים שימוש בהשפעתם בשער העליון על מנת לכפות את רצונם. בהתאם לבקשתו של פין פנה סטרטפורד קנינג (Stratford Canning, Viscount Startford de Redcliffe), השגריר הבריטי באיסטנבול, לוזיר הגדול וזה כתב מכתב לבחרי פאשה המורה לו לחקור את החייל בעצמו. פין עצמו התבטא כך בעניין במכתב ששלח לקנינג לאחר שקיבל ידיעה אודות ההוראות של הוזיר הגדול. כך כתב:

³³ Finn to Canning, F.O. 195/292, no. 8, dated Jerusalem 1.3.1849

³⁴ לטענת פין, טייפ אגא אמר דברים דומים יום לפני למתורגמן שלו והוסיף שאם אין לו סמכות מעין זו הרי "מה הטעם של היותנו המושלים של הארץ", ראו: שם, עמ' 368.

³⁵ ראו הערה מס' 19 בפרק הנוכחי.

"מאז אותו הזמן גם אני במכתב ביררתי את אותו העניין והסברתי לו [לבחרי] את היתרון שיצמח לו אם ירצה את בריטניה ואת ממשלתו שלו על ידי כך שיזום את החקירה מרצון מבלי להמתין להוראה מתוקף מכתב מהוזיר הגדול".³⁶

למרות הפצרותיו של פין סירב בחרי פאשה לפעול בעניין ללא מכתב רשמי מהוזיר הגדול ועם העיכוב בהגעתו פעל באותו האופן גם מחליפו, אדהם פאשה.³⁷

לבסוף, חודשים רבים לאחר מכן, הגיע המכתב המיוחל מטעם הוזיר הגדול ומכתב נוסף מטעם הסרעסכר של דמשק, אמין פאשה, שהורו למושל לחקור את העניין. בעקבות המכתב, ולא מתוקף הקפיטולציות, יכל היה פין סוף סוף לפעול נגד שני החיילים, האחד טוראי והשני מולאזם (סגן משנה) שהואשמו בתקיפה. אלו נחקרו, בנוכחותם של פין ושאלו לנדר, על ידי מפקדם טייפ אגא, שקודם בינתיים למפקד חיל המצב. בחקירה זו טענו החיילים שקדמה להתקפה פרובוקציה מצד היהודים, טענה שלא התקבלה לא על ידי פין ולא על ידי טייפ אגא שכן הם גרסו ש"אין כל סיכוי שיהודי כלשהו כאן יתקוף חייל תורכי".³⁸ לפי בקשת פין ולפי רוח המכתב מהשער העליון, הועמדה הפלוגה במסדר והוזהרה על ידי טייפ אגא לא לחזור על התנהגותם של הנאשמים. כמו כן, התוקפים הלכו לביתו של שאול לנדר עם פין וביקשו את סליחתם של בני המשפחה בנוכחותם של שלושה רבנים כעדים. משוכנע שהלקח נלמד וויתר פין על הדרישה לאסור את התוקפים, אך הוסיף ש"הרשויות התורכיות כאן כולן למדו שוב לכבד את הדריכות והקשיחות של הוד מעלתך . . .".³⁹ יש לזכור שההישג הבריטי נסמך על מכתבים עם הוראות שנשלחו למושל ירושלים מהממונים עליו ולא מתוקף הוראות כלשהן שקראו לרשויות לאכוף את הקפיטולציות. לפיכך, למרות ההישג הנקודתי לא נוצרה הלכה משפטית חדשה שאפשרה טיפול במקרים כאלו במידה ויחזרו על עצמם, כפי שניתן להמחיש ממקרה דומה שאירע כ-13 שנים לאחר מכן.

בדצמבר 1863 דווח הקונסול נואל מור, מחליפו של פין, אודות תלונה שהגיעה אליו מאחד יוסף שלום (Yosef Shalom), נתין בריטי, כנגד שוטר עות'מאני על כך שזה נכנס לביתו ועצר שם יהודי, נתין עות'מאני מחברון, ששהה בבית כאורחו. יוסף לא היה בבית בעת המעצר, אך אשתו ההרה ומשפחתו היו. כיומיים אחרי התקרית התלונן יוסף שאשתו הפילה כתוצאה מהלחץ אליו נכנסה בעקבות האירוע בביתם. כאשר

³⁶ Finn to Canning, F.O 195/292, no. 14, dated Jerusalem 23.4.1849, p. 409

³⁷ במכתב מה-12 ביוני 1849 פין עומד נבוך ותוהה אם הבין לא נכון את מכתבו של קנינג מה-24 במרץ בו חשב שיש הבטחה למכתב מהוזיר הגדול עם הוראות כלליות וספציפיות בעניין למושל ולמפקדי החיילי חיל המצב, ראו: Finn to Canning, F.O. 195/292, no. 21, dated Jerusalem 12.6.1849

³⁸ Finn to Canning, F.O. 195/292, no. 4, dated Jerusalem 11.4.1850

³⁹ שם, עמ' 646.

העביר מור את התלונה לטיפולו של חורשיד פאשה זה טען שאינו רואה כל פגם בפעולה ולכן סירב להתערב. במקרה זה התייחס חורשיד באופן ספציפי לקפיטולציות וטען שנקודה ספציפית זו אינה מטופלת בהן ומאחר ודלתות לא נפרצו ולא נעשה כל שימוש בכוח הרי שיש לראות בפעולה זו כחוקית. בכך התייחס לסעיף 70 של הקפיטולציות הצרפתיות של 1740 שאסרו על רשויות האכיפה העות'מאניות להיכנס ב"כוח" לבתיים של זרים ללא סיבה. מור מצידו ניסה לטעון שלמרות שנקודה זו אינה נדונה באופן ספציפי בקפיטולציות, הרי שיש להתייחס לעיקרון לפיו נתינים בריטים ורכושם מוגנים, ולכן עצם החדירה לביתו של נתין בריטי הנה הפרת זכויותיהם של הבריטים. עם זאת, נראה שמור ידע שטיעון זה עומד על קרקע משפטית בלתי יציבה ופנה, כמו פין לפניו, לממונים עליו לייצר לחץ דיפלומאטי על הרשויות העות'מאניות באיסטנבול למען יורו לחורשיד לטפל בעניין ולהעניש את השוטר והוסיף: "תינתן לי הרשות להוסיף שפתרון שיתקבל במקרה זה ימנע ממנו להוביל לכרסום חמור יותר בזכויותינו".⁴⁰ במקרה הנ"ל נראה שמאחר ובניגוד למקרה הראשון לא הופעל כוח פיזי נאלץ מור לוותר.

שני מקרים אלו שהתרחשו בהפרש של יותר מעשור זה מזה ממחישים את הבלבול הרב בנוגע לקפיטולציות ולהגנות שסיפקו לנתינים זרים. במקרים העיל למרות שהייתה הלכה ברורה בקפיטולציות הצרפתיות בה ניתן היה להשתמש על פי עיקרון ה"אומה המועדפת ביותר", לא פין ולא מור הצליחו לעשות כן גם לאחר שהעניין הועבר לממונים עליהם. הרשויות העות'מאניות המקומיות נתנו פרשנות משלהן לקפיטולציות, פרשנות שהתחשבה גם באינטרסים מקומיים כגון כוחה של המועצה המנהלית וחיל המצב. פרשנות זו נתפסה כבלתי קבילה על ידי הבריטים. לבסוף, הן פין והן מור, האחד בהצלחה והשני לא, לא הצליחו להפעיל את הקפיטולציות, אלא ניסו במקום זאת לפתור את המבוי הסתום על ידי הישענות על ההשפעה של השגריר הבריטי באיסטנבול על בכירים בשער העליון.

ג. דרגומנים ובני חסות

" . . . העות'מאנים לא יכלו להתעלם מהמוני נתיניהם הלא מוסלמים שהפכו לבראתלים או בני חסות ובכך זכו להגנה קונסולארית. עד סוף המאה ה-18 עריקתם הציבה אתגר בפני האימפריה שהיה הן סמלי והן אמיתי. לא זו בלבד שאנשים שפעם היו נתינים דרשו סטאטוס פוליטי אקסטריטוריאלי שביטל את סמכותו של הסולטאן, אלא שהם גם לא שילמו עוד מסים. המספר של דיימים (לא מוסלמים) שטענו להגנה מטעם המעצמות האירופאיות אינו ידוע באמת, אך מאחר

⁴⁰ Moore to Bulwer, F.O. 195/761, no. 31, dated Jerusalem 28.12.1863. יוסף שלום היה יהודי ממוצא הודי והנציג המסחרי הרשמי של החברה הבריטית ששון ושות' שמושבה היה בבומבי. בשל תפקידו המסחרי הוא היה מעורב בעוד מספר מקרים שחלקם יסקרו בהמשך.

ורובם היו סוחרים עשירים ומלווים בריבית, למעמד בני החסות הייתה השפעה רבה יותר ממספרם.⁴¹

ציטוט זה מבטא היטב את העמדה הרווחת במחקר בנוגע למעמד המשפטי של בני החסות באימפריה העות'מאנית. מחקרים רבים רואים בניצול לרעה של מתן חסות קפיטולאטורית למעגלים הולכים וגדלים של נתינים עות'מאנים לא מוסלמים את הבסיס להתרופפות הריבונות של האימפריה העות'מאנית מעל לנתיניה שלה.⁴² למרות שאין ספק שתפיסה זו אינה משוללת יסוד, לפחות בנוגע למצב במאה ה-19, נראה שקיימת הפרזה מסוימת בחשיבות שחוקרים מודרניים תולים בסוגיה זו והשפעתה על יציבות האימפריה. על מנת לבחון עניין זה, ראשית יש לחזור לטקסטים המקוריים של הקפיטולציות ולסקור מחדש את הסעיפים הנוגעים לבני החסות.⁴³

הקפיטולציות נתנו בידי המעצמות את הזכות להעסיק צוות עובדים מקרב הנתינים העות'מאנים לטובת השגרירויות והקונסוליות. אנשי צוות אלו, באם מתורגמנים, שומרים, משרתים (ח'דמתכארלר) וואו סוכנים מסחריים (סימסרלר), כמו גם בני משפחותיהם המיידיים, נכללו בקפיטולציות תחת הקטגוריה הכללית של דרגומנים.⁴⁴ למרות שמספרם של אלו בקפיטולציות של המעצמות העיקריות – בריטניה, צרפת ורוסיה – לא הוגבל, מחקר מקיף שערך בוגרט מצא שבסוף המאה ה-18 סך בני החסות בעלי הבראת של כל המעצמות בכל מזרח הים התיכון כולל אלו המסופחים להם (משפחה מיידית ומשרתים) לא עלה על 2500.⁴⁵ בוודאי לא ה"המונים" המוזכרים בציטוט לעיל.

מבחינת מעמדם, הקפיטולציות העניקו לבני חסות אלו חלק מהפריבילגיות להם זכו מעסיקיהם האירופאים, כולל פטור ממיסים מסוימים ובעיקר ממס הגולגולת (גיזיה). עם זאת, בניגוד לנתינים זרים שהפריבילגיות הקפיטולאטוריות שלהם הוחלו עליהם באופן אוטומאטי, הרי שבני החסות היו זקוקים לרכוש בכסף רב בראת שהיה מוגבל בזמן ופירט את הפריבילגיות להן הם ובני משפחותיהם ומשרתיהם

⁴¹ ראו: Bruce Masters, "The Sultan's Entrepreneurs: The *Avrupa Tüccaris* and the *Hayriye Tüccaris* in Syria, *IJMES*, Vol. 24 (1992), p. 579.

⁴² לרשימה חלקית של מחקרים אלו, ראו: הערות מס' 7 ו-8 במבוא; לסיכום טוב של התפיסות המעוגנות במחקרים אלו, ראו: הורוביץ, "הוק בינלאומי", עמ' 455-463.

⁴³ למסמך מעניין אודות הפריבילגיות והפונקציות של דרגומנים שנכתב בסוף המאה ה-19 על ידי הדרגומן השני בשגרירות הבלגית

באיסטנבול, ראו: S. G. Marghetitch, *Etude sur les Fonctions des Dragomans des Missions Diplomatiques ou Consulaires en Turquie* (Constantinople, 1898). מסמך זה כולל גם הרבה מהסעיפים הרלוונטים לעניין בקפיטולציות ובהסכמים הביטורליים של אומות אירופאיות רבות.

⁴⁴ סעיף 10 בקפיטולציות ההולנדיות של 1612 קובעות כך: "השגרירים והקונסולים שלהם רשאים להעסיק את השומרים הקונסולאריים בהם הם הפצים ואנשים אלו אותם הם מבקשים להשיג, בהתאם לצורך, כדרגומנים, אך אף אחד מהינצ'רים, או כל אחד אחר, אינו ראשי להתערב בכניסתם לשירות" (בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 64); סעיף 28 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 חוזר על ניסוח זה בהבדלים קלים, ראו: נורדונג'יאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 152.

⁴⁵ בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 86-92.

זכאים. פריבילגיות אלו נותרו בתוקף רק כל עוד הבראית היה בתוקף והיוו למעשה אישור זמני של הסולטאן לאחד מנתיניו ליהנות מזכויות יתר מסוימות בשל משרתו.⁴⁶ מבחינה זו, בני החסות מקטגורית הדרגומנים נותרו תמיד נתינים עות'מאנים ומעולם לא זכו למעמד אקסטריטוריאלי ש"ביטל את סמכותו של הסולטאן" עליהם.⁴⁷

הקפיטולציות המוקדמות, הן אלו של צרפת מ-1569 והן אלו של בריטניה מ-1580, אינן כוללות התייחסות מפורשת להחלת הפריבילגיות הקפיטולטוריות גם על דרגומנים. הפטור ממס הגולגולת שניתן בקפיטולציות מוקדמות אלו נראה שהוחל רק על הנתינים הזרים עצמם. כנראה בשל עמימות זו, הקפיטולציות המאוחרות יותר כללו כבר סעיפים מפורשים בנוגע לפריבילגיות של דרגומנים. כך סעיף 59 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 החיל כבר באופן ברור יותר, למרות שלא באופן מפורש, את הפטור ממיסים מהם נהנו נתינים בריטים גם על דרגומנים, ואילו סעיף 13 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 כלל סעיף מפורש בנוגע לפטור של דרגומנים מהח'ראג', כמו גם מס השחיטה (קצאבייה) והמיסים הכלליים שונים שהוטלו לעיתים תחת השם תכאליף ערפיה.⁴⁸

לדרגומנים הוענקו גם פריבילגיות שהגנו עליהם בפני התנכלות מצד הרשויות העות'מאניות רק בשל מעמדם המיוחד. כך, סעיף 45 בטקסט של 1675 אסר על הרשויות העות'מאניות לעצור או להעניש דרגומנים מבלי ליידע את השגריר או את הקונסול. עם זאת, מסעיף זה משתמע שהדרגומנים מקרב הנתינים העות'מאנים נותרו כפופים באופן בלעדי ואוטומאטי למערכת המשפט העות'מאנית, ולמעט החובה ליידע את מעסיקם, לא ניתנו להם אותן ההגנות שסופקו לנתינים בריטים מתוקף סעיף 42 בקפיטולציות הבריטיות של 1675.

לבסוף, סעיף 43 בטקסט המקיף ביותר, הקפיטולציות הצרפתיות של 1740, החיל, לכאורה, באופן ברור את כל הפריבילגיות הקפיטולטוריות שניתנו לנתינים צרפתים גם על דרגומנים.⁴⁹ עם זאת, נראה שגם בטקסט זה חלה הגבלה מסוימת על פריבילגיות אלו. כך, בעוד סעיף 46 קבע שאין לעצור או לכלוא דרגומנים בגין

⁴⁶ בראתים אלו נשמרו באופן מסודר ונגיש בארכיון המדינה באיסטנבול, ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 97. לדוגמאות של בראתים בארכיון הבריטי, ראו למשל: PRO, S.P. (State Paper Office and Secretaries of State) 105/334; לסקירה מקיפה אודות מערכת החסות, ראו: Ali İhsan Bağış, *Osmanlı ticaretinde gayri müslimler – berathlı tüccârlar – Avrupa ve Hayriye tüccârları (1750-1839)* (Ankara, 1983).

⁴⁷ בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 115-112.
⁴⁸ סעיף 59 בקפיטולציות הבריטיות מנוסח כך: "שהמתורגמנים של השגרירים האנגלים, בהיותם תמיד חופשיים ופטורים מכל ההיטלים והמסים (contributions and impositions) באשר הם, כבוד יינתן בעתיד לסעיפים בקפיטולציות שנערכו בזמנים עברו, ללא ההתערבות של פקידי שומה ברכוש של מי מהדרגומנים שיתכן וילך לעולמו, רכוש זה יחולק בין היורשים", ראו: נורדונג'יאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 165. ניסוח זה, שהנו ייחודי לקפיטולציות אלו, מרמז שהפטור ממיסים להם זכו הדרגומנים היה יותר בגדר נוהג מקובל מהלכה קפיטולטורית ברורה וחד משמעית.

⁴⁹ סעיף זה מנוסח כך: "הפריבילגיות והחסיונות [פטורים] שניתנו לצרפתים תוחל גם על הדרגומנים הנמצאים בשירות השגרירים שלהם" (נורדונג'יאן, *אוסף*, כרך I, עמ' 288).

עבודתם וכל טענה כנגדם יש להעלות בפני השגריר או הקונסולים שיטפלו בעניין, הניסוח המדויק מגביל פריבילגיה זו לדרגומנים ממוצא צרפתי בלבד ("Les drogman véritablement français étant les "représentants des ambassadeurs"). מסעיף זה עולה שניתן היה לעצור או לכלוא דרגומנים מקרב הנתינים העות'מאנים. גם סעיף 70 הנוגע לאיסור להיכנס בכוח לבתים של נתינים צרפתים (une . . . "maison habitée par un Français) ללא סיבה וללא ליווי של הקונסול או נציגיו, נראה שלא נגע לדרגומנים. הדרגומנים כן נהנו, עם זאת, מהפריבילגיה המשפטית העיקרית והסמכות המשפטית הקונסולארית חלה גם עליהם בכל האמור למקרים בינם לבין נתינים זרים אחרים מאותה הקהילה. מבחינה זו השגריר או הקונסולים יכלו, אם חפצו בכך, לשפוט על פי חוקיהם שלהם מקרים בהם היו מעורבים דרגומנים כאילו היו נתיניהם לכל דבר.⁵⁰

עיון בהסכמים הביטוראליים שנחתמו במהלך המאה ה-19 מגלה שהפריבילגיות של הדרגומנים לא זו בלבד שלא הורחבו בהסכמים אלו, אלא אף הוגבלו וסויגו. תהליך זה החל עם הסכם הדרדנלים בין בריטניה לאימפריה ב-1802 שהגביל את יכולתם של הבריטים לגייס דרגומנים כאוות נפשם, והגיע לשיא עם הפרמאן של 1867 וחוק האזרחות של 1869 שניסו לבטל סופית את הפריבילגיות האקסטרטוריאליות של זרים באימפריה.⁵¹

על מנת להמחיש את סוגיית מעמד המשפטי המיוחד של בני החסות בקטגוריית הדרגומנים ניתן להזכיר מקרה מעניין שהתרחש ביפו ב-1844. במקרה זה נהרג בשוגג המשרת האישי של הקונסול הצרפתי שחנה מחוץ לעיר. המשרת נורה על ידי חיילי באשי בזוק, מקומיים שביקשו להציץ לתוך המחנה בו אירחו אנשי פמלייתו של הקונסול מספר נשים. הם התגלו ובמהומה נורו יריות ששתיים מהן פגעו במשרתו של הקונסול והרגוהו. הפמליה של הקונסול כללה מעבר למשרת האישי, גם "ניצ'רי" (קוואס) בשירות הקונסול שהופקד על הגנת המחנה ואחד מורג'אן, שהיה הדרגומן של אנטוניו איוב, סוחר מקומי שהיה בן חסות בעל ברזאט מטעם הצרפתים.

מיד כששמע על המקרה, פנה הקונסול הצרפתי למושל ירושלים, היידר פאשה, בדרישה שיאתר את העבריינים וזה שלח מיד אנשים מטעמו על מנת לחקור את העניין. בעקבות החקירה נעצר והוענש המתווך,

⁵⁰ פריבילגיה זו באה לידי ביטוי גם בפועל כפי שיומחש בהמשך. על עניין זה, ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 112-115.
⁵¹ הסעיפים הרלוונטיים בהסכם הדרדנלים הנם סעיפים 9 ו-10, ראו: הורביץ, *דיפלומטיה*, עמ' 83. על הפרמאן של 1867 וחוק האזרחות של 1869 בהקשר של הפריבילגיות הקפיטולטוריות ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 334-336; כרך II, עמ' 242-260; דיווסון, *רפורמה באימפריה העות'מאנית*, עמ' 260-264; אינגליק, "אמתיאזאת", עמ' 1188.

נתין עות'מאני, שארגן את הגעת הנשים למחנה. במקביל התבקש מפקד חיל המצב לעצור את החיילים היורים שכן למושל לא הייתה סמכות ישירה מעליהם. מצידו אישר הקונסול לרשויות המקומיות להעניש על פי החוק העות'מאני את הקונסול את המרות שהיה זכאי להגנה הקונסולארית על פי הקפיטולציות. בעקבות כך זכה הקונסול 150 מלקות. לעומת זאת, כנראה מסיבות פוליטיות, סירב הקונסול להעניש את הדרגומן של אנטוניו איוב והחיל עליו את הגנתו.⁵²

דוגמא נוספת ממחישה דווקא את היחס של הרשויות העות'מאניות כלפי הדרגומנים. במרץ 1860 השליך מושל ירושלים, סורייה פאשה, זמן קצר לאחר הגעתו לירושלים, את הדרגומן של פין לכלא לכמה שעות מאחר שהופיע בפניו חבוש בכובע מערבי ולא בתרבוש. אל מול מחאתו של פין, טען המושל שבהיותו של הדרגומן נתין עות'מאני עליו לחבוש תרבוש ובכל מקרה עומדת לו הזכות המלאה להשליכו לכלא כאחרון נתיניו.⁵³ כמו כן, ניתן לציין שעיון בחלק מדוחות המשטרה שהגישו הקונסולים הבריטים בירושלים לשגרירות באיסטנבול מסוף שנות ה-40 ועד תחילת שנות ה-60 מעלה שרק מקרים בודדים בהם היו מעורבים בני חסות הגיעו לטיפולם.⁵⁴

ניתן לסכם, אם כן, שעל פי הקפיטולציות וההסכמים הביטראליים, כמו גם המצב בשטח, זכו אמנם הדרגומנים למעמד משפטי מיוחד. מעמד זה הכניס גם אותם תחת הסמכות המשפטית הקונסולארית כפי שנסקרה לפני כן, אך לא היה כזה שהוציאם מחוץ לסמכותו של הסולטאן. כמו כל נתין עות'מאני אחר הם נותרו כפופים לחלוטין למערכת האכיפה והמשפט המקומית בכל מקרה בינם לבין נתינים עות'מאנים אחרים. ניתן היה לעוצרם, לכולאם, לחפש בבתייהם ולשפוט אותם על פי מערכת החוקים העות'מאנית. כמו כן, נראה גם שבניגוד למקרים בהם היו מעורבים נתינים זרים, הסמכות המשפטית הקונסולארית על בני החסות הייתה תלויה ברצונו של הקונסול. ירצה יחיל אותם תחת חסותו, לא ירצה יעבירם לטיפול של מערכת המשפט המקומית.

⁵² למקרה זה, ראו: "Extracts from one of Mr. Mudbak's (Consular Agent to Jaffa) Letters dated 5 July – Jaffa", enclosure in Young to Canning, F.O. 195/210, no.19, dated Jerusalem 9.7.1844
⁵³ להתייחסות למקרה זה, ראו: Finn to Bulwer, F.O. 195/604, no. 14, dated Jerusalem 10.5.1860
⁵⁴ למרות שיתכן וקיימים, מ-1862 לא ניתן היה לאתר דוחות משטרה נוספים. בדוחות הקיימים רק בשלושה מקרים מתועדים נשפטו בני חסות על ידי הקונסול: ב-1847 נקבע קנס כספי לדרגומן בריטי בגין התרשלות בתפקידו, ראו: "Police Cases in the British Consulate of Jerusalem during 1847", F.O. 78/705, no. 43, dated Jerusalem 31.12.1847 ולילה אחד יעקוב, משרתו של המיסיונר האב ג'ון ניקולייסון (John Nicolayson), בגין הכאה של יהודי ברחוב. התלונה הוגשה על ידי האב עצמו ולכן טופלה על ידי פין ולא על ידי הרשויות העות'מאניות, ראו: "Police Report for her Majesty's Consulate at Jerusalem for the year 1849", F.O. 78/803, no. 69, dated Jerusalem 31.12.1849
הלילה של הקונסוליה, בתקיפת נתין בריטי. התלונה נמצאה כבלתי מבוססת, ראו: "Police Report for her Majesty's Consulate at Jerusalem 1860", F.O. 78/1537, no. 57, dated Jerusalem 31.12.1860

בנוסף לבני החסות בקטגורית הדרגומנים, המאה ה-19 הציבה אתגר נוסף בפני הריבונות העות'מאנית. על רקע המצוקה הפוליטית, הכלכלית והחברתית ההולכת וגוברת של האימפריה, במהלך מאה זו גברו הלחצים של המעצמות האירופאיות המרכזיות, כחלק ממאבקי הכוחות ביניהן, לזכות להשפעה הולכת וגדלה על הקהילות הלא מוסלמיות. לחצים אלו הובילו להכנסת סעיפים מסוימים בהסכמים הביטוראליים, כמו גם ההנפקה של פרמאנים ספציפיים שהתירו למעצמות מידה מסוימת של השפעה בכל הנוגע לקהילות אלו. מעמד המדויק של הנתינים העות'מאנים הלא מוסלמים שנפלו תחת "פיקוח" זה של המעצמות לא נחקר עד כה לעומק. אינל'יק ובעקבותיו מרבית החוקרים המודרניים, הרחיק לכת וטען שהמעצמות יכלו לפרוש את סמכותן הקונסולארית גם על אלו ובכך להחיל על רבבות נתינים עות'מאנים לא מוסלמים את הפריבילגיות הקפיטולטוריות בדומה לדרגומנים. כך הוא כותב:

"לאומה קפיטולטורית הייתה גם הזכות להרחיב את הפריבילגיות שנבעו מהקפיטולציות ל'אנשים מוגנים' שלא היו מקרב נתיניה, כך שנתין עות'מאני היה צריך רק להשיג פטנט משגריר או קונסול שמסכים לכך על מנת ליהנות מהפריבילגיות שניתנו בקפיטולציות לזרים. ב1808\1223, לערך, הרוסים רשמו 120,000 יוונים כ'אנשים מוגנים'".⁵⁵

אינל'יק אינו מפרט מהו הבסיס החוקי עליו הוא מבסס טענה זו. מעיון בקפיטולציות, כמו גם בהסכמים הביטוראליים לאורך כל המאה ה-19 עולה רק הכרה כללית באינטרס האירופאי בחייהם של הקהילות הלא מוסלמיות ובמקומות הקדושים לנצרות וליהדות באימפריה בכלל ובירושלים בפרט.⁵⁶ יותר מכך, ב1806 פרסמו העות'מאנים פרמאן שקרא לכל מחזיקי הבראת של צרפת, בריטניה, אוסטריה, רוסיה ופרוסיה, שלא גרו באותו המקום בו הייתה ממוקמת הקונסוליה שכביכול שירתו, לחזור למקומם, על פי תנאי הבראת, או לאבד את זכויותיהם. פרמאן זה היוו איתות למעצמות, ובעיקר רוסיה, שרק בני חסות המחזיקים בראת ופועלים על פי האמור בו זכאים לפריבילגיות הקפיטולטוריות, וכתוצאה מכך אכן עשרות בראתלים איבדו את מעמדם.⁵⁷ כמו כן, שני הצווים העיקריים של תקופת התנזימאת, הח'ט-י שריף של 1839 והח'ט-י הומאיין של 1856, בוודאי שאינם מתירים למעצמות להכיל את סמכותם הקונסולארית על הקהילות הלא מוסלמיות, אלא דווקא מחזקות את עובדת היותם נתינים עות'מאנים הכפופים אך ורק למרות הסולטאן. סוגיה זו התחדדה עוד יותר עם חוק האזרחות של 1869.

⁵⁵ ראו: אינל'יק, "אמתיאזאת", עמ' 1187.

⁵⁶ על כך ראו את הקובץ המרשים שערך שופוף ומאגד את כל הסעיפים הרלוונטיים להגנה האירופאית על הקהילות הלא מוסלמיות באימפריה בכל הקפיטולציות וההסכמים, כמו גם מספר רב של פרמאנים עות'מאנים, במהלך כל המאה ה-19. להפניה המלאה, ראו: הערה מס' 2 במבוא.

⁵⁷ על כך, ראו: בוגרט, הקפיטולציות, עמ' 109-110.

מהאמור לעיל נראה, אם כן, שה"הגנה" הכללית שפרסו המעצמות על הדיימים באימפריה במאה ה-19 לא חרגה מעבר ליכולת של נציגיהם להעיר ולעיתים להתערב לטובת קהילות אלו אל מול הרשויות העות'מאניות המקומיות כאשר חשבו שאלו פועלות בחוסר צדק ושרירותיות כלפיהן. הדיווחים הבריטים מארץ ישראל מספקים דוגמאות רבות, שחלקן תובאנה בהמשך, להתערבות מעין זו, אך לא מקרה אחד בודד בו פריבילגיות קפיטולאטורית הוחלו על דיימים מתוקף כתב פטנט כלשהו.⁵⁸

⁵⁸ הסוגיה של החלת "הגנה" בריטית על כל היהודים בארץ ישראל תידון בהמשך.

[פרק 3]

הפריבילגיות המשפטיות הבריטיות באימפריה העות'מאנית במאה ה-19

בשני הפרקים הקודמים נערכה סקירה מקיפה של הקפיטולציות ככלים משפטיים שנועדו להסדיר את המגעים בין קהילות זרות באימפריה לרשויות המשפט העות'מאניות. בפרק הנוכחי תיבחן באופן ספציפי ופרטני הדרך בה הבריטים פירשו ועשו שימוש בפריבילגיות המשפטיות שניתנו להם מתוקף הקפיטולציות בהתנהלותם אל מול המערכת המשפטית העות'מאנית. סקירה זו תתאר את התשתית התיאורטית לפיה היו אמורים נציגי הממלכה הבריטית להתנהל בעניינים משפטיים, כאשר בפרקים הבאים תיערך השוואה בין תשתית זו לאופן בו התנהלו בפועל בארץ ישראל. השוואה זו תספק תמונה רחבה וכוללת על המנגנונים והערוצים השונים, הפורמאליים והבלתי פורמאליים, שהסדירו את היחסים בין הקונסולים הבריטים לבין הרשויות העות'מאניות ברמה המקומית והאימפריאלית.

א. האינטרסים הבריטים באימפריה העות'מאנית במאה ה-19

לאחר תקופה ארוכה של מבט פסיבי יחסית על המתרחש באימפריה העות'מאנית, חודש בה העניין הבריטי באופן פעיל רק לאחר 1798 עת נפוליאון כבש את מצרים ואיים בכך על האינטרסים הבריטים בלבאנט. בשלב זה אינטרסים אלו היו בעיקר אינטרסים כלכליים ונבעו מחשיבותה של האימפריה כמעבר להודו וכמקור הכנסה בעקבות האובדן של ההכנסות מצפון אמריקה לאחר מלחמת העצמאות האמריקנית. הכיבוש של מצרים, פרוזדור חשוב למזרח וראש גשר אפשרי לתקיפה צרפתית על אחזקותיה של בריטניה שם, הניע את הבריטים לפעול לחיזוק מעמדם אל מול האימפריה. תפיסה זו התחדדה גם לאור חולשתה של בריטניה באותה העת ככוח ימי בים התיכון, כאשר הבסיס היחידי שלה בו נותר האי מלטה שנכבש ב-1800.¹

הפלישה של נפוליאון הותירה את רשמיה על הפוליטיקה הבריטית והדגיש את ההשפעה של המתרחש באימפריה על מאזן הכוחות באירופה. התוצאה המיידית של הבנה זו הייתה "הסכם הדרדנלים" שנחתם בין בריטניה לאימפריה העות'מאנית ב-5 בינואר 1809 בתום מלחמה בת שנתיים ביניהן סביב שאלת המיצרים, מלחמה שהייתה שלוחה של המלחמות הנפוליאוניות באירופה. הסכם זה היווה את ההסכם הבילטרלי הראשון בין בריטניה לאימפריה. הסכם זה, למרות שלא ייצג שינוי מהותי במדיניות האירופו-

¹ ראו: Philip Graves P. *Briton and Turk* (London, 1941); H.L. Hoskins, *British Routes to India* (New York, 1928); ראו גם:

צנטרית של בריטניה ונותר מעוגן באינטרסים של זו בזירה הפנים אירופאית, הציב את התשתית לשינוי עתידי במדיניות זו.²

הייתה זו מלחמת העצמאות של יוון ב-1821 שהעלתה לכותרות את האימפריה העות'מאנית והשאלה המזרחית והחלה להניע את השינוי. מלחמה זו חידדה את הפערים בין השמרנים לליברליים בתוך בריטניה, והביאה למחשבה מחודשת אודות מדיניות החוץ הבריטית כלפי האימפריה העות'מאנית. בניגוד לשמרנים שביקשו להתמקד בפוליטיקה הפנים אירופאית, הליברלים דחפו לייצור מדיניות חוץ עצמאית החורגת מעבר ל"ברית הקדושה" עם אוסטריה, פרוסיה ורוסיה. בשלב הראשון התוצאה של תפיסה ליברלית זו הייתה תמיכה נלהבת ביוונים תוך סיכון של אינטרסים כלכליים בריטים במזרח.³

על רקע מאבק פוליטי פנים בריטי זה, היה זה שר החוץ ג'ורג' קנינג שניגש לראשונה בכבוד ראש לשאלה המזרחית. למרות שתמך במאבק של היוונים, הוא הבין את הסיכונים שבתמיכה פומבית במאבק ובעיקר הסיכון לאינטרסים הכלכליים שיוצגו על ידי חברת הלבנט וחברת הודו המזרחית. הוא גם הבין את הסכנות הגלומות בפירוק מוקדם מידי של האימפריה העות'מאנית וההשלכות שיכולות להיות לכך על אירופה, ובעיקר העובדה שבמקרה זה תהיה זו רוסיה שתקח לעצמה את מרבית השטחים ובכך תערער את האיזון העדין ביבשת. מסיבות אלו ניסה קנינג לשכנע את העות'מאנים להגיע להסדר עם המורדים ביוון. משנכשלו מאמצים אלו בעקבות סירובו של הסולטאן, פנה קנינג לרוסיה על מנת לתאם עמדות בעניין היווני בניסיון למנוע מהרוסים לפעול לבדם כנגד העות'מאנים.

אירועים אלו ומאמציו של קנינג הובילו לבסוף לחתימה ב-4 לאפריל 1826 בסיינט פטרסבורג על פרוטוקול הבנות בין בריטניה לרוסיה. לפי פרוטוקול זה בריטניה אמורה הייתה לתווך בין האימפריה ליוון והוחלט שבמידה והסולטאן יסרב להסדר, תפעלנה עליו שתי המעצמות לחצים, כולל לחץ צבאי במידת הצורך. מתוך אינטרס משותף למנוע מלחמה אירופאית, הסכימו שתי המעצמות להימנע מלהעלות דרישות טריטוריאליות באימפריה. צרפת שמצאה עצמה מבודדת, נאלצה להיכנס גם היא להסדר זה באוגוסט 1827. לאחר הסדרת התנאים הדיפלומטיים ביניהן, הציעו שלושת המעצמות את שירותי התיווך שלהן

² על הנסיבות שהובילו לחתימה על הסכם זה, ראו למשל: John Puryear R., *Napoleon and the Dardanelles* (Barkeley, 1951); pp. 46-49; William Temperley, *England and the Near East: The Crimea* (Connecticut, 1964), pp. 46-49.

³ על מלחמת העצמאות של יוון, ראו למשל: Christopher Montague Woodhouse, *The Greek War of Independence: Its Historical Setting*, Reprint of the 1952 ed. published by Hutchinson's University Library, London (New York, 1975); למדיניות הבריטית כלפי מלחמה זו, ראו: Charles William Crawley, *The question of Greek independence: A Study of British Policy in the Near East, 1821-1833*, Reprint of the 1930 ed. published by University press, Cambridge (New York, 1973); על הרגשות הפרו-יוונים בבריטניה, ראו: Christopher Montague Woodhouse, *The Philhellenes* (Rutherford, N.J., 1971).

למורדים ביוון שהסכימו מייד בהיותם בנסיגה מול הכוחות של איבראהים פאשה. עם זאת, הסולטאן, מחמוד II, סירב לכל הסדר ביוון שיצור תקדים מסוכן לדרישות של פרובינציות מתעוררות אחרות בבלקן. לבסוף היה זה הניצחון של שלושת המעצמות על הצי התורכי-מצרי בקרב של נברינו (Navarino) באוקטובר 1827 שהבטיח את העצמאות היוונית.⁴

מחליפו של קנינג כראש ממשלה לאחר מותו, הדוכס הראשון של וולינגטון (Wellington), היה שמרן אדוק ולא הבין את החשיבות של מהלכיו של קנינג. כתוצאה מכך פרשה בריטניה מהמשך המהלכים בכל הנוגע לאימפריה והותירה את רוסיה לפעול לבדה בכוח מול המשך השאיפות של האימפריה ביוון. מלחמה זו בין רוסיה לאימפריה הסתיימה בניצחון רוסי בו, כפי שצפה קנינג, העלו אלה דרישות טריטוריאליזם ומסחריות נרחבות בפני הסולטאן. מימושן של דרישות אלו, כפי שבא לידי ביטוי בהסכם אדריאנופול שנחתם בספטמבר 1829, המחיש את ההצלחה הרוסית ונתן בידם יתרונות על פני שאר המעצמות האירופאיות. רוסיה הפכה, למעשה, לנותנת החסות של וולאכיה ומולדביה ודרישתה לשליטה בג'ורג'יה ואזורים אחרים תחת סכסוך בקווקאז זכתה להכרה באופן רשמי על ידי הסולטאן.

הישגים אלו של רוסיה פגעו קשות במעמדה של בריטניה בזירה האירופאית והניעו תהליך בעטיו מדיניות החוץ הבריטית כלפי האימפריה משלב זה ואילך הונעה בעיקר על ידי חשדנות הולכת וגוברת ברוסיה. במקביל, גם הרגשות הפרו-יוונים באנגליה דעכו מעט ובפעם הראשונה החלו להופיע בה גם סנטימנטים פרו-תורכיים.⁵ סנטימנטים אלו תפסו תאוצה הולכת וגוברת על רקע התפתחות הסוגיה של מחמד עלי ושאיפותיו, שהפכו לאמיצות יותר ויותר בעקבות אכזבתו מהמאבק ביוון שעל חלקו בו זכה רק בשליטה בכרתים. סאגה זו הציתה מחדש את המאבקים הפנים אירופאים בכל הקשור לאימפריה.⁶

⁴ שלושה אירועים חשובים סייעו לקנינג להשיג את מטרותיו: הכנס בסיינט פטרסבורג שהסתיים בסכסוך בין רוסיה לאוסטריה והסיום, למעשה, של הברית הקדושה; הכניסה של צבא מצרי ליוון שהציתה את הרגשות הליברליים בבריטניה, צרפת ורוסיה; המוות של אלכסנדר I ועלייתו הבעייתית של אחיו ניקולאס שהניעה את הממשל הרוסי לחפש תירוצים ליצור מסך עשן סביב העניין. על כך ועל תפקידו של קנינג באירועים, ראו: Harold Temperley, *The Foreign policy of Canning, 1822-1827: England, the Neo-Holy Alliance, and the New World*, 2nd ed. (London, 1966)

⁵ ראו: Allan Cunningham, "Stratford Canning, Mahmud II, and Muhammad Ali", in Allan Cunningham, *Eastern Questions in the Nineteenth Century: Collected Essays*, Vol. 2 (London, 1993), pp. 23-71

בבריטניה עוצבו במידה רבה על ידי דויד ארקוהארט (David Urquhart – 1805-1877) שהיה חבר קרוב ויועץ לרבים משריו של הסולטאן מחמוד ולזמן קצר גם המזכיר של השגרירות הבריטית באיסטנבול. ארקוהארט קידם רבות את הידע והאהדה לתורכיה באנגליה, ראו: Charles Webster, "Urquhart, Ponsonby, and Palmerston", *English Historical Review*, Vol. 62 (1947), pp. 327-351

G. H. Bolsover, "David Urquhart and the Eastern Question 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", *The Journal of Modern History*, Vol. 8 (1936), pp. 444-467

John Salt, "Local Manifestations of the Urquhartite Movement", *International Review of Social History*, Vol. 13 (1968), pp. 350-365

⁶ על המדיניות הבריטית בשנות ה-20 של המאה ה-19, ראו: Gerald David Clayton, *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli* (London, 1971), pp. 22-58

מגובה על ידי צרפת, שאיפותיו של מחמד עלי הביאו אותו למאבק חזיתי בסולטאן, מאבק ממנו יצא כאשר ידו על העליונה. בלית ברירה, מחמוד, שמצא את שלטונו תחת איום ממשי, פנה למעצמות המערב בבקשת סיוע. עם זאת, בעוד צרפת תמכה במחמד עלי, מקבלי ההחלטות בבריטניה נכשלו שוב בניתוח המצב ונותרו מחוץ לזירה. בהבינה את החשיבות של חלון ההזדמנויות שנפתח בפניה לקידום האינטרסים שלה בים השחור, הרימה רוסיה את הכפפה ולבקשת הסולטאן נכנסו בתחילת 1833 ספינות מלחמה רוסיות לבוספורוס ומאוחר יותר נחתו חיילים רוסים מצפון לאיסטנבול. בכך שלטה למעשה רוסיה באיסטנבול וזאת בהזמנת העות'מאנים. בעקבות לחצים של סטרטפורד קנינג, האחין של ג'ורג קנינג, שהיה באותה העת באיסטנבול, נאותה אמנם לבסוף הממשלה הבריטית לשלוח כוח ימי לחופי סוריה על מנת להפעיל לחץ על מחמד עלי, אך צעד זה היה מצומצם ומאוחר מידי. התוצאה של מחדל בריטי זה בא לידי ביטוי בהסכם הונכיא-איסכלסי בין רוסיה לאימפריה מה 8 ביולי 1833 (Hünkjar-Iskelesi) ובעיקר בנספח הסודי שצורף לו.

הסכם הונכיא-איסכלסי נתן, למעשה, לרוסיה את השליטה בכניסה לים השחור, כאשר הסולטאן מהווה שומר סף. ההסכם, למרות ההבטחה של הצאר לא לעשות בו שימוש למניעת כניסת ספינות זרות לים השחור, יצר לחץ רב בבריטניה והניע את ממשלתה לגבש בפעם הראשונה מדיניות ברורה כלפי האימפריה. מדיניות זו הונעה מההבנה שהאינטרסים של בריטניה ורוסיה בנוגע לאימפריה העות'מאנית שונים בתכלית. כך, למרות ששתי המעצמות לא רצו לראות את האימפריה מתפרקת על מנת לפנות דרך לשאיפותיו של מחמד עלי בתמיכה צרפתית, בעוד רוסיה ביקשה להרחיב את אחזקותיה באימפריה ולהחיל את שליטתה בים השחור, בריטניה שאפה לשמר את שלמותה הטריטוריאלית של האימפריה ולחזקה צבאית וכלכלית על מנת שתוכל להוות משענת יציבה לאינטרסים הפוליטיים והמסחריים שלה. עם התגבשותה של מדיניות זו נפגשו, למעשה, האינטרסים של הבריטים עם אלו של העות'מאנים, והחל התהליך בסופו תהפוך בריטניה למעצמה המשפיעה ביותר בשער העליון.⁷

⁷ גרייבס, *בריטניה ותורכיה*, עמ' 19-20; על החשיבות העצומה של הסכם הונכיא-איסכלסי על התעוררות דעת הקהל ומקבלי ההחלטות בבריטניה לחשיבותה של האימפריה לאינטרסים הבריטים, ראו: ביילי, *מדיניות בריטית ותנועת הרפורמה התורכית*, עמ' 62-40; בריטניה הונעה גם על ידי אינטרסים מסחריים ובעיקר הגידול ההדרגתי במסחר הבריטי עם אזורים שונים בתחומי האימפריה לאורך המאה ה-19. האימפריה על מיליוני תושביה היוותה שוק חשוב ביותר לסחר הבריטי וזאת בעיקר לאור התחרות הפנים אירופאית שהגדילה את ההגבלות והמכסים בסחר בתוך אירופה ולכן הגדילה את החשיבות של שווקים חיצוניים. בנוסף לכך, מאחר והים התיכון החל להחליף את המסלול דרך כף התקווה הטובה כמסלול המועדף מזרחה לאסיה והודו, האימפריה קיבלה משנה חשיבות בעיקר לאור השיפורים בתשתית ההובלה היבשתית ובעיקר מסילות הברזל. על כך, ראו: Frank Bailey, "The Economics of British Foreign Policy: 1825-1850", *The Journal of Modern History*, Vol. XII (1940), pp. 449-484; ביילי, *מדיניות בריטית ותנועת הרפורמה התורכית*, עמ' 128-67; על העלייה בהיקפי המסחר הבריטי בנמלי סוריה ובעיקר בירות, ראו למשל: Charles Issawi, "British Trade and the Rise of Beirut, 1830-1860", *IJMES*, Vol. 8 (1977), pp. 91-101

תהליך זה החל כאשר בעודה חמושה במדיניות ברורה זו כלפי האימפריה יצאה בריטניה, בראשותו של לורד פלמרסטון, למאבק דיפלומטי מוצלח בסופו נבלמו השאיפות הרוסיות והצרפתיות. תהליך זה הגיע לשיאו עת נחתם ב-1840 ה"הסכם להשקטת הלבאנט" (Convention for the Pacification of the Levant) בין האימפריה לבריטניה, אוסטריה, פרוסיה ורוסיה. ביולי 1841 נאלצה גם צרפת שמצאה עצמה מבודדת, להצטרף בלית ברירה להסדר זה ולוותר בכך על שאיפותיה במצרים. ההסכם השיב את השליטה על סוריה לאימפריה ודחק את מחמד עלי חזרה למצרים. כמו כן, ביטל ההסכם למעשה את חוזה הונכיאר-איסכלסי והשיב את הסטאטוס-קוו לים השחור לפיו יתקיים בו מסחר חופשי תוך מניעת כניסת אוניות מלחמה אליו. בנוסף לכך, ב-1838 חתמה בריטניה על הסכם מסחר מקיף עם האימפריה. בניגוד להסכם הדרדנלים שהיה מעוגן באינטרסים הבריטים הפנים אירופאים, הרי שהסכם זה, הסכם בלטה לימאן, סימן כבר צומת חשובה במעורבותה של בריטניה ב"שאלה המזרחית" והביא לביטוי מעשי את מדיניותה האקטיבית כלפי האימפריה, כמו גם את היקפי המסחר הגדלים עמה.⁸

כחלק מהתפתחותה של מדיניות החוץ הבריטית כלפי האימפריה אורגן מחדש גם השירות הקונסולארי בה. ב-1825 "הולאמה" חברת הלבנט והשירות הקונסולארי באימפריה שעד אז היה ברשותה, עבר לרשות הכתר. עם התרחבות האינטרסים הבריטים באימפריה לאור התהפכות הפוליטיות בה, הורחב השירות והפך בהדרגה למכשיר המרכזי לקידום האינטרסים הבריטים באימפריה. כחלק מתהליך זה מינה ראש ממשלת בריטניה, סיר רוברט פיל (Robert Peel), ב-1841 את סטרטפורד קנינג (סטרטפורד דה-רדקליף) לשגריר באיסטנבול, תפקיד אותו מילא ב-16 השנים הבאות. קנינג נכנס לתפקידו זמן קצר לאחר שהסולטאן, עבד אל-מג'יד, הכריז על רפורמות התנוימאט ב-3 בנובמבר 1839 בחיט-י שריף של גולחאנה. עם הגיעו לאיסטנבול, מצא עצמו בעיצומו של מאבק כוחות פנים עות'מאני בין השמרנים לרפורמיסטים על עתיד הרפורמות, שהצלחתן נתפסה על ידי הבריטים כערובה למניעת התפרקותה של האימפריה ולגידור השאיפות הרוסיות והצרפתיות בכל האמור אליה. לפיכך, משימתו העיקרית של קנינג הייתה לסייע

⁸ על המדיניות של פלמרסטון במחצית השנייה של שנות ה-30, ראו: קלייטון, *בריטניה והשאלה המזרחית*, עמ' 86-61; על הפעילות הדיפלומטית של בריטניה בעקבות הסכם הונכיאר-איסכלסי, ראו: ביילי, *מדיניות בריטית ותנועת הרפורמה התורכית*, עמ' 34-31; על הנסיבות שהביאו לחתימה על הסכם זה ותוצאותיו, ראו: J. C. Hurewitz, "Russia and the Turkish Straits: A Reevaluation of Roman Golicz, "The Russians ;the Origins of the Problem", *World Politics*, Vol. 14 (July, 1962), pp. 605-632 Roderic Davison, "Britain, the ;Shall Not Have Constantinople", *History Today*, Vol. 53 (2003), pp. 39-45 International Spectrum, and the Eastern Question, 1827-1841", *New Perspectives of Turkey*, Vol. 7 (1992), pp. Charles Middleton, "Palmerston, Ponsonby and Mehmet Ali: Some Observations on Ambassadorial ;15-35 Independence in the East, 1838-1840, *East European Quarterly*, Vol. 15 (1981), pp. 409-424

לליברלים בבירה להניע את הרפורמות קדימה תוך שמירה על האינטרסים של בריטניה אל מול השאיפות הרוסיות והצרפתיות.⁹

בשלב זה הייתה הזירה בשלה להתנגשות בין המעצמות שכן בעוד בריטניה הייתה מחויבת לשלמותה הטריטוריאלית של האימפריה ולהצלחת הרפורמות, רוסיה המשיכה לאחוז בשאיפות לשליטה על הים השחור והפיכת הממשלה העות'מאנית באיסטנבול לעושת דברה, בעוד צרפת החזיקה בשאיפות טריטוריאליות במצרים. מצב זה הגיע לנקודת רתיחה ב-1855, כאשר תחת עילה של סכסוך על המקומות הקדושים בירושלים ומתן חסות לקהילות הנוצריות באימפריה, פרצה מלחמת קרים. במלחמה זו חלה התקרבות בין בריטניה לצרפת שהבינו שעליהן לפעול יחדיו על מנת לבלום את השאיפות הרוסיות.¹⁰

המלחמה הסתיימה בניצחון הצבאי של בריטניה וצרפת, אך יותר מכך בניצחונה של המדיניות הבריטית שדגלה בשמירה על שלמות הטריטוריאלית של האימפריה. ניצחון זה בא לידי ביטוי בחוזה פאריז שסיכם, שנה לאחר מכן, את המלחמה. על פי החוזה נאסר על מעצמה אירופאית כלשהי להתערב בעניינים הפנימיים של האימפריה, המייצרים נחסמו בפני ספינות מלחמה של כל הכוחות, נאסרה ההצבה של כוחות ימיים צבאיים בים השחור, נקבע שהיציאה של הדנובה לים השחור תישאר ניטרלית והשליטה בוואלכיה, מולדביה וסרביה הושבה לידי הסולטאן. כמו כן, הובילה המלחמה להכרזה על כתב רפורמות נוסף, הח'ט-י הומאיון, שהוכרז ב-18 לפברואר 1856 מעט לפני החתימה על הסכם פאריז, ונערך תחת השפעתו הרבה של סטרטפורד קנינג, כמו גם של הצרפתים שהיו בעלי השפעה רבה בקרבת הסולטאן. עם ההכרזה על הח'ט-י הומאיון והחתימה על הסכם פאריז הגיעו כוחה של בריטניה בזירה הבינלאומית והשפעתה בשער העליון לשיאם.¹¹

למרות השפעתה הרבה של בריטניה בשער העליון בתקופה זו, מאמציו של קנינג למנף את ההכרזה על הח'ט-י הומאיון על מנת לקדם את תנועת הרפורמה לא צלחו. בתקופה שלאחר מלחמת קרים המשיכה

⁹ ראו: Maria Todorova, "British and Russian Policy Towards the Reform Movement in the Ottoman Empire", *Etudes Balkaniques*, Vol. 13 (1977), pp. 17-41; ביילי, *מדיניות בריטית ותנועת הרפורמה התורכית*, עמ' 138-169; ¹⁰ ב-1844 ראש ממשלת בריטניה, לורד אברדין, חתם עם רוסיה על *fateful agreement* שסיכם את העתיד של האימפריה לכשזו תתפרק. הסכם זה לא היה מוסכם על פלמרסטון שהיה שר החוץ וב-1855 התמנה לראש ממשלה, והיווה גם את אחת הסיבות למלחמת קרים כאשר הרוסים בפועלם לפי רוח ההסכם דחפו קדימה את שאיפותיהם לגבי האימפריה, ראו: J.B. Conacher, *Britain and the Crimean War, 1853-1856: Problems of War and Peace* (Houndmills, Basingstoke, 1987); על מדיניות החוץ של פלמרסטון בתקופה זו, ראו: Keith Wilson (ed.), *British Foreign Secretaries and Foreign Policy: From Crimean War to First World War* (London, 1987), pp. 25-75; ¹¹ על מלחמת קרים והסכם השלום של פאריז ראו, למשל: Winfried Baumgart, *The Peace of Paris, 1856: Studies in War, Diplomacy, and Peacemaking*, translated by Ann Pottinger Saab (Santa Barbara, 1981); על תנאי ההסכם בעשורים שלאחר מכן, ראו למשל: Harold Temperley, "The Treaty of Paris and its Execution", *The Journal of Modern History*, Vol. 4 (1932), pp. 523-543; ביילי, *מדיניות בריטית ותנועת הרפורמה התורכית*, עמ' 194-200.

האימפריה להתדרדר וחלקים רבים בה נפלו למצב של מרי או מלחמה. קנינג עצמו פרש ב-1858 בתחושה שהאימפריה אינה מסוגלת ליישם את הרפורמות ללא סיוע חיצוני. השגרירים שבאו אחריו, הנרי בולוור (Henry Bulwer) ואחרים, לא הצליחו להגיע לרמת ההשפעה אליה הגיע וכאישור לתחושותיו נכנסה האימפריה שוב למאבק בין שמרנים לליברלים. תהליך זה הסתייע גם בעלייתו של הסולטאן עבד אל-עזיז לשלטון לאחר פטירתו של עבד אל-מג'יד ב-1861. שלא כמו קודמו, עבד אל-עזיז לא היה דמות חזקה ונטה לראוונות וחוסר זהירות בכל האמור למדיניות חוץ ופנים. בנוסף לכך, גם תנועת הרפורמה באימפריה החלה מדשדשת לאחר מותו של עאלי פאשה ב-1871. מדחת פאשה נותר לבדו לקדם את הרפורמה וזאת כאשר הסולטאן נמצא תחת ההשפעה המכרעת של השגריר הרוסי, איגנטייב (Ignatieff). זה פעל בעת ובעונה אחת לחזק את חברותו האישית עם הסולטאן ולהצית את היוצרות בפרובינציות בבלקן. לבסוף, ההכרזה על פשיטת הרגל הכלכלית של האימפריה ב-1875 היוותה מעצור נוסף לרפורמות.¹²

דשדושה של תנועת הרפורמה ועליית כוחם של השמרנים הובילו להיחלשות במעמדן של בריטניה וצרפת ולחידוש השאיפות הרוסיות ביים השחור. תחת הכסות של תפיסה פאן-סלאבית לא רשמית שהדגישה את הסבל של הנוצרים בפרובינציות בבלקן, החלה רוסיה לכרסם בסעיפים של הסכם פאריז עד להתנדפותו המלאה עם ביטול סעיף הפירוז ב-1871. בשנים שלאחר מכן המשיכה רוסיה לקדם את שאיפותיה. שלב חשוב בתהליך זה, וירית הפתיחה למשבר בבלקן שהוביל לתחילת התפרקותה של האימפריה העות'מאנית מנכסיה באירופה, התרחש ב-1875 עם פרוץ המרידה בהרצגובינה. בנצלם את חולשתה של האימפריה החלו הרוסים, ביחד עם גרמניה ואוסטרו-הונגריה, להפעיל לחצים כבדים על הסולטאן לבוא בדברים ולחתום על כתב וויתור למורדים. בעוד הצרפתים והאיטלקים יישרו קו עם דרישות אלו שמשמען הייתה ניתוקה של הרצגובינה מהאימפריה, ממשלת בריטניה, בראשות בנג'מין דיזרעאלי (Benjamin Disraeli), דבקה עדיין בשלב זה במדיניות הבריטית כלפי האימפריה וסירבה לתמוך בערעור של שלמותה הטריטוריאלית. על רקע סירובן של רוסיה וצרפת לגשר על הפערים עם בריטניה נטל דיזרעאלי עמדה פרו-תורכית ומנע בכך התערבות פיזית של רוסיה ובנות בריתה על מנת לאלץ את הסולטאן להיעתר לדרישותיהן. בכך הונחו גם היסודות למלחמה נוספת על עתיד האימפריה.¹³

¹² על התהליכים באימפריה בתקופה זו, ראו: דיוויסון, *רפורמה באימפריה העות'מאנית*, עמ' 310-81; על תפיסותיו של סטרטפורד קנינג בנוגע לתנועת הרפורמה, ראו למשל: Allan Cunningham, "Stratford Canning and the *Tanzimat*", in Allan Cunningham, *Eastern Questions in the Nineteenth Century: Collected Essays*, Vol. 2 (London, 1993), pp. 108-129; קנינג בנוגע לעתיד הרפורמות, ראו למשל: Canning to Aberdeen, F.O 78/476, no. 67, dated Constantinople 27.3.1842; Canning to Palmerston, F.O. 78/822, no. ; Canning to Aberdeen, F.O 352/26, dated Constantinople 13.2.1842; Canning to Palmerston, F.O. 78/822, no. ; Canning to Aberdeen, F.O 352/26, dated Constantinople 22.8.1850

¹³ יש לציין שדבקו של דיזרעאלי במדיניות פרו-עות'מאנית הונעה גם מאינטרס כלכלי בעקבות ניסיונו לחזק את מעמדה של בריטניה במזרח ובעיקר בהודו, ניסיונות שבאו לידי ביטוי ברכישת מניות תעלת סואץ ובהכרזתו על המלכה ויקטוריה כקיסרית של הודו. על מדיניות

העמדה הבריטית הפרו-עות'מאנית החלה להישחק עם העמקת המשבר בבלקן כאשר בנוסף למשבר בהרצגובינה פרצו מרידות נוספות גם במונטנגרו, מולדביה ווואלכיה. המצב בבלקן התדרדר עוד יותר כאשר באפריל 1876 החלה מרידה חמורה בבולגריה. התגובה הקשה של הממשלה העות'מאנית הובילה לטבח המוני של נוצרים שם על ידי החילות הלא סדירים שלה. הדיווחים על מקרי טבח בנוצרים החלישו מאד את עמדתה של בריטניה שהתנגדה עד לאותה העת לכל פגיעה בריבונותה של האימפריה. בפעם הראשונה מאז שנות ה-30, החלו הבריטים מבינים שלא יהיה מנוס מניתוק המחוזות האירופאים משטחי האימפריה בבוא העת. למעשה החלו הבריטים מגבשים מדיניות חדשה כלפי האימפריה שהכירה במתן עצמאות לפחות לחלק מהמחוזות האירופאים של האימפריה. בריטניה גם הבינה שבמידה ורוסיה תפעל למען כך, לא יהיה ביכולתה להתנגד כל עוד הים השחור יישאר מפורז והרוסים לא יאימו על איסטנבול.¹⁴

לא עבר זמן רב והתרחיש לעיל הפך למוחשי הרבה יותר כאשר על רקע המצב ההולך ומתדרדר בבלקן, ב-30 למאי 1876 הצליחו הכוחות השמרנים בשער העליון, בגיבוי העלמא ודעת הקהל, להדיח את הסולטאן עבד אל-עזיז אותו האשימו באוזלת יד אל מול השאיפות הבדלניות בבלקן, כמו גם במצבה הפיננסי החמור של האימפריה. חמישה ימים לאחר מכן הוא נמצא ללא רוח חיים לאחר שכביכול התאבד. הסולטאן החדש, מוראד V, היה מעורער בנפשו והתקשה לתפקד. על רקע זה בסוף יוני 1876 הכריזו סרביה ומונטנגרו על מלחמה כנגד האימפריה. העות'מאנים הגיבו בחריפות והכוחות הסרבים נחלו תבוסה מרה. הפסד זה הפך את האפשרות להתערבות רוסית לקרובה מתמיד ואכן בנובמבר 1876 החלו כוחות רוסים לנוע לאזורים שמדרום לדנובה.

בניסיון אחרון למנוע מלחמה כונס קונגרס באיסטנבול בו הועלתה האפשרות לתת לחלק מהפרובינציות בבלקן אוטונומיה. הסולטאן עבד אל-חמיד II, שהחליף את מוראד המעורער בנפשו ב-31 לאוגוסט 1876, ניסה מצידו למנוע התערבות אירופאית בבלקן על ידי חוקה חדשה שהוכרזה ב-23 לדצמבר. למרות שחוקה זו העניקה שוויון מלא בפני החוק לכל נתיני האימפריה, המעצמות ראו בה לא יותר מהכרזה חלולה ודיוני הקונגרס המשיכו. לבסוף הבהיר עבד אל-חמיד שלא יוכל להסכים לאוטונומיה ולו מינימאלית בבלקן והקונגרס נחל כישלון. גם ניסיון נוסף של הרוסים במהלך החודשים הראשונים של 1877 לשכנע את

החוץ הבריטית בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-19, ראו למשל: Marvin Swartz, *The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone* (New York, 1985), pp. 6-50; לסקירה טובה של המאבקים הבין-מעצמתיים במאה ה-19, ראו למשל: David Gillard, *The Struggle for Asia, 1828-1914: A Study in British and Russian Imperialism* (London, 1977)

¹⁴ קלייטון, *בריטניה והשאלה המזרחית*, עמ' 136-135.

הסולטאן להגיע לפיתרון מדיני למשבר בבלקן לא צלח, וב-24 לאפריל הכריזו הרוסים מלחמה נגד האימפריה.¹⁵

לנוכח ההכרזות של רוסיה על כך שתשמור על הסטאטוס-קוו בכל הקשור לאיסטנבול והמייצרים ולא תפעל בשום דרך לסיכון אינטרסים בריטים במצרים ותעלת סואץ, נותרה בריטניה בעמדה ניטרלית. לבסוף, ב-23 לינואר 1878 הוכרזה הפסקת אש והצדדים נכנסו למשא ומתן על סיום המלחמה. בריטניה המתינה בחשש לראות אילו תנאים יצליחו הרוסים לכפות על העות'מאנים. החתימה על הסכם שלום בין רוסיה לאימפריה בסן סטיפנו במרץ 1878 תחת מצור צבאי רוסי, הציתה מחדש את החשש הבריטי בפני השאיפות הפוליטיות והטריטוריאליזם של רוסיה, והובילה להתנגשות דיפלומטית בין המעצמות.¹⁶

על מנת למנוע מלחמה בין בריטניה לרוסיה, שתי המעצמות המובילות באירופה, כונס ב-13 ליוני 1878 קונגרס אירופאי בברלין. הקונגרס כונס בתמיכה של האוסטרו-הונגרים שפחדו שיישומם של ההסכמים בין רוסיה לאימפריה בסן סטיפנו יובילו ליצירה של ישות בולגרית שתכלול את מקדוניה ותהיה בת חסות של רוסיה. תחת האיום הצבאי של בריטניה, בגיבוי אוסטרו-הונגריה, על רוסיה, נחתם הסכם ברלין ב-13 ליולי 1878. ההסכם שרטט מחדש הגבולות בבלקן. הרעיון להקים ישות בולגרית אוטונומית שתכלול גם את מקדוניה נזנח. במקום זאת זכו הבולגרים לאוטונומיה בחסות רוסית על החלקים הצפוניים של חבל הארץ, ואילו מקדוניה חזרה להיות תחת שליטה עות'מאנית מלאה. סרביה, רומניה ומונטנגרו זכו למעמד של מדינות עצמאיות, ואילו בוסניה והרצגובינה הועברו לשליטה של אוסטרו-הונגריה. קפריסין הועברה לשליטה של בריטניה והפכה לנמל העיקרי שלה במזרח הים התיכון. הסולטאן התחייב מצידו לערוב לזכויות הנוצרים באזורים בבלקן ובאסיה הקטנה שנותרו בריבונות עות'מאנית. בהבינה שההסכם הכין למעשה את הקרקע לעימות אירופאי על עתיד האימפריה, לא התעקשה בריטניה על סעיף שאשרר את מעמדו המפורז של הים השחור וזאת על מנת לשמור לעצמה את האפשרות לפעול בתוכו בעת עימות אפשרי.¹⁷

¹⁵ לסיכום אודות עלייתו של עבד אל-חמיד ופועלו בשנים הראשונות לשלטונו, ראו: דיוויסון, *רפורמה באימפריה העות'מאנית*, עמ' 311-357; על תפיסתו המדינית, ראו: F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (Istanbul, 1996).

¹⁶ קלייטון, *בריטניה והשאלה המזרחית*, עמ' 141-142.
¹⁷ על הקונגרס בברלין ותוצאותיו, ראו: A. L. Macfie, "The Eastern Crisis of 1875-78", *Modern History Review* (2002), Vol. 13, pp. 15-18; Henryk Batowski, "A Centenary: Two Partitions of European Turkey, San Stefano and Berlin – A Comparison", *Balkan Studies* (1978), Vol. 19, pp. 227-237.

הסכם ברלין סימן את תחילת התפרקותה של בריטניה מהמדיניות שגיבשה בתחילת שנות ה-30, מדיניות שדגלה בשמירה על שלמותה הטריטוריאלית של האימפריה וקידום הרפורמות. כפי שצפו מקבלי ההחלטות בלונדון, הסכם ברלין התפרק חיש מהר והמאבקים הבין-מעצמתיים על ירושת האימפריה התחדשו. גם ההבטחות של עבד אל-חמיד לא התממשו והובילו למשבר ביחסים בין בריטניה לאימפריה, משבר שהסתיים בכיבוש מצרים על ידי בריטניה ב-1882. בצעד זה תרמה בריטניה במו ידיה לתהליך התפרקותה של האימפריה, וסימנה בכך את קריסתה של המדיניות הבריטית שטוו קנינג ופלמרסטון ושעליה נלחמה בריטניה יותר מ-40 שנה.

ב. השירות הקונסולארי הבריטי באימפריה העות'מאנית במאה ה-19 – מבט כללי

האירועים הפוליטיים החשובים במחצית הראשונה של המאה ה-19 - בעיקר המאבק לעצמאות של יוון ובעקבותיו המלחמה עם רוסיה שחשפה את חולשת האימפריה, הכיבוש של אלג'יר על ידי צרפת ב-1830 ומהלכו של מוחמד עלי שהובילו לחתימה על הסכם הונכיאר-איסכלסי עם הרוסים ב-1833 - העירו כאמור באחת את מקבלי ההחלטות והציבור בבריטניה לחשיבותה העצומה של האימפריה העות'מאנית לאינטרסים הפוליטיים והמסחריים של בריטניה. בתקופה זו הפכה האימפריה העות'מאנית מנדבך שולי במדיניות החוץ של בריטניה שהשקיפה על האירועים בה באופן פסיבי יחסית, לאחד מהמוקדים העיקריים של האינטרסים והפעילות הפוליטית והדיפלומטית שלה, כמו גם מוקד חשוב של פעילותה המסחרית. מדיניות חדשה זו התבססה על שני עקרונות יסודיים - החשיבות העליונה של שמירה על שלמותה הטריטוריאלית של האימפריה בפני הפעילות החתרנית של רוסיה וצרפת וקידום תנועת הרפורמה. שינוי מגמה זה במדיניות החוץ הבריטית כלפי האימפריה הגיע לשיאו עם החתימה על הסכם בלטה לימאן ב-1838 שהפך את בריטניה למעצמה האירופאית המשפיעה ביותר בשער העליון והיחידה שהייתה מחויבת לחלוטין לשמירה על שלמותה הטריטוריאלית. מחויבות זו באה לידי ביטוי ברור הן ביחס של בריטניה לדרישות של מוחמד עלי שזכה לתמיכתה של צרפת, וביתר שאת בקונגרס השלום בפאריז ב-1856 ובתקופה שלאחר מכן. על רקע תמורות פוליטיות, דיפלומטיות ומסחריות אלו החלה בריטניה לארגן מחדש גם את השירות הקונסולארי שלה באימפריה כשלוחה המרכזית לקידום מדיניותה בה.¹⁸

¹⁸ מחקרים מודרניים ספורים בלבד עוסקים בשירות הקונסולארי הבריטי במאה ה-19 באופן ספציפי; ראו למשל: Raymond Jones, John Clarke, *British Diplomacy and The British Diplomatic Service, 1815-1914* (Gerrards Cross, 1983); James Hoare, *Embassies in the East: The Foreign Policy, 1782-1865: The National Interest* (London, 1989); מאמר ששופך אור מסוים על התפיסות של הקונסולים עצמם אודות השירות, כולל זו של נואל מור, הקונסול הבריטי השני בירושלים, הנו: G.L. Iseminger, "The Old Turkish Hands – The British Levantine Consuls", *MEJ*, Vol. XXII (1968), pp. 297-316. המחקרים המוזכרים לעיל רק אחד מספק סקירה מקיפה וטובה של שירות זה בלבנט במאה ה-19, ראו: Desmond Platt C. M., *The Cinderella Service: British Consuls Since 1825* (Connecticut, 1971)

השירות הקונסולארי הבריטי באימפריה נוסד על ידי חברת הלבנט שהוקמה ב-1581 מתוקף הקפיטולציות שהוענקו לבריטניה שנה קודם לכן ונתנו בידיה את האישור להקים קונסוליות ולמנות קונסולים בחלקים שונים של האימפריה העות'מאנית בהם פעלו סוחרים בריטים. לחברה היה מונופול על המסחר הבריטי בלבנט וב-1605, בכתב האמנה שליווה אותה עד לפירוקה, היא הפכה לגוף פוליטי (*Body Politic*) שהוסמך לחוקק חוקים ונהלים פנימיים ולכפות אותם על חבריו. הנציג של החברה באימפריה היה השגריר הבריטי באיסטנבול שלמרות שמונה על ידי הכתר, קיבל את משכורתו מחברת הלבנט ולכן דיווח הן למזכיר המדינה והן להנהלה של החברה בלונדון. השגריר היה אמון על התחזוקה השוטפת של הפריבילגיות הקפיטולאריות וניתנה לו הסמכות להחליט היכן יפעלו סוחרים בריטים והיכן להקים תחנות קונסולאריות. כמו כן, הייתה בידיו הסמכות להתקין ולאכוף חוקים ותקנות שנגעו להתנהלות נתינים בריטים ובני חסותם באימפריה. הקונסולים שכיחנו מטעם החברה לא היו דיפלומטים מקצועיים, אלא סוחרים שפעלו במסגרת החברה והורשו להמשיך בעיסוקם ולעשות שימוש במעמדם לקידום האינטרסים המסחריים הפרטיים שלהם.¹⁹

חברת הלבנט החזיקה במונופול שלה עד הרבע הראשון של המאה ה-19, אז החשיבות הגוברת של האימפריה העות'מאנית למדיניות החוץ הבריטית יצרה לחצים בקרב מקבלי ההחלטות בממשלה להעביר את השירות הקונסולארי שהיה עד אז ברשות החברה, לרשות הכתר. לבסוף, ב-1825 פורקה החברה בהסכמת חברה והשירות הקונסולארי הפך לחלק אינטגרלי מהשירות הציבורי באחריות משרד החוץ, שבעצמו הוקם רק ב-1782. העברת השירות הקונסולארי לרשות המדינה התרחש על רקע שני תהליכים חשובים: ראשית, עד הרבע הראשון של המאה ה-19 המנגנונים של המדינה היו כבר מפותחים דים על מנת ליטול על עצמם את האחריות הטבעית על הייצוג הקונסולארי; שנית, מעבר לחשיבותה הפוליטית של האימפריה, הגידול במסחר עמה והדחיפה הגוברת הן של הסקטור הציבורי והן של הסקטור הפרטי לסחר חופשי ובלתי מוגבל, הקשו על מקבלי ההחלטות להצדיק את המונופול של החברה ואת העמלות שגבתה בגין שירותיה שהסתכמו בכ-2% מסך הסחר הבריטי בלבנט.²⁰

על רקע המאבקים הבין-מעצמתיים ושינוי מדיניותה כלפי האימפריה, החלה בריטניה להרחיב ולארגן מחדש את השירות הקונסולארי שהפך לשלוחה המרכזית דרכו בקשה לשמור ולקדם את האינטרסים שלה

¹⁹ להיסטוריה המוקדמת של חברת הלבנט, ראו למשל: Mortimer Epstein, *The English Levant Company, its Foundation*

Alfred Wood, *A History of the Levant Company* (London, 1964); *and its History to 1640* (New York, 1968)

²⁰ על הגידול בהיקפי המסחר בין בריטניה לאימפריה, ראו הערה מס' 7 בפרק הנוכחי; לסיכום קצר של הנסיבות שהובילו לפירוק החברה,

ראו: Uyğur Kocabaşoğlu, "The British Consular Establishment in the Ottoman Empire", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Vol. XXXIII, pp. 306-307; פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 125-126.

ולקיים את מדיניותה. בתהליך זה נפתחו קונסוליות חדשות רבות בעלות צביון פוליטי ומשפטי בניגוד לזה המסחרי של השירות הישן. בין אלו נפתחה ב-1839, משיקולים דיפלומטיים, אסטרטגיים ופוליטיים מובהקים וללא כל הצדקה מסחרית אמיתית, גם הקונסוליה בירושלים.²¹ בדרך זו גדל השירות הקונסולארי באימפריה באופן משמעותי וללא פרופורציה לגידול במסחר הבריטי עם האימפריה. כמו כן, חל שינוי באופי כוח האדם והקונסולים החדשים, למרות שחלקם עדיין הורשו להמשיך לעסוק גם במסחר, היו כבר פקידי מדינה שקיבלו משכורת מקופת האוצר. עם זאת, ההסתעפות והגידול המהיר במספר התחנות הקונסולאריות הבריטיות באימפריה, העומס הרב על הקונסולים מתוקף הפונקציות הרבות שהתבקשו למלא והיעדר נכונות מצד הממשלה לתקצב כראוי את השירות (עד שנות ה-40 של המאה ה-20 היה השירות הקונסולארי גוף נפרד ממשד החוץ), הפכו את השירות הקונסולארי באימפריה למוסד שהיה נגוע בשחיתות ובאי סדרים רבים.²²

הבעיה היסודית ביותר של השירות בתקופה זו היה היעדר מנגנון מסודר שתיאם בין השגרירות באיסטנבול לקונסוליות הכלליות והקונסוליות בפרובינציות. עד להקמת השירות הקונסולארי בלבנט כאגף נפרד במשרד החוץ ב-1877, היחסים בין גופים אלו כלל לא היו ברורים. חוסר תאום זה בא לידי ביטוי גם בדיווחים המוקדמים מהקונסוליה בירושלים ותת-הקונסוליה ביפו. ברבות מהתכתבויות אלו עקפו הקונסול והתת-קונסול את הקונסול הכללי בבירות, ולעיתים אף את השגריר באיסטנבול, ומיענו את דוחותיהם ישירות לשר החוץ, או אף לראש הממשלה בלונדון.

מעבר לבעיה יסודית זו סבל השירות הקונסולארי הבריטי באימפריה משתי בעיות כרוניות: גיוס אקראי של קונסולים נטולי ניסיון מעשי וללא הליך מסודר; מינוי של מספר גדול של תתי קונסולים וסוכנים קונסולאריים ללא תשלום רק על סמך ההמלצה של הקונסול. בנוסף לכך, למרות שלקונסולים רבים ניתנה הרשות להשלים הכנסה במסחר, רק מעטים הצליחו לנהל מסחר רווחי לאורך זמן ורבים מהם מצאו עצמם מנסים לשרוד על משכורות בלתי מספקות לשימור סגנון החיים הממלכתי היקר שהתבקש מהם מתוקף מעמדם. כתוצאה מכך התפתו קונסולים רבים למעורבות בעסקאות מפקפקות שונות, כאשר האפיק הנפוץ ביותר להשלמת הכנסה היה רישום בני חסות שאינם ראויים לכך בעד תשלום. שחיתות ואי סדרים היו גם

²¹ בוועדה פרלמנטארית אודות השירות הקונסולארי שנערכה ב-1872 חילק פקיד של משרד החוץ את הקונסוליות באימפריה לקונסוליות פוליטיות ומסחריות. בחלוקה זו הקונסוליה בירושלים קוטלגה כשלושה פוליטיות ומשפטיות בעוד תת הקונסוליה ביפו סווגה כמסחרית, ראו: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 130.

²² לסקירה של תהליך זה, ראו: Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları [1580-1900]* (Istanbul, 2004), pp. 47-75. לרשימה של הקונסוליות הבריטיות באימפריה ב-1846 לעומת אלו שהיו קיימות ב-1836 ראו לוחות 3 ו-21 בהתאמה; שם, *הקונסולים של הוד מעלתה*, עמ' 53-56. לסקירה מקיפה אודות דרך גיוסם, הכשרתם ותנאיהם של אנשי השירות הקונסולארי במאה ה-19, ראו: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 21-54.

מנת חלקם של הדרגומנים ופקידים אחרים בשירות הקונסוליות שרובם ככולם קיבלו משכורות זעומות, אם בכלל, וניצלו את תפקידם ומעמדם על מנת לעשות לביתם. רבים מתחלואים אלו היו גם מנת חלקה של הקונסוליה בירושלים מיום היווסדה והשפיעו על התנהלות הקונסולים שאחד מהם, ג'יימס פיין, אף הודח בעקבות אי סדרים חמורים. מצב זה הוביל לבסוף לשורה של רפורמות בשירות ולהקמתו ב-1877 של שירות קונסולארי עצמאי בלבנט עם היררכיה ונהלים משל עצמו.²³

למרות הבעיות הרבות בהן היה נגוע השירות לאורך מרבית המאה ה-19, הוא נותר הכלי המרכזי לשמירה וקידום האינטרסים הבריטים באימפריה בתקופה זו. בכך הבריטים לא היו שונים ממעצמות המערב האחרות. למעשה, החשיבות הרבה של הקונסולים הזרים באימפריה והעוצמה הרבה שהייתה נתונה בידיהם, הובילו אחדים לכנות תקופה זו בתולדות המערב האירופאית באימפריה העות'מאנית כ"עידן הקונסולים".²⁴ חשיבותו של השירות הקונסולארי לקידום האינטרסים הבריטים באימפריה נבע בעיקר מהתפקידים הרבים עליהם היה אמון במאה ה-19. תפקידים אלו נחלקים לשלוש קטגוריות:

- קידום האינטרסים הפוליטיים והדיפלומטיים של בריטניה על רקע "השאלה המזרחית" והמאבקים הבין-מעצמתיים, כמו גם התהליכים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים בתוך האימפריה העות'מאנית. מבחינה זו בריטניה הייתה חלק מ"מרוץ חימוש קונסולארי" בעטיו כאשר מעצמה אחת הקימה תחנה קונסולארית במקום מסוים, המעצמות האחרות הקימו תחנות משל עצמן זמן קצר לאחר מכן;²⁵
- מילוי הפונקציות המשפטיות שנבעו מתוקף הקפיטולציות, כמו גם מתוקף עוצמתם הגוברת של הקונסולים אל מול הרשויות העות'מאניות. מבחינה זו מצאו עצמם הקונסולים, שרובם ככולם היו

²³ על התחלואים של השירות הקונסולארי באימפריה, ראו: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 168-155. המשכורות של הקונסולים היו זעומות יחסית להוצאותיהם ונעו סביב ממוצע של 500 ל"ש לשנה, מצבם של תתי הקונסולים בשכר היה עגום עוד יותר. יותר מכך, הקונסוליות קיבלו 1500 ל"ש בשנה בממוצע בלבד לכל ההוצאות השוטפות של הקונסוליות מצידו משרדי ועד משכורות לצוות הקונסוליה. לרשימה של משכורות הקונסולים בתחנות השונות ברחבי האימפריה, ראו: לוח מס' 3, קוג'באשאוג'לו, *הקונסולים של הוד מעלתה*, עמ' 56-57. על הקשיים הכלכליים של ג'יימס פיין ומשפחתו בעקבות חוסר הנכונות של משרד החוץ להעלות את משכורתו באופן שיכסה לפחות את הוצאותיו מתוקף תפקידו, ראו: מרדכי אליאב, "עלייתו ונפילתו של הקונסול הבריטי ג'יימס פיין", *קתדרה*, כרך 65 (1992), עמ' 71-72; כחלק מהפרשיה של ג'יימס פיין נקשר גם שמו של פיטר משולם (Peter Meshullam), המזכיר האישי והשליח של פיין. משולם היה איש שלומה של גברת אליזבת' פיין והיה מוכר מאד באזור ירושלים והמקומיים, כמו גם התושבים הבריטים בעיר, פחדו ממנו בשל התנהגותו הגסה והשחיתות בה היה נגוע. בעקבות שורה של פטיציות נגדו (כולל אחת מאת אביו), שר החוץ, לורד ראסל (Russell), שלח את לוטננט-קולונל פרייזר (Frazer) בקיץ של 1862 לחקור את העניין. פרייזר התקשה לאסוף ראיות שכן משולם פעל על מנת להרתיע עדים פוטנציאליים. לאחר חקירה ממושכת הגיע פרייזר למסקנה שהאשמות נגד משולם מבוססות ושהוא עשה שימוש במעמדו על מנת לנצל את האכזרים. חשוב לציין שמשולם לא קיבל משכורת על שירותיו. בעקבות המקרה משולם פוטר ופיין עצמו איבד את משרתו. זמן קצר לאחר עזיבתו של פטרונו, נהרג משולם בנסיבות מחשידות ויתכן ונרצח על ידי איכרים זועמים. על החקירה עצמה, ראו: "Case of Peter Meshullam", F.O. 78/1712, Vol. 1, 1862; מקרה זה יסקר בהרחבה בפרק נפרד.

²⁴ לתיאור ספרותי של תפיסה זו, ראו: איוו אנדרייץ, *ימי הקונסולים*, תרגמה מסרבו-קרואטית דינה קטן בן-ציון (תל אביב, 1999).

²⁵ הקונסוליה בירושלים הנה דוגמה מצוינת למרוץ זה כאשר בריטניה הנה הראשונה שפתחה בה קונסוליה וכמה שנים אחריה, ב-1843, מצטרפות גם צרפת ופרוסיה, ארצות הברית ב-1844, אוסטריה ב-1849 וספרד ב-1854. רוסיה הצטרפה מאוחר יחסית ולאחר שנים בהם יוצגה בארץ ישראל רק על ידי תת קונסול שהיה כפוף לקונסול הכללי בבירות, הקימה קונסוליה בירושלים ב-1858.

נטולי השכלה משפטית כלשהי, הן כשופטים במקרים בתוך קהילותיהם, והן כעורכי דין ונוטריונים בהליכים בהם הייתה מעורבת המערכת המשפטית העות'מאנית;

- שמירה וקידום של האינטרסים המסחריים של בריטניה. פונקציה זו באה לידי ביטוי בעיקר במרכזים המסחריים הגדולים כגון בירות, בורסה, או איזמיר ופחות בקונסוליות פוליטיות. הקונסוליה בירושלים כמעט ולא עסקה בנושאים מסחריים, למעט כאלו שהיו קשורים לתת הקונסוליה המסחרית בפרט. בניגוד לחשיבותם הפוליטית והדיפלומטית, לארץ ישראל בכלל ולמחוז ירושלים בפרט לא הייתה חשיבות מסחרית רבה מבחינת הבריטים.²⁶

מבין התפקידים הללו היו אלו הפונקציות המשפטיות הנרחבות שהקונסולים התבקשו למלא שהציבו בפניהם את האתגרים הקשים ביותר והעסיקו אותם יותר מכל עניין אחר בתפקודם היום יומי. כך כותב על עניין זה אחד החוקרים המרכזיים של השירות הקונסולארי הבריטי במאה ה-19:

"היו אלה הקפיטולציות, ולא פעילויות פוליטיות, שהעסיקו קונסולים בלבנט (אפילו בנמלים המרכזיים) תוך הזנחת המשימות המסחריות שלהם והובילו ליצירה של הסיבוכים הפוליטיים החמורים ביותר".²⁷

החשיבות הרבה של הפריבילגיות המשפטיות הנרחבות שהעניקו הקפיטולציות לקונסולים הייתה אחת הסיבות המרכזיות להרחבת השירות הקונסולארי באימפריה עם העברתו לרשות הכתר ומשרד החוץ, כמו גם להעמקת המעורבות הבריטית בפוליטיקה סביב ה"שאלה המזרחית". למעשה, תחנות קונסולאריות רבות נפתחו רק על מנת לאפשר לנתינים בריטים לממש את זכויותיהם הקפיטולטוריות.²⁸ הקמת הקונסוליה בירושלים הנה דוגמה מצוינת לכך. התחייה בעניין האירופאי בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט, עניין שהפך את ירושלים לאחד מהמוקדים המרכזיים של המאבקים הבין-מעצמתיים, היוותה גורם משיכה לרבבות רבות של נתינים זרים, ביניהם בריטים רבים שנהרו לאזור. נוכחותם של אלו סיפקה את העילה המיידית לפתיחת הקונסוליה. הדוחות הקונסולאריים מירושלים מלמדים גם הם על החשיבות העצומה של הפריבילגיות המשפטיות הקפיטולטוריות שכן רבים מדיווחים אלו נוגעים לסוגיות משפטיות שונות.

²⁶ הזניחות הכלכלית של ארץ ישראל בכלל ומחוז ירושלים בפרט למסחר הבריטי עולה מהדוחות המסחריים שהוגשו מידי פעם. ראו, למשל: "Report on the commerce of Jerusalem during the year 1863", F.O. 195/808, dated Jerusalem, May 1864. בדוח זה מעיד הקונסול הבריטי בירושלים באותה התקופה, נואל מור, ש"המסחר בסנג'ק של ירושלים הנו כה חסר משמעות שבקושי הנו ראוי לשם זה. ירושלים הנה העיר הכי פחות מסחרית ויצרנית שאני מכיר", ראו: שם, עמ' 145.

²⁷ פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 136.

²⁸ ראו: קוג'באשאוג'לו, "הממסד הקונסולארי הבריטי", עמ' 308.

מבחינה פורמאלית סמכותם המשפטית של הקונסולים הבריטים על נתיניהם שלהם באימפריה, כמו גם יכולתם לפעול מול הרשויות העות'מאניות ברמות השונות, הושתתה בראש ובראשונה על הקפיטולציות. הקפיטולציות המקוריות שהוענקו לאליזבתי I ב-1580, הבטיחו הגנה על הרכוש והנפש של סוחרים בריטים באימפריה, אפשרו הקמת קונסוליות ומינוי קונסולים ונתנו בידי אלו כלים משפטיים בסיסיים להחלת מרותם על קהילותיהם. הזכות המשפטית הבסיסית שניתנה לקונסולים ב-1580 ליישב סכסוכים בין נתינים בריטים, הורחבה בהדרגה עד לנוסח הסופי של הקפיטולציות של 1675 בהן הוטמע כבר העיקרון על פיו השגריר הבריטי או נציגו חייבים להיות נוכחים בתביעות אזרחיות בין נתינים בריטים לעות'מאנים. בנוסף לכך, ניתנה לקונסול הזכות לפעול בשיתוף פעולה ישיר עם הרשויות העות'מאניות בכל מקרה בו נתינים בריטים עמדו למשפט פלילי בפני הערכאות העות'מאניות.

ההאצה בהיחלשותה של האימפריה במחצית הראשונה של המאה ה-19 והאטיות בה יושמו רפורמות *התנוזימאת*, הניעו את המעצמות לדחות כל מאמץ מצד ראשי השלטון באימפריה להוריד מעליה את עול הקפיטולציות ובמקום זאת דאגו לעוגן בהסכמים בילטרליים מחייבים. בתקופה זו התחדדה התפיסה האירופאית שראתה את שלטון החוק העות'מאני כמערכת פרימיטיבית הסרה למרותם השרירותית של אנשי משפט ומושלים מושחתים. כתוצאה מתפיסה זו במהלך המאה ה-18 לחצו המעצמות להוספת פריבילגיות קפיטולטוריות משפטיות נוספות, שמתוקף סעיפי ה"אומה המועדפת ביותר" חלו גם על נתינים בריטים. פריבילגיות אלו הצרו את צעדיהם של הרשויות המקומיות בכל הנוגע ליכולתם לפעול כנגד נתינים בריטים ובני חסותם, וחיזקו את סמכויותיהם המשפטיות של הקונסולים ויכולתם להגן על נתיניהם. חולשתן של הרשויות העות'מאניות בתקופה זו אפשרה לקונסולים לנצל לרעה את סמכויותיהם בעיקר בכל האמור להתערבותם בחיי היום יום של נתיני האימפריה הלא מוסלמים. כתוצאה מכך, בתקופה שבין תחילת שנות ה-30 של המאה ה-19 ועד אמצע שנות ה-60 של מאה זו הגיעה הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית לשיאה.²⁹

²⁹ תפיסה זו באה לידי ביטוי בדוחות של הקונסולים אודות המצב החברתי והאדמיניסטרטיבי במחוזותיהם. כך כותב למשל ויליאם יאנג, הקונסול הבריטי הראשון בירושלים, על הסיכויים לשתף פעולה עם רשויות המשפט העות'מאניות: "נראה לי שבמקרים של חיים ומוות יהיה זה בלתי אפשרי, לאור האופי השרירותי של בתי הדין התורכיים כיום, לנציגים בריטים ותורכיים לפעול באופן עקבי יחדיו. אני יכול לפנות להצהרה של מר' שווריץ [המתורגמן בקונסוליה] בנוגע לראיון שלו עם עלי פאשה ביום שבת האחרון כהוכחה לכך שכן אני חושב ששום נציג בריטי לא יכול לקחת חלק באופן עקבי בהליכים כה מנוגדים לרוח של הצדק הבריטי", ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 21, dated Jerusalem 17.3.1845, p. 541; לפי פלאט דוחות אלו היו לעיתים מגמתיים ונועדו גם להצדיק את המשך זכויות היתר מהן נהנתה בריטניה, ראו: פלאט, *שירת הסינדרלה*, עמ' 143. עם זאת, נראה שהם גם ביטאו את תחושותיהם האמיתיות של הקונסולים.

החל מאמצע שנות ה-60 של המאה ה-19 הרפורמות המשפטיות באימפריה, כמו גם המאמצים של העות'מאנים לתחם ולהגביל את ההשפעה האירופאית באימפריה בכלל ואת הסמכות המשפטית הקונסולארית בפרט, החלו לשאת פרי. תהליך זה בא לידי ביטוי גם בקצב הגידול של השירות עצמו. בעוד שבין 1825 ל-1856 שולש כמעט מספר התחנות הקונסולאריות שהוקמו, הרי שבשנות ה-60 גידול זה נעצר ובשנות ה-70 ועד סוף המאה ה-19 נסגרו כמה מהקונסוליות הכלליות וגדל מספר תתי הקונסוליות על חשבון הקונסוליות.³⁰

לסיכום, ניתן לחלק את ההיסטוריה של השירות הקונסולארי הבריטי באימפריה במאה ה-19 בכלל, ואת תהליך ההתפתחות של הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית בפרט, לשלושה חלקים: את התקופה מתחילת המאה ועד 1825 ניתן לתאר כהמשך ישיר של המאה ה-18 עת בריטניה השקיפה על הנעשה באימפריה מרחוק ולא גיבשה מדיניות ספציפית כלפיה. בתקופה זו השירות הקונסולארי נמצא עדיין ברשות חברת הלבנט והסמכות המשפטית הקונסולארית התנהלה, כפי שהתנהלה מאז המאה ה-16, על סמך הפריבילגיות הקפיטולטוריות לבדן ובהתאם לנסיבות מקומיות ספציפיות.

את התקופה השנייה - מ-1825 ועד תחילת 1856 – ניתן להגדיר כתור הזהב של השירות. בתקופה זו החלה נוטלת בריטניה תפקיד הולך ובולט במאבקים הבין-מעצמתיים סביב השאלה המזרחית ומתוקף מחויבותה לשלמות הטריטוריאלית של האימפריה הפכה בהדרגה לכוח הזר המשפיע ביותר בשער העליון. בתקופה זו נחתמו גם ההסכמים הביטראליים החשובים שאשררו את הקפיטולציות והפכו אותן להסכמים מחייבים. בנוסף לכך, החל מ-1843 והעברת ה-*Foreign Jurisdiction Actn* וצווי השעה (*Orders in Council*) שנלוו לחוק זה, נוספו גם תקנות שהסדירו באופן חלקי את הליכי המשפט בכל הקשור ליישום הסמכות המשפטית הקונסולארית. על רקע עומק חולשתה של האימפריה, בתקופה זו הגיע כוחם של הקונסולים לשיאו והקפיטולציות עצמן הפכו למשניות ליכולתם של אלו להפעיל לחצים על הרשויות העות'מאניות בכל הרמות. בתקופה זו גם התחלואים בהם היה נגוע השירות עלו על פני השטח יותר מכל תקופה אחרת.

התקופה השלישית נפתחה עם סיום מלחמת קרים והצטרפותה של האימפריה לקונצרט האומות האירופאיות, כמו גם ההכרזה על ה-*ח'י-י הומאיון* של 1856. אירועים אלו פתחו עידן חדש ביחסים שבין אירופה לאימפריה העות'מאנית. משלב זה החלו מנהיגי האימפריה לפעול על מנת להגביל את כוחם של

³⁰ להשוואת הפריסה של השירות הקונסולארי באימפריה בין 1834 ל-1900 ראו: קוג'באשאוגלו, *הקונסולים של הוד מעלתה*, לוח 2, עמ' 53; לוח 3, עמ' 56-57; לוח 4, עמ' 68-69; לוח 5, עמ' 100-101; לוח 10, עמ' 148-149; לוח 11, עמ' 158-159.

מעצמות אירופה באימפריה, וזאת בראש ובראשונה על ידי ניסיון להשיב לידם את הריבונות המלאה מעל לנתיניהם ואת עצמאותם המשפטית המוחלטת. לצורך כך החל מ-1856 הועלו לראשונה ברצינות דרישות לביטול הקפיטולציות. משאלו לא נענו הונפקו מספר צווים שהגבילו מאד את יכולתן של המעצמות הקפיטולטוריות לנצל לרעה את הפריבילגיות שניתנו להן. תהליך זה הגיע לשיאו עם העברת חוק האזרחות ב-1869 שגובה על ידי שורה של חוקים מודרניים, כולל קוד פלילי, שכבר היו קיימים. בתקופה זו חזרה הסמכות המשפטית הקונסולארית להיות מבוססת על הקפיטולציות, כמו גם על צווי השעה שהתאימו עצמם למצב החדש. בנוסף לכך, בשנות ה-70 החל השירות לעבור שורה של רפורמות פנימיות שנועדו, בין היתר, להפוך אותו למקצועי ונקי יותר.

ג. היסודות המשפטיים של הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית באימפריה

הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית החל מהרבע השני של המאה ה-19 התבססה על שלוש אושיות: הקפיטולציות בנוסחן הסופי כפי שגובש עד המאה ה-18; ההסכמים הבילטראליים – בעיקר הסכם הדרדנלים של 1809 והסכם בלטה לימאן של 1838; וה-*Foreign Jurisdiction Act* של 1843 ותיקוניו, כמו גם צווי השעה שנלוו אליו.

הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית על פי הקפיטולציות

מתוקף הנוסח הסופי של הקפיטולציות הבריטיות של 1675, כמו גם סעיפים חשובים בקפיטולציות הצרפתיות של 1740, שמתוקף סעיף "האומה המועדפת ביותר" הוחלו על כל המעצמות באופן שווה,³¹ הוענקו לבריטים מספר פריבילגיות משפטיות. פריבילגיות אלו היוו את הבסיס לסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית באימפריה. להלן רשימה מקובצת של פריבילגיות אלו:

- סמכות משפטית עצמאית, אוטומאטית ומלאה בכל המקרים המשפטיים – מסחריים, אזרחיים ופליליים, שבין נתינים בריטים. סמכות זו חלה גם על בני חסות בריטים שהחזיקו בראת תקף מטעם הסולטאן.³² התערבות הרשויות העות'מאניות במקרים אלו התאפשרה רק על פי בקשה מפורשת של הקונסול לרוב בענייני אכיפה. סמכות יסודית זו היוותה את הבסיס להקמת בתי הדין הקונסולאריים בהם ישבו הקונסולים כשופטים מטעם הכתר ופעלו בהתאם ל-*Foreign Jurisdiction Act* ולצווי שעה נלווים שסיקרו בהמשך;

³¹ ראו סעיף 18 בטקסט של 1675 (נוראדונגיאן, אוסף, כרך I, עמ' 150).
³² ראו סעיף 16 בקפיטולציות של 1675 (שם, עמ' 149); להרחבת סמכות זו גם למקרים של רצח, ראו סעיף 52 של הקפיטולציות הצרפתיות של 1740 (שם, עמ' 290). חשוב לציין שבהיותם תמיד בראש ובראשונה נתינים עות'מאנים, בני חסות לא זכו להגנה קונסולארית במקרים שביניהם לבין נתינים עות'מאנים אחרים ובמקרים אלו היו כפופים לחלוטין למערכת המשפט העות'מאנית.

- סמכות משפטית מלאה, אך מסויגת, בסכסוכים משפטיים שבין נתינים בריטים לכאלו בני אומות זרות אחרות.³³ סמכות זו לא הייתה אוטומאטית שכן היה צורך בהסכמת שני הצדדים על מנת להפעילה. במקרה והסכמה זו ניתנה ישב הקונסול של הנתבע/נאשם כשופט ופעל על פי הליכי המשפט והחוקים שהנחו אותו במשפטים כנגד נתיניו שלו. במידה וצד אחד רצה בכך היה ניתן להביא מקרים מעין אלו לשיפוט בפני בתי הדין העות'מאנים;
- נתינים בריטים, כמו גם בתיאוריה בני חסותם, זכו להגנות שונות בפני מה שהאירופאים החשיבו כאבניו, או השרירותיות של שלטון החוק העות'מאני. הגנות אלו כללו את הפריבילגיות הבאות:
 - הזכות לליווי של דרגומן מהקונסוליה בכל מגע בין נתינים בריטים לרשויות החוק העות'מאניות;³⁴
 - הזכות להעלות תביעות מעל לסכום של 4000 פיאסטרים בפני הדיוואן-י-הומאיון באיסטנבול;³⁵
 - האיסור על הרשויות העות'מאניות לערוך חיפוש בבתיהם של נתינים בריטים בכוח, ללא סיבה וללא הידוע והליווי של הקונסול או נציגו;³⁶
 - היכולת לערער על פסקי דין ברמה המקומית ולהעבירם לטיפול דרגים בכירים יותר. זכות זו הפכה להיות, כפי שיומחש בניתוח מקרי החקר, להליך כמעט קבוע בו נקטו הקונסולים כל אימת שפסקי הדין בענייניהם ברמה המקומית לא התיישבו עם רצונם;³⁷
 - פטור מחבות קולקטיבית על הקהילות הבריטיות באימפריה בגין חובות כספיים, או פשעים של יחידים בתוכן. פטור זה נועד להגן על קהילות אלו בפני החלת עיקרון הקסאמה עליהן.³⁸
- סמכות משפטית חלקית במקרים בהם עמדו נתינים בריטים כנאשמים בהליכים פליליים חמורים, בעיקר רצח, כנגד נתינים עות'מאנים. סמכות זו נבעה מסעיף 42, הייחודי לקפיטולציות הבריטיות של 1675, שנתן בידי הקונסולים את הזכות להיות שותפים בהליכי החקירה והמשפט במקרים מעין אלו;³⁹
- חסינות מלאה של הקונסולים עצמם בפני מעצר וואו הליך משפטי כלשהו כנגדם ברמה המקומית. כל מקרה בו היו מעורבים קונסולים הועבר מיד לטיפול השגריר ונשמע רק בפני הרשויות

³³ ראו סעיף 52 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 (שם, עמ' 290).

³⁴ ראו סעיף 15 ו-24 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 (שם, עמ' 149 ו-151 בהתאמה).

³⁵ ראו סעיף 24 (שם, עמ' 151).

³⁶ ראו סעיף 70 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 (שם, עמ' 295).

³⁷ ראו סעיף 71 בטקסט של 1740 (שם, עמ').

³⁸ על פטור זה ואודות עיקרון הקסאמה, ראו: פרק 2, עמ' 31-32.

³⁹ לנוסח של סעיף זה ראו: גוראדונגיאן, אוסף, כרך I, עמ' 156.

המשפטיות העות'מאניות הבכירות ביותר בשער העליון.⁴⁰ בהקשר זה יש לציין שסעיף 45 של הקפיטולציות של 1675 קבע חסינות חלקית גם לדרגומנים בפני ניסיונות להתנכל להם כל עוד ביצעו את תפקידם נאמנה. סעיף זה גם קבע שבכל מקרה של טענה נגדם אין לפעול מבלי לידע את השגריר או הקונסול;⁴¹

כפי שניתן לראות הקפיטולציות העניקו לבריטים אקסטריטוריאליות משפטית מלאה אך ורק במקרים שבין נתינים בריטים. במקרים שבין נתינים בריטים לנתינים זרים אחרים, אקסטריטוריאליות זו הייתה מותנית בהסכמת שני הצדדים לסור למרותה של הסמכות המשפטית הקונסולארית. בפועל, אוטונומיה משפטית זו הוגבלה בעיקר לסדרי משפט. בכל הקשור להוצאה לפועל - באם ביצוע מעצרים, חיפוש אחר חשודים וואו נעדרים, כליאה וכו' - בהיעדר כוח אדם ומתקנים מתאימים, מרבית הקונסוליות נאלצו לעשות שימוש בשירותיהן של רשויות האכיפה העות'מאניות. הקונסולים הבריטים בירושלים, למשל, התלוננו לא אחת על התנאים החמורים בבית הכלא בעיר, כמו גם על העלויות של שירותי השיטור וההוצאה לפועל העות'מאניות.⁴²

מעבר לתחום ספציפי זה בו ניתנה לבריטים אוטונומיה משפטית, הרי שמקרים מעורבים, אזרחיים ופליליים, בין נתינים בריטים לעות'מאנים היו בעיקרון באחריות הערכאות המשפטיות העות'מאניות. הקפיטולציות הכירו בזכותם של הקונסולים להיות מעורבים במקרים אלו ולכן נוצרו מנגנונים לשיתוף פעולה ביניהם לבין המערכת העות'מאנית. מקרים אזרחיים בהם תבעו נתינים בריטים נתינים עות'מאנים (למעט מקרים מסחריים שנדונו בפני בתי הדין המסחריים המעורבים), נשמעו במחכמה. במקרים אלו עמדה לקונסול הזכות לשלוח את הדרגומן שלו על מנת ללוות ולסייע לנתיניו כסוג של עורך דין. מקרים אזרחיים בהם נתינים עות'מאנים היו אלה שתבעו נתינים בריטים, היו גם הם אמורים להישמע לפי אותו הנוהל בפני המחכמה.⁴³ בפועל, נראה שמקרים קלים מעין אלו נשמעו לעיתים גם בפני בית הדין הקונסולארי הבריטי, על פי הנוהג שהסדיר את הטיפול במקרים בין נתינים ממדינות אירופאיות שונות (עיקרון ה *forum rei*). נוהג זה היה מנוגד לקפיטולציות ויבחר ביתר הרחבה בהמשך.

⁴⁰ סעיף 25 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 (שם, עמ' 152).

⁴¹ לסעיף 45 ראו: שם, עמ' 157.

⁴² על מצב בית הכלא בירושלים, ראו, למשל: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 26, dated Jerusalem 2.4.1845; Rose, F.O. 78/626, no. 41, dated Jerusalem 4.7.1845; בנוגע להוצאות על שירותי שיטור והוצאה לפועל בהם נאלצו הקונסולים להשכיר את שירותיהם של הרשויות העות'מאניות, ראו למשל דוח שכותב פין ללונדון בנושא זה ובו הוא מתלונן על המקרים הרבים בהם נאלץ לשלם על שירותים אלו: Finn to Palmerston, F.O. 78/874, Consular no. 22, dated Jerusalem 29.12.1851.

⁴³ המחקר הנוכחי מתמקד, כאמור, במקרים פליליים שנודנו בערכאות המשפטיות תחת סמכותו של המושל.

במקרים פליליים המצב היה מורכב הרבה יותר. בהקשר זה יש לחלק את היריעה לשני סוגי מקרים:

- מקרים פליליים קלים בהם נתינים בריטים היו התובעים או הנתבעים – מקרים אלו אמורים היו להיות מטופלים על ידי הערכאות העות'מאניות הרלוונטיות. שוב, כמו במקרים אזרחיים, עמדה לקונסול הזכות לשלוח את הדרגומן שלו על מנת ללוות ולסייע לנתיניו. כמו כן, עמדה לרשותו הזכות לערער לערכאות עות'מאניות גבוהות יותר. זכות ערעור זו נוצלה לעיתים קרובות על ידי הקונסולים, למרות שכפי שיתברר בהמשך לא תמיד בטובתם;
- מקרים פליליים בהם הואשמו נתינים בריטים בפשעים חמורים, בעיקר רצח, כנגד נתינים עות'מאנים – סעיף 42 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 הרחיב את סמכותו של הקונסול במקרים מעין אלו, וקבע שהרשויות העות'מאניות "ישמעו ויחליטו" יחדיו עם הקונסול. ניסוח עמום זה הוביל להיווצרותן של שתי פרשנויות, האחת קראה להקמת גופים משפטיים מעורבים לטיפול במקרים אלו, ואלו השנייה גרסה שעל הקונסול רק לאשר או להתנגד לפסקי דין שניתנו על ידי הרשויות העות'מאניות. למרות שסוגיה זו תבחן לעומק בהמשך, מהמקרים הפליליים המעורבים שהתנהלו בירושלים ושנבחנו לצורך המחקר הנוכחי, עולה ששתי גישות אלו נוסו. כך, בעוד בשנות ה-40 וה-50 ניסו הקונסולים לטפל במקרים פליליים מעורבים במסגרת גופים משותפים בריטים-עות'מאנים, אלו לא הצליחו לתפקד ולכן החל משנות ה-60 הסתפקו הקונסולים בהליך לפיו אישרו או ערערו על פסק דין שניתן על ידי הערכאות העות'מאניות. חשוב לציין שבניגוד לסמכות המשפטית הקונסולארית המלאה במקרים שהתרחשו בתוך הקהילה הבריטית, הרי שהפריבילגיות הקפיטולטוריות במקרים לעיל לא חלה על דרגומנים מקרב הנתינים העות'מאנים. במקרים אלו הם טופלו ככל נתין עות'מאני אחר, כאשר הרשויות המקומיות היו מחויבות רק לדווח לקונסול על פתיחת הליכים נגדם.⁴⁴

האוטונומיה שניתנה לבריטים לטפל בעצמם במקרים פנימיים בין נתיניהם, העמידה את הקונסולים בעמדת שופט, תפקיד אותו לרבים מהם לא היו את הכישורים המתאימים על מנת למלא. מצב זה הפך למסובך עוד יותר במקרים שבין נתינים בריטים לעות'מאנים. במקרים שנשמעו בפני ערכאות עות'מאניות ולפי החוק העות'מאני, התבקשו הקונסולים למלא גם תפקיד של עורך דין בסיוע בהגנה על נתיניהם. כמו כן, כפי שהוזכר, על פי סעיף 42 של הקפיטולציות מ-1675, תפקדו הקונסולים לעיתים כחברים בגופים מעורבים שחקרו מקרים פליליים בהם עמדו נתינים בריטים למשפט בפני הערכאות העות'מאניות. בגופים

⁴⁴ לסקירה כללית של הפריבילגיות המשפטיות הקפיטולטוריות שנסקרו לעיל, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, עמ' 249-278; כמו גם פרק מצוין ב: André Mandelstam, *La Justice Ottoman Dans ses Rapports avec les Puissances Etrangères* (Paris, 1908), pp. 217-259.

אלה, כפי שיומחש בהמשך, התנגשו לעיתים קרובות תפיסות החוק והצדק האירופאיות, כפי שיוצגו על ידי הקונסולים, עם אלו של החברים העות'מאנים.

הסמכות המשפטית הקונסולארית וההסכמים הביטראליים

ההסכמים הביטראליים החשובים בין בריטניה לאימפריה העות'מאנית שנחתמו במהלך המאה ה-19 היו הסכמי שלום ומסחר במובן המודרני ולא כתבי פריבילגיות חד צדדיים כמו הקפיטולציות. ככאלה, הסכמים אלו כללו בעיקר סעיפים שנגעו לעניינים אסטרטגיים, דיפלומטיים ומסחריים ולא כללו הרחבות של הפריבילגיות האישיות שהוענקו בקפיטולציות. במקום זאת, כל אחד מהסכמים אלה הכיל סעיף שאשרר מחדש את הקפיטולציות כפי שהן. בכך הפכו הקפיטולציות לרכיב בהסכמים דו-צדדיים מחייבים כחלק ממערך ההסכמים שהגדיר את הפוליטיקה הפנים אירופאית בתקופה שלפני מלח"ע ה-I.

למרות שההסכמים לא הרחיבו את הקפיטולציות, הרי שמאחר ויצרו מנגנונים שחייבו את שני הצדדים, הם כן הגדירו מחדש את הקונטקסט במסגרתו פורשו הקפיטולציות ואת מהות היחסים בין האימפריה למדינות הקפיטולטוריות. דבר זה בא לידי ביטוי באופן בולט בשני ההסכמים החשובים בין בריטניה לאימפריה במאה ה-19 - הסכם הדרדנלים מ-1809 והסכם בלטה לימאן מ-1838 שזכה לאשרור ב-1861.⁴⁵ מבין שני אלה דווקא הסכם הדרדנלים המוקדם הנו חשוב יותר מבחינה טקסטואלית שכן יצר תשתית משפטית חדשה שהחליפה את זו הקיימת בכל הקשור להתייחסות של הבריטים לפריבילגיות הקפיטולטוריות שלהם, ובעיקר לסוגיית בני החסות. בהסכם זה ניתן בפעם הראשונה ביטוי ופירוט חלקיים לניצול לרעה של הקפיטולציות, בעיקר בכל הקשור להחלת ההגנה הקונסולארית על נתינים עות'מאנים. היה צורך, אמנם, בעוד כארבעה עשורים על מנת שתשתית מילולית זו תתורגם למעשים, אך ניתן לראות בהסכם זה פרשת דרכים לא רק ביחסים בין בריטניה לאימפריה, אלא גם בין אירופה בכללותה לאימפריה.

הסכם הדרדנלים חתם את המלחמה בין בריטניה לאימפריה שפרצה שנתיים קודם לכן כחלק מהמלחמות הנפוליאוניות ושאלת הדרדנלים ונועד לשפר את מעמדה של בריטניה אל מול צרפת ורוסיה.⁴⁶ למרות

⁴⁵ הסכם הסחר בין בריטניה לאימפריה מ-1861 הרחיב על הסכם בלטה לימאן בכל הקשור ליחסים המסחריים בין הצדדים. עם זאת, הסכם זה לא חידש דבר מבחינת הסמכות המשפטית מעבר לאשרור המחודש של הקפיטולציות ושאר ההסכמים (סעיף 1). לטקסט של הסכם זה, ראו: נוראדונגיאן, *אוסף*, כרך III, עמ' 136-144.

⁴⁶ לטקסט של ההסכם עצמו, ראו: נוראדונגיאן, *אוסף*, כרך II, עמ' 81-85; לתרגום לאנגלית של הטקסט, ראו: הורביץ, *המזרח התיכון וצפון אפריקה*, כרך 1, עמ' 189-191; לגישה רעננה אודות הסכם זה ביחס לתולדות היחסים בין בריטניה לאימפריה, ראו: פרוז, "תפיסות עות'מאניות בנוגע לקפיטולציות", עמ' 4-7. חשוב לציין שבהיותו הסכם נקודתי שנהתם תרם המעורבות הבריטית המסיבית בענייניה של האימפריה, הרי שמרבית החוקרים שעסקו ב"שאלה המזרחית" התייחסו להסכם של 1809 ברפרוף או שהתעלמו ממנו לחלוטין, כאשר מרבית תשומת הלב רוכזה בהסכם בלטה לימאן. עם זאת, הסכם הדרדנלים ולא הסכם בלטה לימאן היה הטקסט שעיגן את הקפיטולציות בפעם הראשונה בהסכם ביטראלי מחייב.

שההסכם נחתם כאשר השירות הקונסולארי היה עדיין ברשות חברת הלבנט, הוא מבטא את העניין ההולך וגובר של הממשל הבריטי במתרחש באימפריה. תהליך זה הוביל לבסוף ל"הלאמת" השירות ב-1825 ולכניסת בריטניה למעורבות ישירה ועמוקה בפוליטיקה של "השאלה המזרחית". מעורבות זו הגיעה לשיא רשמי עם החתימה על הסכם בלטה לימאן ב-1838.

הסכם הדרדנלים כולל מספר סעיפים חשובים לסוגית הפריבילגיות הקפיטולאטוריות. כך, בעוד סעיפים 7 ו-81 מחדשים את היחסים הדיפלומטיים בין הצדדים, סעיף 4 בהסכם מאשרר מחדש את הקפיטולציות של 1675 ואת שאר הפריבילגיות להן זכתה בריטניה במהלך השנים מאז והושעו בזמן המלחמה. סעיף זה מעגן, למעשה, את הקפיטולציות בהסכם מחייב. סעיף 5, לעומת זאת, מהווה כבר חידוש שכן הוא קובע, בפעם הראשונה באופן רשמי ומחייב, הדדיות תיאורטית ביחסים המסחריים בין המדינות.⁴⁷ עם זאת, שני הסעיפים המעניינים ביותר לסוגית הפריבילגיות הקפיטולאטוריות וניצולן לרעה הנם סעיפים 9 ו-10. סעיף 9 מנוסח כך:

"שגרירים וקונסולים אנגלים רשאים לספק לעצמם, בהתאם לנוהג המקובל, דרגומנים ככל שידרשו, אך כפי שכבר סוכם, השער העליון לא יעניק את ה'בראת' של דרגומן לטובת אנשים שאינם ממלאים את תפקידם במקום לו הם מיועדים, מסוכם, בהתאם לעיקרון זה, שבעתיד ה'בראת' לא יוענק לשום אדם ממעמד הסוחרים או הבנקאים, או לחנווני או בעל מקצוע בשווקים הציבוריים, או לכל אחד אחר העוסק בדברים אלו; כמו כן לא ימונו קונסולים בריטים מקרב הנתינים של השער העליון".⁴⁸

סעיף זה נועד להתמודד עם בעיה שתלך ותחריף לאורך המאה ה-19; קרי, הניצול לרעה של הפריבילגיה הקפיטולאטורית לפיה השגריר והקונסולים רשאים להעסיק באישור השער העליון נתינים עות'מאנים כדרגומנים בשירות הקונסולארי שלהם. פריבילגיה בסיסית זו פתחה צוהר למכירה סיטונאית של כתבי מינוי לדרגומנים (בראתים) למעגלים הולכים וגדלים של נתינים עות'מאנים שכלל לא נתנו שירותים לקונסוליות ולעיתים קרובות כלל לא חיו באזור בו הונפק להם הבראת. למעשה, מכירת בראתים לכל דורש הפכה במהלך המאה ה-19 לאפיק חשוב של השלמת הכנסה לשגרירים וקונסולים רבים באימפריה, בריטים ואחרים. "דרגומנים לשם כבוד" אלו זכו מתוקף הבראת בו אחזו למלוא הפריבילגיות שהובטחו לדרגומנים בקפיטולציות ובכך יצרו את התשתית ליצירת שכבה חדשה של נתינים עות'מאנים שנהנו מחסינות חלקית

⁴⁷ הנוסח של סעיף זה הנו: "בתמורה לסיפוק וליחס הטוב שהוענק על ידי השער העליון לסוחרים אנגלים בנוגע לתוצרתם ורכושם, כמו גם בכל העניינים שנועדו לאפשר את פעילותם המסחרית, אנגליה תעניק באופן הדדי כל סיפוק וטיפול ידידותי לדגל, לנתינים ולסוחרים של השער העליון שמרגע זה והילך יתכן ויפקדו את הממלכות של הוד מעלתו לטובת מסחר", ראו: נוראדונגיאן, אוסף, כרך II, עמ' 82; הורביץ, המזרח התיכון וצפון אפריקה, עמ' 190.

⁴⁸ נוראדונגיאן, אוסף, כרך II, עמ' 83; הורביץ, המזרח התיכון וצפון אפריקה, עמ' 190.

מהריבונות העות'מאנית. שכבה זו אמנם הייתה קטנה, אך כללה רבים מבני השכבות העשירות והמשפיעות מקרב הקהילות הלא מוסלמיות באימפריה. זכויות היתר שניתנו לאלה לא רק פגעו ישירות בריבונות העות'מאנית, אלא גם פגעו בכלכלתה. רבים מבני שכבה חדשה זו של "בראתלים" היו סוחרים גדולים ששלטו על ענפים שונים במסחר עם אירופה ושמטוקף מעמדם נהנו מהגנה קונסולארית וממכסים נמוכים במיוחד. הפריבילגיות הללו נתנו בידיהם יתרון אדיר על סוחרים מוסלמים וגרעו מקופת האימפריה הכנסות רבות.⁴⁹ למרות שיעברו עוד כארבעה עשורים עד שיחולו תמורות אמיתיות בעניין זה, הרי שסעיף 9 לעיל הווה ניסיון ראשוני לטפל בבעיה זו. העקרונות שנקבעו בסעיף זה ילוו את המאמצים הבריטים והעות'מאנים כאחד לטפל בבעיה זו. מאמצים שיגיעו להבשלה בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-19.

סעיף 10 משלים את סעיף 9 ומספק פתרון תיאורטי לבעיה נוספת שהייתה קשורה לניצול לרעה של הפריבילגיות הקפיטולטוריות על ידי מעצמות המערב. סעיף 10 מנוסח כך:

"כתבי הגנה אנגלים (*patents*) לא יוענקו לבני חסות, או סוחרים שהנם נתינים של השער העליון ושום פספורט לא יינתן לאנשים מעין אלו מצד השגרירים או הקונסולים ללא אישור מוקדם מהשער העליון".⁵⁰

הבעיה עמה מתמודד סעיף זה הנה הניסיונות של מעצמות המערב כחלק מהמאבקים ביניהן סביב השאלה המזרחית" להחיל את חסותן על קבוצות שלמות מקרב הקהילות הלא מוסלמיות באימפריה. בדרך זו ניסו הצרפתים לקחת חסות על הקהילות הקתוליות השונות, רוסיה על האורתודוקסים ובריטניה, מסיבות שידונו בהמשך, על הקהילות היהודיות. על מנת לאפשר מתן חסות זו החלו המעצמות להעניק כתבי הגנה ("פטנטים") לציבורים גדולים מקרב אלו.⁵¹ ניסיונות אלו לא גובו בשום סעיף קפיטולטורי ולמעשה היוו מעשה בלתי חוקי שחתר באופן ישיר ובוטה תחת הריבונות העות'מאנית על לנתיניה. סעיף 10 קבע, אם כן, שהענקת כתבי הגנה בריטים מעין אלו לנתינים עות'מאנים הנה מעשה אסור, אלא אם כן גובו *בזאת* תקף. חשוב לציין שכמו עניין *הבראתלים*, גם נושא זה ימשיך וילווה את היחסים בין האימפריה העות'מאנית למעצמות אירופה עוד עשורים רבים ויהווה את אחת מהסיבות המרכזיות לפרוץ מלחמת קרים.⁵²

⁴⁹ החיבור הטוב ביותר על סוגיה זו הנו זה של עלי אחסאן באיש, ראו: Bağış, Ali İhsan. *Osmanlı ticaretinde gayri müslimler* (Ankara, 1983) (*berath tüccârlar – Avrupa ve Hayriye tüccârları (1750-1839)*); על התפתחות הבעיה של מכירת

בראתים ל"דרגומנים לשם כבוד" בעד כסף במהלך המאה ה-18, ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 76-84.

⁵⁰ נוראדונגיאן, *אוסף*, כרך II, עמ' 83; הורביץ, *המזרח התיכון וצפון אפריקה*, עמ' 190.

⁵¹ אינלג'יק, "אמתיאזאת", עמ' 1187.

⁵² על כך ראו: מנדלסטאם, *הצדק העות'מאני*, עמ' 179-178; 219.

בניגוד להסכם הדרדנלים שנועד להגן על אינטרסים בריטים נקודתיים בעיקר בהקשר של הדרדנלים וזכויות הניווט והמסחר בים השחור, הרי שהסכם בלטה לימאן סימן כבר צומת חשובה במעורבותה של בריטניה ב"שאלה המזרחית". מעורבות זו החלה באופן רציני רק לאחר החתימה על הסכם הונכיאר-איסכלסי 1833 שנכפה על האימפריה על ידי רוסיה בתמורה לסיוע כנגד מחמד עלי, סיוע אותו בריטניה סירבה להעניק. הסכם זה, ובעיקר הנספח הסודי שצורף אליו ושאפשר לרוסיה להביא לסגירת המיצרים בפני ספינות זרות, פורש על ידי בריטניה כאיום אסטרטגי רציני על האינטרסים שלה והניע אותה למעורבות פעילה בענייני האימפריה. בתקופה זו גם המסחר בין בריטניה לאימפריה צמח באופן חד ועד תחילת שנות ה-50 של המאה ה-19 היקפי המסחר של בריטניה עם האימפריה היו גדולים יותר מאלו של כל אומה אחרת. הסכם בלטה לימאן ביטא, אם כן, התפתחויות פוליטיות, אסטרטגיות ומסחריות אלו ויצר את התנאים להפיכתה של בריטניה למעצמה המשפיעה ביותר בשער העליון. מעמד בו החזיקה עד לעלייתו של עבד אל-חמיד II.⁵³ עם זאת, נראה שבכל הקשור לפריבילגיות הקפיטולטוריות היה זה הסכם הדרדנלים שהציב את היסוד להתייחסותם של הבריטים לנושא זה במאה ה-19. למעשה, רק הסעיף הראשון בהסכם בלטה לימאן מתייחס לקפיטולציות. סעיף זה מחדד את האמור בסעיף 4 של ההסכם מ-1809, ומעגן במונחים ברורים יותר את הקפיטולציות כהסכם מחייב ובלתי ניתן לביטול באופן חד צדדי. להלן הנוסח של סעיף זה:

"כל הזכויות, הפריבילגיות והחסינויות שהוענקו לנתינים או לספינות של בריטניה על ידי הקפיטולציות וההסכמים הקיימים מאושרות כעת ולעולם חוץ מאשר במקרה ונערך בהן שינוי ספציפי בהסכם הנוכחי: כמו כן נקבע באופן מפורש שכל הזכויות, הפריבילגיות או החסינויות שהשער העליון מעניק כעת, או שיעניק מרגע זה ואילך, לספינות והנתינים של אומה זרה כלשהי, או מאלו שיתכן והספינות והנתינים של אומה זרה אחרת ייהנו מהן, תוענקה באופן שווה ותיושמנה ותונהגנה להנאת הנתינים והספינות של בריטניה".⁵⁴

שני הסכמים אלו, הסכם הדרדנלים והסכם בלטה לימאן שהורחב ב-1861, נוספו, אם כן, לטקסטים של הקפיטולציות ליצירת המצע עליו התבססה הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית במאה ה-19. הסכמים אלו עיגנו כבר את הקפיטולציות בהסדרים דו צדדיים מחייבים ופתחו בכך עידן חדש ביחסים בין האימפריה לבריטניה.

⁵³ לטקסט של הסכם הונכיאר-איסכלסי, ראו: נוראדונגיאן, אוסף, כרך II, עמ' 229-231; לטקסט באנגלית, ראו: הורביץ, *המזרח התיכון וצפון אפריקה*, עמ' 252-253; למכתב המהאה של הבריטים בעקבות ההסכם, ראו: שם, עמ' 253-254; להסכם בלטה לימאן, ראו: נוראדונגיאן, אוסף, כרך II, עמ' 249-253; לטקסט באנגלית, ראו: הורביץ, *המזרח התיכון וצפון אפריקה*, עמ' 265-266.

⁵⁴ נוראדונגיאן, אוסף, כרך II, עמ' 249; הורביץ, *המזרח התיכון וצפון אפריקה*, עמ' 265.

הסמכות המשפטית הקונסולארית ב*Foreign Jurisdiction Act* וצווי השעה

כבסיס לפריבילגיות ולמעמד המשפטי של נתינים בריטים ובני חסותם באימפריה סיפקו הקפיטולציות את קווי המתאר הכלליים לסמכות המשפטית הקונסולארית. הקפיטולציות הניחו גם את היסוד להקמת המערך המשפטי הקונסולארי באימפריה שכלל היררכיה של בתי דין קונסולאריים, כמו גם את התשתית להקמת בתי דין מעורבים. עם זאת, הקפיטולציות לא סיפקו כל פירוט בנוגע למנגנונים ולהליכים המדויקים להפעלת הסמכות הקונסולארית. פירוט מעין זה היה הכרחי על מנת ליישם את הפריבילגיות הקפיטולטוריות ולאפשר לקונסולים למלא את הפונקציות המשפטיות החשובות עליהן היו אמונים. לפיכך, כבר מן המאה ה-16 עלו שאלות בנוגע לסדרי ולהליכי משפט בשלושה תחומים מרכזיים:⁵⁵ ראשית, כיצד על הקונסולים לנהוג בכל הקשור להליכים אזרחיים כגון רישום של לידות ונישואים, ירושות, חוזים וכיוצא באלו? שנית, כיצד, ועל פי אלו חוקים ותקנות, עליהם להתנהל בכל הנוגע למקרים בהם הקפיטולציות סיפקו להם אוטונומיה משפטית מלאה? ושלישית, כיצד עליהם לפעול במקרים בהם הקפיטולציות קראו לשיתוף פעולה בינם לבין הרשויות המשפטיות העות'מאניות?

בכל הקשור לסוגיות בהם הקפיטולציות נתנו בידי הבריטים אוטונומיה משפטית, הרי שעד 1825 והלאמת השירות הקונסולארי על ידי הכתר, הייתה זו חברת הלבנט שהוסמכה להתקין את החוקים והנהלים להפעלת הסמכות המשפטית הקונסולארית. תקנות אלו נתנו בידי השגריר והקונסולים סמכויות נוטריוניות שאפשרו להם לטפל בעניינים אזרחיים, כאשר מסמכים שנערכו בפניהם לפי הנוהל היו תקפים משפטית כאילו נערכו באנגליה. כמו כן, החברה האצילה את סמכויות השיפוט במקרים מסחריים שהתרחשו בתוך הקהילה הבריטית בידי השגריר והקונסולים, כאשר במקרים מורכבים היה עליהם להיוועץ ב"אססורים" ("assessors") שגויסו מקרב קהילת הסוחרים היכן שישבו. מקרים אלו נדונו על סמך הקוד המסחרי (*The Law Merchant*) שהיה נהוג באנגליה באותה התקופה. ערעורים על פסיקותיהם של השגריר או הקונסולים ניתן היה להעלות בפני הגוף המנהל של החברה בלונדון. עניינים שהיו קשורים לסוגיות של ספנות הועברו לבית הדין הגבוה של האדמירלות. במקרים פליליים הקונסולים נעדרו כמעט כל סמכות משפטית והורשו רק לעצור נאשמים על מנת לגרשם בחזרה לאנגליה שם עמדו למשפט בפני בתי הדין הרגילים.⁵⁶

⁵⁵ העניין של הנהלים הקונסולאריים טרם המאה ה-19 הנו נושא שכמעט ולא נחקר כלל. עם זאת, לסקירה כללית אודות עניין זה, ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 38-42.

⁵⁶ להליכי המשפט לפני 1825, ראו: ווד, *היסטוריה של חברת הלבנט*, עמ' 219-220. מקרים שבין סוחרים מאומות שונות נדונו לפי עקרון ה-*forum rei* לפיו בהסכמת שני הצדדים המקרה נשמע בפני הקונסול של הנאשם כאשר ערעורים יכלו להישמע רק בפני השגריר של הנאשם. על ההליכים במקרים אלו, כמו גם הגישה של צרפת והולנד לסוגיית הליכי המשפט, ראו, בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 38-42.

במקרים שבין נתינים בריטים לעות'מאנים המצב היה שונה. הקפיטולציות עצמן קבעו רק שבמידה ותלונה תוגש על ידי נתין עות'מאני כנגד נתין בריטי, או להיפך, תעמוד לאחרון הזכות לליווי של הדרגומן בנבכי מערכת המשפט העות'מאנית. כמו כן, נקבע שמקרי רצח ומקרים פליליים אחרים בהם עמדו נתינים בריטים כנאשמים, יטופלו על ידי הקונסולים והרשויות העות'מאניות יחדיו. עם זאת, הקפיטולציות לא סיפקו כל פירוט בנוגע למנגנונים ליישום של פריבילגיות אלו. נראה שעד להקמת המנגנונים להפעלת ערכאות מעורבות לעניינים מסחריים ופליליים בתחילת שנות ה-40 של המאה ה-19, לא היו הליכים מסודרים וקבועים לטיפול במקרים מעין אלו. באופן כללי מקרים אזרחיים מסוג זה נדונו בפני *המחכמה* לפי החוק השרעי והנוהג המקומי. לקונסול נותר בתיאוריה רק להשקיף מהצד על ההליכים ולערער במידת הצורך על ההחלטה ברמה המקומית לערכאות גבוהות יותר. בפועל, עם זאת, עד תחילת שנות ה-60 של המאה ה-19 הדרגומנים שייצגו את הקונסולים במשפטים מעורבים מעין אלו צברו עוד ועוד סמכויות. סמכויות אלו הקנו להם את היכולת להתערב בפועל בניהול משפטים שבתיאוריה היו אמורים להתנהל על ידי הרשויות העות'מאניות לבדן.⁵⁷

מקרים פליליים מעורבים הציבו אתגר נוסף שכן הקפיטולציות קבעו שמקרי רצח ומקרים פליליים חמורים בהם עמדו נתינים בריטים כנאשמים, יטופלו על ידי הקונסולים והרשויות העות'מאניות יחדיו. המהות של שיתוף פעולה זה נותרה, עם זאת, מעורפלת עד למחצית השנייה של המאה ה-19. על ערפול זה ניתן ללמוד, למשל, מהמקרה המפורסם של ויליאם צ'רצ'יל, סוחר בריטי שירה ופצע בשוגג ילד עות'מאני ליד אוסקודאר. בהיעדר הוראות ברורות לטיפול במקרה, התנהלו שני הצדדים כפי שראו לנכון עד להתנגשות בלתי נמנעת.⁵⁸ ניתן להזכיר בהקשר זה גם את המקרה הפלילי הרציני הראשון מעין זה בו טיפל הקונסול הבריטי בירושלים 1845. מקרה זה, שידון בהרחבה בהמשך, ממחיש היטב את הבלבול הרב סביב ההליכים לטיפול במקרים אלו.

ההנחיות הקונסולאריות הבסיסיות אותן הוציאה חברת הלבנט בכל הקשור ליישום בפועל של הפריבילגיות המשפטיות הקונסולאריות היו מספקות כל עוד הקהילה הבריטית באימפריה הייתה קהילה קטנה שהורכבה בעיקר מסוחרים ומספר מוגבל של בני חסות. הלאמת חברת הלבנט והשירות הקונסולארי 1825 בעקבות העמקת האינטרסים המסחריים והפוליטיים הבריטים באימפריה, כמו גם הגידול במספר הנתינים ובני החסות הבריטים שחיו בה, הצריכו מתן יתר תשומת לב לניהול בפועל של הסמכות המשפטית

⁵⁷ על עניין זה, ראו למשל: יאנג, *יסודות המשפט העות'מאני*, עמ' 260-256, 267-268; ראו גם: מנדלסטאם, *הצדק העות'מאני*, עמ' 196-209

⁵⁸ לפירוט על מקרה זה ראו: Joseph Fewster, "Lord Ponsonby and the Churchill Affair of 1836: An Episode in the Eastern Question", *Diplomacy & Statecraft*, Vol. 9 (July, 1998), pp. 55-90

הקונסולארית. עם זאת, היה צורך בעוד מספר שנים עד להתגבשות הסופית של המדיניות הבריטית כלפי האימפריה והסדרת הבסיס החוזי בין הצדדים, על מנת שגם התנאים להסדרת סוגית הליכי המשפט הקונסולאריים יבשילו. לפיכך, הצעד הראשון בתהליך זה נעשה רק ב-1843 עם העברתו של ה-*Foreign Jurisdiction Act* (6 & 7 Vict. c. 94), חוק בעזרתו יצר הפרלמנט הבריטי את התשתית החוקית עליה ניתן היה לנסח תקנות מפורטות להפעלת הסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה.

חוק הסמכות המשפטית מחוץ לבריטניה, *Foreign Jurisdiction Act*, נועד להכניס תוכן ממשי באוטונומיה המשפטית שהעניקו הקפיטולציות והסכמים אחרים לנציגים הבריטים במספר מקומות, וביניהם האימפריה העות'מאנית, לטפל במקרים שהתרחשו בתוך הקהילות הבריטיות הגולות.⁵⁹ על מנת להתמודד עם שאלת החוקיות של הפעלת סמכות מעין זו במדינות זרות, סוגיה בעייתית הקשורה למוסכמות של חוק בינלאומי פרטי, הסעיף הראשון של החוק קבע שדינם של מקומות אלו הנו כדינם של מקומות שנמסרו או שנכבשו ("cession or conquest of territory") ושליכך בריטניה יכולה להפעיל בהם את סמכותה המשפטית העצמאית באופן חוקי.⁶⁰ למעשה, קבע בכך החוק שמקומות אלו מחוץ לאימפריה הבריטית יוגדרו כקולוניות בריטיות בכל הקשור להפעלת הסמכות המשפטית העצמאית של נציגיה.

מבחינה מעשית קבע החוק שכל מקרה, אזרחי או פלילי, שידון במסגרת הסמכות העצמאית הבריטית במקומות בהם הוסמכה לכך, ינוהלו על פי החוקים כפי שהיו נהוגים בבריטניה עצמה, כולל תיקונים ותקדימים, וכאילו נוהלו במערכת המשפט בבריטניה. בנוסף לכך, הסמיך החוק את הנציגים הבריטים במקומות האמורים לעצור ולשלוח נאשמים בריטים למשפט פלילי בבתי הדין הגבוהים בקולוניות בתוך תחומי האימפריה הבריטית. החוק הסדיר בקווים כלליים את הליכי המשפט בבתי דין אלו, כולל שמיעת

⁵⁹ שמו המלא של החוק היה: "פעולה של הפרלמנט הבריטי על מנת להסיר ספקות בכל הנוגע ליישום של הפעלת כוח וסמכות משפטית על ידי הוד מעלתה בתחומי מספר מדינות ומקומות מחוץ לתחומים בשליטתה של הוד מעלתה ולהפוך את אלו ליעילים יותר". לטקסט המלא של חוק זה, ראו: Great Britain Foreign Office, *British and Foreign State Papers 1812-1934*, Vol. 31 (London, 1941), pp. 984-989; החוק נותר תקף לאורך כל התקופה בה עוסק המחקר הנוכחי. בתקופה זו תוקן החוק פעמיים: ב-1865 (*Foreign Jurisdiction Amendment Act, 1865 [29 & 30 Vic., cap. 87]*) ראו: שם, כרך 56, עמ' 697 וב-1875 (*The Foreign Jurisdiction Act, 1875 [38 & 39 Vict., cap. 85]*), ראו: שם, כרך 66, עמ' 241-242. ב-1865 נוסף סעיף שהסמיך את הכתר להאציל סמכויות משפטיות אזרחיות ופליליות, רגילות או כערכאת ערעורים, על כל בית דין בכל מקום מחוץ לאימפריה הבריטית בה הייתה לכתר סמכות משפטית. ב-1875 חודדה הסמכות של בתי הדין הקונסולאריים באזורים מחוץ לאימפריה להורות על גירושם של נתינים בריטים מאותם אזורים.

⁶⁰ על הנושא של אקסטריטוריאליות בחוק הבינלאומי, ראו לדוגמא: Edward Hall, *A Treatise on International Law*, 8th ed. (Oxford, 1924), pp. 217-220.

עדים ונטילת תצהירים, כמו גם הליכים של הוצאה לפועל. הקו המנחה בחוק בהקשר זה היה שכל מקרה הדורש תקופת מאסר ממושכת, או עונש מוות, יועבר לבתי הדין הגבוהים בהן גם יבוצע גזר הדין.⁶¹

על ידי ההתייחסות למקומות מסוימים מחוץ לאימפריה הבריטית, כולל האימפריה העות'מאנית, כקולוניות לצרכים משפטיים, נתן חוק הסמכות המשפטית מחוץ לבריטניה בפעם הראשונה בידי הקונסולים באימפריה סמכויות משפטיות אמיתיות הזוהות לאלו שניתנו בידי פקידי המדינה הבריטים שביהנו בקולוניות. עניין זה הודגש עוד יותר בסעיף 8 בחוק שחזר על הסעיף בחוק מ-1826 לפירוק חברת הלבנט. סעיף זה קבע מחדש שמה-1 באוקטובר 1844 כל הסמכויות המשפטיות שהואצלו על הקונסולים מטעם חברת הלבנט יועברו לאלו שמונו על ידי הכתר.⁶² הוראה זו מ-1826 אושרה מחדש מאחר שבעת שהותקנה הסמכויות המשפטיות שהואצלו על הקונסולים היו עדיין מעורפלות ולא מוגדרות, כפי שהיו מאז המאה ה-16. כעת, עם זאת, זכו הקונסולים לסמכויות מוגדרות ואמיתיות. מאותה הסיבה סעיף 8 ביטל גם חוק קודם מ-1836-1837 שהסמיך את המלך (וויליאם IV) להמציא תקנות לניהול הסמכות המשפטית הבריטית על ידי הקונסולים באימפריה העות'מאנית.⁶³

הסמכויות המשפטיות אותן העניק החוק לקונסולים הבריטים באימפריה אמורים היו לתת בידיהם את הכלים לטפל במקרים שנפלו תחת סמכותם. עם זאת, למרות שהחוק סיפק אמנם בפעם הראשונה פירוט בסיסי באשר לדרך בה על הקונסולים להתנהל מבחינה משפטית באימפריה, פרטים רבים שהיו קשורים להליכי משפט נותרו עמומים ותחומים שלמים, כגון הניהול של מקרים מעורבים, נותרו בו ללא טיפול. מצב זה של היעדר הוראות מעשיות בא לידי ביטוי, למשל, בתזכיר שנערך על ידי הקונסול הכללי באיסטנבול, קרלטון קמברבטש (Carlton Cumberbatch), באותה התקופה. במסמך מעניין זה חושף קמברבטש את הבעייתיות בהיעדר הוראות מדויקות לניהול בפועל של הליכים משפטיים בבתי הדין הקונסולאריים הבריטים באימפריה.

⁶¹ לרשות הקונסולים באימפריה העות'מאנית עמדו שלושה בתי דין מעין אלו בקורפו, מלטה ואלכסנדריה והחל מ-1857 גם בית דין קונסולארי גבוה באיסטנבול. הקונסוליה בירושלים הייתה תחת החסות המשפטית של בית הדין הגבוה במלטה.

⁶² החוק לפירוק חברת הלבנט תחת השם: "An Act to repeal certain Acts relating to the Governor and Company of Merchants of England trading to the Levant Seas, and the Duties payable to them; and to authorize the Transfer and Disposal of the Possessions and Property of the said Governor and Company to the Public Service" (6 & 7 Will., cap. 33), הועבר ב-1826 בתקופתו של המלך ג'ורג' IV.

⁶³ חוק זה הנו ה: "An Act to enable His Majesty to make regulations for the better defining and establishing the powers and jurisdiction of his Majesty's Consuls in the Ottoman Empire" (6 & 7 Will., cap. 78).

בתזכיר מתאר קמברבטש את ההליכים הספציפיים שהיו נהוגים בפועל במקרים פליליים באיסטנבול בהם הואשמו נתינים או בני חסות בריטים.⁶⁴ למרות שהמסמך עוסק באופן ספציפי באיסטנבול, נראה שלפחות בירושלים נעשה שימוש באותם ההליכים בשינויים קלים לפחות עד תחילת שנות ה-60. המסמך מכסה שני סוגים של מקרים: מקרים בין נתינים ובני חסות בריטים בהם הייתה לקונסול אוטונומיה משפטית מלאה והיו אמורים להתנהל על פי החוק הבריטי; ומקרים מעורבים בהם נתינים בריטים עמדו למשפט פלילי והיו אמורים להתנהל על פי האמור בסעיף 42 לקפיטולציות. להלן עיקרי ההליכים כפי שמתוארים במסמך זה:

- עם קבלת תלונה על פשע כלשהו שבוצע על ידי נתין או בן חסות בריטי ערך הקונסול חקירה ראשונית ועיכב את האנשים המעורבים לחקירה שלאחריה החליט באם לשחררם לביתם להמתין להמשך ההליכים, או לשלחם למעצר. מאחר ובקונסוליה לא היו מתקני מעצר, נשלחו חשודים למעצר בבתי הכלא המקומיים;⁶⁵
- גוף הראיות שעל אסיפתן היה הקונסול אחראי אמור היה לכלול את פרטי החקירה מהמקום בו בוצע הפשע, תצהירים של כל העדים, תצהירים מאת התובעים במידה והגיעו לקונסוליה להגשת תלונה, וכתב הגנה מאת הנאשם. את תצהירי העדים היה אמור הקונסול ליטול בתיאוריה בנוכחות הנאשם ולאפשר חקירה צולבת. בתיאורו אודות הליך זה מתאר קמברבטש את הקשיים הרבים בחקירת עדים בהיעדר יכולת אמיתית לאלצם להופיע, כמו גם הבעייתיות בהתמודדות עם עדויות סותרות וחקירות צולבות. המצב הסתבך עוד יותר כאשר עלה הצורך לחקור עדים מקרב הנתינים העות'מאנים. במקרה זה היה צורך להגיש בקשה רשמית לרשויות העות'מאניות להמציא את העדים, או לחלופין ליטול מהם תצהיר תקף;
- הקונסולים ששמרו על הקונסוליה כדרך קבע היוו את כוח השיטור הבסיסי לטובת איתור חשודים ומעצרים. במידה והיה צורך בסיוע נוסף ניתן היה לפנות לרשויות המקומיות לצורך כך. המשטרה העות'מאנית המקומית הייתה רשאית לעצור נתינים בריטים, אך זאת מבלי להיכנס לבתיאור או לחנויותיהם. במקרים מעין אלו הם הורשו להקיף את המקום ולהמתין לבואו של נציג בריטי שהיה מוסמך לבצע את המעצר;
- בנוגע לניהול משפטים בתוך הקהילה הבריטית, מגלה קמברבטש מצב אבסורדי בו משפטים, גם במקרים חמורים, נערכים במהירות מבלי לבחון לעומק את הראיות וללא הליך מסודר;

⁶⁴ לטקסט המלא של התזכיר, ראו: Carlton Cumberbatch, "Memorandum on the procedure now in practice at Constantinople in Criminal Cases which come under British Jurisdiction", F.O. 881/18, dated London 1.6.1844
⁶⁵ קמברבטש כולל כאן תיאור ארוך יחסית אודות התנאים הקשים בבתי הכלא התורכים, אך מסכם שבהיעדר מתקנים מתאימים ברשות השגרירות אין ברירה אלא לשלוח עצורים בריטים לבתי כלא אלו. מצב דומה התקיים בירושלים כפי שעולה, למשל, מתזכיר מיוחד בעניין זה שערך הקונסול בירושלים, יאנג, 1845, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 26, dated Jerusalem 2.4.1845; Young to Rose, F.O. 78/626, no. 41, dated Jerusalem 4.7.1845; על הבעיה של שליחת אסירים בריטים לבתי הכלא העות'מאנים בכל רחבי האימפריה, ראו: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 147.

- במידה וחשוד נמצא אשם בפשע ניתן היה לשולחו לרצות תקופת מאסר בכלא התורכי. במקרים אלה היה ערפול ובלבול רב בין ההוראות בחוק ובצווי השעה לבין המצב בפועל. קמברבטש, למשל, מתאר מצב לפיו השגריר, באופן כמעט שרירותי, שולח אשמים לכלא לתקופות בלתי מוגדרות של עד שנה. כמו כן, נראה מדבריו של קמברבטש שההוראה לשלוח נאשמים בפשעים קשים, כגון רצח או ניסיון רצח, למשפט במלטה בוצעה רק לעיתים רחוקות.
- מקרים מעורבים בין נתינים בריטים לנתינים זרים אחרים כאשר הנאשם היה נתין בריטי, נוהלו על פי עיקרון *forum rei*.
- על פי קמברבטש, המצב המסובך והמעורפל ביותר מבחינת הליכי חקירה ומשפט היו מקרים מעורבים שנפלו תחת סעיף 42 בקפיטולציות של 1675. לפי דבריו באיסטנבול מקרים אלו נידונו לעיתים על ידי השער העליון ולעיתים על ידי הפאשה בטופחאנה ביושבו כמושל מחוז פרה וגלטה. בהליכים אלו נדרשה נוכחותו של דרגומן מהשגרירות. זה אמור היה להעביר דיווח לשגריר כך ש"יוכל להחליט בעניין ביחד עם השופט התורכי בהתאם לרוח של סעיף 42 בקפיטולציות". לפי פרשנות זו לסעיף 42 ההליך המשפטי אמור היה להיות מנוהל על ידי הרשויות העות'מאניות, כאשר השגריר נדרש רק לאשר את פסק הדין, או לערער עליו.

קמברבטש חותם את תיאורו בגילוי לב בכותבו ש"לא נראה סביר שהמערכת הנוכחית הבלתי מושלמת בעליל לטיפול במקרים פליליים תמשיך להתקיים...".⁶⁶ תחזית זו הוכיחה עצמה כנכונה שכן כשנה לאחר העברת חוק הסמכות המשפטית מחוץ לבריטניה החלו הבריטים להתקין צווי שעה (Orders in Council) ספציפיים שנועדו לפרט את הדרך בה יש לנהל בפועל את הסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה העות'מאנית. הצו הראשון מסוג זה שהתייחס באופן ספציפי לסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה העות'מאנית הועבר ב-19 ביוני 1844.⁶⁷ צו זה החיל את "חוק הסמכות המשפטית מחוץ לבריטניה" על האימפריה והסמיך את השגרירים, הקונסולים ותתי הקונסולים כנציגי הכתר ליישם את האמור בו בכל הקשור לתחומים בהם זכו מתוקף הקפיטולציות לאוטונומיה משפטית.

מבחינה מעשית קבע הצו שכל החוקים והתקנות שחלו על נתינים בריטים באימפריה הבריטית יחולו עליהם באותו האופן גם באימפריה העות'מאנית. בהתאם לכך, נתינים בריטים שביצעו פשעים באימפריה

⁶⁶ ראו: Carlton Cumberbatch, F.O. 881/18, "Observations on Police Matters", dated Pera 6.4.1844, p. 2. נראה שהמצב אותו מתאר קמברבטש אפיין את המערכת המשפטית הקונסולארית באימפריה בכללותה, על כך ראו: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 147-148.

⁶⁷ לטקסט המלא של הצו, ראו: F.O. 519/146, dated Court at Buckingham Palace 19.6.1844.

כנגד נתינים בריטים או זרים אחרים, היו אמורים להישפט ולהיענש כאילו ביצעו את מעשיהם בבריטניה עצמה. לשם כך הסמיך הצו את השגריר והקונסולים לתפקד כשופטים קונסולאריים ונתן בידם את הסמכויות להן היו זקוקים על מנת למלא את תפקידיהם המשפטיים.⁶⁸ סמכויות אלו היו נרחבות ביותר ועסקו הן בהליכי משפט והן בהליכי הוצאה לפועל וכללו, בין היתר, את הזכות לזמן עדים, לעצור חשודים, לבצע חקירות, לנהל משפטים אזרחיים ופליליים ולהוציא את פסקי דינם לפועל. כמו כן ניתנו בידיהם כלים לאכוף את סמכותם, כולל הזכות לקנוס עדים שנכשלו להופיע בפניהם וסמכויות מעצר וכליאה. בנוסף לכך, נקבעו בצו מספר תקנות נוספות: לקונסולים עמדה הזכות לכפות פשרה על ידי קביעת פיצוי כספי במקרים של תקיפה. כמו כן, כשיטה להתענה בפני ביצוע פשעים, הוסמכו הקונסולים לגרש נתינים בריטים שהורשעו פעמיים בעבירות פליליות ולא היו מסוגלים להמציא ערבויות להתנהגות טובה בעתיד. הצו הטיל גם מספר סייגים על סמכויות אלו:

- הקונסולים הונחו לספק לנאשמים את כל התנאים להגן על עצמם כראוי כולל היכולת לחקור עדים ולאו לעיין בתצהירים כאשר על אלו להיות מוקראים בפניהם במידת הצורך;
- במקרים בהם ישב הקונסול כשופט יחיד הגביל הצו את סמכויות הענישה מהם נהנה, וקבע שביכולתו להטיל עד שלושה חודשי מאסר, או קנס של עד 100 דולרים;
- במקרים בהם החוק קרא לעונשים חמורים יותר ושאמורים היו להישמע בפני הקונסול וחבר של "אססורים" (assessors) ניתנה לו הזכות, כפוסק הסופי, להטיל על נאשמים עד 12 חודשי מאסר או קנס של עד 200 דולרים;
- לנאשמים עמדה הזכות להתנגד בפרוטוקול לפסק הדין ולערער עליו לשגריר לו עמדה הזכות להורות לקונסולים לשנות או לבטל פסקי דין שנתנו;
- לקונסולים ניתנה הסמכות להעביר לבית הדין הבריטי במלטה מקרים בהם נתינים בריטים הואשמו בפני בתי הדין הקונסולאריים בפשעים חמורים.

הצו התייחס גם בפעם הראשונה באופן פורמאלי לסעיף 42 הבעייתי בקפיטולציות של 1675. כזכור, סעיף זה קבע שבמקרים פליליים חמורים בהם נתינים בריטים הואשמו בביצוע פשעים חמורים כנגד נתינים עות'מאנים על הבריטים והעות'מאנים "לשמוע ולהחליט יחדיו". בצו, בניגוד לתיאורו של קמברבטש, הוראה זו מפורשת כאישור להקים גופים מעורבים לטיפול במקרים מעין אלו. הצו כלל הוראות בסיסיות שהסמיכו את הקונסולים לשבת בגופים אלו, וקבע שהרשעה בגוף מעורב מעין זה דינה כהרשעה בבית דין

⁶⁸ לתתי קונסולים לא ניתנו סמכויות שיפוט, אלא אם כן הוסמכו לכך באישור מיוחד מטעם הכתר.

קונסולארי ויכולה להיחשב כהרשעה שנייה לטובת גירוש. מהנחיות אלו ברור שלפחות על פי צו השעה של 1844, הבריטים פירשו את סעיף 42 כאישור להקים בתי דין מעורבים לטיפול במקרים פליליים מעורבים בהם עמדו נתינים בריטים כנאשמים. הצו לא סיפק, עם זאת, כל הנחיה בנוגע לדרך בה על גופים אלו להתנהל.

כהשלמה לצו השעה לעיל העביר שר החוץ, לורד אברדין (Aberdeen), ב-2 ליולי 1844 חוזר מעגלי בכל התחנות הקונסולאריות באימפריה בו ביקש להבהיר מספר דברים הקשורים לחוק הסמכות המשפטית מחוץ לבריטניה ולצו השעה.⁶⁹ מתוך הנחה שלמרבית הקונסולים לא הייתה הכשרה משפטית, בתזכיר זה סיפק אברדין הוראות ברורות בנוגע לסמכויות המשפטיות של הקונסולים, ולדרך בה עליהם להפעיל סמכויות אלו. כך כתב:

”פעולה הנחשבת כפשע בשטחים תחת שליטה בריטית תחשב כפשע באותו האופן בתורכיה. עם זאת, בטיפול בפעולות פליליות מעין אלו יש לתת שימת לב לנסיבות ולצרכים המקומיים. בשטחים תחת שליטה בריטית יש לטפל בפשעים רבים, חסרי חשיבות בפני עצמם, בשל הקטגוריה לה הם שייכים, בדיוק באותו האופן בו מטפלים בפשעים בעלי אופי חמור יותר. במרבית המקרים גניבה חסרת חשיבות תוגש להחלטה של חבר מושבעים בדיוק כמו שוד חמור ביותר. עם זאת, אין צורך לדבוק בעיקרון זה בבתי המשפט הקונסולאריים בתורכיה. שם בכל הפשעים הקלים ולא משנה תחת איזו קטגוריה משפטית הם מסווגים, ניתן לטפל בביטחון על ידי החלטה מהירה (summarily) של הקונסול וניתן לכפר על פשעים מעין אלו על ידי מתן עונש במסגרת המגבלות המצוינות בצו השעה בעניין הסמכות המשפטית של הקונסול עצמו; זאת בעוד בפשעים חמורים יותר על הקונסול לטפל על ידי גוף שיפוטי מתאים יותר מבחינה פורמאלית וזאת על ידי הנוכחות של ”אססורים” (assessors). אך, על מנת לספק את האמצעים לטיפול בפשעים שיתכן והנם חמורים מידי אפילו בעבור גוף שיפוטי פורמאלי יותר זה, האי של מלטה הוסמד כמקום למשפט בגין עבירות שבוצעו על ידי נתינים בריטים בשטחים תחת שליטה עות'מאנית.”⁷⁰

בנוסף לכך הבהיר אברדין שלמלטה יש לשלוח חשודים ברצח בלבד, וגם במקרה זה יש לנהוג כך רק לאחר שכל התצהירים והחומר המשפטי הרלוונטי יועברו למושל מלטה שיעבירם לרשויות המשפטיות שם על מנת

⁶⁹ לטקסט של חוזר זה, ראו: “Memorandum for the conduct of Her Majesty’s consular servants to the Levant in criminal matters”, F.O. 519/146, dated London 2.7.1844

⁷⁰ ראו: שם, עמ' 3. בכל הקשור ל”אססורים” קבע אברדין שבהירתם זהה לבהירתם במקרים שאינם פליליים ולא ניתן לאלץ אנשים לשמש בתפקיד זה. הוא מעלה תקווה שחברי הקהילות הבריטיות באימפריה יבינו את החשיבות של שירות זה ויהיו מוכנים להתמנות לאססורים על מנת לסייע לקונסול להפעלת סמכותו המשפטית שמגינה עליהם.

שיקבעו אם אכן יש סבירות טובה להשיג הרשעה. הוא גם ציין, כמעין תוכחה על מנת למנוע ניצול לרעה של הליך זה, שבית הדין במלטה מחויב לדרוש את הופעתם הפיזית של עדים כאשר עלות מסעם של אלו תוטל על הקונסולים. כמו כן, הבהיר אברדין את סוגית הכליאה של נתינים בריטים שהורשעו בבתי הדין הקונסולאריים וקבע שבהיעדר אמצעים אחרים ניתן יהיה לכולאם בבתי הכלא המקומיים וזאת בהסדר עם הרשויות העות'מאניות. בכל מקרה מעין זה, קבע אברדין, יש לוודא שלקונסול תינתן הזכות לבקר את האסיר מידי יום ולהעניק לו סיוע רפואי במידת הצורך.

עד סוף שנות ה-50 שלושת מסמכים אלו – חוק הסמכות המשפטית מחוץ לבריטניה, צו השעה והתזכיר של לורד אברדין – נותרו ההוראות הרשמיות היחידות בנוגע להפעלת הסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה במקרים פליליים.⁷¹ למרות שהיוו שיפור על המצב שהיה קיים טרם ניסוחם, הוראות אלו היו בלתי שלמות והותירו תחומים רבים, בעיקר בכל הקשור להליכי משפט והוצאה לפועל, לפרשנותם של הקונסולים שנעדרו ברובם את ההכשרה לכך. בעקבות זאת ובעקבות ביקורת ציבורית ופוליטית על תפקוד השירות הקונסולארי באימפריה באופן כללי, נערכה ב-1855 חקירה רשמית מטעם משרד החוץ שנועדה לבחון דרכים לשיפור המערכת המשפטית הקונסולארית. כתוצאה מחקירה זו הוקם ב-1857 בית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול שהיה אמור לתפקד כערכאה משפטית גבוהה, כמו גם כגוף מפקח. כמו כן, כחלק מתהליך זה, הומצאו ב-1860 ושוב ב-1863 שני צווי שעה מפורטים יותר בעניין ניהול הסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה.⁷²

צווי שעה אלו, למרות שעדיין לא היוו מדריך שלם להליכי משפט בבתי הדין הקונסולאריים, חידדו נקודות רבות שעד אז היו מעורפלות וגם הוסיפו הלכות חדשות, בעיקר בכל הקשור למקרים מעורבים. מבחינה אדמיניסטרטיבית, מאחר ונערכו בתקופה בה בית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול כבר היה פעיל, הם יצרו בפעם הראשונה זיקה היררכית בין כל בתי הדין הקונסולאריים באימפריה. בהיררכיה זו שימש בין

⁷¹ ב-1847 התקבל צו שעה נוסף בעניין הסמכות המשפטית הקונסולארית, אך זה לא הוסיף דברים מהותיים על האמור בצו מ-1844. לטקסט של הצו מ-1847, ראו: Great Britain Foreign Office, "Order in Council, respecting the exercise of British Consular Jurisdiction in the Levant", in *British and Foreign State Papers 1812-1934*, Vol. 35 (London, 1941), pp. 1139-1141

⁷² על הבעייתיות הרבה של ההוראות הקיימות, כמו גם על הקמת בין הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול, ראו: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 148-149; על הניסיונות השונים בתחילת שנות ה-60 לשפר את השירות הקונסולארי באימפריה ראו, למשל: Rennos Ehaliotis, "Abreast of the Times: A Project for the Reorganization of British Consular Service in Turkey-in-Europe", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Vol. XXXVII (1999-2000), pp. 131-135 שהובילו לשינויים שחלו בשירות הקונסולארי החל מסוף שנות ה-50, יש להוסיף את התמורות הפוליטיות שחלו בעקבות מלחמת קרים. לטקסט של הצו מ-1860, ראו: Great Britain Foreign Office, "British Order in Council, for the regulation of British Consular Jurisdiction in the Dominions of the Sublime Ottoman Porte – 27.8.1860", in *British and Foreign State Papers 1812-1934*, Vol. 50 (London, 1941), pp. 658-679; לזה של 1863, ראו: Great Britain Foreign Office, "British Order in Council, for the regulation of British Consular Jurisdiction in the Dominions of the Sublime Ottoman Porte – 9.1.1863", in *British and Foreign State Papers 1812-1934*, Vol. 53 (London, 1941), pp. 313-338.

הדין הקונסולארי הגבוה כערכאה העליונה ביותר באימפריה, כאשר במקרים חריגים ניתן היה לערער על החלטותיו לכתר (Her Majesty in Council). בנוסף לכך ובהתאם לצווי השעה, תפקד בית דין זה גם כגוף מפקח על המערכת המשפטית הקונסולארית באימפריה, ולשופט העליון הייתה הסמכות לערוך בדיקות רשמיות בכל בית דין קונסולארי תחתיו. בפעם הראשונה עמד גם לרשות הקונסולים גוף מקצועי עם צוות של מומחים משפטיים עמו יכלו להיוועץ.⁷³

מבחינה מעשית קבעו צווי השעה החדשים מספר הלכות ברורות שהיו אמורות להסיר את הערפול סביב הליכי המשפט הבסיסיים במקרים אזרחיים ופליליים. ראשית נקבע שבכל מקרה פלילי בו העונש הקבוע בחוק לא עלה על שלושה חודשי מאסר וואו קנס של 25 ליש"ט יכול היה הקונסול להעביר פסק דין כשופט יחיד בנוהל מקוצר. כל מקרה שחרג מהגבולות שקבעה הלכה זו אמור היה להישפט בפני הקונסול וחבר של "אססורים" (assessors) שמספרם המדויק ואופן גיוסם נקבע גם כן. מקרים חמורים יותר בהם העונש הקבוע בחוק היה מעבר ל-12 חודשי מאסר וואו קנס של 50 ליש"ט היה אמור להישפט בפני בית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול, כאשר הקונסול היה אחראי על החקירה והעברת הממצאים והתצהירים לבית הדין. בית הדין הקונסולארי הגבוה בעצמו היה מוגבל למקרים של עד 20 שנות מאסר וואו קנס של 500 ליש"ט. בית הדין הגבוה היה מוסמך להעביר פסק דין מוות, אך זה רק נרשם בפרוטוקול והיה זקוק לאשרור של הרשויות המשפטיות הגבוהות יותר בלונדון.

בנוסף לאמור לעיל, בית הדין של הכתר במלטה הוסמך להכריע במקרים בהם העונש הקבוע בחוק היה מאסר של מעבר ל-20 שנה, או גזר דין מוות. בכל מצב בו הקונסול התקשה להחליט באיזו ערכאה משפטית מקרה מסוים אמור להישמע, היה בכוחו להעביר שאילתה בעניין לבית הדין הקונסולארי הגבוה. צווי השעה יצרו גם מנגנון לאיתור והסגרת פושעים נמלטים וחיידו את סמכויות הגירוש שעמדו לרשות הקונסולים. בנוסף לכך קבעו הצווים הלכות חדשות למקרים בהם נתינים בריטים הואשמו בפגיעה ברגשות דתיים ובמתן עדות שקר. הלכות אלו נועדו, כנראה, להוות פתרונות מעשיים למקרים עמם בתי הדין העות'מאנים לא יכלו לטפל בהיעדר הלכות שרעיות בנושא.

⁷³ לצו השעה שמפרט את המנדט והליכי המשפט הבסיסיים שהיו אמורים להתנהל בבית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול, ראו: Great Britain Foreign Office, "British Order in Council, providing for the more efficient exercise of Power and Jurisdiction over British Subjects within the Dominions of Turkey, by the Judge of the Supreme Consular Court at Constantinople – 27.8.1857", in *British and Foreign State Papers 1812-1934*, Vol. 47 (London, 1941), pp. 572-582

לבסוף, בפעם הראשונה טיפלו צווי השעה באופן מעמיק יותר בסוגיה של מקרים בהם נתינים בריטים הואשמו בביצוע פשעים כנגד נתינים עות'מאנים. ראשית נקבע שהקונסולים מוסמכים לאשר פסקי דין שניתנו במקרים מעורבים מעין אלו שנשפטו בהתאם לקפיטולציות בפני בתי דין עות'מאנים. כמו כן, נקבעה הלכה ברורה להבאת עדים בריטים בפני בתי דין עות'מאנים כאשר אלו דרשו זאת. הצווים הותירו גם מקום למנהגים מקומיים מקובלים, כגון שימוש בהליכי גישור, שהשתרשו עם השנים וקבעו שניתן להמשיך ולפעול על פי כל מנהג סביר מעין זה, כל עוד אינו סותר את האמור בהוראות רשמיות בריטיות. עם זאת, ההלכה המעניינת ביותר בצווים אלו הנה הרחבת עיקרון ה-*actor sequitur forum rei* שהיה נהוג במקרים בין נתינים זרים ממדינות שונות, גם למקרים אזרחיים מעורבים בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים. זכור הלכה זו קבעה שמקרים בין נתינים זרים ממדינות שונות ישמעו בפני הקונסול של הצד הנתבע. בצווי השעה הלכה זו מנוסחת כך:

"בית הדין הגבוה או כל בית דין קונסולארי אחר, בהתאם לסמכות המשפטית הרלוונטית שלו, בין אם מקורית או לטובת ערעורים (כפי שנדרש בהתאם למקרה), ובהתאם לחוקים בנוגע לתביעות בין נתינים בריטים, כמו גם ערעורים, מוסמך לשמוע ולקבוע בכל תביעה, הליך, או שאלה בעלת אופי אזרחי שהוגשה, או הועלתה על ידי נתין בריטי כנגד נתין של האימפריה העות'מאנית, או נתין או אזרח של כל מדינה אחרת ביחסי ידידות עם הוד מעלתה, או על ידי נתין של האימפריה העות'מאנית, או נתין או אזרח של כל מדינה אחרת ביחסי ידידות עם הוד מעלתה כנגד נתין בריטי: זאת בהנחה שהנתין של האימפריה העות'מאנית, או הנתין או האזרח של מדינות אחרות כפי שהוזכר לעיל, משיג ומתייק בבית דין מעין זה את ההסכמה בכתב של הסמכות המקומית המוסמכת מטעם השער העליון העות'מאני או הקונסול של מדינה אחרת (כפי שנדרש בהתאם למקרה) על כך שהוא סר למרות כעת ואכן סר למרות המשפטית של בית הדין העליון או בית דין קונסולארי אחר...".⁷⁴

למרות שהלכה זו הוגבלה למקרים אזרחיים, היא היוותה, כפי שהודו הבריטים בעצמם, חידוש שלא התיישב עם האמור בקפיטולציות שקבעו באופן ברור שמקרים בהם נתינים עות'מאנים תבעו נתינים בריטים אמורים היו להישמע בפני בתי דין עות'מאנים בליווי דרגומן מהקונסוליה.⁷⁵ המשמעות של הרחבת עיקרון *forum rei* גם לתביעות שבין נתינים בריטים לעות'מאנים הייתה שלמעשה בתי הדין

⁷⁴ ראו סעיף LXIV בצו השעה מ-1860, עמ' 676.

⁷⁵ על הגישה של הבריטים עצמם לסתירה בין הלכה זו לקפיטולציות, ראו: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 150; אודות הרחבת עיקרון *forum rei* למקרים מעורבים גם על ידי הצרפתים, ראו: מנדלסטאם, *הצדק העות'מאני*, עמ' 151-155.

הקונסולאריים באימפריה הפכו למתחרים של בתי הדין העות'מאנים ברחבי האימפריה ובכך חתרו באופן בוטה, שלא לומר בלתי חוקי, תחת הריבונות העות'מאנית.

למרות שהעניין טרם נבדק באופן מעמיק במחקר, נראה שמבחינה מעשית הלכה זו הונהגה בפועל רק במקומות מסוימים. כך, למשל, היא הפכה לפופולארית מאד במצרים, שם יישומה הוביל לבעיות רבות, לביקורת ציבורית ולבסוף ב-1874 להקמת המערכת הידועה של ערכאות מעורבות.⁷⁶ גם בירושלים הלכה זו יושמה, כפי שמעיד הקונסול גיימס פין ביומניו עוד טרם המצאת צו השעה מ-1860. למרות שעיון בדוחות המשטרה שהגיש בין 1845 ל-1862 חושף רק ארבעה מקרים מתועדים מעין אלו, קיומם מהווה אישור לכך שנוהג זה אכן היה קיים בניגוד להלכות הקפיטולאטוריות.⁷⁷ במקרה אחד, וכנראה חריג, מ-1861 הפליג פין ואף שפט נתין עות'מאני מוסלמי בניגוד מוחלט לא רק לקפיטולציות, אלא אף לעיקרון *forum rei*.⁷⁸

יש לציין שכנראה מרבית התביעות שהוגשו בדרך זו היו בעניינים פעוטים שטופלו בנוהל מזורז ולא דרשו רישום. סברה זו זוכה לאישוש חלקי בהערה של פין בדוח המשטרה של הקונסוליה לשנת 1848 בה הוא כותב ש"המקרים המרובים המובאים בפני בית הדין הקונסולארי הנם באופן כללי כאלה הדורשים פסק דין מיידית" ולכן אינם דורשים רישום רשמי.⁷⁹ בכל מקרה, הלכה זו לא נגעה לעניינים פליליים, מעבר למקרים של תגרות קלות, שלפחות בירושלים, היוו את המסה הקריטית של מקרים מעורבים שהעסיקו את הקונסולים.

⁷⁶ לסיכום טוב אודות מוסד זה, ראו: Jasper Brinton Yeates, *The Mixed Courts of Egypt*, Rev. ed. (New Haven, 1968); ראו גם: Nathan Brown, "The Precarious Life and Slow Death of the Mixed Courts of Egypt", *IJMES*, Vol. 25 (Feb. 1993), pp. 33-52.

⁷⁷ לעדותו של פין בנושא, ראו: גיימס פין, *עות'מאני – עלים מדפתי הקונסוליה בירושלים משנת 1853 עד 1856*. תרגם מאנגלית אהרן אמיר (ירושלים, תש"ם), עמ' 55, 57 (הערה 3). בדוחות המשטרה מ-1845 ל-1862 ישנם ארבעה מקרים מעורבים בהם דן בית הדין הקונסולארי בניגוד להלכות הקפיטולאטוריות: ב-1847 נתין עות'מאני בשם "עלי החירש אילם" הגיש תלונה בבית הדין הקונסולארי בגין תקיפה כנגד מלטיזי בשם סלבו ספיטרי (Salvo Spitteri) שהיה אופה ובעל בית הארחה. פין קבע כנגד ספיטרי קנס של שני דולרים. ערעור הוגש על ידו לקונסול הכללי, ראו: "Police Cases in the British Consulate of Jerusalem during 1847", F.O. 78/705, no. 43, dated Jerusalem 31.12.1847; ב-1849 נתין עות'מאני בשם עבדאללה וואבי הגיש תלונה כנגד נתין בריטי, האב אוולד (Ewald), בגין הכאת בנו. התלונה נמצאה כבלתי מבוססת, ראו: "Police Report for her Majesty's Consulate at Jerusalem for the year 1849", F.O. 78/803, no. 69, dated Jerusalem 31.12.1849; אמ ושותי בנותיה, שעסקו כמשכון וסחר במשקאות, בסירוב להשיב לו רכוש שמשכן אצלן ושהיה מוכן לשחררו בהתאם להסכם ביניהם. הן נעצרו ונכלאו בהוראת פין ליומיים ושחררו על סמך הבטחה של רב ששיבו את הרכוש. משנכשלו לעשות כן נאסרו ונכלאו שוב למספר שעות עד להשבת הרכוש, ראו: "Police Report of her Majesty's Consulate in Jerusalem 1850", F.O. 78/839, no. 31, dated Jerusalem 31.12.1850.

⁷⁸ במקרה זה מ-1861 הואשם אחד דובדוב (Dubdúb), סוחר מקומי, על ידי אחד מאנשי הצוות של הספינה הבריטית "חניבעל" בכך שרימה אותו. פין פסק שיחזיר את הכסף, ראו: "Police Report for her Majesty's Consulate at Jerusalem 1861", F.O. 78/1605, no. 61, dated Jerusalem 31.12.1861. מקרה זה הנו חריג שכן בניגוד למקרים האחרים, במקרה זה הנאשם היה נתין עות'מאני שבאופן ברור, אפילו על פי עיקרון *forum rei*, אמור היה להישפט על ידי הרשויות העות'מאניות. הממונים על פין הבינו זאת ובהערה על גבי המסמך ביקשו לדרוש ממנו הסברים בעניין זה.⁷⁹ להערה של פין בדוח המשטרה של 1848, ראו: "Police Report from Jerusalem during the year 1848", F.O. 78/755, no. 42, dated Jerusalem 30/12/1848.

לסיכום, ניתן לומר שההתפתחות של התקנות הפנימיות בכל הנוגע לסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית מתחלקת לשלוש תקופות משנה המקבילות להתפתחות הכללית של השירות הקונסולארי באימפריה. התקופה הראשונה מתחילה ב-1580 והצבת התשתית להקמת קונסוליות בריטיות ובתי דין קונסולאריים ברחבי האימפריה ומסתיימת ב-1843 אז הוסדרה הסמכות המשפטית של הקונסולים באימפריה בחוק. בתקופה זו לא היו קיימות הוראות ברורות מעבר לתקנות הפנימיות של חברת הלבנט. התקופה השנייה מתחילה עם העברת חוק הסמכות המשפטית מחוץ לבריטניה ב-1843 ונחתמת עם הקמת בית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול ב-1857. בתקופה זו הוצב הבסיס החוקי לסמכות הקונסולארית והותקנו צווי שעה שפירוט סמכויות אלו וסיפקו קווים כלליים להפעלתן. עם זאת, צוים אלו לא היו מפורטים דים, ונראה שלמרות שנקבעו הלכות בסיסיות בנוגע למהות המקרים שאמורים היו להישמע בפני בתי הדין הקונסולאריים בפרובינציות השונות של האימפריה, תחומים רבים של הליכי משפט נותרו עמומים ובלתי ברורים. מצב זה בא לידי ביטוי בניהול בפועל של מקרים פליליים ובעיקר מקרים מעורבים בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים. התקופה השלישית נפתחת עם הקמת בית הדין הקונסולארי הגבוה ב-1857 ונחתמת רק עם ביטול הקפיטולציות אחרי מלחמת ה-I. בתקופה זו המערכת כולה עברה רפורמה מקיפה שבאה לידי ביטוי גם בצווי שעה מפורטים יותר וביצירת היררכיה משפטית ברורה. בנוסף לכך, בית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול היווה לאורך תקופה זו גוף מקצועי שסיפק לקונסולים, במידת הצורך, הנחיות ספציפיות בעניינים של הליכי חקירה ומשפט.

ד. נתינים בריטים ומערכת המשפט העות'מאנית

כפי שכבר פורט לפני כן, בעוד שבמקרים משפטיים שאירעו בתוך הקהילה הבריטית הייתה לקונסול סמכות משפטית מלאה ועצמאית, הרי שבמקרים מעורבים בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים היה עליו לשתף פעולה עם מערכת המשפט העות'מאנית. מעבר להלכות הקפיטולאטוריות הבסיסיות, הכללים לשיתוף פעולה מורכב זה בין תפיסות משפטיות שונות בתכלית מעולם לא הוגדרו כראוי ולכן היוו סלע מחלוקת תמידי בין הקונסולים לרשויות העות'מאניות בכל הרמות. מצב זה הגיע לשיאו בתקופת התנזימאט. בתקופה זו חשו העות'מאנים שהרפורמות המשפטיות המקיפות שיזמו הפכו את הפריבילגיות המשפטיות הקפיטולאטוריות, כולל האקסטריטוריאליות המוגבלת, למיותרות, ואף יותר מכך, לרכיב שחתר תחת ריבונותם. כנגד תפיסה זו, עשו האומות הקפיטולאטוריות כל שביכולתן על מנת לשמור על הפריבילגיות שלהן. פריבילגיות אלו הפכו עם התפתחות המאבקים סביב "השאלה המזרחית" לרכיב מרכזי במדיניות החוץ שלהן ונתנו בידיהן יתרונות כלכליים ופוליטיים יקרי ערך. מסיבה זו, הטיפול במקרים מעורבים במאה ה-19 עבר שינויים שהוכתבו על ידי התנגשות זו בין רצונם של העות'מאנים להשיב לידם ריבונות

משפטית מלאה על כל תושבי האימפריה כולל זרים, לבין הרצון של האומות הקפיטולטוריות לשמור על זכויות היתר המשפטיות שלהן.⁸⁰

על פי הקפיטולציות היו, כאמור, מספר סוגי מקרים בהם חל מפגש מעין זה בין נתינים בריטים לבין מערכת המשפט העות'מאנית: ראשית, מקרים אזרחיים בהם נתין בריטי היה הנתבע היו אמורים להישמע בפני בית דין עות'מאני בליווי דרגומן מהקונסוליה. בפועל נראה, עם זאת, שלפחות חלק מהמקרים האזרחיים בהם נתבעו נתינים בריטים, נשמעו על פי עיקרון *forum rein* בבתי הדין הקונסולאריים. שנית, מקרים מעורבים בהם נתין בריטי היה התובע היו אמורים להישמע גם כן בפני בית דין עות'מאני בליווי דרגומן. שלישית, מקרים פליליים בהם נתין עות'מאני הואשם בביצוע פשע כנגד נתין בריטי. מקרים אלו לא טופלו באופן ישיר בקפיטולציות. עם זאת, בהתאם למוסכמות הבינלאומיות (עיקרון *forum rein*) בעת כתיבת הקפיטולציות, כמו גם במאה ה-19, היה ברור שהסמכות נמצאת בידי בתי הדין העות'מאנים. בפועל, גם במקרים אלו עמדה לקונסול הזכות לשלוח דרגומן מטעמו לפקח על ההליכים.

לבסוף, בסוג המקרים הרביעי, זכו הבריטים לפריבילגיה מיוחדת מתוקף פרשנותם בצו השעה של 1844 לסעיף 42 בקפיטולציות של 1675 לחקור ולדון במשותף עם העות'מאנים במקרים בהם נתינים בריטים הואשמו בביצוע פשעים חמורים כנגד נתינים עות'מאנים. מקרים אלו היו המורכבים ביותר שכן, בניגוד לשני סוגי המקרים האחרים שהיו לרוב פשוטים והסתיימו בפשרה או בהחלטה בהליך מזורז, כאן התרחשה התנגשות בפועל בין שתי מערכות משפט ואינטרסים שונים. בשל חומרת האירועים שסווגו בקטגוריה זו, מרביתם לא נדונו רק ברמה המקומית בה התרחשו, אלא עלו לדיון גם בערכאות משפטיות גבוהות יותר.

לא רק הבריטים עסקו בבעייתיות הרבה של יישום הקפיטולציות בכל האמור לניהול מקרים מעורבים, והנושא הטריד גם את העות'מאנים. על מנת לטפל בסוגיה זו החליטו, למשל, העות'מאנים להקים ב-1847 מערך של טריבונלים מעורבים לעניינים פליליים ברמת המחוז. מעט מאד ידוע על מוסד זה, ולמרות שבתיאוריה אמורים היו לכהן בו מספר זהה של נציגים זרים ונציגים עות'מאנים, לא ברור באם עניין זה יושם בפועל. ברור, עם זאת, שבגופים אלו, בניגוד לבתי הדין השרעיים, קיבלו עדות ממוסלמים, נוצרים ויהודים כאחד, והרשו הגשת תצהירים כתובים. בהישענם על ההצלחה של בתי הדין המעורבים לענייני מסחר שהוקמו באותה התקופה, מועצות אלו, המג'לס אל-ג'ניאט או מג'לס אל-זפטיה, אמורות היו להקל

⁸⁰ על היחס של העות'מאנים לקפיטולציות, ראו: פרוז, "התפיסה העות'מאנית בנוגע לקפיטולציות", עמ' 8-1.

על ניהולם של מקרים פליליים מעורבים. תחילה הוקם טריבונל מעין זה רק באיסטנבול, אך מתחילת שנות ה-50 הוקמו שלוחות גם בפרובינציות. כך, ב-1851 הוקמה *מג'לס אל-ג'ניאט* בבירות וב-1854 בדמשק.

מעט מאד ידוע אודות התפקוד בפועל של גופים אלו, אך הרשומות הקונסולאריות הבריטיות מירושלים משנות ה-50 מראות שבפועל *למג'לס אל-ג'ניאט* לא הייתה הסמכות להעביר ולאכוף פסקי דין.⁸¹ במקום זאת, נראה שגוף זה היוו מעין גוף משפטי מיעוץ ברמה המחוזית. פורמאלית, לאחר עיון בראיות, ובמידת הצורך חקירת עדים באופן ישיר, הוציאה *המג'לס אל-ג'ניאט* חוות דעת (*מזבטה*) שהועברה *לאלי* ביושבו כשופט פלילי. בירושלים מוזכרת *המג'לס אל-ג'ניאט* בהקשר לשני מקרים בלבד מ-1854 ו-1856 בהתאמה. במקרים הפליליים המעורבים שנוהלו לאחר מכן נראה שהמג'לס אל-ג'ניאט כבר אינה משחקת תפקיד ובמקום זאת *המג'לס-י עמומי* שהייתה חלק אינטגרלי ממערכת המשפט העות'מאנית ולא גוף מעורב, תפקדה כערכאה לערעורים במקרים מעורבים ברמה המחוזית.⁸²

באשר לזכותו של הקונסול או נציגו להיות מעורבים, אם בעקיפין או במישרין, בהליכים משפטיים עות'מאנים, הרי שעד מלחמת קרים, זכות זו זכתה לאשרור רשמי גם מצד העות'מאנים עצמם. כך, עוד במאי 1854 פורסם *פרמאן* מיוחד שאשרר שוב את הפריבילגיות הקפיטולטוריות בכל הנוגע להליכי משפט במקרים מעורבים.⁸³ מלחמת קרים וצירופה של האימפריה לקונצרט האירופאי, כמו גם ההכרזה על *הח'ט-י הומאיון* ב-1856 וההתקנה של קוד פלילי מעודכן ומודרני ב-1858 וחוק האזרחות ב-1869, הובילו לשינוי הדרגתי בגישה העות'מאנית כלפי פריבילגיות אלו והן החלו להיתפס כשארית מיותרת של עידן שאבד עליו כלח.⁸⁴

⁸¹ על המג'לס אל-ג'ניאט, ראו: M. A. Ubicini, *Letters on Turkey*, Part I (London, 1856), pp. 175-179; אנגלהארדט, *תורכיה והתנועמאט*, כרך I, עמ' 83-84; על גופים אלו בבירות ודמשק, ראו: מעוז, *הרפורמה העות'מאנית בסוריה וארץ ישראל*, עמ' 155, 196-197. כל המקורות הללו מציינים שבבית דין זה ישבו יחדיו נציגים עות'מאנים ונציגים זרים. לעומת זאת, מנדלסטאם טוען שבניגוד לערכאות האזרחיות והמסחריות המעורבות שהוקמו באותה העת, בבתי הדין הפליליים מעולם לא שותפו נציגים זרים. לטענתו בתי דין משטרתיים אלו היו מאוישים אך ורק באנשי משפט עות'מאנים והיו מוסמכים לשמוע מקרים פליליים מעורבים בהם זרים עמדו כנאשמים, כאשר עמדה לאלו הזכות לליווי של דרגומן. לממצאיו של מנדלסטאם בנוגע לגוף זה, ראו: מנדלסטאם, *העזק העות'מאני*, עמ' 151; יש לציין שגם בקובץ המקיף מאד של יאנג אודות מערכת המשפט העות'מאנית במאה ה-19, ישנה סקירה מקיפה של בתי הדין המסחריים המעורבים, אך אין כל אזכור של המג'לס אל-ג'ניאט. לסקירה המקיפה של יאנג על מערכת המשפט העות'מאנית, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 159-303.

⁸² שני מקרים אלו: הרצח של גרשון בן-אברהם ב-1851 ומקרה בו נתין בריטי, האב לייך, הרג נתין עות'מאני ב-1856, ידונו בהרחבה בפרקים הבאים.

⁸³ לטקסט של פרמאן זה, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 258.

⁸⁴ לסקירה מקיפה מאד של תהליך זה, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 251-276; כמו כן ראו פרק מעניין בעניין זה ב: Edouard Engelhardt, *Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Réformes dans L'Empire Ottoman Depuis 1826 Jusqu'à Nos Jours*, Vol. 2 (Paris, 1882), pp. 99-105.

בראש ובראשונה ביקשו העות'מאנים לטפל בניצול לרעה של הפריבילגיה שניתנה לזרים לליווי של דרגומן מהקונסוליה במקרים מעורבים. פריבילגיה זו נועדה במקורה לסייע לזרים שמצאו עצמם נשפטים בפני בתי הדין העות'מאנים. עם זאת, במהלך השנים הפכו הדרגומנים ממלוויים ומתורגמנים למעין שופטי משנה שזכו לנהל את המשפט לצד השופטים העות'מאנים, לתחקר עדים ולפקח באופן פעיל על ההליך המשפטי. למעשה, עד המאה ה-19, ללא חתימה של הדרגומן על פסק הדין נחשב זה כבלתי תקף ועבר להכרעה של דרגים גבוהים יותר. על מנת לטפל בבעיה זו, ב-1863 ושוב ב-1865, קבעו העות'מאנים הנחיות חדשות בכל הנוגע להעסקת דרגומנים על ידי הקונסוליות. הנחיות אלו הגבילו את מספרם, הגדירו את סמכויותיהם, והקשו על הנוהג של מכירת בראתים ל"דרגומנים לשם כבוד".⁸⁵ בנוסף לכך, בסוף שנות ה-60 ניסו העות'מאנים להשיב את הדרגומן לפונקציה המקורית של סייען, וב-1871 ניסו אף לבטל כליל את הזכות של נתינים זרים לליווי של דרגומנים בהליכים אזרחיים ופליליים כאחד. מחאה קשה מצד המעצמות הזרות הובילה לביטול של צעד זה.⁸⁶

בהמשך לצעדים שתוארו לעיל, ב-1867 פורסם פרמאן מקיף שדן בניצול לרעה של הפריבילגיות הקפיטולטוריות באופן כללי.⁸⁷ בנוסף לכך, ביוזמתו של שר המשפטים, פאזיל פאשה, פורסמה ב-1869 הצהרה בנוגע לפריבילגיות המשפטיות של זרים באימפריה. בהצהרה זו ביקשו העות'מאנים לחדד פריבילגיות אלו כפי שנוסחו במקורן בקפיטולציות ולהביא לביטול שורה של חידושים אותם ראו כבלתי חוקיים. בין אלו: ההתערבות הישירה והפעילה של הקונסולים בהליכים משפטיים, אזרחיים ופליליים, שהיו אמורים להיות באחריות בתי הדין העות'מאנים בלבד; הענקת הגנה קונסולארית גם לדרגומנים מקרב הנתינים העות'מאנים במקרים שהתגלעו בינם לבין נתינים עות'מאנים אחרים; הרחבת עיקרון *forum rei* גם למקרים אזרחיים בהם נתבעו נתינים זרים; מתן חסינות מופרזת לזרים בפני פעולות של המשטרה העות'מאנית; וההתערבות הישירה של דרגומנים כנציגי הקונסולים במשפטים מעורבים היכן שהוסמכו אך ורק לסייע לנתינים זרים ולדאוג לכך שההליכים יהיו תקינים.⁸⁸ לבסוף, בחוק מ-1867, ושוב בחוק האזרחות של 1869, הוענקה אמנם לזרים הזכות לרכוש נדל"ן באימפריה, אך בתמורה התחייבו להכפיף עצמם באופן מוחלט למערכת המשפט העות'מאנית. צעד זה היה חשוב ביותר שכן נראה שזרים

⁸⁵ לטקסטים המלאים של הנחיות אלו, ראו: Sublime Porte, "Réglement relative aux Consulats Étrangers Le 1er Août, 1863 (23 Séfer, 1280), in *British and Foreign State Papers 1812-1934*, Vol. 68 (London, 1941), pp. 1046-1049; Sublime Porte, "Circulaire aux Gouverneurs Généraux – Le Décembre, 1865, in *British and Foreign State Papers 1812-1934*, Vol. 68 (London, 1941), pp. 1049-1049-1052

⁸⁶ על המעמד המיוחד של הדרגומנים במשפטים מעורבים, ראו: מנדלסטאם, *הצדק העות'מאני*, עמ' 267-268; לטקסט של הפרמאן המבטל את הצעדים העות'מאנים כנגד ההתערבות הדרגומנית במשפטים מעורבים, ראו: יאנג, *יסודות המשפט העות'מאני*, כרך I, עמ' 259; מנדלסטאם, *הצדק העות'מאני*, עמ' 196-209.

⁸⁷ על צו זה, ראו, למשל, אינגליק, "אמתיאזאת", עמ' 1188; לטקסט עצמו, ראו: טסטה, *הסכמים*, כרך VII, 745-747.

⁸⁸ לטקסט המלא של ההצהרה, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 268-274.

רבים היו מוכנים לתנאים העות'מאנים על מנת לזכות ביתרונות הכלכליים של הזכות לרכוש נדל"ן באימפריה.⁸⁹

ניתן לראות, אם כן, שבעקבות הרפורמה המשפטית במאה ה-19 התרחשו שינויים בגישה העות'מאנית כלפי הפריבילגיות המשפטיות הקפיטולטוריות, ובעיקר מה שראו כהרחבתן מעבר לרוח המקורית. בהיבנים שביטול גורף של הקפיטולציות אינו אפשרי, החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19 עשו העות'מאנים מאמצים להביא להחזרת עטרה ליושנה. תהליך זה בא לידי ביטוי באופן מוחשי במקרים הפליליים בהם טיפלו הקונסולים הבריטים בירושלים. מקרים שישקרו בהמשך.

⁸⁹ לטקסט של חוק האזרחות של 1869, ראו: טסטה, *הסכמים*, כרך VII, עמ' 526-527; על החוק ראו: אנגלהארדט, *תורכיה והתנוימאת*, כרך II, עמ' 103-105; דייסון, *רפורמה באימפריה העות'מאנית*, עמ' 262-263; על הניסיונות של העות'מאנים החל מסוף שנות ה-70 של המאה ה-19 ועד המאה ה-20 להשיב לידם את הריבונות המשפטית הבלעדית באימפריה, ראו: מנדלסטאם, *הצדק העות'מאני*, עמ' 231-254.

[פרק 4]

מחוז ירושלים 1840 ועד 1857 – סוגיות פוליטיות ומשפטיות

עם הרסטורציה של השלטון העות'מאני בארץ ישראל בתחילת 1841 בתום כשמונה שנות שלטון מצרי, נכנסה ארץ ישראל באחת לתקופת התנזימאת.¹ על מנת לאפשר להם לפקח מקרוב יותר על הנעשה במחוזות שגבלו עם מצרים, נבחרה ירושלים להוות את המרכז הפוליטי והאדמיניסטרטיבי בדרום של אזור זה. מסיבה זו, בתחילת 1842 צורפו לסנג'ק ירושלים גם הסנג'קים הזוטרים של עזה-יפו וזה של שכם (הראשון עד סוף התקופה העות'מאנית ואילו השני עד 1858). הסנג'ק החדש והמורחב של ירושלים הופרד מאיאלת דמשק ונכלל בזו של צידון עם מרכזה בבירות. כמו כן, ובניגוד לנוהג הישן של מינוי מושלים (מתסלם) מקרב משפחות התקיפים החזקות של האזור, המושלים של ירושלים משלב זה ואילך מונו ישירות על ידי השער העליון מתוך השכבה החדשה של הבירוקרטיה הגבוהה ששלטה בכיפה בתקופת התנזימאת. במקביל, בתחילת 1841, יצרו העות'מאנים גם את המג'לס-י אדארה, או המועצה המנהלית, שאוישה בעיקר על ידי נכבדים עירוניים ופקידים עות'מאנים, ונועדה לסייע בידו של המושל בניהול המחוז. מועצה זו זכתה לסמכויות אדמיניסטרטיביות ומשפטיות נרחבות ונתנה בידי הנכבדים של ירושלים עוצמה רבה אל מול המושלים, כמו גם אל מול האוכלוסייה הכפרית והעירונית.²

כתוצאה מ"הטראומה" בעקבות המאבק עם מחמד עלי, החלו העות'מאנים פועלים לקיצוץ סמכויותיו של מושל ירושלים ולסירוס יכולתו לפעול באופן עצמאי ויעיל כנגד האינטרסים של מוקדי כוח מקומיים. אלו, בעיקר שיחים כפריים ושבטים בדווים, ניצלו חולשה זו והחלו בונים את כוחם מחדש לאחר שדוכאו בתקופת השלטון המצרי. המושלים בתקופה זו התקשו לפעול כנגד אלו גם מאחר ומונו לתקופות קצרות שלא עלו לרוב על שנה, ונעדרו כל היכרות מוקדמת עם המחוז. בתקופה הקצרה בה כיהנו במחוז לא הצליחו

¹ על תקופת השלטון המצרי בארץ ישראל, ראו למשל: עומר ג'והינה, "ירושלים בשלטון אברהמים פ'חה: המנהל, האעיין והלא מוסלמים", דיסרטציה לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה – החוג להיסטוריה של המזה"ת (חיפה, 2003); ראו גם: מעוז, *הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל*, עמ' 14-18; Shimon Shamir, "Egyptian Rule (1832-1840) and the Beginning of the Modern Period in the History of Palestine", in Amnon Cohen and Gabriel Baer (eds.), *Egypt and Palestine* (New York, 1984), pp. 214-231. Butrus Abu-Manneh, "The Administration of Syria and Palestine Under Egyptian Rule", in Moshe Ma'oz (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman Period* (Jerusalem, 1975), pp. 311-333

² על שינויים בחלוקה המנהלית ובניהול של סנג'ק ירושלים, ראו: Butrus Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period – The New Ottoman Administration and the Notables", *Die Welt des Islams*, Vol. XXX (1990), 7-14. המחקר המקיף ביותר עד כה אודות הפוליטיקה הסייעתית במחוז ירושלים מהרסטורציה ועד שנות ה-60; ראו גם: חליל סרכיס, *תאריך אורשלים אי אל-קדס אל-שריף* (בירות, 1874), עמ' 192-193; Alexander Schölch *Palestine in Transformation 1856-* (Washington, 1993), pp. 12-17; Butrus Abu-Manneh, "The Rise of the Sanjak of Jerusalem", in Gabriel Ben Dor (ed.), *The Palestinians and the Middle East Conflict* (Ramat Gan, 1978), pp. 21-24; לאחר הרסטורציה המושלים היו לרוב בדרגת מושייר (שלושה זנבות סוס) או פריק (שני זנבות) ודיווחו ישירות לשער העליון ולעיתים לאלי של צידון, על כך ראו למשל: מעוז, *הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל*, עמ' 33-34.

לבנות לעצמם בסיסי כוח עצמאיים ונאלצו, במקום זאת, להישען על השפעתה של המועצה המנהלית שהתחזקה על חשבונם.

חשוב גם לציין שהממשל העות'מאני עצמו היה גם הוא אחראי על התדרדרות המצב הפוליטי והביטחוני במחוז לאחר הרסטורציה מאחר שהפר את האיזון הדק בין משפחות הנכבדים בעיר ובאזור הכפרי, איזון שבוסס עד אותה העת על חלוקה נבונה של עמדות שררה. הפרת איזון זה על ידי העדפת סיעות מסוימות על אחרות הובילה לחידוש המאבקים הפנימיים ביניהן.³ שילוב גורמים זה הוביל להתדרדרותה של הארץ לתקופה של חוסר יציבות שהתאפיינה בעליית כוחן של סיעות מקומיות על חשבון השלטון המרכזי, פריקת עול של שבטים בדווים והתחמשות האוכלוסייה הכפרית. חוסר יציבות זה נמשך עד סוף שנות ה-50, אז הצליחו העות'מאנים, הן בשל שינויים פוליטיים ואדמיניסטרטיביים בניהול המחוזות והן בשל התבגרות תנועת הרפורמה, לייצב את המצב ולהעביר את מאבקי השליטה מהשטח לזירה הפוליטית.

הפרק הנוכחי יספק סקירה כללית של המצב הפוליטי בארץ ושל המערכת השלטונית והמשפטית בתקופה זו. סקירה מעין זו הנה חיונית שכן על רקע זה פעלו הקונסולים הבריטים בירושלים בבואם ליישם את הסמכות המשפטית שניתנה להם.

א. המצב הפוליטי במחוז ירושלים בשנות ה-40 וה-50

ההתדרדרות ביציבות הפוליטית בשנות ה-40 וה-50 בעקבות חולשת השלטון המרכזי באה לידי ביטוי בכל רחבי הארץ. באזור שכס חולשת הממשל העות'מאני באה לידי ביטוי בהחייאת מאבקי הכוחות המסורתיים בין שתי הסיעות המרכזיות: משפחת טוקאן בסיוע משפחת ג'ראר והכפרים שסרו למרותן מן הצד האחד, ומשפחת עבד אל-האדי מן הצד השני. אלו נלחמו ביניהן הן על שליטה בזכות לגבות מיסים מהכפריים והן על המשרות השונות באזור ובראשן משרת מושל העיר שכס. בעוד בתקופת השלטון המצרי הייתה זו הסיעה של עבד אל-האדי שהועדפה על ידי השלטון, הרי שכעת ניצלה סיעת טוקאן את חולשת השלטון העות'מאני, שעוד לא הספיק להתבסס מחדש באזור, על מנת להשיב לעצמה את כוחה.

העות'מאנים מצדם ששאפו לשמור על השקט, בחרו לנסות ולאזן בין שתי הסיעות על ידי חלוקת המשרות החשובות במחוז בין שתיהן. על מנת להפריד בין היריבים, משרת מושל העיר שכס והכפרים סביבה ניתנה לסיעת טוקאן, בעוד השליטה על עכו וסביבותיה ניתנה לסיעת עבד אל-האדי. חלוקה זו לא מנעה את המשך

³ לתפיסה מעניינת זו, ראו אבו-מנה, "ירושלים בתקופת התנוזימאת", עמ' 14-15. המאמר ברובו מוקדש לשרטוט של מערכי הכוחות הסיעתיים בעיר ובאזור הכפרי.

מאבקי הכוח כאשר כל סיעה נסמכת על תומכיה מקרב הכפריים, כמו גם שבטים בדווים מעבר הירדן שניצלו את המאבק הסיעתי על מנת לחצות את הגבול מערבה. מאבק סיעתי זה גרר את המחוז כולו לאי שקט תמידי בו האוכלוסייה הכפרית החמושה תוקפת זו את זו, מלובה על ידי המעורבות של שבטים בדווים אופורטוניסטיים. התנגשויות מקומיות אלו הסתיימו לעיתים בהרוגים וגררו נקמות דם שהחריפו את המצב ויצרו מעגל בלתי נגמר של פעולות איבה. בהיעדרה של מערכת משפטית יעילה המסוגלת לתמוך בפתרון סכסוכים ובגישור וליצור הרתעה, נשענו הניצים על המנהגים הקדומים של דם כנגד דם. השלטון העות'מאני היה חסר אונים אל מול המצב, וניסיונות חוזרים ונשנים למנות מושל תורכי לאזור שכס נחלו כישלון חרוץ. את הריק השלטוני שהותיר מילאו ראשי הסיעות שכוחם התחזק על חשבון זה של העות'מאנים. תקיפים מקומיים אלו הביאו אמנם לשגשוג יחסי באזורים תחת שליטתם, אך מאחר וקידמו אינטרסים אישיים ומקומיים צרים, ההתנגשויות ביניהם יצרו מצב של תוהו במחוז.⁴

כמו באזור שכס, גם במחוז ירושלים עלה כוחן של סיעות מקומיות כאשר הסיעה החזקה הייתה זו של אבו-גוש. זו טופלה ביד קשה תחת השלטון המצרי, אך כעת השיבה לעצמה את כוחה והקשתה מאד על השלטון העות'מאני לתפקד מעבר לחומות ירושלים. שליטתה של סיעה זו על הדרך המרכזית ליפו הקנתה לה את היכולת לשבש את אספקת המזון ומוצרים אחרים לעיר, ולמעשה להפוך לעיתים את המושל לבן ערובה במחוזו שלו. שליטה זו אפשרה לסיעה לחדש גם את הנוהג הישן של גביית דמי מעבר, בסך של כ-3 פיאסטרים לראש, מכל העובר בדרך בין רמאללה לירושלים ובחלק מהדרך בין יפו לירושלים. נוהג זה מוגר בתקופה המצרית, אך חודש בתחילת שנות ה-40 מול אי יכולתו של השלטון העות'מאני למונעו, או להסדירו.⁵ תהליך זה הגיע לשיא עת באוקטובר 1844 הרהיבו עוז אנשי אבו-גוש ועל מנת להמחיש את עוצמתם רצחו באור יום את המושלים של יפו ולוד שהיו בדרכם לירושלים לכבוד *הדמדאן*. לאחר הרצח עבר אבו-גוש בין הכפרים שאינם מסיעתו בסביבות ירושלים ולחץ על השיחיים לסור למרותו. בהעדר כוח צבאי משמעותי בירושלים נותר המושל חסר אונים להתמודד עם איום זה וכוחו נותר מוגבל למעשה לעיר ירושלים עצמה.⁶

⁴ על מצב זה ראו, למשל: Young to Aberdeen, F.O. 78/581, no. 15, dated Jerusalem 4.6.1844; על הניסיונות למנות מושל תורכי, ראו למשל: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 32, dated Jerusalem 7.5.1845; Young to Rose, F.O. 195/210, no. 37, dated Jerusalem 3.6.1845; על המצב הפוליטי באזור שכס בתקופה זו, ראו גם: מעוז, *הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל*, עמ' 113-117.

⁵ על חידוש הנוהג של גביית דמי המעבר באזורים שונים ברחבי המחוז, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no.13, dated Jerusalem 2.4.1844; Miriam Hoexter, "The Role of the Qays and Yaman Factions in Local Political Divisions: Jabal Nablus Compared with the Judean Hills in the First Half of the Nineteenth Century", *Asian and African Studies*, Vol. 9 (1973), pp. 249-311.

⁶ על סיעת אבו גוש ורצח המושלים, ראו: Young to Canning, F.O. 195/210, no. 25, dated Jerusalem 3.8.1844; Young to Canning, F.O. 195/210, no. 7 private; Canning, F.O. 195/210, no. 31, dated Jerusalem 16.10.1844; Young to Aberdeen, F.O. 195/210, no. 37, dated Jerusalem 23.10.1844; dated Jerusalem 22.10.1844; ראו גם: מעוז,

העות'מאנים עשו אמנם ניסיונות לייצב את המצב הפוליטי, אך נראה שניסיונות אלו היו תלויים באופיו של המושל והישגיהם לרוב לא החזיקו מעמד. דוגמא טובה לכך הנה המסע שערך ב1846 מושל ירושלים, מחמד פאשה, במטרה למגר מעוזי התנגדות ולנסות ולפרוק את האוכלוסייה הכפרית מנשקה. בנצלו כוח צבאי שחנה באופן זמני ליד ירושלים, כבש את העיר חברון וסביבותיה, אך במקום להתקין במקום מושל עות'מאני המגובה בחיל מצב יעיל, העדיף להעמיד שם את שיח' עבד אל-רחמן אל-עמר, שסולק מהעיר רק כמה חודשים לפני כן על ידי תושבים בטענות של עריצות. החיילים שנכנסו לעיר המשיכו גם לבזוז אותה ובכך רק החריפו את המצב ואת מצוקת התושבים. באותו מסע עבר מחמד גם באזור יפו ורמאללה בניסיון לפרוק את הפלאחים מנשקם, ניסיון שצלח רק חלקית שכן רבים מהם נמלטו. עם זאת, השכיל המושל לעצור את אמין אבו-גוש ואת השיח' הראשי של האזור שבין ירושלים לשכם, שיח' אבו-סמחאן, וזאת במטרה לשולחם לבירות לעמוד למשפט על חלקם בהתקוממויות נגד הממשל.⁷ צעד זה הוכיח עצמו שכן בשארית תקופת כהונתו של מחמד ובזאת של מחליפו, מצטפא פאשה, נותר המצב בארץ שקט יחסית, למרות שהבעיות היסודיות נותרו בעינן מתחת לפני השטח.⁸

עובדה זו הפכה למוחשית כאשר עם ההודעה על החזרתו של מחמד פאשה לאיסטנבול באפריל 1847 ניתן אות הפתיחה לחידוש הפורענויות וסיעת אבו-גוש איימה ישירות על חייו של המושל ותקפה כפרים באזור. למרות זאת, נראה שבאופן כללי ראשי הסיעות השונים היו מעוניינים לשמור על שקט יחסי על מנת להמשיך ולהחזיק בעמדות המפתח שלהם, ופורעניות התלקחו באופן ספוראדי כאשר העות'מאנים מטפלים בכל מקרה לגופו.⁹ ב1852 נעצר, למשל, בלחץ של האוכלוסייה המקומית, שיח' עבד אל-רחמן אל-עמר, אותו מושל שמונה מחדש בחברון על ידי העות'מאנים במסע של 1846, ובמקומו מונה מתסלם תורכי.¹⁰ פקיד זה לא הצליח להתמודד עם היריבויות בין הסיעות המקומיות שהמאבקים ביניהן הובילו להרס עשרות כפרים.

הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל, עמ' 121-118. על השיח'ים הכפריים ברחבי סג'ק ירושלים, ראו גם: אבו-מנה, "ירושלים בתקופת התנוזימאת", עמ' 5-7.

⁷ על מסע זה, ראו: Finn to Canning, F.O. 195/210, no. 3, dated Jerusalem 30.5.1846; Finn to Canning, F.O. 195/210, no. 3, dated Jerusalem 30.5.1846; Finn to Palmerston, F.O. 78/664, no. 13, dated Jerusalem 3.9.1846; no. 5, dated Jerusalem 27.8.1846; Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 7, dated Jerusalem 5.2.1847.⁸ ולהעיק על השלטון העות'מאני באזור פתחת ירושלים.

⁹ על האירועים בעקבות החזרתו של מחמד פאשה, ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 18, dated Jerusalem 5.4.1847; על המצב בארץ בתקופה זו, ראו למשל: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 22, dated Jerusalem 17.7.1848; Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 26, dated Jerusalem 28.8.1848; Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 56; Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 26, dated Jerusalem 6.11.1849 - דיווח זה נכתב לאחר סיור שערך פין בצפון הארץ כולל בעכו, צור, צידון, צפת וטבריה; נראה שהנושא העיקרי עמו התמודד הממשל העות'מאני באותה התקופה לא היה מאבקי הסיעות, אלא מגפת כולרה שפשטה בעכו, שכם, טבריה, בירות ואיימה להגיע גם לאזור ירושלים. על כך, ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 36 and 37, dated Jerusalem 22.11.1848; הפחד ממגפות הניע את הממשל להקפיד על תחנות הסגר בכניסה למחוז ובעיקר בעזה ובחברון במעבר ממצרים לתוך הארץ. על כך בהרחבה ראו למשל: Finn to Palmerston, F.O. 78/803, no. 23, dated Jerusalem 19.5.1849; Finn to Canning, F.O. 195/369, no. 1, dated Jerusalem 11.2.1852.¹⁰ על כך, ראו: Finn to Canning, F.O. 195/369, no. 1, dated Jerusalem 11.2.1852. תזכיר זה מלמד גם כן על המצב השקט יחסית שכן הוא מזכיר לחץ שמפעיל מושל ירושלים על המתסלם לגבות עוד מיסים בעקבות גידול בהכנסות האוכלוסייה הכפרית. גידול שיכל להתרחש רק על רקע יציבות פוליטית.

המצב הוחרף עוד יותר בעקבות היעדר כוחות צבא סדירים במקום, והצורך להיסמך במקום זאת על כוחות לא סדירים שגויסו מקרב האוכלוסייה המקומית (באשי בזוק), כוחות שלא אחת לקחו חלק במקרי הביזה הרבים.¹¹

המצב במחוז ירושלים התדרדר עוד יותר בסוף שנות הארבעים ובשנים הראשונות של שנות ה-50 תחת כהונתם של שני מושלים מבוגרים בסוף הקריירה שלהם. אלה העדיפו להישען על המג'לס-י אדארה לצורך ניהול המחוז, ונהנו מכספי שוחד וכיבודים שונים בתמורה להעלמת עין מקלקולים שונים. הראשון מבין אלו, אדהם פאשה, כיהן תקופה קצרה בלבד מיולי 1849 לאוקטובר 1851. מאחר ולא ידע ערבית ונעדר כל בסיס כוח עצמאי, נאלץ להישען באופן כמעט מוחלט על המועצה המנהלית שניצלה את המצב לקדם את האינטרסים של חבריה. מצב זה החמיר עוד יותר תחת מחליפו, חאפז פאשה, שכיהן תקופה ארוכה יחסית מנובמבר 1851 לינואר 1854. מושל זה, שהיה אדם מבוגר ועייף, שאף לשמור ככל שניתן על השקט גם במחיר של התעלמות מקלקולים שונים. בתקופתו התחזק מאד מעמדה של המועצה המנהלית של העיר ושל תקיפים מקומיים כגון אבו-גוש ואבו-סמחאן, והביטחון בדרכים שהיו תחת שליטת הכוחות העות'מאנים, כגון הדרך מירושלים לרמאללה והדרכים סביב שכם ונצרת, התדרדר.¹² עד תחילת 1854 החמיר המצב בארץ עד כדי כך שנשקפה סכנה אמיתית לשליטה העות'מאנית עליה, כאשר תקיפים מקומיים ושבטים בדווים עושים ככל העולה על רוחם. מאבקי הסיעות יצרו הרס עצום באזור הכפרי, וקבוצות שונות של מורדים ועריקים איימו לייצר מובלעות עצמאיות בחלקים שונים של הארץ.¹³

המצב הפוליטי, החברתי והכלכלי הקשה שהיה מנת חלקה של הארץ בתקופת כהונתו של חאפז פאשה השתפר במידה מסוימת לאחר הדחתו והגעתו של פאשה חדש, יעקוב פאשה, במרץ 1854. יעקוב, למרות שהיה איש זקן בהגיעו לירושלים, היה רב ניסיון וניחן באופי תקיף.¹⁴ הוא סילק מפמלייתו את מרבית

¹¹ על המצב באזור שכם, ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/445, no. 1, dated 28.1.1854.
¹² על המצב בתקופתו של חאפז פאשה, ראו: Finn to Russell, F.O. 195/369, political no. 3, dated Jerusalem 16.3.1853. הוא סירב למשל להגדיל את מספר החיילים המפטרלים בדרכים בטענה שצעד מעין זה יוביל לבהלה בקרב האוכלוסייה הכפרית, בהלה שעלולה להוביל לסחרור אלים ולהפרת הסדר הציבורי. לכן היה מוכן להבליג על ההתדרדרות בביטחון הכללי בדרכים. על כוחו העולה של אבו-גוש בתקופה זו ראו למשל: Finn to Hafiz Pasha, F.O. 195/369, enclosure in no. 32, dated Jerusalem 13.10.1853.
¹³ על התדרדרות המצב בתקופה זו ראו למשל: Finn to Redcliffe, F.O. 195/445, no. 1, dated 28.1.1854; Finn to Redcliffe, F.O. 195/445, no. 17 בדצמבר 1853 הוחזר חאפז לאיסטנבול והארץ נותרה למעשה למשך כארבעה חודשים ללא מושל בפועל, ראו: פין, *עתות סופה*, עמ' 244. בתקופה זו הגיע המצב בארץ לשפל המדרגה. על כך, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 2, dated Jerusalem 8.2.1854; מגפת אבעבועות שתקפה את ירושלים לא הועילה למצב. כמו כן, נראה שבתקופה זו הביטחון הדרכים התדרדר עד כדי כך שפין הורה בפעם הראשונה לנוסעים בריטים להימנע מלעזוב את ירושלים, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 5, dated Jerusalem 27.2.1854; בדוח זה מספר פין על מצב הביטחון המתדרדר בדרכים ומאשים את המושל בהתדרדרות הכללית. Finn to Clarendon, F.O. 195/369, consular no. 8, dated Jerusalem 26.4.1853. הוא מספר עוד שלאחר ששמעו שבכוונתו לנסוע לבירות פנו אליו פקידים שונים במנהל העות'מאני בבקשה שיעלה בפני הואלי סוגיות שונות שחאפז אינו מבין או שאינו זוכר. על חאפז, ראו גם: אליזבת פין, *זיכרונות*, עמ' 83, 99; פין, *עתות סופה*, עמ' 237-238.
¹⁴ יעקוב הגיע לירושלים ב-16 למרץ 1854. הוא היה בעל דרגת מושיר. ראו: פין, *עתות סופה*, עמ' 270.

האנשים ששירתו תחת קודמו והיו נגועים בשחיתות, הרחיק מהמועצה המנהלית כמה מדמויות המפתח בה שהיו אחראים להרבה מהתסיסה בשנים שלפני כן, ופעל באופן תקיף כנגד ראשי הסיעות ובעיקר מצטפא אבו-גוש ועבד אל-רחמן אל-עמר.¹⁵ למרות צעדים אלו, יעקוב, כמו קודמיו, ביקש לנצל את מעמדו לגריפת ממון וזאת, לעיתים קרובות, על ידי נטילת שוחד בעבור מינויים. מהלכים אלו הובילו לעיתים לחידוש ההתנגשויות בין סיעות ולהפרת הסדר הציבורי. כך, למשל, לאחר שבתמורה לשוחד גדול מינה יעקוב את עלי טוקאן למושל שכס במקום המושל התורכי הלא יעיל שהיה מוצב שם לפני כן, הגיבה הסיעה היריבה של עבד אל-האדי בגיוס של בדווים מעבר הירדן שהתנגשו עם תושבים מקומיים במחיר של אובדן חיים והרס רכוש.¹⁶ יעקוב, שהיה איש זקן עוד בהגיעו לירושלים, נפטר בעיר ב-20 לאוקטובר 1854.¹⁷

מיד עם מותו התלקחו מחדש ההתנגשויות הסיעתיות ברחבי הארץ. ליד חברון התנגשו כוחותיו של עבד אל-רחמן אל-עמר עם אלו של אחיו מחמד וזאת על שליטה בתפקידי המפתח באזור. בסביבות שכס התדרדר האזור כולו למצב כללי של מלחמה בין כפרים שונים וזאת כחלק מהסכסוך עתיק היומין בין סיעת טוקאן לזו של עבד אל-האדי, כאשר כל צד מגייס בדווים מעבר הירדן לעזרתו. מצב דומה שרר גם בסביבות ירושלים שם התנגשו הסיעות של אבו-גוש ועות'מאן אל-לחאם. אפילו הגעתו של מושל חדש לאזור, כאמל פאשה בפברואר 1855, ושליחה של באשי בזוק למוקדים העיקריים של הפרות הסדר, לא השקיטו את המצב כאשר השיחיים המרכזיים סירבו להופיע בירושלים לחקירת האירועים כפי שהתבקשו. רק איומים בכתב מהמושיך של בירות, וואמק פאשה, שנשלחו לכל השיחיים בארץ הצליחו להשיב באופן זמני את השקט המתוח על כנו.¹⁸

לא עבר זמן רב מהגעתו של כאמל לירושלים ומאבקי הכוח בין הסיעות על עמדות המפתח בנפות השונות במחוז התחדשו. המאבק העיקש ביותר התנהל סביב משרת *המתסלם* בין סיעת עבד אל-האדי לסיעת

¹⁵ על הפעולות של יעקוב פאשה ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 6, dated Jerusalem 17.4.1854; Finn to Redcliffe, F.O. 195/445, no. 23 (political no. 13, dated 7.7.1854 to Earl Clarendon attached), dated 7.7.1854. שלושת האפנדים מהמועצה שהיו אמורים להיות מגורשים לאיסטנבול היו: מחמד דרוויש אפנדי, הנקיב אל-אשראף מחמד עלי אפנדי וחליל עפפי. Finn to Redcliffe, F.O. 195/445, no. 26, dated Jerusalem 27.7.1854; על עבד אל-רחמן ראו: Finn to Clarendon, F.O. 78/1024, political no. 16, dated Jerusalem 27.7.1854.

¹⁶ ראו: political no. 13 לעיל. מצב זה הוביל לשליחת שתי פטיציות מטעם האוכלוסייה המוסלמית של העיר ומועצת הנכבדים של העיר לסולטאן על מנת לעשות משהו לסייע להם. כתוצאה מפחד מתגובת השלטונות המקומיים, פטיציות אלו הועברו דרך פין לשגריר באיסטנבול, סטרטפורד קנינג, שהעבירן לשער העליון. ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/445, no. 33, dated Jerusalem 8.9.1854.

¹⁷ ברישימת המושלים של ירושלים במאה ה-19, מציין אליאב שכהונתו של יעקוב פאשה הסתיימה בדצמבר 1854, ראו: אליאב, *בריטיניה וארץ ישראל*, עמ' 411. עם זאת, ב-25 לאוקטובר 1854 מדווח פין על מותו של יעקוב ב-20 לאותו החודש, ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/445, no. 37, dated Jerusalem 25.10.1854; כך גם בזיכרונותיו, ראו: פין, *בעתות סופה*, עמ' 326. ממותו ועד תחילת נובמבר 1855 לא מונה מושל חדש למחוז. ב-2 לנובמבר מונה רשיד פאשה מעכו למושל זמני, ראו: שם, עמ' 384-385. רק בפברואר 1855 הגיע מושל של קבע.

¹⁸ ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 1, dated Jerusalem 15.1.1855; Finn to Clarendon, F.O. 195/445, consular no. 2, dated Jerusalem 19.2.1855.

טוקאן. בהיותו אמון על איוש משרות אלו, כאמל, כמו רבים מקודמיו, עשה כסף רב ממאבקים אלו כאשר כל צד משחדו על מנת שיטיב עמו. לבסוף, בעקבות אינטריגות של סיעת עבד אל-האדי, מונה מושל תורכי לעיר שכס, אך נוכחותו של זה רק הגבירה את העוינות בין הסיעות. מצב מתוח זה בשכם נמשך עוד חודשים רבים עד שבשורה של אינטריגות ומשחקים פוליטיים בהם כספי שוחד רבים זרמו לכיסו של כאמל, מונה לבסוף מחמוד ביי עבד אל-האדי למושל בשכם במקום זה התורכי. למרות זאת, היה צורך במשלחת מיוחדת מבירות שהגיעה לשכם על מנת לכפות הסכמי שלום בין הצדדים שהשקיטו את האזור באופן זמני.¹⁹

בנוסף לכך, באזור חברון זיהה עבד אל-רחמן אל-עמר את חולשת השלטון בירושלים ויצא למרד גלוי במסגרתו גבה מיסים באופן עצמאי. על מנת להתמודד עמו היה צורך לשלוח כוחות של באשי בזוק בראשותו של מצטפא אגא באיראקדאר שהצליחו להדוף אותו רק באופן זמני. מצב זה באזור חברון נמשך גם בחודשים שלאחר מכן.²⁰ מאבקי סיעות נקודתיים יותר התרחשו גם באזור עכו שם התאגדה קואליציה של משפחות ערביות מקומיות כנגד המושל התורכי שהוצב שם, כמו גם באזור חיפה ובאזור שבין צפת לגבול הלבנון.²¹ חוסר יציבות זה נמשך לאורך כל כהונתו של כאמל פאשה במחוז בעיקר משום שניצל את מאבקי הסיעות לגריפת רווחים כספיים. לבסוף, במאי 1857, בתום תקופה ארוכה יחסית כמושל מחוז ירושלים, הוחלף כאמל במושל צעיר ונמרץ, סורייה פאשה.²² הגעתו של זה לירושלים פתחה עידן חדש בניהול המחוז.

ב. המושל, המג'לסים ומערכת המשפט

חלק גדול מחולשת הממשל המרכזי במחוז ירושלים נבע מהתמורות שהתרחשו לאחר הרסטורציה בתפיסה העות'מאנית בנוגע לשלטון בפרובינציות כתוצאה מה"טראומה" שיצר המאבק עם מחמד עלי. על מנת

¹⁹ על עניין זה, ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/445, no. 13, dated Jerusalem 27.4.1855; על האינטריגות שהובילו למינויו של מחמוד ביי, אינטריגות בהם היו מעורבים גם הצרפתים שתמכו בסיעת עבד אל-האדי כאפיק להגברת השפעתם באזור, ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, no. 5, dated Jerusalem 26.1.1856; Finn to Clarendon, F.O. 195/524, political no. 9, dated Jerusalem 21.2.1856; Finn to Clarendon, F.O. 195/524, political no. 10, dated Jerusalem 15.2.1856; על הקשר בין הצרפתים לכאמל פאשה, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/524, no. 54 political, dated Jerusalem 1.9.1856. במזכר זה טוען פין שהצרפתים שיחדו גם את חברי המג'לס-י אדארה של ירושלים על מנת להבטיח את האינטרסים שלהם. על המשלחת מבירות לשכם, ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, no. 35, dated Jerusalem 31.5.1856.

²⁰ על המצב בחברון, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/445, no. 17, dated Jerusalem 30.4.1855; Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 23; Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 16, dated Jerusalem 25.6.1855; Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 23; Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 16, dated Jerusalem 25.6.1855 – הנספחים המצורפים למזכר אחרון זה כוללים תיאורים מפורטים של מסע שערך כאמל פאשה עם חיילי נואם ותותחנים לחברון על מנת לדכא את המרידה שם. התיאורים סופקו על ידי תת הקונסול רוג'רס מחיפה שהתלווה למסע זה.

²¹ על המצב בחיפה, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 34, dated Saida 29.9.1855; על המצב באזור עכו, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 39, dated Jerusalem 27.10.1855; על המצב באזור צפת, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/445, political no. 50, dated Jerusalem 20.12.1855.

²² על תפקודו של כאמל פאשה, ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, no. 3, dated Jerusalem 31.1.1857; Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, no. 17, dated Jerusalem 14.3.1857.

למנוע שוב מצב בו מושלים פרובינציאליים יצברו די עוצמה על מנת לפתח שאיפות בדלניות, סמכויותיהם קוצצו במידה רבה. למדיניות זו היו מספר השלכות חשובות: בראש ובראשונה מושלים מחוזיים מונו לתקופות קצרות בלבד שלרוב לא עלו על שנה. תקופה קצרה זו לא נתנה בידם את השהות ללמוד את השטח ולבסס את מעמדם, ולכן נאלצו להישען במקום זאת על מוקדי כוח קיימים בדמות המועצות המקומיות ותקיפים שונים. כמו כן, על מנת למנוע מהמושלים לצבור עוצמה בוזרו סמכויותיהם ושתי המשענות השלטוניות העיקריות, השליטה על חיל המצב והשליטה על הקופה הראשית, הוצאו משליטתם. חיל המצב לא סר עוד למרותם אלא לזו של מפקדו (סרעסכר), שמצדו היה כפוף ישירות ובאופן בלעדי לפיקוד הצבאי הגבוה יותר בבירות. באותו האופן, גם הדפטרדאר (החשב הכללי והאחראי על ההכנסות), ששלט על תשלום המשכורות והיה אמון גם על אישורה של כל הוצאה, לא נדרש עוד לתת למושלים דין וחשבון אישי ודיווח במקום זאת ישירות למשרד האוצר באיסטנבול. למעשה, הסמכות השלטונית המשמעותית היחידה שנותרה בידי המושלים הייתה הזכות לאייש משרות שונות ברחבי המחוז כגון אלו של מושלי הערים וגובי המסים. סמכות זו נוצלה לעיתים קרובות על מנת לגרוף לכיסם סכומים גדולים של כספי שוחד שסיעות שונות היו מוכנות לשלם על מנת לזכות במשרות מכניסות אלו. לבסוף, המועצות המנהליות שהוקמו כאמור מחדש בתחילת שנות ה-40, זכו לסמכויות נרחבות ונתנו בידי מוקדי כוח מקומיים ואינטרסנטיים עוצמה רבה על חשבון זו של המושלים.²³

הצעדים שתוארו לעיל יצרו אמנם מצב בו הסיכוי לצמיחתו המחודשת של מושל עצמאי בפרובינציות צומצם למינימום, אך באותו האופן גם הקשו על המושלים המכהנים מלתפקד עד לכדי שיבוש אמיתי בפעילות הממשל המחוזי. על מנת לתקן מצב זה, צו סולטאני מה-28 בנובמבר 1852 השיב באופן חלקי למושלים את הסמכות על כל ענפי המנהל באזורים תחת שליטתם, ובכלל זאת גם על הענף הפיננסי ועל המועצות המנהליות שהוקמו אחרי 1839 ככלי לתיחום סמכויותיהם של המושלים. מבחינה זו חדל הדפטרדאר מלהוות שוט מעל צווארם ושב להיות פקיד כשאר הפקידים, והסמכות למנות ולהדיח חברים במועצות המנהליות הושבה לידי המושלים. למרות שצעדים אלו הקלו על יכולתם של המושלים לתפקד, חיל המצב לא הושב לשליטתם הישירה, והתקופות הקצרות להן מונו אילצו אותם להמשיך ולהישען על

²³ לדיון כללי אודות עליית כוחם של הנכבדים המקומיים בעקבות רפורמות המונימאט, ראו: Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", in Albert Hourani, Philip Khoury and Mary Wilson (eds.), *The Modern Middle East: a reader* (London, 1993), pp. 83-109; על ההשלכות של התחזקות הנכבדים באיאלתים של סוריה, ראו: מעוז, הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל, עמ' 87-89; על הגבלת כוחם של המושלים בפרובינציות בשנות ה-40, ראו: Stanford Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. II (Cambridge, 1976-1977), pp. 83-87; מעוז, הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל, עמ' 34-36; מחמד עוד עבד אל-עזיז, אל-אדאר אל-עת'מאנייה פי ולאית סוריה, 1964-1914 (קהיר, 1969), עמ' 90-91; ראו גם: אנגלהארדט, תורכיה והתנוימאט, כרך I, עמ' 105-110; Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire – The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton, N.J., 1980), pp. 180-181;

כוחן של המועצות. בנוסף לכך, כל מושל נמדד באופן נפרד ולכן סמכויות שונות ניתנו או נלקחו ממנו על פי יכולתו האישית וקשריו בשער העליון.²⁴

תמורות במערכת הפוליטית - המועצה המנהלית

מכל השינויים אותם ערכו העות'מאנים במנהל המחוזי עם תחילת תקופת התנוימאת, החשוב ביותר היה ללא ספק הקמתם של מועצות מנהליות, מג'לס-י אדארה, ברמת האיאלת, הסנג'ק והקדא. מועצות אלו אמורות היו להיות מאוישות בנציגים מקרב האוכלוסייה המקומית ולסייע בידי המושל בניהול המחוז. בפועל זכו מועצות אלו לסמכויות מנהליות ומשפטיות נרחבות על חשבון המושל ובתי הדין השרעי, והפכו למרכז עוצמה נוסף ברמה המחוזית. כך, בעוד שאחרי 1852 השיבו העות'מאנים למושלים הרבה מהשליטה על המנגנונים הממשלתיים שהייתה בידם לפני כן, המועצות המנהליות המשיכו ליהנות מסמכויות רבות בנפרד מכוחו של המושל.

הסמכויות להן זכתה המג'לס-י אדארה היו נרחבות, ביניהן האחריות על מנגנוני גביית המסים (דרך חכירה); פיקוח על גובי המסים; האחריות לקביעת גובה המכסים, פיקוח על הייצור, השיווק והתמחור של תוצרת חקלאית; פיקוח על רישומי קרקעות; ניהול פרויקטים אזרחיים, וניטור כניסתם של זרים למחוז. המג'לס-י אדארה השתתפה גם בגיוס ובהעסקה של כוחות לא סדירים (באשי בזוק) שנועדו להגן על הסדר הציבורי, וחבריה מונו לעתים לשמש גם כבוררים בסכסוכים סיעתיים מקומיים. בנוסף לכך, הייתה אמונה המועצה על אישור המינוי של פקידים זוטרים למוסדות השלטון במחוז, קביעת שיעור הפנסיה של הפקידות, ופיקוח על התפקוד של הפקידים הציבוריים. כמו כן, הייתה אמורה לסייע למושל בביצוע הרפורמות במחוז. בנוסף לתפקידים מנהליים אלו, הואצלו על המועצה גם סמכויות משפטיות רבות, הן בתחום האזרחי והן בתחום הפלילי. עומס זה של סמכויות הוביל לסרבול רב בתפקוד המועצה ולכן ב-1854 פוצלה המג'לס-י אדארה לשני גופים נפרדים: מג'לס-י אדארה שהייתה אמונה על מכלול התפקידים המנהליים ותפקדה גם כבית דין לעניינים מנהליים, ומג'לס-י תחקיק שהייתה אמונה על התפקידים השיפוטיים.²⁵

²⁴ מעוז, הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל, עמ' 36-38; על כוחו העולה של הסרעסכר ופירוט קצר על הנושאים בתפקיד עד 1860 ראו: שם, עמ' 39-43. על הפקידות במחוזות: שם, עמ' 60-69; על התיקונים לאחר 1852, ראו הערה 23 לעיל.

²⁵ על סמכויותיה ראו: מעוז, הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל, עמ' 93; אבו-מנה, "ירושלים בתקופת התנוימאת", עמ' 13; ראו גם: זיאד עבד אל-עזיז אל-מדני, מדינת אל-קדס וג'וארהא פי אוואח'ר אל-עהד אל-עת'מאני 1246-1336 ה' 1831-1918 מ' (עמאן, 2004), עמ' 29-31; בנוגע לתפקידים שמילאו חברי המועצה לעיתים בגישור בסכסוכים סיעתיים ניתן להזכיר, למשל, מקרה מ-1855 בו שלושה מחברי המועצה נשלחו לשכם על מנת לפשר בין הסיעות היריבות. ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/445, no. 13, dated Jerusalem 27.4.1855; על פיצול במג'לס-י אדארה ב-1854, ראו: מעוז, הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל, עמ' 95; הפיצול ברמה המחוזית נעשה במקביל לפיצול דומה במג'לס-י ואלא-י אחכאם-י עדליה באיסטנבול לשני גופים נפרדים: המועצה העליונה של התנוימאת (המג'לס-י עאלי-י תנוימאת) שהייתה אמורה להמשיך וליווה חוקים חדשים ותפקדה גם כבית דין עליון לעניינים

מבחינה מהותית, בניגוד ליואנים שהיו קיימים בערים המרכזיות בארץ ישראל לפני הכיבוש המצרי והמג'לס אל-שורא שהוקמו על ידי אבראהים פאשה, המועצה המנהלית, המג'לס-י אדארה, של מחוז ירושלים בתקופת התנוימאת לא הייתה גוף ייצוגי וישבו בה כמעט אך ורק נכבדים מוסלמים, בעיקר עלמא בכירים ובעלי קרקעות, מהעיר לבדה. למרות שב1849 צורפו שלושה נציגים נוצרים ונציג יהודי, אלו הורחקו ממרכזי הכוח האמיתיים והיו נעדרים השפעה כמעט לחלוטין.²⁶ החברים במועצה זכו במשרותיהם מתוקף השפעתם המקומית בעיר ובאזורי הספר, קשריהם בשער העליון, או בעזרת שוחד. כמו כן, למרות שהייתה כפופה בעיקרון למושל, שאחרי 1852 יכל גם לפטר את חבריה והיה אמון על ביצוע המלצותיה, לא יכול היה זה לעשות צעד כלשהו, מנהלי או משפטי, ללא אישורה שהתקבל בצורה של חוות דעת או המלצה (מזבטה). מצב זה נתן בידי המועצה עוצמה רבה ואפשר לחבריה לקדם את האינטרסים הפוליטיים, הסייעתיים והאישיים שלהם בגיבוי המושל, ולעיתים קרובות על חשבון האוכלוסייה שקבוצות רבות מתוכה לא זכו בה לייצוג. בסמכויות הנרחבות שהופקדו בידם עשו שימוש, בין היתר, על מנת לפטור את בני משפחותיהם משירות צבאי ומתשלום מסים, וחילקו ביניהם את זכויות האלתזאם. הם גם ניצלו לרעה את סמכותם לפקח על גביית מס הפרדה - מעין מס הכנסה- שפגע בעיקר בשכבות הנמוכות ובקהילות הלא מוסלמיות. המועצה עשתה גם שימוש בכוחה, ובתלותו של המושל בה, על מנת לשבש את אחת מהמטרות העיקריות של תנועת הרפורמה; קרי, שוויון בפני החוק לבני כל העדות.²⁷

חלק גדול מעוצמתה של המועצה נבע, כאמור, מהישענותם של המושלים עליה. אלו הגיעו לרוב לתקופות קצרות, לפעמים מספר בודד של חודשים, ללא ידיעת השפה הערבית וללא היכרות מוקדמת עם הארץ ותושביה.²⁸ בהיעדר קשר אמיתי עם הארץ, את התקופה הקצרה אותה בילו במחוז ניצלו לרוב לעשיית כסף על ידי נטילת שוחד. בשל היכרותם השטחית עם הארץ והאינטרסים הצרים שלהם, העדיפו המושלים לפעול דרך מועצת הנכבדים. בדרך זו הפכה המועצה לחוליה המקשרת בין הממשל העות'מאני לאוכלוסייה

אדמיניסטרטיביים (משפט מנהלי) והמועצה לתקנות משפטיות (המג'לס-י ואלא) שתפקדה כבית דין עליון לערעורים ולעיתים יזמה גם תחיקה שנגעה לתפקוד היום יומי של אגפי הממשל השונים. על הפיצול ברמה זו, ראו: Stanford Shaw, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876", *IJMES*, Vol. 1 (1970), pp. 63-64.²⁶ על היואנים והמג'לסים תחת השלטון המצרי, ראו למשל: הופמן, "המנהל של סוריה וארץ ישראל", עמ' 330-333; על ההשתתפות של מיעוטים במועצות במחוז ירושלים אחרי הרסטורציה, ראו: Benjamin Braude, *Councils and Community: Minorities and the Majlis in Tanzimat Jerusalem* (Princeton, 1989), pp. 651-660. למרות שגם בראודה מסכים שלנציגים הלא מוסלמים במועצה לא הייתה כל השפעה אמיתית, הוא מזכיר שעצם השתתפותם בגופים אלו היה כדי חידוש שלא יכל היה להתקיים ולו מספר שנים קודם לכן.

²⁷ אודות המועצות המנהליות, ראו: Moshe Ma'oz, "Syrian Urban Politics in the Tanzimat period Between 1840 and 1860", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. XXIX (1966), pp. 277-301; ראו גם: Elizabeth Thompson, "Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 25 (1993), pp. 457-475. על המועצה המנהלית בירושלים בשנות ה-40 של המאה ה-19, ראו: אבו-מנה, "ירושלים בתקופת התנוימאת", עמ' 11-13.
²⁸ בין 1840 ל1860 שירתו במחוז ירושלים 11 מושלים.

המקומית, ובעד שירותיה אלו גבתה עמלות.²⁹ קשר זה בין המועצה למושל עולה, למשל, מתיאורו של דר' ברנרד נוימן שישב בירושלים לאורך מרבית שנות ה-50. כך הוא כותב:

"תיקון חדש באדמיניסטרציה הטורקית הוא יסוד המג'ליס, מעצה שמתפקדה ליעץ בעניני הנהלת העיר והארץ. המועצה מורכבת משמונה חברים בני מעמד האזרחים, מהם ארבעה מוסלמים, שלושה נוצרים ויהודי אחד ועליהם נוספים מספר חברים בתוקף משרתם. בין האחרונים נמצא המופתי, הקאצי, מנהל המסגד הגדול, וכשעומדות שאלות על הפרק גם הקיימקם או מפקד הצבא. בראש המועצה יושב הפחה ובהעדרו המופתי או הקאצי. החברים האזרחיים מבין המוסלמים נקבעים מקרב התושבים הנכבדים על פי גורל. החברים הנוצרים נבחרים על ידי המנזרים והחבר היהודי על ידי החכם באשי, ראש-הרבנים. פעמיים בשבוע מתכנס המג'ליס לשיבה מלאה וארבע פעמים מתכנס הועד הפועל שלו. לשם עריכת חקירה מסוימת מתמנים שני חברים, שבמקרה זה מקבלים שכר-בטלה של 30 פיאסטרים ליום. על ידי מינוי המועצה נעשה צעד חשוב לקראת מידה מסוימת של שלטון עצמי, אילו רק ניתן לאזרח להשמיע בגלוי את דעתו; אולם עם זה, שסבל דיכוי מדיני ממושך עדיין חסר בגרות פוליטית והאפנדים הערביים, 'אדוני-העיר', חסרים סגולות אזרחיות, ולפיכך אין למג'ליס השפעה גדולה על הממשלה. אמנם להלכה אין הפחה עושה דבר בלא הסכמתה של המועצה, אך למעשה מושל הוא בעצמו ומשיג את אישורה של המועצה מחוסרת האומץ והצייתנית".³⁰

יש לסייג מעט תיאור זה שכן נראה שלא אחת הקשר בין המועצה למושל היה מאוזן יותר וחברי המועצה, בעיקר אלו המוסלמים, ניצלו את הסמכויות שניתנו בידם על מנת לקדם אינטרסים אישיים וסיעתיים. מצב זה בא לידי ביטוי בעיקר בתקופת כהונתם של מושלים חלשים יותר. בהקשר זה ניתן, למשל, להביא את דבריו של פיין בנושא המועצה בתקופתו של אדהם פאשה שניהן מיולי 1849 לאוקטובר 1851. כך הוא כותב:

"הוד מעלתו אדהם פאשה הנו אדם השואף לעשות טוב והנו נעים מאד בהליכותיו, אך הוא בדיוק הכלי אותו המועצה המושחתת שמחה לקבל כפאשה, עד כדי כך שהם שומרים את הארץ שקטה בעבורו. הם ממשיכים לספק לממשלתו חזות חיצונית של הצלחה במטרה להותירו כאן. אני מתכבד לדווח שהמחוז הזה אינו נשלט על ידי הפאשה, אלא על ידי אוליגרכיה של אפנדים המתירים לו לדעת הרבה או מעט לפי ראות עיניהם והחולקים ביניהם את הסכומים הגדולים המושגים לאחרונה משוחד

...".³¹

²⁹ על היחסים בין המועצה למושל, ראו: מעוז, "פוליטיקה אורבאנית בסוריה", עמ' 287-292.
³⁰ ראו: ברנרד נוימן, עיר-הקודש ויושבי-בה, תורגם על ידי בן-ציון גת (ירושלים, 1949), עמ' י"ט-כ. הציטוט על פי התרגום במקור של בן-ציון גת.
³¹ Finn to Canning, F.O. 195/292, no. 18, dated Jerusalem 26.11.1850, pp. 725-726

"אוליגרכיה של אפנדים" זו הגיעה לשיאה, כפי שכבר הוזכר, בתקופתו של חאפז פאשה שכהן תקופה ארוכה יחסית מנובמבר 1851 לינואר 1854. מושל זה, שהיה אדם מבוגר, שאף לשמור ככל שניתן על השקט גם במחיר של התעלמות מקלקולים שונים. בתקופתו הגיעה עוצמתה של המועצה המנהלית בירושלים לשיא חדש. מצב זה עולה באופן ציורי וברור מפטיציה שנשלחה מטעם שורה ארוכה של נכבדים מירושלים למושיר של איאלת בירות, וואמק פאשה. אלו הונעו אמנם לפעולה לאחר שמצאו עצמם מחוץ למעגלי ההשפעה של המועצה, אך למרות זאת המסמך חושף פרטים רבים אודות דרך התנהלותה בתקופה זו. לפי הפטיציה חברי המועצה ניצלו את מעמדם לסחיטת כספים מהפונים אליהם בתמורה לתיווך מול המושל בפתרון סכסוכים וחלוקת משרות. לטענת העותרים המועצה הרוויחה מסכסוכים בין משפחות שונות שכן שני הצדדים שילמו לחבריה על מנת לייצגם מול השלטונות. הפטיציה חושפת גם את היקף השחיתות בקרב אנשי המושל, החל מנטילת שוחד בעבור יישום הוראות מבירות, וכלה במכירת משרות בכסף וגבייה לא חוקית של מיסים.³²

חלק מהטענות שהועלו בפטיציה גובו גם על ידי פין שמיקד את הביקורת שלו במועצה המנהלית בה תלה הרבה מהתחלואים במחוז באותה התקופה. במסמך ארוך אותו הקדיש למועצה זו פרט את הבעייתיות הקשורה בגוף זה כפי שהתנהל בשנות ה-40 וה-50. ראשית, העלה את הטענה שאותם האנשים יושבים במועצה כבר שנים רבות, ולמעט התוספת של שלושה נוצרים ויהודי אחד לגוף זה ב-1849, הרי שלא חל שינוי בהרכבה מאז הרסטורציה. יותר מכך, על מנת לשמר את מעמדם וליצור מארג משותף של אינטרסים, התחתנו משפחות הנכבדים המיוצגות במועצה זו לתוך זו. על פי תיאורו של פין, פעלה המועצה כאוליגרכיה כאשר כל אחד מהנכבדים היושבים בה זכה לפטרונות על אזור אחר במחוז וגבה כספים על ייצוג האינטרסים של התושבים בו. תשלום זה ניתן בכסף, תוצרת חקלאית, או נדל"ן, ונוסף למתנות שנהוג היה לתת לנכבדים בחגים המרכזיים. המיעוטים הדתיים, היהודים והנוצרים מהכתות השונות מקרב הנתונים העות'מאנים, מתוארים כ"מכרות זהב" בעבור המועצה שכן היו חייבים להיסמך עליה לייצוג האינטרסים שלהם מול השלטונות. טענה נוספת שהעלה הייתה שהמועצה דאגה להתעלם מפשעים ואף ממקרי רצח בעד שוחד. בנוסף לכך, עמד פין גם על ההשפעה של המועצה על הניהול השוטף של המחוז בשל היסמכות המושלים עליה. כך הוא כותב:

³² פטיציה ארוכה זו מכילה פרטים רבים ומדוקדקים אודות סוגיות ספציפיות רבות הנמצאות מעבר להיקפו של המחקר הנוכחי. לדוגמא, הסכסוך בין מצטפא אבו-גוש לעות'מאן אל-להאם על השליטה בעין כרם. סכסוך שלובה על ידי מועצת הנכבדים והוביל לשפיכות דמים רבה ולהרס כפרים בסביבות ירושלים. על מקרה זה ומקרים רבים אחרים, ראו את הפטיציה המלאה כנספח ב: Finn to Redcliffe, F.O. 195/369, no. 37, dated Jerusalem 3.11.1853; פטיציה זו, בהבדלים קלים, מופיעה גם ביומני הקונסוליה, ראו: פין, *עמות סופה*, עמ' 238-241.

"תוצאה נוספת הנה שבשל הידע האינטימי שלהם בנוגע לסוגים מסוימים של פרטים אודות הארץ הם זוכים להשפעה ששום מושל שזה עתה הגיע יכול לזכות בה ואף מושל אינו שווה בה די זמן על מנת ללמוד את הארץ כך שלא יזדקק להם. העסקים של המושל מנוהלים באופן הכי טוב בעבורו על ידי הותרת המועצה כפי שהיא . . . בארץ זו מקור חשוב להכנסות של האפנדים הנו ההנצחה של סכסוכים אזוריים וסיעתיים – בשמות העתיקים של קייס וימן עדיין נעשה לעיתים שימוש על מנת לעורר התנגשויות וזאת על מנת להביא לכך שהמנהיגים יובאו לירושלים לכאורה על מנת לעמוד למשפט, אך בפועל על מנת לשחד את המועצה. דרך נוספת להשגת הכנסה הנה המינוי של חברים זוטרים (חסרי חשיבות) מקרב משפחות שיחיים עתיקות על מנת לשלוט על חלקיק מהמחוז – בעד מינויים מעין אלו הם זוכים בשוחד ובמקרה של מרידה בקרב האוכלוסייה הכפרית נפתח ערוץ נוסף של הכנסה . . .".³³

שני מסמכים אלו, הפטיציה והדוח של פין, מעניינים ביותר שכן הם מספקים זווית נוספת על התחלואים בארץ בשנות ה-40 וה-50 ותולים אותם בשיטת המנהל שנתנה כוח רב בידי גוף מצומצם של אנשים בעלי אינטרסים אישיים. המסמכים נכתבו דווקא בתקופתו של חאפז פאשה שכן אז, בעיקר בשל החלל השלטוני הקריטי שנוצר, יכלו הנכבדים במועצה למקסם את העוצמה שניתנה בידיהם ולייצר מקורות רבים של הכנסה על ידי ליבוי ההתנגשויות האזוריות והסיעתיות שפרצו בעקבות היעדר ממשל מרכזי חזק שיכל למונעם.

המצב שתואר לעיל נמשך, במידה כזו או אחרת, כפי שתואר בתחילת הפרק הנוכחי, עד סוף שנות ה-50. עם זאת, הוא לא יכול היה להימשך לאורך זמן ואכן בעקבות הקריאה ב*מ'ט-י הומאיון* של 1856 לארגון מחדש של המועצות, החל הממשל המרכזי לטפל ביתר שאת במנהל בפרובינציות. תהליך זה הואף מאד בשנות ה-60 כאשר לאחר התקנת הקוד הפלילי וחוקי הקרקעות החדשים ב-1858, הוחל גם בניסוי מקיף של שינוי שיטת הממשל במחוזות, ניסוי שהגיע להבשלה עם התקנת חוק ה*לאיתים* ב-1864. עם הגעתו של סורייא פאשה לירושלים בקיץ של 1857 ותחילת הטיפול היסודי בסיעות המקומיות, החל תהליך זה להיות מיושם גם במחוז ירושלים, כפי שסיקר ביתר הרחבה בהמשך.

תמורות במערכת המשפטית

מעבר לתמורות ברמה הפוליטית והמנהלית, ננקטו גם מספר צעדים שנועדו לערוך רפורמה בדרך בה התנהלה המערכת המשפטית עד אותה העת. כמו בעניין המועצות, הבסיס לרפורמה זו הוצב גם הוא ב*מ'ט-י*

³³ לדוח כולו, ראו: 1853.8.11 Jerusalem, F.O. 195/369, no. 26, dated; Finn to Redcliffe, F.O. 195/369, no. 26, dated Jerusalem 11.8.1853; הציטוט בעמ' 452-453.

שריף של 1839 שהבטיח, בין היתר, משפט פומבי הוגן לכל נאשם, אסר על הטלת עונשי מוות או מאסרי עולם ללא אישור, וביטל את ההתערבות השרירותית של גורמים חיצוניים בזכויות התושבים. כמו כן, הוחל בתהליך בעטיו צומצם מרחב הפעולה של בתי הדין השרעיים לעיסוק בדיני אישות ורכוש בלבד, ותחומים אזרחיים רבים הועברו לטיפולן של המועצות המנהליות שהשתתפו להקמתן הוצבה באותה העת.³⁴ באותו האופן צומצמו גם הסמכויות המשפטיות הנרחבות של המושלים בעניינים פליליים. המושל חדל להיות השופט והמוציא לפועל היחיד במקרים פליליים כראש המג'לס אל-מזאלם ונאלץ לחלוק את סמכויותיו עם המועצה המנהלית. בנוסף לכך, ובהתאם להוראות בצו של 1839, גם סמכויות הענישה של המושל הוגבלו מאד, וכל פסק דין שקרא לעונש מאסר ממושך, וואו עונש גופני, היה זקוק לאישור דרגים גבוהים יותר. צעדים אלו קיבלו חיזוק נוסף בח'ט-י הומאיון של 1856 שחזר על מחויבות הרשויות העות'מאניות למתן דין צדק לכל הנתינים באופן שווה, ואישר הטלת מגבלות על יכולתו של המושל להטיל עונשי מוות וסוגים שונים של עינויים. מערך זה של רפורמות מבניות גובה על ידי קוד פלילי חדש שפורסם לראשונה ב-1840 ועבר הרחבות ותיקונים ב-1851 ושוב ב-1858.³⁵

לצעדים אלו ולהחלטות כוחו של המושל הייתה השפעה חיובית על הזכויות המשפטיות וזכויות האדם של האוכלוסייה. לפני תקופה זו לתושבים הפשוטים, בעיקר לאיכרים, לא היה כל מזר משפטי לחוסר הצדק ולשלטון השרירותי של המושל ובעלי תפקידים אחרים בשלטון המקומי, שהיו גם השופטים וגם המוציאים לפועל. גם בתי המשפט השרעיים שעסקו בכל תחומי החוק, לא יכלו לספק פתרונות מאחר והיו תלויים בממשל המקומי המושחת על מנת לבצע את פסיקותיהם. כמו כן, בהיעדר קודים משפטיים מחייבים וברורים, ערב התנזימאת חל כבר בלבול כללי בכל הנוגע לנוהל המשפטי וכל קאדי פעל, פחות או יותר, לפי

³⁴ על כך ראו, למשל: עבד אל-עזיז אל-מדני, *העיר ירושלים וסביבותיה*, עמ' 68-70; Akiba Jun, "From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period", in Colin Imber and Keiko Kiyotaki (eds.) *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*. Vol. I. (London: Tauris, 2005), pp. 43-60; Akiba Jun, "A New School for Qadis: Education of the Sharia Judges in the Late Ottoman Empire", *Turcica: Revue d'Etudes Turques*, no. 35 (2003), pp. 125-163

³⁵ על ניהול מקרים פליליים באימפריה לפני התנזימאת, ראו: Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford, 1973); Şerif Gözübüyük and Suna Kili (eds.), *Türk Anayasa* (1973); לנוסח בתורכית של הח'ט-י שריף והח'ט-י הומאיון, ראו: *Metinleri* (Ankara, 1957), pp. 3-12; לנוסח באנגלית של הצווים, ראו: הורביץ, *המזה"ת וצפון אפריקה*, עמ' 269-271 (ח'ט-י שריף), עמ' 315-318 (ח'ט-י הומאיון); על הח'ט-י שריף עצמו, ראו למשל: אנגלהארדט, *תורכיה והתנזימאת*, כרך I, עמ' 35-37; Hifzi Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", in *Tanzimat: Yüzüncü yıldönümü münasebetile* (Istanbul, Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, Vol. 1940), pp. 173-175; 173-203 (1994), pp. 34; מעוז, *הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל*, עמ' 154-155; על הח'ט-י הומאיון ותוצאותיו, ראו: דיוויסון, *רפורמה באימפריה העות'מאנית*, עמ' 52-80; אנגלהארדט, *תורכיה והתנזימאת*, כרך II, עמ' 139-141; על הקוד הפלילי, ראו: ולדת, "חקיקה", עמ' 176-180; ראו גם: Ömer Turan, "Legal Adjustments of the Tanzimat and 'Mecelle'", *Études Balkaniques*, Vol. 35 (1999), pp. 215-216; John Strachey Bucknill and Haig Apisoghom Utidjian, *The Imperial Ottoman Penal Code* (Nicosia, Cyprus), pp. ix-xvi; כל התיקונים לחוק עד סוף התקופה העות'מאנית; על התפתחות הקוד הפלילי, ראו: Ahmet Akgündüz, "1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'î İrtikâb Kanunnamesi", *Bellekten*, Vol. 153-173 (1987), no. 199, pp. 51; מאמר זה כולל מסמכים רבים הנוגעים לקוד הפלילי של 1858, כמו גם את החוק למניעת שחיתות מ-1854.

ראות עיניו, ולא אחת תוך שיקולים זרים של קידום אינטרסים אישיים ושוחד. עם זאת, הרפורמה בתחום המשפט לא הטיבה עם כל תושבי הארץ באופן אחיד, ונראה שהייתה זו בעיקר האוכלוסייה העירונית שנהנתה ממנה. לרשותה של זו עמדו כעת מספר רב יותר של ערכאות משפטיות אליהן היה ניתן לפנות, עונשי מוות לא בוצעו ללא אישור הסולטאן, ועונשים גופניים ועינויים כמעט ונעלמו.³⁶ בניגוד לאלה, לאוכלוסייה הכפרית, ובעיקר לבדווים שלא זכו לייצוג במועצות המנהליות והיו מרוחקים ממרכזי השלטון, הייתה פחות נגישות למוסדות המשפטיים החדשים ולרוב העדיפו לנהל את ענייניהם בעצמם לפי החוקים המסורתיים. למעשה, מיעטו אלו לפנות לבתי המשפט הממסדיים ולרוב הובאו אליהם, לעיתים תוך קשיים רבים, כנאשמים בפשעים שונים, ובעיקר בשוד דרכים והפרות סדר.³⁷ כך מתארת, למשל, אליזבת פין את ההתייחסות של הפלאחים במחוז ירושלים לחוק ולמשפט:

"השיח' שולט באנשיו בעזרת קוד של חוקים מסורתיים לא כתובים, חלקם לקוחים מאלו שבקוראן, הנקראים 'חוקי מחמד' (שריעת מחמד). אך ישנם כללים מקומיים ומיוחדים רבים. בין אלו המעניין ביותר הנו קוד הפלאחים בדרום ארץ ישראל המורכב מחוקים מסורתיים, שנקרא *חריעת-חליל* – 'החוק של אברהם'... קוד זה יש להפריד מהשריעת *מחמדיה* ('החוק של מחמד'), שתמיד מיושם בבתי הדין בערים הגדולות. הכפריים תמיד מעדיפים את החוק של אברהם על זה של הקוראן, והוא מיושם על ידי השיח' והזקנים (*אמתאדיה*). הם מביטים עליו כקדוש במיוחד, ואפילו בעירות הוא זוכה להערכה כה רבה עד שהקאדי או בתי הדין שהוקמו מתוקף *חגנימאת* של הסולטאן לעולם לא יערערו באופן ישיר על פסק דין שניתן על ידי הזקנים מקרב הכפריים על פי החוק של אברהם...".³⁸

יש לציין שהתמורות שהביאו עמן רפורמות *חגנימאת* למערכת החוק והמשפט במחוז ירושלים היו הדרגתיות, ובשלב הראשון שנמשך עד סוף שנות ה-50, מרבית ההתקדמות הוגבלה לתחום הליכי החקירה והענישה. בתקופה זו, כפי שיתברר בהמשך, מערכת המשפט עצמה המשיכה להתנהל בשרירותיות, ומשפטים נוהלו ללא הליך מסודר ולעיתים קרובות תוך הפליה של אוכלוסיות מסוימות.³⁹ לעומת זאת,

³⁶ מעוז, *הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל*, עמ' 153-157.

³⁷ שם, עמ' 157; על בתי הדין בקרב הבדווים בארץ ישראל, ראו: Omar El-Barghuthi Efendi, "Judicial Courts among the Beduin of Palestine", *The Journal of the Palestine Oriental Society*, Vol. 2 (1922), pp. 34-65; בפרקים הבאים יתוארו מספר מקרים בהם היו מעורבים פלאחים ו/או בדווים.

³⁸ ציטוט זה הנו חלק מתיאור רחב יותר של המנהגים המשפטיים בקרב הפלאחים במחוז ירושלים. לציטוט לעיל ולתיאור בשלמותו, ראו: Elizabeth Anne Finn McCaul, *Palestine Peasantry – Notes on their Clans, Warfare, Religion and Laws* (London, Circa 1923), pp. 20-24.

³⁹ ב-1855, למשל, נרצח צעיר מירושלים בשם עבדאללה גריה ממשפחת נכבדים מוכרת ליד כפר בשליטתו של אבו-סמחאן. הרצח בוצע כנראה על רקע כבוד המשפחה. שלושה ימים לאחר המקרה עבדול לטיף סמחאן ואדם נוסף שהבינו שהדעה הרווחת רואה בהם אשמים החליטו להסגיר עצמם לרשויות. עם זאת, כאשר נכנסו לעיר הם הותקפו על ידי משפחת גריה ועבדול לטיף ספג אבן גדולה בראשו והוא נפטר לאחר ששכב שמונה ימים מחוסר הכרה. הרשויות לא הגיבו כלל לאירועים אלו. ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 78/1120, no. 12, dated Jerusalem 27.4.1855; לסקירה מצוינת של התמורות שחלו בתקופה זו בהליכי חקירה, ענישה, כמו גם השינויים בתפיסת

בתחום הליכי החקירה והענישה חלו תמורות משמעותיות ושוב לא ניתן היה לחלץ הודאות בעינויים, והמושל ובתי הדין נמנעו מלהטיל עונשים חמורים, ובעיקר עונשים גופניים, ללא אישור של דרגים גבוהים יותר. במחוז ירושלים אושרה לאורך כל שנות ה-40 וה-50 רק הוצאה להורג אחת ביוני 1848 של שודד שרצח לא פחות מ-14 אנשים לפני שנתפס והודה באשמה.⁴⁰ בנוסף לכך, נראה שאמצעים גופניים, כגון הצלפות, בהם נעשה שימוש נרחב בכל רחבי האימפריה, ובכלל זאת בירושלים, הן כדרך להוצאת הודאות בעת חקירה והן כצעד של ענישה, בוטלו עד סוף שנות ה-40. בכותבו בסוף 1850 התייחס פין לפער זה בין התמורות בתחום ההוצאה לפועל לבין ההתקדמות הכללית של רפורמות התניימאות. כך הוא כותב:

"בנוגע לנוהג של עונשים גופניים, אין זה ממקומי להתדיין בנוגע ליתרונותיו לאחר שהוד מעלתו הסולטאן כבר פסק בעניין וממשלת הוד מעלתה סמכה ידה על פסיקה זו, אך אומר שסוג זה של ענישה נפוץ בכל רחבי הארץ למעט ירושלים ושזה הנוכחי הנו הפאשה הראשון בירושלים שלא עושה באמצעי זה שימוש – איני זוכר שהודיעו לי בעת כלשהי אודות ביטולו. המילים תניימאות אל-חוריה נמצאות בפי כולם, אך המסמכים עצמם אינם מוכרים. הפאשה הקודם של ירושלים אמר לי שאין בידיו מסמכים מעין אלו ובעצמי אני מודע אך ורק לכינוי שניתן להם לעיל. זאת למרות שמוסלמים מזכירים לי לעיתים קרובות שהם נחתמו על ידי שגרירים אירופאים".⁴¹

בתחום זה השתפר המצב עוד יותר במהלך השנים הבאות ומ-1852, בעקבות חוק העונשין של 1840 ו-1851 והוראות מהשער העליון, הוגבלה מאד יכולתם של המושלים לעשות שימוש במלקות (bastinado) בעת חקירות.⁴²

בניגוד לתחום של הליכי חקירה וענישה, התמורות במערכת המשפט עצמה היו איטיות יותר ולא זו בלבד שחלק מהעיוותים שאפיינו את המערכת טרם הרפורמות המשיכו להתקיים, המוסדות החדשים שהוקמו יצרו עיוותים חדשים שלא היו קיימים לפני כן. בתחום האזרחי בתי הדין השרעיים הופשטו אמנם מחלק מתחומי השיפוט המסורתיים שלהם, אך הם לא עברו רפורמה פנימית והמשיכו להתנהל באותו האופן

Ruth Miller, *Legislating Authority: Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey* (New York, 2005), pp. 25-52

⁴⁰ המוצא להורג היה מצרי שב-1847 שדד ורצח שני איכרים בדרך שבין יפו לירושלים. את הגמל והטובין ששדד ניסה למכור ברמלה ועזה שם זוהו והוא נעצר. בחקירתו הודה ברציחתם של לא פחות מ-12 אנשים נוספים. ההוצאה להורג אושרה על ידי הסולטאן מאחר והחשוד הודה באשמה. המוציא להורג, שהיה נטול ניסיון, הצליח במשימתו רק לאחר 12 מכות. הגופה עצמה נותרה ברחוב במשך יומיים. על כך ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 21, dated Jerusalem 22.6.1848; בספטמבר 1852 ענה שוב פין לשאלתה של משרד החוץ ודיווח שלמעט ההוצאה להורג ב-1848 במחוזות של צידון, עכו וירושלים, לא התרחשו כל הוצאות להורג נוספות על ידי

הרשויות: Finn to Rose, F.O. 195/369, no. 4, dated Jerusalem 3.9.1852
Finn to Canning, F.O. 195/292, no. 17, dated Jerusalem 20.11.1850⁴¹

⁴² על כך, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/369, consular no. 8, dated Jerusalem 26.4.1853

שאפיין אותם לפני כן. כמו בעבר הקאדיס לא קיבלו משכורת מסודרת והתפרנסו במקום זאת מגביית שכר טרחה מהזוכים במשפטים ומהנפקת מסמכים כגון פסקי דין (מעלאם), תעודות נישואין וכו'. שיטה זו עודדה את הקאדיס למכור את החלטותיהם למרבים במחיר על מנת להבטיח את רווחתם הכלכלית.⁴³ מצב זה השפיע על חלקים גדולים באוכלוסייה שכן בהיעדר קוד אזרחי מסודר עד שלהי שנות ה-70, נותרו בתי דין אלו הסמכות הבלעדית בכל הקשור לדיני אישות, כמו גם תחומים אזרחיים שונים כגון חוזים, פיצויים וכו'. עם זאת, ההתנהלות של בתי הדין השרעיים הייתה מוכרת והחברה המסורתית פיתחה במהלך המאות מנגנונים שונים להתמודד עמה.⁴⁴

בעייתית יותר הייתה ההתנהלות של הגופים המשפטיים החדשים ברשות המועצה המנהלית, המג'לס-אדארה, במתכונתה כפי שאורגנה מתחילת שנות ה-40 בעקבות רפורמות התנזימאט. לגופים אלו הואצלו אותן סמכויות בתחום האזרחי שנלקחו מבתי הדין השרעיים, בעיקר בכל הקשור לדיני רכוש, מיסוי וקרקעות, כמו גם הסמכויות בתחום הפלילי שנלקחו מהמושל. מועצה זו שחברה שירתו במוסדות המשפטיים החדשים הורכבה מעלמא ונכבדים מקומיים שייצגו אינטרסים סיעתיים ואישיים צרים מאד והיו לעיתים קרובות נגועים בשחיתות.⁴⁵ כפי שזכר לפני כן, האופי המגמתי של המועצה, וההפליה שחלה במוסדותיה לעיתים קרובות כנגד הקהילות הלא מוסלמיות (לפחות בתפיסה האירופאית), השפיעו רבות על הקשרים בין הקונסולים לבין רשויות החוק והמשפט העות'מאניות בשנות ה-40 וה-50.

בתחום האזרחי, בעוד בתי הדין השרעיים נותרו בעקבות הרפורמה לעסוק בעיקר בדיני אישות, הואצלה על המועצה הסמכות לטפל בכל ההיבטים המשפטיים שנגעו לסוגיות המנהליות שהיו תחת אחריותה. בתפקידה זה ישבה מספר פעמים בשבוע כבית דין לכל דבר, כאשר לאחר 1852 פסקי הדין שהנפיקה היו

⁴³ לשם המחשה בלבד, במקרה שאירע ב-1856 בו הרג כומר אנגליקני, האב לייד, קבצן מוסלמי בשכם, סירב הקאדי לספק עותק של פסק הדין (מעלאם) שניתן במחכמה לפני שישולמו לו 1000 פיאסטרים בתמורתו, סכום אותו משפחות הקורבן לא הייתה יכולה לשלם. ראו: השרעיים במחוז ירושלים בשנות ה-40 וה-50 של המאה ה-19, ראו: מעוז, *הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל*, עמ' 156; על המעמד של הקאדי והמחכמה במסורת המשפטית העות'מאנית, ראו: גרבר, *מדינה, חברה וחוק באסלאם*, עמ' 78-58; ⁴⁴ בין מנגנונים אלו ניתן להזכיר הליכים של פשרה (צלח ומצלחה). הליך זה נבע מהעובדה שבמערכת המשפטית העות'מאנית, והמוסלמית בכלל, גם צד שהצהיר על עצמו כחף מפשע היה נכון לשלם את כופר הדם (זיית) על מנת להגיע לפשרה בין היתר מחשש מעדות שקר עמה החוק האסלאמי אינו בנוי להתמודד. על כך, ראו, למשל: הייד, *מחקרים*, עמ' 247-250; ראו גם: שאכט, *מבוא לחוק אסלאמי*, עמ' 148; הסדרים אלו נרשמו ברשומות בית הדין האסלאמי ונערכו, במידה ושני הצדדים הסכימו לכך, גם במקרים בהם היו מעורבים זרים כפי שעולה פעמים רבות מהמקרים שייסקרו מאוחר יותר. הליך מקובל נוסף, שגם הוא בא לידי ביטוי במקרים שיתוארו בהמשך (סעיף 42 הייחודי לקפיטולציות הבריטיות של 1675 הציג למעשה נוהל מעין זה), הנו נוהג של גישור/בוררות (תחכים) לפיו המקרה נבחן על ידי וועדת בדיקה או וועדת בוררות. וועדה זו נבחרה על ידי הצדדים המעורבים, או על ידי הרשויות. לרוב חוות הדעת של וועדות אלו הומרו לפסקי דין על ידי הקאדי ויושמו על ידי רשויות האכיפה. על תפקיד הקאדי כמגשר ראו: שאכט, *מבוא לחוק אסלאמי*, עמ' 24-25; ⁴⁵ בנושאים אלו ראו גם בספרו של בוג'ץ': Boğaç Ergene A, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu* (Leiden, 2003) Roderic Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", in W. Polk and R. L. Chambers (eds.), *Beginning of Modernization in the Middle East* (Chicago, 1968), pp. 98

זקוקים לאישור המושל שהיה אמון גם על הוצאתם לפועל. מ-1854 ופיצול המועצה, שימש הגוף השיפוטי, *המג'לס-י תחקיק*, כערכאה משפטית ראשונה ברמת *הסנג'ק* (*בדאית מחכמסי*) כאשר ערעורים או תיקים מורכבים הועברו למועצה ברמת *האיאלת*, *המג'לס-י כביר* או *המג'לס-י איאלת*.⁴⁶

בנוסף לסמכויותיה בתחום המנהלי והאזרחי, למועצה היו גם סמכויות מוגבלות בתחום הפלילי. מבחינה זו, בעוד שלפני הקמתן היו למושל סמכויות חקירה, שפיטה וענישה נרחבות בכל הקשור לטיפול בפשעים, הרי שהרפורמות קיצצו מאד בסמכויות אלו שחלקן הועברו למועצה. עם זאת, בעוד הספרות עוסקת בעיקר בתחום המנהלי, הרי שבכל הנוגע להתנהלות המערכת במקרים פליליים הנסתר רב על הגלוי.⁴⁷ בהקשר זה, ניתוח המקרים בהם היו מעורבים נתינים בריטים ושנדונו בערכאות העות'מאניות במחוז ירושלים, מספק פרטים אודות ההליך הפלילי שהיה נהוג במחוז בשנות ה-40 וה-50.

על סמך מקרים אלו ניתן לומר, באופן כללי, שעד 1854 והפיצול במועצה המנהלית, מקרים פליליים בירושלים נשמעו על ידי גוף שהורכב מהמושל, *הקאדי*, *המופתי* וחברים במועצה. לאחר פיצול המועצה ב-1854 ועד הקמת מערך בתי הדין *הנזאמיים* במחוז החל ב-1868, היו אלה חברים בגוף השיפוטי, *המג'לס-י תחקיק*, שטיפלו במקרים פליליים. גופים אלו היוו ערכאה ראשונה ברמת *הסנג'ק*, כאשר ערעורים או תיקים מורכבים הועברו לבית הדין ברמת *האיאלת* ולעיתים ישירות *למג'לס-י אחכאם-י עדליה* באיסטנבול. מערכת זו פעלה במקביל למערכת הערכאות השרעיות. כפילות זו הובילה, לעיתים, למה שניתן לכנות "משפט-כפול", בו העניין הפלילי המהותי נבחן מול *המג'לס*, אך העניין "האזרחי"; קרי, פיצויים בגין פגיעה בגוף, נדון בבית הדין השרעי. דבר זה נבע מכך שהכלים המשפטיים שניתנו בידי *המג'לס* ים; קרי, הקודים הפליליים שהותקנו ב-1840 וב-1851, היו חלקיים מאד ועסקו בעיקר בעבירות נגד המדינה כגון סירוב לשלם מיסים, מעילה בכספי ציבור והתנגדות למעצר. הקודים לא הרחיבו בכל הקשור לעבירות פליליות שטופלו *בשריעה* למעט מתן האפשרות לבתי הדין להטיל, בנוסף לכופר הדם, עונש מאסר של 15 שנים עם עבודות פרך על אלו שהורשעו ברצח בכוונה תחילה.⁴⁸ חשוב לציין שלמרות שבשל היעדר חלופה

⁴⁶ על הסמכויות המשפטיות של המועצה המנהלית, ראו: מעוז, *הרפורמות העות'מאניות בסוריה וארץ ישראל*, עמ' 94.
⁴⁷ מעוז בספרו המקיף אודות המנהל בסוריה וארץ ישראל אינו מרחיב על העניין מעבר לכך שב-1854 הועברו הסמכויות לטיפול במקרים משפטיים למג'לס-י תחקיק כפי שהוזכר לפני כן. גם שאר המקורות העוסקים ברפורמות בכלל ובמנהל המחוזי בפרט אינם מספקים כל מידע אודות התחומים עליהם היה גוף זה אמון וההליכים בו. אבו-מנה במחקרו אודות הנכבדים בירושלים כותב כך על המידע הקיים אודות המועצות: "איננו יודעים כיצד תפקדה המועצה המנהלית החדשה של ירושלים. אין כל רשומות זמינות מדיוניה הרלוונטיות לתקופה תחת דיון כאן, אם כלל היו קיימות אי פעם", ראו: אבו-מנה, "ירושלים בתקופת התנזימאט", עמ' 14; גם חיים גרבר במאמר על מחוז ירושלים בתקופת התנזימאט מציין שאין בנמצא מסמכים בנוגע לתפקוד של הגופים המשפטיים החדשים שהוקמו, ראו: Haim Gerber, "A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem", in David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period* (Jerusalem, 1986), pp. 38-39.

⁴⁸ ראו: תרכיה, *גזאא קאנונאמסי* (איסטנבול, 1256 ה' [1840]); להעתק של חוק זה, ראו: Ahmet Lütfi, *Osmanlı Adalet* (איסטנבול, 1979), pp. 122-138; קובץ זה כולל גם את החוק של 1851, ראו: שם, עמ' 139-160.

שימשה *השריעה* כבסיס החוקי לדיונים במקרים פליליים במג'לסים, נוהלי המשפט בהם היו שונים מבתי הדין השרעיים בשני אופנים חשובים: ראשית, גופים אלו קיבלו, באופן עקרוני, עדויות של לא מוסלמים כנגד מוסלמים; ושנית, נעשה בהם שימוש בתצהירים כתובים ולא רק בעדויות בעל-פה.⁴⁹

מעבר לדוגמאות שתובאנה בהמשך, שתי דוגמאות מעניינות לפעילות של המג'לס-י *תחקיק* ביושבה כבית דין פלילי השתמרו בסג'ל של ירושלים. דוגמאות אלו ממחישות את הליכי המשפט שהיו נהוגים במקרים אלו בשנות ה-40 וה-50. במקרה הראשון מנובמבר 1857, תבע יהודי ובן חסות של בריטניה את בנו הקטין של יהודי אחר על כך שגרם נזק גופני לבנו, קטין גם הוא, לאחר שבעקבות קטטה על סיגריה גרם לו לעיוורון בעין אחת. המקרה נדון בפני המג'לס-י *תחקיק* ברשות המושל ובנוכחות המופתי. מאחר והתובע היה בן חסות בריטי נכח בדיון גם מוסא טנוס, הדרגומן של הקונסוליה.⁵⁰ מאחר ולבית הדין לא עמדו פתרונות מעבר לאמור בשריעה לפגיעות בגוף מלבד רצח בכוונה תחילה, הרי שהוא נדרש, למעשה, לקבוע את אחריותו של הנאשם לפגיעה. זאת על מנת לאפשר לתובע לזכות בפיצוי כספי על פי השריעה, חצי מכופר הדם במקרה זה, או 5000 דרהם כסף.⁵¹ עם זאת, אביו של הנער שעמד כנאשם הכחיש את החשדות וטען שעינו של הנער השני נפגעה כתוצאה מכך שעישן סיגריה מהולה בחומר נפץ. בהיעדר קוד מסודר של סדרי משפט בתקופה זו, חבות ההוכחה התבססה על השריעה. מאחר והתובע לא יכל, כנראה, להמציא ראיות קבילות על פי השריעה לגרסתו, תביעתו נפסלה.⁵²

המקרה השני שאירע בספטמבר 1858, זמן קצר לפני כניסתו לתוקף של קוד העונשין החדש, מתאר היטב את מערכת ה"משפט-הכפול" שהוזכרה לעיל. במקרה זה הגיעה אישה יהודיה ובת חסות בריטית מרודוס לבית הדין השרעי על מנת לזכות בכופר הדם בגין רצח בעלה. הנאשם הכחיש את החשדות נגדו בבית הדין השרעי, אך האישה טענה שהוא כבר הודה במעשה בפני "הדיואן אל-תחקיק" בפני עדים ונמצא אשם. עם זאת, נקבע שלא היה זה רצח בכוונה תחילה. לאור זאת ביקש הקאדי מהאישה להמציא עדים אלו וכך עשתה. בעקבות כך פסק לטובתה בית הדין השרעי את כופר הדם בסך 10,000 דרהם כסף. ממקרה זה עולה שהייתה זו המג'לס-י *תחקיק* שדנה במקרה ראשונה ומצאה את החשוד כאשם. מאחר ונקבע שלא רצח את

⁴⁹ נושא קבלת עדות מלא מוסלמים כנגד מוסלמים במג'לסים ידון בהמשך. לחוסר הקבילות של תצהירים או מסמכים בבתי הדין השרעיים במקרים פליליים, ראו: שאכט, *מבוא לחוק אסלאמי*, עמ' 198; המקרים בפרק 6 ממחישים עניינים אלו.

⁵⁰ לפרטי מקרה זה, ראו: אמנון כהן (עורך), *יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית*. המאה התשע-עשרה. בהשתתפות אלישבע בן-שמעון פיקאלי ואייל ג'יניאו (ירושלים, 2003), תעודה מס' 72, עמ' 153. אמנון כהן ועמיתיו מציינים שמקרה זה נדון בבית הדין השרעי, אך נראה שלא כך הדבר כפי שעולה מהטקסט עצמו המציין שהמקרה נשמע בפני "מושב בית הדין המכונס בנוכחות כבודכם [המושל], בנוכחות כבוד המופתי אפנדי בעל המעלה וכבוד חברי המועצה הנכבדים...". הרכב זה תואם להרכב המג'לס-י *תחקיק* ביושבה כבית דין פלילי.

⁵¹ ראו: אימבר, *אבו-סועוד*, עמ' 239; שאכט, *מבוא לחוק אסלאמי*, עמ' 181-182.

⁵² ההתבססות על חבות ההוכחה כפי שנקבעה בשריעה גם במקרים שנשמעו בפני המג'לס-י *תחקיק* עולה גם בשני מקרי החקר שיבחנו בפרק 7.

הקורבן בכוונה תחילה נמנע מבית הדין להטיל עליו מאסר עם עבודות פרך כקבוע בקוד הפלילי. מאחר ולא עמדו לרשות המג'לס-י תחקיק תרופות אחרות, נדרש בית הדין השרעי לספק אותן על פי השריעה.⁵³

⁵³ לפרטי מקרה זה, ראו: כהן, **יהודים בבית המשפט המוסלמי**, תעודה מס' 82, עמ' 164-165; הליך דומה עולה גם ממקרי החקר שיבחנו בהמשך.

[פרק 5]

הקונסוליה הבריטית בירושלים – היבטים פוליטיים ומשפטיים

א. האינטרסים הבריטים בארץ ישראל במאה ה-19 והקמת הקונסוליה הבריטית בירושלים

הנסיבות שהובילו כבר ב-1836 להחלטה הסופית על הקמתה של קונסוליה בריטית בירושלים כרוכות באופן ישיר בתמורות שחלו במדיניות של בריטניה כלפי האימפריה העות'מאנית בשנות ה-30, כפי שתואר בתחילת הפרק השלישי. ההכרה בשאיפותיה הפוליטיות והטריטוריאלייות של רוסיה באירופה ובאימפריה העות'מאנית הובילה את הממשל הבריטי ברשותו של שר החוץ פלמרסטון לאמץ גישה אנטי רוסית הולכת וגוברת. גישה זו הולידה מדיניות שראתה בחוסנה הצבאי והכלכלי ובשמירה על שלמותה הטריטוריאלית של האימפריה אינטרס בריטי ראשון במעלה. מדיניות זו עמדה למבחן עת מחמד עלי, בחסות צרפתית ועידוד רוסי, חידש את מאמציו לקרוע את מצרים וסוריה, ובכלל זאת גם את ארץ ישראל, מהאימפריה. הפעם, בניגוד לעמדתה האדישה במקרה של מלחמת העצמאות היוונית ומהלכיו של מחמד עלי בתחילת שנות ה-30, אירועים שהובילו להתחזקות העמדה הרוסית אל מול האימפריה תוך סיכון אינטרסים בריטים חיוניים, יצאה ממשלת בריטניה למאבק דיפלומטי בסופו הצליחה ליישם את מדיניותה ולבלום את השאיפות הרוסיות והצרפתיות. בעיצומה של מלחמה דיפלומטית קרה זו הוחלט על הקמת קונסוליה בריטית בירושלים.

הרקע להקמת הקונסוליה

ההצעות הראשונות להקמת תחנה קונסולארית בריטית בירושלים עלו מתוך המסד המיסיונרי האוונגליסטי עוד בשנות ה-20 של המאה ה-19. מיסיונרים אלו שפעלו במסגרת החברה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים (*The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*), האמינו שנציג קונסולארי בריטי יוכל לסייע בידם למסד את פעילותם בארץ ישראל למען ניצור היהודים, פעילות שעד אז נשאה אופי בלתי רשמי וארעי.¹ הצעות אלו נפלו על אוזניים ערלות בממשל הבריטי שבאותה העת טרם גיבש מדיניות אקטיבית כלפי האימפריה העות'מאנית ובהעדר הצדקה מסחרית לכך כלל לא דן בהן ברצינות.²

¹ החברה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים הוקמה ב-1809 על מנת לקדם את הנצרות הפרוטסטנטית בקרב היהודים כחלק מתפיסות אוונגליסטיות. הם החלו לפעול באופן קבוע בארץ ישראל ב-1833 וברשותם היה גם בית חולים שהוקם ב-1844 ועוד מספר מוסדות צדקה. על החברה, ראו: W.T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews from 1809 to 1908* (London, 1908).

² על הזניחות הכלכלית של ארץ ישראל בעבור הבריטים, ראו: פרק 3, הערה מס' 26. על ההצעות הראשונות להקמת תחנה קונסולארית בירושלים, ראו: מרדכי אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים (1838-1914)", *מתוך* יהושוע שוורץ, זוהר עמר ואירית זיפר (עורכים), *ירושלים וארץ ישראל* (תל אביב, 2000), עמ' 199-200.

בעוד מקבלי ההחלטות בבריטניה מביטים באדישות על הנעשה באימפריה, החלו רוסיה ובמידה פחותה גם צרפת, לחזק את מעמדן באימפריה העות'מאנית. ארץ ישראל על מיקומה האסטרטגי החשוב בין סוריה למצרים על הדרך היבשתית המרכזית להודו וההימצאות בה של קהילות אורתודוקסיות וקתוליות גדולות, היוותה את אחד מהמוקדים לפעילות זו. העניין של שתי מעצמות אלו בארץ ישראל התחדד עוד יותר לאור מהלכיו של מחמד עלי ששלט באזור והקים בירושלים מחנה צבאי גדול. לבסוף, הסכם הונכיאר-איסכלסי שנחתם בין רוסיה לסולטאן ב-1833 בעקבות מהלכיו של מחמד עלי ואיים ישירות על אינטרסים בריטים חיוניים, העיר באחת את הממשלה בלונדון והוביל לשינוי מדיניות מקיף כלפי האימפריה העות'מאנית. על רקע זה, כאשר ב-1834 עלתה שוב הצעה להקמת קונסוליה בריטית בירושלים והפעם מתוך השירות הקונסולארי, היא נדונה בכובד ראש.

הראשון מבין אנשי השירות הקונסולארי שהעלה בנובמבר 1834 את ההצעה להקמת קונסוליה בירושלים היה הקונסול הבריטי הכללי בדמשק, ג'ון ויליאם פארן (John William Farren). זה ביקר בעיר והתרשם שמיקומה האסטרטגי, כמו גם ההימצאות בה של מספר הולך וגדל של עולים לרגל ונוסעים בריטים מחייב הצבה במקום של נציג בריטי קבוע. הצעה זו אמנם לא התקבלה בשלב זה כתוצאה משילוב של פוליטיקה פנים משרדית וחוסר בשלות מדינית של משרד החוץ הבריטי, אך היא לא בוטלה כלאחר יד ודיון בעניין נמשך. כאשר עלתה ההצעה שוב ב-1836 על ידי הקונסול הכללי בבירות, ניבן מור (Niven Moore), שהפעם בנוסף לסיבות שסיפק פארן ציין גם את הפעילות הרוסית והצרפתית בקרב האורתודוקסים והקתולים, הכיר שר החוץ פלמרסטון בחשיבות העניין ונענה בחיוב.³ כך, בסוף 1836 החל משרד החוץ בהכנות להקמתה של קונסוליה בירושלים. עם זאת, הקושי למצוא מועמד מתאים לעמוד בראש הקונסוליה עיכב מאד את הקמתה. רק ב-19 לספטמבר 1838, ולאחר שהתגברו על הקשיים לזכות בפרמאן מתאים מהסולטאן, מונה ויליאם טאנר יאנג, סוחר בריטי שפעל גם בארץ ישראל, לכהן ככת-קונסול בירושלים במשכורת שנתית של 300 ליש"ט ורישיון לעסוק במסחר.⁴

³ על הצעות אלו ראו: M. Vereté, "Why was a British Consulate established in Jerusalem?", *The English Historical Review*, Vol. LXXXV (1970), pp. 319-325; Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914: Church and Politics in the Near East* (Oxford, 1969) אלכס כרמל, "פעילותה של רוסיה בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", *מתוך* אלי שאלתיאל (עורך), *פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש* (ירושלים, תשמ"א [1981], עמ' 81-116; על התפתחות האינטרסים הצרפתיים באימפריה העות'מאנית במחצית הראשונה של המאה ה-19, ראו: Vernon John Puryear, *France and the Levant: From the Bourbon Restoration to the Peace of Kutiah* (Hamden, CT, 1968) על פועלה של צרפת בארץ ישראל, ראו: René Neuville, *Heurs et Malheurs des Consuls de France à Jérusalem aux XVII, XVIII, et XIX siècles*, in 2 volumes (Jerusalem, 1948) אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 200; על הקשיים להשיג פרמאן מהסולטאן, ראו: ורטה, "מדוע הוקמה קונסוליה בריטית בירושלים?", עמ' 339.

ההחלטה הסופית על הקמת הקונסוליה התקבלה כתוצאה ממספר גורמים הקשורים זה לזה. ראשית, למרות שפלמרסטון, שחזר למשרד החוץ ב-1835, הוטרד גם מפעילותה של צרפת בקרב הקתולים, היו אלה הידיעות אודות פעילותה של רוסיה בקרב האורתודוקסים באימפריה העות'מאנית בכלל ובארץ ישראל בפרט שחידדה בעיניו את הצורך בנציג בריטי קבוע בירושלים. למשרד החוץ זרמו ידיעות אודות הקמת תחנות קונסולאריות רוסיות חדשות במקומות שונים באימפריה, כולל בחלב שם לבריטים היו אינטרסים רבים, ואודות פעילותם של נוסעים רוסים, חלקם קציני צבא גבוהים, באזורים תחת שליטתו של מחמד עלי. ידיעות אלו היו לצנינים באוזניו לאור המדיניות האנטי רוסית המובהקת שניהל, ושכחלק ממנה פעל לחדש ולהרחיב את רשת הקונסוליות הבריטיות הן באירופה והן באימפריה העות'מאנית.⁵

צורך זה בהרחבת המעורבות הבריטית באזור התחדדה מאד במחצית השנייה של שנות ה-30 עם הרחבת צעדיו של מחמד עלי להפיכת סוריה ומצרים, ובכלל זאת גם ארץ ישראל, לממלכה עצמאית. פלמרסטון היה משוכנע שישות מעין זו תהפוך לבת חסות רוסית וזאת בעיקר לאחר שב-1835 חידשו הרוסים את הקשרים שלהם עם מחמד עלי לאחר שנתיים של נתק. הפיכתן של סוריה ומצרים לישות עצמאית תחת חסות רוסית הייתה עלולה להוות איום ממשי על האימפריה העות'מאנית ששלמותה הטריטוריאלית הפכה עד אז לנדבך מרכזי במדיניות החוץ הבריטית. ירושלים הייתה אידיאלית מבחינה זו להקמת קונסוליה לפיקוח על הנעשה בהיותה העיר המרכזית ביותר באזור ספר המדבר בה ישב חיל מצב מצרי גדול.⁶

בנוסף לשיקולים לעיל, שתי סיבות נוספות עמדו מאחורי ההחלטה על הקמת הקונסוליה בירושלים. ראשית, ההחלטה הונעה גם מתוך גישה לפיה מינוי של קונסול פוליטי בריטי במקום מסוים באימפריה העות'מאנית מהווה איתות למעצמות האחרות שלבריטניה יש אינטרס במקום זה עליו בכוונתה להיאבק במידת הצורך. ולבסוף, עם התחייה בעניין האירופאי בארץ ישראל והפיכתה לנגישה יותר לזרים תחת השלטון המצרי, הפכה ארץ ישראל בכלל וירושלים בפרט, ליעד אותו פקדו מספר הולך וגדל של מיסיונרים, עולים לרגל ונוסעים בריטים. למרות שבפני עצמה סיבה זו לא היה בה די על מנת להצדיק הקמת תחנה קונסולארית קבועה, הרי שהימצאותם של אלו בעיר סיפקה לבריטים את העילה לפנות לשער העליון,

⁵ לסיכום טוב אודות ההתפתחות של המדיניות הבריטית כלפי האימפריה תחת פלמרסטון, ראו: קלייטון, *בריטניה והשאלה המזרחית*, עמ' 69-73

⁶ ורטה, "מדוע הוקמה קונסוליה בריטית בירושלים?", עמ' 329-330.

שבוודאי לא ראה בעין יפה את העמקת האחיזה האירופאית באימפריה, בבקשה להנפיק *בראת* למינויו של תת-קונסול בה.⁷

תולדות הקונסוליה עד 1878

בהוראות הראשוניות ליאנג עוד טרם הגיע לירושלים בפברואר 1839, נקבע שתחום השיפוט של תת הקונסוליה ישתרע, באופן כללי, על כל "ארץ ישראל" כולל צידון. בכך היה יאנג אחראי למעשה על אזור שכלל את כל מחוז (סנג'ק) ירושלים כולל העיר חברון וסביבותיה, את מחוז עכו עד העיר צידון ואזור הר שכם, כולל העיר שכם עצמה שהייתה חלק ממחוז בלקא-שכם. כחלק מאזור שיפוט זה היה יאנג אחראי גם על כל התחנות הקונסולאריות המסחריות לאורך החוף מיפו ועד צידון, כולל עכו וחיפה.⁸ כל עוד אזור זה נשלט על ידי מחמד עלי, נותר יאנג כפוף לקונסול הכללי באלכסנדריה, אך עם הכיבוש המחודש של סוריה על ידי העות'מאנים ב-1840, הועברה תת הקונסוליה בירושלים לאחריותו של הקונסול הכללי בבירות.

סיום המאבק עם מחמד עלי והפיכתה מחדש של ארץ ישראל בכלל וירושלים בפרט לחלק מהאימפריה חידד את תמהיל הגורמים הייחודי שהפך אזור זה לחלק חשוב מהמאבק הבין מעצמתי סביב השאלה המזרחית והגביר את העניין והפעילות האירופאית בו. על רקע זה קודם יאנג ב-1841 למעמד של קונסול עצמאי שנותר כפוף לבירות רק באופן פורמאלי והורשה לדווח ישירות לשגרירות באיסטנבול ולמשרד החוץ בלונדון.⁹ מצב זה נותר על כנו עד שנות ה-60, אז כחלק מהרפורמות בחלוקה המנהלית של האימפריה העלו העות'מאנים דרישה להתאים את תחומי השיפוט של הקונסוליות השונות לחלוקה המנהלית שהונהגה על ידם. מסיבה זו בנובמבר 1863 הועברה האחריות על מחוז עכו, כולל על תת הקונסוליה בחיפה, לאחריות הקונסוליה בבירות, ואילו תחום השיפוט של הקונסוליה בירושלים הצטמצם למחוז (מתצרפלק) ירושלים בלבד שחלש גם על עיר הנמל יפו, מצב שנותר על כנו עד סגירת הקונסוליה ב-1914.¹⁰

⁷ לפירוט של סיבות אלו, ראו: ורט, "מדוע הוקמה קונסוליה בריטית בירושלים?", עמ' 339-330. על הסיבות להקמת הקונסוליה ראו גם: מרדכי טננבוים, "הקונסוליה הבריטית בירושלים, 1858-1890", *קתדרה*, כרך 5 (אוקטובר 1977 [תשל"ח]), עמ' 86-83. מאמר זה מכיל טעויות ואי דיוקים רבים בפרטים ולכן יש להיזהר בשימוש בו.

⁸ לתחום השיפוט, ראו: Campbell to Young, F.O. 78/368, enclosure to no. 3, dated Cairo 21.11.1838; לסיכום קצר של תולדות התחנות הקונסולאריות ביפו, עכו וחיפה, ראו: Mordechai Eliav, *Britain and the Holy Land 1838-1914 – Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem* (Jerusalem, 1997), pp. 91-99. בעוד שתת הקונסוליה ביפו התקיימה באופן רצוף לאורך כל המאה ה-19 מהקמתה ב-1834, הרי שאלו בעכו ובחיפה התקיימו רק לסירוגין; למרות שאליאב אינו עומד על כך בסקירתו, יש לציין שב-1854 הוצבו סוכנים בריטיים גם בשכם, רמלה ועזה. אלו היו סוחרים מקומיים שתפקדו רק לסירוגין, לא זכו למשכורת וייצגו את האינטרס הבריטי רק ככל שהיטיב עמם, ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/445, no. 9, dated Jerusalem 4.3.1854.

⁹ ראו: אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 205; ראו גם: A. L. Tibawi, *A Modern History of Syria Including Lebanon and Palestine* (London, 1969), p. 58.

¹⁰ על תחום השיפוט של הקונסוליה, ראו: אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 201; ראו גם: אליאב, *בריטניה וארץ ישראל*, עמ' 94-95; להודעה אודות תחום השיפוט החדש של הקונסוליה החל בנובמבר 1863, ראו: Moore to Russell, F.O. 78/1775, dated Jerusalem 13.11.1863.

הקונסוליה בירושלים הייתה בראש ובראשונה סוכנות פוליטית ומשפטית והתחום המסחרי בה היה משני. עד 1863 וצמצום אזור השיפוט של הקונסוליה למחוז ירושלים לבדו, הרי שמרבית הפעילות המסחרית התרכזה בערי הנמל יפו, חיפה ועכו. אלו היו אמנם תחת אחריותו הכללית של הקונסול בירושלים שהעביר מידי פעם דוחות מסחריים כלליים בנוגע אליהם, אך נוהלו בפועל על ידי סוכנים קונסולאריים מסחריים שהוצבו במקום.¹¹ מעיון בהתכתבות בין תחנות קונסולאריות אלה לירושלים עולה שפניות לקונסול בירושלים נעשו בעיקר בעניינים בעלי אופי פוליטי או משפטי, כאשר סוגיות מסחריות שוטפות טופלו לרוב במקום. פניות בנושאי מסחר נעשו לרוב רק כאשר עניינים מסחריים הסתבכו והפכו לסכסוכים משפטיים בעלי גוון פוליטי או פלילי.¹²

כפי שכבר הוזכר, ירושלים עצמה לא הייתה מוקד מסחרי בעל חשיבות, כפי שמעיד, למשל, הרופא היהודי ברנרד נוימן, שישב בה במשך 15 שנים בשנות ה-50 וה-60. כך הוא כותב:

“המסחר בירושלים פעוט ואינו יכול לפרוח במצבה הנוכחי של העיר ובתנאים השולטים בארץ. ירושלים הרים סביב לה ומרוחקת היא מדרכי התחבורה הגדולות – דרך המסחר מקהיר לדמשק עוברת ברמלה, המרוחקת מרחק של 8 שעות, בערך, מירושלים – והיא מנותקת מן העולם על ידי הירדן, חסר הגשרים וים המלח, הנמצא רק במרחק שעות מספר ממנה במזרח, על ידי מדבריות בדרום ועל ידי שבילים הרריים צרים בצפון. מצב זה מונע כל משא ומתן מסחרי. אף התנאים הכלליים בארץ בלתי נוחים למסחר ולעיתים משמשים מכשול רציני על דרכו. יש להזכיר בייחוד את רמת חייהם הפרימיטיבית של תושבי הארץ והסתפקותם במועט, שגורמות לצמצום בתצרוכת

¹¹ לדוגמה לדוחות מעין אלו, האחד מתקופתו של פין והשני מזו של מור, ראו: “Returns of the British trade at the ports of Caiffa and Acre”, F.O. 195/369, separate, 2 enclosures, dated Jerusalem 1.1.1853 קונסול קבוע לחיפה שהיקפי המסחר הבריטי בה גדלו בהדרגה במהלך המאה ה-19. הצעה זו התקבלה ועוזרו של פין תומס אדוארד רוג'רס (Edward Rogers) התמנה לתפקיד זה אותו מילא עד 1861; “Annual Consular report on trade, navigation, etc’ at the port of Jaffa for the year 1862”, F.O. 78/1768, dated Jaffa 27.1.1863

¹² באפריל 1844 מדווח, למשל, יאנג ישירות לשגריר באיסטנבול אודות תקרית פשוטה יחסית שהפכה למאבק בין מעצמתי על יוקרה והשפעה. המקרה שדווח ליאנג על ידי נציגו הקונסולארי ביפו, ג'וסיפה (יוסוף) מודבאק (Guiseppe Mudbak), נגע לסכסוך פשוט על סכום קטן של כסף. סכסוך זעום זה היה עובר לסדר היום ללא כל דיווח מיוחד לאיסטנבול אלמלא הפך למאבק על יוקרה והשפעה על הצרפתים התערבו וסחבו לדיון אודות צדקת הטענות הבריטיות את כל נציגי המעצמות בעיר. בדיווחו לקנינג מקדיש יאנג שורות ארוכות על מנת להצדיק את פנייתו ולהלין על ההתערבות הצרפתית הצינית לקידום האינטרסים שלהם על פני אלו הבריטים. על המקרה, ראו: Young to Canning, F.O. 195/210, no. 14, dated Jerusalem 2.4.1844 (לפי דיווח זה נראה שבאוקטובר 1843 נשלחה חבילה קונסולארית שהכילה מכתבים וכסף מהנציגים המסחריים של יאנג בברית (Black & Co.) בסירה ליפו. בהגיעה התגלה שהחבילה קרועה ושיתכן ונלקחו ממנה דברים. מודבאק, הסוכן הקונסולארי הבריטי ביפו, סירב לקבל לידי את החבילה עד שתכולתה תיבדק בנוכחות עדים. על כך הגיב בעל הסירה שאין צורך בכך ושהוא יהיה ערב לכל חוסר שיתגלה. בעקבות כך נסגר הקרע עם חותם בריטי רשמי ונשלח לירושלים. עם פתיחתה שם בנוכחות שני אנשים נוספים מלבד יאנג, התגלה ש-219 פיאסטרים חסרים. יאנג תבע דרך נציגו את הכסף שהתקבל רק לאחר התערבות המושל העות'מאני של ירושלים); במקרה נוסף 1860 סכסוך מסחרי פשוט ביפו הפך לתקיפה פיזית על גופו של הנציג הבריטי שם, ג'ייקוב אסד חייט (Jacob Assad Kayat), ודיווח בהול ללא פחות מאשר שר החוץ, לורד ראסל, ראו: Kayat to Finn to Russell, F.O. 78/1537, no. 20, dated Jerusalem 23.5.1860; Finn to Russell, F.O. 78/1537, dated Jaffa 22.5.1860; במקרה נוסף שזכה לתהודה רבה, ודווח הן לשגריר באיסטנבול והן לשר החוץ, ביקשו העות'מאנים להטיל, בניגוד לקפיטולציות ובכוח, מס בשם מאל עאנא על הסוכנים הקונסולאריים בעזה כתחליף לל'ראג'. מתוך ההתכתבות הענפה בעניין זה בין עזה לירושלים לאיסטנבול וללונדון, ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, consular no. 32, dated Jerusalem 7.11.1856; Finn to Clarendon, F.O. 195/524, no. 75, dated Jerusalem 11.12.1856; מקרה זה יסקר ביתר הרחבה בהמשך.

ועל ידי כך מגבילות את המסחר עד למינימום; יתר על כן, חוסר הביטחון בדרכי הארץ ודלותם של אמצעי התחבורה גורמים לקשיים ולעיכובים בנסיעה ובהעברת סחורות ובלמים את המסחר".¹³

בהיעדר הצדקה מסחרית להקמת הקונסוליה, הרי שהפונקציות העיקריות של הקונסולים, כפי שגם עולה מההוראות הכלליות שקיבל יאנג טרם הגיעו לירושלים, היו בעיקר בתחום הפוליטי והמשפטי.¹⁴ בצד הפוליטי אמורים היו הקונסולים למלא מספר תפקידים שהיו קשורים זה לזה. ראשית, היה עליהם לשמור על קשרים עם הרשויות המקומיות כולל המושל ואנשי מפתח אחרים כגון הקאדי, המופתי, ראשי הקהילות הדתיות הגדולות, נכבדים חשובים ושיחיים בדווים בעלי השפעה. קשרים אלו היו חשובים שכן הקונסולים של המעצמות השונות נאבקו בינם לבין עצמם על מנת לשפר את עמדת מדינותיהם אל מול הרשויות העות'מאניות. על מנת למקסם את האינטרסים שלהם נשענו הקונסולים הבריטים במגעים אלו בעיקר על השפעתה הרבה של בריטניה בשער העליון.¹⁵ בנוסף לכך, כחלק ממאבקי הכוחות הבין-מעצמיים היה על הקונסולים להיות בקשר, לפקח ולדווח על הפעילויות של המעצמות האירופאיות האחרות שפעלו בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט, פעילות שהיוותה את אחת מהסיבות המרכזיות להקמתה של הקונסוליה מלכתחילה.¹⁶ לבסוף, תפקדו הקונסולים גם כמקור מידע חשוב והיה עליהם לספק באופן סדיר דיווחים על המצב בארץ כולל דיווחים אודות ביצוע הרפורמות. דיווחים אלו כללו פירוט אודות נושאים רבים כולל הרכב האוכלוסייה, נושאים מסחריים, המצב בדרכים, רמת התברואה, המצב הפוליטי, תפקוד הממשל

¹³ ראו: נוימן, עיר-הקודש ויושבי-בה, עמ' ט"ו.

¹⁴ לתאור של גיימס פין אודות מגוון המשימות שהוטלו על הקונסולים, ראו: James Finn, *Stirring Times or Records from*

Jerusalem Consular Chronicles of 1853 to 1856, Vol. 2 (London, 1878), pp. 400-401

¹⁵ מבין מאות הדיווחים אודות מגעים אלו עם הרשויות העות'מאניות, להלן מספר דוגמאות מעניינות במיוחד: באוגוסט 1844 מדווח יאנג על כך שהקאדי של יפו, סלאחה אפנדי, בא לבקרו ביולי וטען שהודח מתפקידו לאחר 14 שנות שירות מאחר והעביר מספר פסיקות לטובת נתינים בריטים. למרות שיאנג לא קיבל טענות אלו במלואן וטען שהסיבה המיידית להדחתו הייתה אינטריגות פנימיות, הוא פנה לקאדי של ירושלים על מנת להביע את מורת רוחו על צעד זה, ראו: Young to Canning, F.O. 195/210, no. 27, dated Jerusalem 27.8.1844; בספטמבר 1854 מדווח פין שהתושבים המוסלמים של חברון ביקשו ממנו להעביר שתי פטיציות לסולטאן. החותמים על עצומות אלו טענו שפנו לפין מאחר שאילו היו מגישים אותן לפאשה על מנת שיעבירן לסולטאן, הרי שלא זו בלבד שלא היו מגיעות, אלא הרשויות המקומיות היו נוקמות בכותבים, ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/445, no. 33, dated Jerusalem 8.9.1854; בנובמבר 1859 מדווח פין שמושל ירושלים, סוריאי פאשה, הזמין אותו לראיון על מנת לשטוח בפניו את הצעדים שנקט הממשל ברשותו על מנת לדכא את כוחם של תקיפים מקומיים ולהשיב את השליטה לידיים עות'מאניות, ראו: Finn to Russell, F.O. 195/604, political no. 21, dated Jerusalem 17.11.1859; באפריל 1869 פנה מור לקונסול הכללי בבירות, ג'ורג' אלדרידג' (George Eldridge), על מנת שישתף פעולה עם רשויות החוק העות'מאניות בעיר אליהן הועבר הטיפול בשוד של נוסעים בריטים מחוץ לחומות ירושלים לאחר שהחשודים יצאו מתחומי המחוז, ראו: Moore to Eldridge, F.O. 226/168, no. 1, dated Jerusalem 8.4.1869; מגעים אלו יטופלו ביתר שאת בפרקים על המקרים המשפטיים. יש לציין שהארכיון כולל גם מסמכים עות'מאנים רבים הנוגעים למגעים אלו.

¹⁶ ראו, למשל: Young to Canning, F.O. 195/210, no. 17, dated Jerusalem 28.10.1843. בדוח זה שוטח יאנג שורה של אינטריגות צרפתיות שנועדו להלבין את פניו של יאנג בפני המושל, רשיד פאשה, ולחזק את עמדתה של צרפת; Young to Canning, F.O. 195/210, no. 1, dated Jerusalem 8.1.1844. בדוח זה מנתח יאנג את מארג האינטרסים והפעילות של צרפת ורוסיה בארץ ישראל; Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, no. 5, dated Jerusalem 26.1.1856. בדוח זה מלין פין על התערבותו של הקונסול הצרפתי והשפעתו הרבה על המושל, כאמל פאשה, בטיפול בתקיפים מקומיים באזור שכם. בדוח אחר הוא גם מתייחס לנוהג של הצרפתים ושל אומות אחרות לתת מתנות יקרות ערך למושלים על מנת לקנות את נאמנותם, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/524, political no. 54, dated Jerusalem 1.9.1856

העות'מאני, נושאים חברתיים ועוד כהנה וכהנה. מבחינה זו היו הקונסולים הבריטים שונים מעמיתיהם האירופאים האחרים שלרוב התרכזו בפעילויות פוליטיות ולא הרבו לדווח על המצב הכללי בארץ.¹⁷

מעבר לפעילות פוליטית כללית זו, מבחינה פורמאלית הפונקציה העיקרית של הקונסולים הייתה הענקת הגנה וסיוע לנתינים ובני חסות בריטים. במהלך השנים מהקמת הקונסוליה ועד תחילת שנות ה-80 מספרם של אלו נע בין פחות מ-50 לכ-1200 וכלל, מלבד מספר עשרות בודדים של נתינים בריטים, גם כמה מאות בני חסות, בעיקר יהודים מהאימפריה הרוסית. יהודים אלו נלקחו תחת חסות בריטית בין 1849 ל-1857 כדרך לספק לבריטניה משענת לפעילותה בארץ ישראל. בריטניה הייתה זקוקה למשענת מעין זו שכן בניגוד לרוסיה וצרפת שנהנו מהימצאותן של קהילות אורתודוקסיות וקתוליות גדולות, הקהילה הפרוטסטנטית בארץ ישראל הייתה מזערית והורכבה בעיקר ממיסיונרים וממומרים יהודים. לאוכלוסייה קבועה זו יש להוסיף גם מספר לא ידוע, כנראה כמה מאות, של נוסעים ועולי רגל בריטים שפקדו את ירושלים מידי שנה בעיקר בחודשי החורף.¹⁸ מעבר לטיפול שוטף בעניינים מנהליים כגון רישום של נתינים ובני חסות, עניינים נוטריונים, טיפול בעניינים אזרחיים כגון נישואין, שארות וכו', עסקו הקונסולים גם בעריכת הסדרים עם שיחיים שונים להבטחת מעברם של נוסעים בריטים שתרו את הארץ וטיפלו בתלונותיהם וענייניהם של נוסעים אלו, כולל מקרי תקיפה ושוד.¹⁹

מלבד עיסוקים כלליים אלו שלרוב, למעט מקרים חמורים של תקיפה או שוד, נשאו אופי מקומי ולא דרשו דיווח מפורט לבירות או לאיסטנבול, חלק נכבד מעיסוקם של הקונסולים בכל הקשור לנתינים ובני חסות הוקדש לעניינים משפטיים. כמו בשאר הקונסוליות הבריטיות ברחבי האימפריה, הקונסולים בירושלים תפקדו גם כשופטים קונסולאריים בסכסוכים אזרחיים ופליליים שהתגלעו בתוך הקהילה הבריטית.

¹⁷ דיווחים אלו היוו את חלק הארי של ההתכתבות הקונסולארית הבריטית וקטנה היריעה כאן מלעסוק במגוון התחומים ועושר הפרטים בדיווחים אלו. לדוגמאות בודדות של דיווחים מעין אלו, ראו: Young to Aberdeen, F.O. 78/581, no. 15, dated Jerusalem 16.3.1853; Finn to Russell, F.O. 78/1521, ; Finn to Russell, F.O. 78/962, political no. 3, dated Jerusalem 4.6.1844; Moore to Layard, F.O. 195/1154, no. 21, dated Jerusalem 24.8.1877; political no. 1, dated 4.1.1860.
¹⁸ הנושא של הנתינים ובני החסות הבריטים בירושלים וסוגית מתן ההגנה ליהודים ידון ביתר שאת בתתי פרק נפרדים.
¹⁹ ראו למשל: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 34, dated Jerusalem 4.11.1847. במכתב זה מדווח פין ישירות לשר החוץ אודות אוזלת היד של השלטונות העות'מאנים לטפל בערבים שתקפו נוסעים בריטים ושדדו את רכושם; Finn to Canning, F.O. 195/369, no. 14, dated Jerusalem 5.9.1851. בדוח זה שוטח פין את מאמציו להעניש את תוקפיו של נוסע בריטי בכפר קבטיה ליד ג'נין על מנת להרתיע אחרים בפני מעשים דומים; Finn to Palmerston, F.O. 195/369, political no. 2, dated Jerusalem 30.4.1851. במשגר מעניין זה מדווח פין אודות סיור שערך לפטרה על מנת לפתוח נתיב מירושלים לפטרה בעקבות בקשות רבות מצד נוסעים בריטים. לשם כך ערך הסכמים עם מספר גדול של שיחיים בדווים לאורך הדרך על מנת להבטיח מעבר בטוח לנוסעים; Moore to Derby, F.O. 78/2401, consular no. 33, dated Jerusalem 8.10.1875. דוח זה מכיל עותק של פסק הדין בעניינם של נתינים עות'מאנים שתקפו משלחת בריטית ביפו. אותו התיק מכיל מסמכים רבים בנוגע למקרה זה. כמו כן מזכיר פין ביומן הקונסוליה סיור לעבר הירדן שערך ב-1855 על מנת לבחון את המסלול בו עמדו נוסעים בריטים רבים לנוע וליצור קשרים עם השבטים הבדווים שם ובעיקר שבט העדוואן, ראו: פין, *עדות סופה [אנגלית]*, כרך 2, עמ' 173-174; גם אליזבת פין מספרת בזיכרונותיה אודות הסידורים שנערכו על ידי הקונסול עם שיחיים בדווים למעבר בטוח של נוסעים בריטים, ראו: Elizabeth Anne Finn McCaul, *Reminiscences of Mrs. Finn* (London and Edinburgh, 1929), p. 59.

במשפטים אלו היו אמורים הקונסולים לפעול על פי התקנות הקונסולאריות כפי שפורטו לפני כן ועל פי החוק הבריטי. בנוסף לכך, ישבו הקונסולים לעיתים גם כשופטים במקרים שהתגלעו בין נתינים ובני חסות בריטים לנתינים או בני חסות של אומות אירופאיות אחרות וזאת על פי עיקרון ה *forum rei*. בפועל, עיקרון זה, כפי שכבר הוזכר, הורחב לעיתים גם למקרים אזרחיים בהם נתינים בריטים נתבעו על ידי נתינים עות'מאנים.²⁰

בנוסף לטיפול בסכסוכים בתוך הקהילה הבריטית ובינה לבין קהילות זרות אחרות, הקונסולים היו מופקדים גם על טיפול במקרים מעורבים שהתגלעו בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים. מקרים אלו היו המורכבים ביותר והציבו את הבעיות הקשות ביותר. הטיפול בסוגיות משפטיות אלו דרש הכשרה משפטית מסוימת שלא הייתה מנת חלקם של הקונסולים. בשל כך התגלעו בעיות רבות במילוי תפקיד חשוב זה וחלק נכבד מההתכתבות בין הקונסוליה לדרגים גבוהים יותר מוקדשת לעניינים משפטיים. חסך זה היה בולט בעיקר בתקופת כהונתם של שני הקונסולים הראשונים, יאנג ופין, שלא זו בלבד שלא היו דיפלומטים מקצועיים, אלא גם כיהנו בתקופות בהן המערכת המשפטית העות'מאנית הייתה במהלכה של רפורמה מקיפה, ואילו השירות הקונסולארי הבריטי היה גם הוא במהלכה של תקופת מעבר. הקונסול השלישי, נואל מור, אמנם לא היה משפטן, אך היה דיפלומט מקצועי בעל ניסיון, ונהנה גם מהבשלת הרפורמות ומהשיפורים הניכרים בהתנהלותו של השירות הקונסולארי.

מגוון מטלות אלו, באם פוליטיות, אזרחיות או משפטיות, הטיל עומס רב מאד על כתפי הקונסולים בירושלים. בשל התקציב הזעום של הקונסוליה, כ-150 עד 200 ליש"ט לשנה, הצוות שעבד בה היה קטן, בין חמישה לשמונה אנשים, ומרבית העבודה הועמסה על גבי הקונסולים עצמם.²¹ מאחר שהרבה מהפעילות של הקונסולים הצריכה דיווח לדרגים גבוהים יותר בבירות, איסטנבול וואו משרד החוץ בלונדון, חלק גדול מיום העבודה שלהם הוקדש לכתיבת מכתבים, דוחות, שאילתות וכו'. עד להתקנת קו הטלגרף בין ירושלים לאיסטנבול ב-1865, עברו שבועות ולעיתים חודשים בין מועד שליחת מכתב על ידי הקונסול ועד לקבלת תשובה מהממונים עליו.²² במידה והסוגיה שעמדה על הפרק הייתה חשובה, כפי שארע לעיתים קרובות

²⁰ בית הדין הקונסולארי ניהל יומן בסיסי בו נרשמו המקרים שהובאו בפניו ונשפטו. מקרים שהסתיימו בפשרה או בקנסות לרוב לא נרשמו. בכל סוף שנה שלח הקונסול דוח אודות המקרים שנדונו בבית המשפט והסתיימו בפסק דין. לדוגמאות של דוחות מעין אלו, ראו: "Police Cases in the British Consulate of Jerusalem during 1847", F.O. 78/705, no. 43, dated Jerusalem 31.12.1847; "Police Report for her Majesty's Consulate at Jerusalem 1861", F.O. 78/1605, no. 61, dated Jerusalem 31.12.1861

²¹ בקונסוליה הועסקו מזכיר (Chancéllière), לרוב בעל נתינות בריטית, דרגומן לערבית ודרגומן לעברית ובין שניים לחמישה קוואסים שהופקדו על השמירה ושליחויות שונות, ראו: טננבוים, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 92.

²² על הדיווח של מור בנוגע להשלמת קו זה שבהמשך חובר גם לאלכסנדריה, ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 6, dated Jerusalem 22.6.1865

במקרים משפטיים חמורים, נותר הקונסול שבועות ארוכים ללא הנחיות ונאלץ להפעיל את שיקול דעתו שלעיתים התברר לבסוף כבלתי מקובל על הממונים עליו.²³

בנוסף לכך, בניגוד לנהוג בקונסוליות אחרות, ולמרות קריאות חוזרות ונשנות בעניין, לא ניאות משרד החוץ לספק לקונסולים שכר ראוי שהיה מאפשר להם לקיים את סגנון החיים שנדרש מהם כקונסולים של אומה כה חשובה כבריטניה. הקונסול הראשון, יאנג, זכה לשכר של 300 ליש"ט לשנה, אך הורשה לעסוק במסחר. זכות זו נשללה כבר מהקונסולים שבאו אחריו מבלי לפצותם דיו מבחינת השכר. לפי הוענקה משכורת של 550 ליש"ט בלבד, כאשר ב1860, לאחר שביקש זאת פעמים רבות, הועלתה משכורתו ל600 ליש"ט וב1861 ל700 ליש"ט. סכום שעדיין היה קטן בהרבה מזה שהוענק לעמיתיו בקונסוליות האירופאיות האחרות, שלא לדבר על המושל והפקידים העות'מאנים. גם מור, הקונסול שהחליפו לאחר שהודח, בין היתר בעקבות הסתבכות כלכלית, הסתפק במשכורת דומה למרות תחינותיו.²⁴

ידו הקפוצה של משרד החוץ באה לידי ביטוי גם בהקצאת משאבים למבנה ראוי לקונסוליה. יאנג נאלץ תחילה להתגורר בביתו של ג'ון ניקולאיסון (John Nicolayson), ראש המיסיון הפרוטסטנטי, ברובע הארמני ולאחר מכן בבית במיקום בו הוקמה לבסוף הקונסוליה והכנסייה הפרוטסטנטית ("כנסיית המשיח") מול המצודה (מגדל דוד) בסמוך לשער יפו. גם פין נדד מבית לבית ברחבי העיר העתיקה, כאשר משרדי הקונסוליה נותרו במבנה קטן וצר בחצר הכנסייה. מור הקים אמנם מבנה מהודר לטובת הקונסולים ומשפחותיהם, אך זה שימש רק למגורים בעוד משרדים קבועים וראויים לקונסוליה בסדר גודל שנדרש לזו הבריטית לא הוקמו מעולם.²⁵

שלושת הקונסולים הראשונים ופעילותם

שלושה קונסולים כיהנו בירושלים בתקופה שבין 1838 ל1878 - וויליאם טאנר יאנג שכיהן מהקמתה של הקונסוליה ועד שהחליט לפרוש מתפקידו ב1845, ג'יימס פין שכיהן מ1846 ועד להדחתו ב1862 ונואל טמפל

²³ כך, למשל, במקרה שאירע במרץ 1845 בו רצח נתין בריטי ממלטה נתין עות'מאני, התגלעו אי הבנות מרובות בין יאנג לבין הקונסול הכללי בביירות, קולונל היו הנרי רוז (Hugh Henry Rose), שהיה הממונה הישיר עליו. יאנג שנאלץ לפעול לפי שיקול דעתו בעודו ממתין שבועות ארוכים לתשובות למכתביו בנושא, מצא עצמן ננזף. לבסוף, נראה שמקרה זה תרם לא מעט לפרישתו של יאנג משרתו ב1845 עוד טרם הסתיימו ההליכים. לדוח של יאנג אודות פעולותיו "העצמאיות" בעקבות התמהמהות ההוראות, ראו: Young to Rose, F.O. 78/626, no 28 and enclosures, dated Jerusalem 7.10.1845. מקרה זה ידון בהרחבה בפרק הבא; ראו גם: אליאב, "הקונסוליה בריטית בירושלים", עמ' 209; פין, *עתות סופה*, עמ' 61-60 [הערת העורכת - אליזבת פין].

²⁴ על בעיית השכר, ראו: אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים" עמ' 204, 214 הערה מס' 17; לא רק הקונסולים בירושלים התלוננו על שכר בלתי מספק, אלא גם כמעט כל הקונסולים האחרים ששירתו באימפריה. על עניין זה ראו: איסמינגר, "הידיים התורכיות הישנות", עמ' 303-306; להערותיו של נואל מור בעניין זה ראו: שם, עמ' 304; בעניין השכר, ראו גם: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 37-44. ²⁵ על הקשיים למצוא מקום מגורים ראוי, ראו: פין, *עתות סופה*, עמ' 61-62 [הערת העורכת - אליזבת פין]; אליזבת פין, *זיכרונות*, עמ' 58-60; על התנאים הקשים של הקונסולים הבריטים באימפריה העות'מאנית באופן כללי, ראו: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 27-30.

מור שכיהן מ-1862 ועד 1890, אז קודם לתפקיד הקונסול הכללי בטריפולי. שני הקונסולים הראשונים – יאנג ופין – לא היו דיפלומטים מקצועיים והתמנו בעקבות קשרים אישיים. שניהם כיהנו בתקופה בה האימפריה העות'מאנית הייתה בעיצומו של שינוי אדיר שהתרחש הן כתוצאה מצורך פנימי ברפורמה והתחדשות, והן כתוצאה מהמהלכים הפוליטיים של מעצמות המערב סביב ה"שאלה המזרחית". בנוסף לכך כיהנו שניהם בתקופה בה השירות הקונסולארי הבריטי באימפריה עדיין פעל במתכונת דומה לזו בה פעל תחת חברת הלבנט. שילוב זה של מערכת עות'מאנית מקומית שהייתה בעיצומו של תהליך רפורמה בכל תחומי החיים, ושירות קונסולארי שעדיין התנהל תחת נהלים מעורפלים ואויש בקונסולים לא מקצועיים, הוביל להתנגשויות רבות עם הרשויות המקומיות, לאי הבנות, לחריגה מסמכות ולהסתבכויות.

הדחתו של גיימס פין ב-1862 מסמנת, למעשה, את התפר בין תקופה פורמטיבית זו לבין זו שבאה אחריה בה המערכת, הן העות'מאנית והן הקונסולארית, הגיעה לבשלות מסוימת. פין היה אחרון הקונסולים הלא מקצועיים. אחריו התמנה נואל מור שהביא עמו גם ניסיון רב מתקופת שירותו בקונסוליה בבירות וגם סגנון שקט, מאופק ומקצועי יותר לקונסוליה. בנוסף לכך, למרות הקשיים הרבים והמאבק המתמיד בין הרפורמיסטים לשמרנים בשער העליון, בתקופתו הצליחו הראשונים להעביר מסה קריטית של שינויים וחדושים במערכת המשפט והאדמיניסטרציה כך שתוצאות הרפורמה נראו והורגשו בשטח והשפיעו גם על התנהלות הקונסול אל מול הרשויות המקומיות.

יאנג מונה, כאמור, כתוצאה מהיכרותו האישית עם ניבן מור, הקונסול של בירות, אך גם בשל הקשיים הרבים למצוא מועמד מתאים אחר. מור נכנס לתפקידו בבירות ב-1835 ולמרות שלא התכוון לעסוק במסחר, חיש מהר התחוור לו שיוכל להרוויח מרתימת קשריו במסגרת משרתו הקונסולארית לטובת קשירת יחסים מסחריים עם שותפים בסוריה מצד אחד ובריטניה מן הצד השני. ב-1836 פגש את יאנג בבירות והצטרף אליו ביוזמה עסקית להקמת חברה למסחר. כאשר בתחילת 1837 למד שמשרד החוץ מתכוון להקים תחנה קונסולארית בירושלים הציע את יאנג למשרה, הצעה שהתקבלה בברכה על ידי קולונל פטריק קמפבל (Patrick Campbell), הקונסול הכללי במצרים, שלא הצליח עד אותה העת למצוא מועמד מתאים אחר. פלמרסטון אישר את המינוי באופן כללי עוד בנובמבר 1837, אך רק לאחר מספר חודשים, ביולי 1838, הושג גם פרמאן סולטאני שאישר הצבת תת קונסול בריטי בירושלים. לפיכך, למרות שהיה ברור כבר בספטמבר

1837 שיאנג יהיה זה שיאייש את משרת הקונסול, הוא קיבל כתב מינוי רשמי והוראות רק כשנה לאחר מכן, בספטמבר 1838.²⁶

מצויד במסמכים אלו יצא יאנג לדרכו בסוף 1838, ולאחר שעצר באלכסנדריה וקיבל מקמפבל הוראות ואת כתבי המינוי מטעם הסולטאן, הגיע בתחילת 1839 ליפו. לבסוף, ב-16 לאפריל 1839, לאחר שביקר כבר פעם אחת בירושלים שהייתה בהסגר בעקבות מגפה וזכה לקבלת פנים צוננת מצד המושל המצרי, שב לעיר ואייש את משרתו באופן רשמי. בסתיו 1840, עם זאת, נאלץ לעזוב שוב את ירושלים בהוראת הממשל המצרי בעקבות תמיכתה של בריטניה בעות'מאנים. הוא שב לעיר רק בראשית 1841 עם החזרת השלטון בארץ לידי העות'מאנים.²⁷

כחלק מהוראותיו התבקש יאנג לפקח על מצבם של היהודים ולהעניק הגנה קונסולארית לאלו מביניהם שהיו בעלי נתינות זרה ונזנחו על ידי מדינותיהם. כמעט מיד עם הגיעו נרתם יאנג בכל עוזו למשימה זו שכן הבין, כפי שהבינו גם פלמרסטון וקמפבל, שבהיעדר כל קהילה פרוטסטנטית ממשית בארץ ישראל, היהודים הנם המשענת היחידה עליה יכלו הבריטים לבסס את מעמדם בארץ. עם זאת, לא עבר זמן רב מהגיעו ויאנג מצא עצמו בעיצומו של מאבק בין מעצמתי עם רוסיה על יוקרה והשפעה. משלמדו הרוסים אודות הגעתו של קונסול בריטי לירושלים שביקש לקנות לו מעמד על ידי מתן הגנה ליהודים זרים, פעלו להצרת צעדיו תוך ניצול העובדה שמרבית היהודים בעלי הנתינות הזרה בארץ היו ממוצא רוסי. לשם כך מינו נכבד יהודי מכיל, או סוכן קונסולארי, מטעם ונתנו בידיו את האחריות על היהודים הרוסים, וכצעד מקביל למנדט שקיבל יאנג מהממונים עליו, גם על כל היהודים האירופאים. בכך ניסו למנוע למעשה מיאנג לבסס את מעמדו ובריטניה ספגה מכה קשה ליוקרתה. עם זאת, בהבינם שהיהודים הנם המשענת הריאלית היחידה לבניית מעמדם, המשיכו הקונסולים הבריטים את פעילותם בקרב היהודים לאורך כל ההיסטוריה של הקונסוליה בירושלים, פעילות שגם נשאה פרי.²⁸

עד גירושו מירושלים ב-1840 לא הספיק יאנג, שבשלב זה כיהן עדיין ככת קונסול, אלא להתרשם מגודל האתגר העומד מולו. מאחר שלאורך מרבית תקופה זו נאלץ להתמודד לא רק עם הרוסים שביקשו להכשילו, אלא גם עם הממונה הישיר עליו, קולונל קמפבל, שלא תמך בניסיונותיו לבנות את מעמדו בקרב

²⁶ על התהליך המורכב של מינויו של יאנג, ראו: ורטה, "מדוע הוקמה קונסוליה בריטית בירושלים?", עמ' 337-340.

²⁷ אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 204-205.

²⁸ על ניסיונותיו הראשונים של יאנג לפעול בקרב היהודים האשכנזים בארץ, ראו: שם, עמ' 205; להתכתבות של יאנג עם הממונים עליו בנוגע לקשיו אל מול הפעילויות הרוסיות, ראו: חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, תעודות 13, 17-21; העניין של מתן חסות קונסולארית בריטית ליהודים אירופאים בארץ ישראל ידון ביתר הרחבה בהמשך.

היהודים, לא הספיק יאנג לעשות רבות. הפעילות הממשית של הקונסוליה בירושלים התחילה, אם כן, רק עם חזרתו לירושלים ב-1841 בתום המאבק עם מחמד עלי והשבת השליטה בסוריה וארץ ישראל לידי העות'מאנים. כך, בסוף 1841 הועלה לדרגת קונסול וב-1842, לאחר חופשת מולדת קצרה, שב לירושלים לשלב השני של כהונתו.²⁹

תקופה זו שבין חזרתו לירושלים ב-1842 לפרישתו כשלוש שנים לאחר מכן, התאפיינה בהתדרדרות הדרגתית ביחסיו עם ההגמונות הפרוטסטנטית שהוקמה ב-1841 ועם הקונסול הכללי בבירות, קולונל רוז, שהפך לממונה הישיר על הקונסוליה עם החזרת השליטה בארץ לעות'מאנים. ההגמונות הפרוטסטנטית האנגלית-פרוסית בירושלים הוקמה באוגוסט 1841 כתוצאה מהצטלבות בין האינטרסים הדתיים של המיסיון האנגליקני מצד אחד, והאינטרסים הפוליטיים של פלמרסטון מן הצד השני. אנשי המיסיון האמינו שהגמונות רשמית בירושלים בראשות בישוף תסייע להם בפעילותם ותספק להם גב ממלכתי להקמת מוסדות. פלמרסטון, לעומת זאת, קיווה שהקמת הגמונות מעין זו תסייע לבריטניה ליצור בסיס עצמאי לפעילותה בארץ ישראל.³⁰ כך, בינואר 1842 הגיע המומר הבישוף מיכאל אלכסנדר (Michael Alexander) לירושלים והחל מיד בפעילות בקרב היהודים למען המרת דתם. למרות היותו של יאנג פרוטסטנטי אדוק, שיטותיה האגרסיביות לעיתים של ההגמונות ובעיקר הבטחותיה הבעייתיות לדאוג למתן חסות קונסולארית למומרים, הביאו להתנגשות בינו לבין ההגמונות בעיקר לאור ההוראות המפורשות שקיבל משר החוץ, לורד אברדין, לא לקשור עצמו ישירות לפעילות המיסיון וההגמונות. מאבקים אלו הפכו בהדרגה לעוינות גלויה והכבידו מאוד על יאנג.³¹ בנוסף לכך, כשם שלא הסתדר עם קולונל קמפבל בעת שהיה תחת אחריותו, לא הסתדר גם עם הממונה החדש על הקונסוליה, הקונסול הכללי בבירות, קולונל רוז. יחסים אלו הלכו והתדרדרו עד שלבסוף מכלול הקשיים שעמדו בפניו ריפו את ידיו והוא הגיש את התפטרותו בינואר 1845.³² בהיעדר מחליף, ולמרות שהתפטרותו התקבלה כבר במרץ 1845, חלפו עוד מספר

²⁹ אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 205; על קשייו מול קולונל קמפבל עד לפרישתו של זה והחלפתו על ידי קולונל הודג'ס (Hodges) בסוף 1839, ראו: חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, תעודה 7 כולל נספחים.

³⁰ על הקמת ההגמונות הפרוטסטנטית בירושלים, ראו: R. W. Greaves, "The Jerusalem Bishopric, 1841", *English Historical Review*, Vol. 64 (1949), pp. 328-342. Shlomit Elbaum Horn, *The Jerusalem Bishopric 1841*, Unpublished PhD Thesis (University of Minnesota, 1978).

³¹ אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 207-206; במהלך 1842 התגלעו חילוקי דעות קשים בין יאנג להגמונות בעיקר בנוגע להבטחות של אלו ליהודים שהמרת דתם תזכה אותם בחסות קונסולארית בריטית, ראו: חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, תעודות 30-32.

³² אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 207; רק לשם המחשת היחסים העכורים בינו לקולונל רוז, בפברואר 1844 מתלונן למשל יאנג שרוז כובל את ידיו ומונע ממנו לספק הגנה נאותה לנתינים הבריטים תחת חסותו, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 9, dated Jerusalem 27.2.1844; במקרה אחר זכה לנוזיפה חמורה מרוז על כך שלעניית דעתו חרג מסמכויותיו המשפטיות, ראו: Young to Rose, F.O. 78/626, dated Beyrouit 26.6.1845; על מחלוקת קשה במקרה אחר, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 26, dated Jerusalem 2.4.1845.

חודשים עד להגעתו של הנרי ניובולט (Henry Newbolt) כממלא מקום זמני באוקטובר, כהונה שנמשכה עד להגעתו של גיימס פיין באפריל 1846.³³

למרות שכהונתו של יאנג הייתה קצרה יחסית ומקוטעת, בהיותו הקונסול הבריטי הראשון בירושלים הוא הציב את התשתית להתמודדות עם בעיות עמן יתמודדו בהמשך גם פיין ומור. יאנג התמודד לראשונה עם ניהול היחסים הטעונים עם ההגמוניות והמיסיון שהמשיכו להוות אבן נגף גם בהמשך, יצר את התשתית לפעילות שנועדה ליצור בסיס איתן של נתינים זרים בעלי חסות בריטית בעיקר מקרב היהודים, ועשה את הצעדים הדיפלומטיים והפוליטיים הראשונים לחיזוק מעמדה של בריטניה בארץ.³⁴

מבחינת הפעילות השוטפת של הקונסוליה, אחת הבעיות המרכזיות עמן התמודד יאנג הייתה הטיפול במקרים המשפטיים שנפלו תחת אחריותו. מאחר ובתקופתו מספר הנתינים הבריטים בארץ ישראל היה מזערי, כמעט ולא נדרש להפעיל את סמכותו כשופט קונסולארי אלא בעניינים נוטריוניים. לעומת זאת, בתקופתו נדרש לטפל במספר מקרים מעורבים בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים. מקרים אלו הפגישו אותו לראשונה עם מערכות המנהל והמשפט העות'מאניות ברמה המקומית והמחוזית. בהיעדר הנחיות ברורות לטיפול במקרים מעין אלו, ומאחר ופעמים רבות עברו חודשים ארוכים עד שזכה לתגובה על בקשותיו להוראות, נותר יאנג, לעיתים, לפעול על פי הפרשנות שלו עצמו לסעיפים הרלוונטיים בקפיטולציות וההנחיות הקונסולאריות, פרשנות שבדיעבד לא תמיד התקבלה על ידי הממונים עליו.³⁵ מתוך תהליך זה של מו"מ מתמיד בין שיקול דעתו העצמאי לבין זו של הממונים עליו, עוצבה בהדרגה התשתית להתנהלות המשפטית במקרים מעורבים, תשתית ששוכללה ועברה שינויים על ידי הקונסולים שבאו אחריו.

³³ למרות שאליאב מציין שהתפטרותו התקבלה רק באוגוסט 1845 (ראו: אליאב, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' 207), כבר ב-3 לאפריל 1845 מדווח יאנג לישגריר באיסטנבול, סטרטפורד קנינג, על כך ששר החוץ אברדין הודיע לו שהתפטרותו התקבלה, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 10, dated Jerusalem 3.4.1845; פיין נכנס לתפקידו כאמור באפריל 1846, ראו: Finn to Canning, F.O. 195/210, no. 1, dated Beyrouth 4.4.1846.

³⁴ יאנג, למשל, לא היסס לעקוף את הממשל המקומי ולהפנות את ענייניו ישירות לממשל העות'מאני בבירות, ראו למשל: Young-Rose, F.O. 195/210, no. 5, dated Jerusalem 10.2.1844; במקרה אחר הוביל להענשתם הפומבית של גנבים שפרצו לביתו של מיסיונר בריטי, ראו: Young to Canning, F.O. 195/210, no. 22, dated Jerusalem 20.7.1844; כמו כן פעל לחזק את מעמדה של בריטניה בקרב האוכלוסייה המקומית. כך, למשל, יצא באפריל 1844 לסיור באזור שכם לאחר שהקונסול הצרפתי ערך סיור דומה, ראו: Young to Aberdeen, F.O. 78/581, no. 15, dated Jerusalem 4.6.1844.

³⁵ בינואר 1844, למשל, החליט לנתק את קשריו עם מושל ירושלים, היידר עלי פאשה, ושאר הרשויות העות'מאניות לאחר שאלו לא עשו מאום על מנת לטפל בשלושה מקרים בהם נתינים בריטים הותקפו ואו נשדדו. צעד זה זכה לביקורת קשה מצדו של רוז, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 1, dated Jerusalem 13.1.1844; הטיפול של יאנג במקרים משפטיים תדון בהרחבה בפרק הבא.

בשל פעלתנותו העיקשת בעיקר בכל הקשור לשוב היהודי בארץ ישראל ובשל אופיו הקשה, רבות נכתב על הקונסול השני, גיימס פין. כמו יאנג, גם הוא לא היה דיפלומט מקצועי וזכה במשרת הקונסול בירושלים בזכות קשרים אישיים. קשרים אלו נוצרו עת פין, שבא ממעמד סוציו-כלכלי נמוך ורכש השכלה הומאנית נרחבת בכוחות עצמו, מצא תעסוקה כמורה פרטי לילדי מעמד האצולה. בין היתר עבד גם בביתו של לורד ג'ורג' אברדין שעד 1830 כיהן כשר החוץ, תפקיד אותו חזר למלא ב-1841. פין נולד למשפחה אירית-קתולית חדורת אמונה דתית ומאוחר יותר, לאחר שתחושותיו הדתיות הועמקו מאד בעת לימודיו בבית ספר כנסייתי, הפך לפרוטסטנטי אדוק.³⁶ כנראה בשל אמונתו הדתית ההולכת ומעמיקה, החל פין, בעת שהיה מועסק בביתו של לורד אברדין, מתעניין בהיסטוריה של היהודים ואף החל לומד עברית, כנראה על מנת שיוכל לקרוא מקורות ראשוניים.³⁷

ב-1841, לאחר שלוש שנות נישואים בלבד, נפטרה אשתו הראשונה לאחר שתינוקת שנולדה להם זמן קצר קודם לכן נפטרה גם היא. אלמן ומיוסר נשען פין על אמונתו הדתית. אמונה זו בשילוב העניין הגובר שלו ביהודים, הובילה אותו להצטרף, כנראה ב-1840, לחברה המיסיונרית הלונדונית (London Missionary Society), שלוועד שלה גם נבחר ביולי 1841. בפעילות זו בא במגע עם אחד מראשי המיסיון בלונדון ומי שיהיה לימים חמו, אלכסנדר מק-קאול (Alexander McCaul), שב-1841 קיבל ודחה את ההצעה להיות ההגמון הפרוטסטנטי הראשון בירושלים. כמו כן, הכיר את הלורד אנתוני אשלי (Anthony Ashley) שפעל רבות לטובת החברה המיסיונרית ותמך מאד גם בהקמת הקונסוליה בירושלים.³⁸

כאשר נודע באפריל 1845 שיאנג מבקש לפרוש ממשרתו, הגיש פין, בתמיכתו העקיפה של אשלי ודרך בנו של שר החוץ הלורד אברדין, את מועמדותו לתפקיד. למרות שלפין לא היה כל ניסיון דיפלומטי וקשריו עם המיסיון, ממנו פרש בינתיים בעקבות מועמדותו, עמדו לו לרועץ, בשל קשריו האישיים ובהיעדר מועמד מקובל אחר הוצעה לו לבסוף המשרה בנובמבר 1845. עם קבלת התפקיד נשא לאישה את אליזבת מק-קאול (Elizabeth McCaul), בתו של אלכסנדר מק-קאול, לה הציע נישואים כמה חודשים קודם לכן. בפברואר

³⁶ מרדכי אליאב, "עלייתו ונפילתו של הקונסול הבריטי גיימס פין", *קתדרה*, כרך 65 (ספטמבר 1992), עמ' 81-37. מתוך החומר הרב שנכתב על גיימס פין, מאמר זה הנו אולי הטוב ביותר שכן הוא מסכם את מרבית המקורות המשניים והראשוניים הנוגעים לחייו ולכהונתו של פין; ראו גם: אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 210-207. בעת לימודיו בבית הספר הכנסייתי משך את תשומת ליבו של הלורד ג'ורג' קלרנדון (George Clarendon), לימים גם כן שר החוץ, שפרס עליו את חסותו ומימן את לימודיו. קלרנדון, שהיה מקורב לממסד הדתי האנגליקני, השפיע רבות על פין והשקפת עולמו. אליאב, "עלייתו ונפילתו", עמ' 40.

³⁷ ב-1841 פרסם פין את ספרו הראשון על היהודים הספרדים שלשם כתיבתו עיין במסמכים בארכיון הבריטי שחלקם היו בעברית, ראו: James Finn, *The Sephardim: History of the Jews in Spain and Portugal* (London, 1941); כמו כן נהג לבקר בבתי כנסת ובבתים פרטיים של יהודים שהכיר על מנת להכיר את המנהגים ואורח החיים היהודי מקרוב, ראו: אליאב, "עלייתו ונפילתו", עמ' 41.

³⁸ שם, עמ' 42-41.

1846 יצא עמה לכיוון ארץ ישראל וב18 לאפריל 1846, מספר ימים לאחר שהגיע לירושלים, קיבל באופן רשמי את תפקיד הקונסול.³⁹

עם הגיעו לירושלים פנה פין למלא את תפקידו באינטנסיביות שאפיינה את כל פעולותיו גם בהמשך והציתה את עניינם של חוקרים רבים. מבחינה זו, תשומת הלב הרבה לה זכה פין במחקר, בניגוד לכל הקונסולים האחרים, נובעת רובה ככולה בעקבות פעילותו הרשמית והפרטית לטובת הקהילות היהודיות בארץ ישראל. העניין השכלתני אותו גילה ביהודים, תמיכתו האידיאולוגית ברעיונות האוונגליסטים של שיבת ציון ותחיית העם היהודי על אדמתו, כמו גם המנדט לו זכה מתוקף תפקידו להעניק הגנה ליהודים אשכנזים שנזנחו על ידי ממשלותיהם, גרמו לו להשקיע חלק ממרצו בענייניהם של אלו. מתוקף תפקידו הרשמי פעל פין רבות (לעיתים קרובות מבלי להתחשב בנהלים, בהוראות או בעמיתיו, ולמורת רוחם של הממונים עליו שסברו שחרג מסמכויותיו) על מנת להביא תחת חסותו כמה שיותר יהודים בעלי נתינות זרה. את מרב מרצו בתחום זה השקיע בהסדרת מעמדם של היהודים יוצאי רוסיה שחלקם, בהסכמתם הרעועה של הרוסים, ביקשו חסות קונסולארית בריטית. על ידי מתן חסות מעין זו הצליח פין היכן שיאנג נכשל ויצר בהדרגה תשתית רחבה של כ700 בני חסות יהודים בירושלים, ועוד לפחות כמספר הזה בצפת ובטבריה. אלו סיפקו לבריטניה משענת ממשית לפעילותה בארץ. כמו כן, עשה ככל שעלה בידו על מנת לפקח ולהגן על היהודים מקרב הנתינים העות'מאנים מהתנכלויות מצד השלטונות והאוכלוסייה המקומית, לעיתים קרובות תוך התנגשות עם המושלים העות'מאנים ופקידים אחרים.⁴⁰

מאמציו של פין לטובת הישוב היהודי בארץ ישראל חרגו, עם זאת, בהרבה מאלו שנערכו מתוקף תפקידו הרשמי. למעשה, עיקר פעילותו של פין למען היהודים נעשתה מחוץ לתפקידו הרשמי ובשיתוף פעולה הדוק עם אשתו המסורה. פעילות פרטית זו, בניגוד לפעילותו הרשמית עליה זכה להערכה רבה מצד היהודים, היא שהובילה להתנגשויות ולאיבה גלויה בינו לבין המיסיון שראה בו מתחרה, והכינה גם את הקרקע להאשמות נגדו מצד הממסד היהודי על כך שניצל את מעמדו כקונסול לטובת פעילות מיסיונרית. כך, למשל, כותב עליו דר' ברנרד נוימן:

³⁹ על התהליך שהוביל לבחירתו למשרת הקונסול, ראו: אליאב, "עלייתו ונפילתו", עמ' 42-43.
⁴⁰ על פעילותו של פין למתן חסות ליהודים רוסים, ראו: חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' xxxviii-xlii, תעודות 60, 74, 105, 107; לסיכום טוב אודות הפעילות הרשמית של פין לטובת היהודים, ראו: אליאב, "עלייתו ונפילתו", עמ' 52-53; תעודות רבות שמובאות על ידי חיימסון עוסקות בפעילות זו, ראו למשל: תעודות מס' 64-65, 70, 96, 158, 191-192. בהרבה ממקרים אלו היו אלו היהודים שפנו לעזרתו; על ההתנגשויות של פין עם קונסולים אחרים ועם הרשויות העות'מאניות, ראו: שם, עמ' 64-70.

"הקונסול האנגלי תומך, כרגיל, בשאיפותיו של המיסיון הלונדוני להמרת יהודים, מעשה שמעורר מורת רוח בכל אדם בלתי משוחד. אם נציגו של עם חופשי, השואף בהתמדה לבטל את העבדות, עוסק כאן בשעבוד נפשות, אם הוא נוטל חלק במעשים המבוססים על עניים ועל מרודיהם של אומללים, הריהו מעורר נגדו את רוח המוסר והתרבות. בימי ישיבתי בירושלים הצטיין במיוחד קונסול אנגלי אחד בנדון זה. בלתי מרוצה מכישלונות המיסיון, התחיל בעסקים מסוג זה על חשבון עצמו; בכסף שלוהו אצל כמה יהודים אמידים קנה שדות להעסקת יהודים עניים בעבודת האדמה והקים מספר מוסדות חסד כביכול בשביל יהודים שכולם היו מכוונים להמרה. אולם תוצאתו של מפעל זה לא הייתה אלא מצוקתו הכספית של הקונסול עצמו שהביאה אותו לידי סיבוכים אפלים עם נושיו שלא באו על סיפוקם...".⁴¹

ההלוואות הרבות שנטל על מנת לרכוש קרקע לשם הקמת אותם מפעלים חקלאיים לרווחתם של יהודים עניים, הובילו את פין ומשפחתו להחלפת האשמות קשות עם המיסיון וקונסולים אחרים, לפשיטת רגל כלכלית, להסתבכות מקצועית, להתדרדרות במצבו הבריאותי, ולבסוף לסיום הקריירה שלו בירושלים בטון צורם.⁴² כך, לאחר שכבר ניצל מחקירה אחת ובעקבות הצטברות של תלונות נגדו, שוגר ביולי 1862 פקיד שהחל לחקור באופן רשמי את התנהלותו של פין בעסקיו הפרטיים. חקירה זו הובילה להחלטה בסוף 1862 להעבירו מתפקידו. בעקבות כך, לאחר כמה חודשים בהם הגיע פין להסדר עם נושיו, עזב את ירושלים סופית ב-14 ביולי 1863 לאחר 17 שנות ישיבה בה.⁴³

קטנה היריעה במחקר הנוכחי מלנתח את אופיו המורכב של פין שהוביל אותו לסכסוכים ולהסתבכויות כה מרובות. עם זאת, נראה שדבקו הקנאית במטרותיו והתנהגותו העיקשת שאפיינו את כהונתו כקונסול בירושלים, נבעו משילוב בין אמונתו הפרוטסטנטית האדוקה וחמורת הסבר לבין היותו אדם שעלה מרקע צנוע ביותר, התקדם לאט בצלם של אנשים רבי מעלה, וכבש לו מעמד כנציגה של בריטניה בארץ ישראל בכוחות עצמו. חשוב ביותר לציין, עם זאת, שמרבית המחקרים מתמקדים כמעט אך ורק בפעילותו, באם הציבורית או הפרטית, בקרב היהודים. חיימסון אף מרחיק לכת וכותב בהקשר לכהונתו כדלקמן:

⁴¹ נוימן, *עיר הקודש ויושבי בה*, עמ' כ"ג-כ"ד.

⁴² לסקירה פרטנית של פעילותו הפרטית של פין, ראו: אליאב, "עלייתו ונפילתו", עמ' 46-52, 64-55; ראו גם, אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 208-210.

⁴³ על הדחתו ראו: אליאב, "עלייתו ונפילתו" עמ' 70-80; ראו גם: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 161-162.

"שאלה זו של הגנה בריטית על היהודים הפכה, עם זאת, ונותרה למשך שנים רבות העניין המרכזי של הקונסוליה הבריטית בירושלים. למעשה, למשך תקופה ארוכה אינטרסים יהודים בצורה כזו או אחרת כמעט והשתלטו על הזמן ותשומת הלב של הקונסול וצוות עובדיו".⁴⁴

מעיון מקיף ברשומות הקונסוליה מתקופתו של פין, נראה שטענה זו מעט מופרזת. בעוד שפעילותו השנויה במחלוקת כאדם פרטי זכתה להד רב והיא שהובילה לבסוף להדחתו, הרי שכקונסול פעל מתוקף ובמסגרת סמכויותיו על מנת לספק הגנה קונסולארית לבני חסותו ולהפעיל, לעיתים, את השפעתו הרבה על מנת להגן על יהודים מקרב הנתינים העות'מאנים בפני התנכלויות מצד הרשויות והאוכלוסייה המקומית. פעילות רשמית זו סייעה רבות להעלות את קרנה של בריטניה בעיני אלו וחשוב יותר, רכשה בעבורה את המשענת בה כה חפצה כאשר הקימה את הקונסוליה.⁴⁵ יותר מכך, חשוב להדגיש שאת מרבית זמנו לא הקדיש פין לענייני היהודים, כי אם לניהול השוטף של הקונסוליה. מבחינה זו סקירה של ההתכתבות הרשמית הענפה מתקופתו מגלה שרובם המוחלט של מכתביו מוקדש לדיווחים שוטפים אודות המצב בארץ ואופי השלטון, לדיווחים אודות מגעיו עם הרשויות העות'מאניות ונציגי האומות האחרות, וסוגיות משפטיות שונות להן נדרש. למעשה, מתוך 761 המכתבים הרשמיים שכתב בשלוש שנים בלבד (1853-1856) מתוך 17 שנות כהונתו,⁴⁶ רק מעטים עסקו בעניינים הקשורים ליהודים.

מבחינה משפטית, מאחר ובתקופתו, וכפועל יוצא של פעילותו, גדלה הקהילה הבריטית בירושלים ובשיאה כללה כ-150 נתינים בריטים ועוד כ-700 בני חסות, גם מספר המקרים המשפטיים בהם נאלץ לטפל היו רבים ומורכבים יותר. כחלק מתפקידו ישב כשופט קונסולארי במקרים שהתגלעו בתוך הקהילה הבריטית, כמו גם מקרים בין נתיניו ובני חסותו לנתינים ובני חסות מאומות אירופאיות אחרות. חלק ממקרים אלו, למעט אלו שהסתיימו בפשרה או בשיפוט מהיר והטלת קנסות, נרשמו בדוח מיוחד שנשלח למשרד החוץ בסופה של כל שנה.⁴⁷

בנוסף לכך, כמו קודמו, טיפל פין גם במקרים מעורבים שבין נתינים בריטים לעות'מאנים. מקרים אלו, ולו הקלים ביותר, דרשו דיווח ולכן הם מתועדים, חלקם בפירוט רב, בהתכתבות בין הקונסוליה לבין בירות, איסטנבול ולונדון. התשתית לטיפול בפועל במקרים אלו הונחה אמנם כבר על ידי יאנג, אך כמו בשאר

⁴⁴ ראו: היימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' xxxiv

⁴⁵ למסמך מעניין בו מדווח פין אודות הכבוד הרב שרוכשות הרשויות העות'מאניות והאוכלוסייה המקומית לבריטניה כפועל ישיר של פעולותיו, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/369, political no. 10, dated Jerusalem 19.7.1853

⁴⁶ פין, *עתות סופה*, עמ' 61 (הערת העורכת – אליזבת פין)

⁴⁷ לדוגמאות של דוחות אלו, שנקראו "דוחות משטרה", ראו: פרק 3, הערות 76-78.

הדברים בהם טיפל, גם בנושא זה פעל פין על פי תפיסתו, לעיתים מבלי להתחשב בנהלים ובהוראות. כך, בתהליך שהחל כבר בתקופת קודמו, הביט בזלזול על מערכת המשפט העות'מאנית ולא האמין ביכולתה להגיע לחקר האמת. מסיבה זו ביקש לשלוט בניהול מקרים מעורבים והתקשה לקבל את הסמכות החוקית של מערכת המשפט המקומית בהם. הוא הרבה להתערב ישירות בהליכי משפט שלא היו תחת אחריותו, והשתמש לעיתים קרובות בזכות הוטו שניתנה לו על פסקי דין שהונפקו על ידי בתי הדין העות'מאנים. התנהלות זו הובילה אותו להתנגשויות רבות עם המושלים העות'מאנים, כמו גם עם הממונים עליו.

מקרה אחד, מיני רבים, בו בא פין במגע הן עם הרשויות העות'מאניות והן עם נציגים של אומות אירופאיות אחרות ימחיש את גישתו זו. במקרה זה תושבים מקומיים מבית ג'אלה איימו בנשק על פין עצמו ורופא אנגלי, מר' סנפורד (Sanford), שהיה עמו. אירוע זה התרחש לאחר שבן הכפר נורה על ידי נוסע אירופאי וקרוביו יצאו לברר את שארע. למחרת מיהר פין להתלונן בפני המושל, אדהם פאשה, ודרש לעצור את הכפריים שאיימו עליו ולמצות עמם את הדין. בהיותם של תושבי הכפר נוצרים אורתודוקסים, פנה הבישוף היווני לפין בניסיון לשכנעו להסיר את תלונתו, אך זה האשימו בניסיון להעצים עצמו כמגן הפלאחים באזור על חשבון הבריטים. לבסוף, לאחר שפין עצמו התערב בחקירת המקרה, נעצרו מספר אנשים והחל משפטם. עם זאת, לאחר שהתרשם שהמושל והמג'לס אינם מתכוונים להעניש את הכפריים בחומרה, שלח למושל מזכר בו האשימו, כמו גם את המג'לס, בכך שהם עושה יד אחת עם הבישוף וכוחות אחרים כנגדו, ושככוונתו להפנות את המקרה לטיפולו של השער העליון. בכך ביקש לעקוף גם את מושל בירות, וואמק פאשה, בטענה שאינו סומך על שיפוטו. על מנת לפתור את העניין היה מוכן אדהם, בניגוד לכל אמת מידה משפטית, להותיר את ההחלטה על העונשים לפין, אך זה טען בתוקף שיש להעביר את המקרה לאיסטנבול. מאבק זה, שניטש על גבם של הפלאחים שנותרו בינתיים בכלא, נמשך כשלושה חודשים וכלל התכתבות בת עשרות עמודים בין פין לשגריר, קנינג, ולמושל.⁴⁸ באחד מתזכירים אלו שטח פין בפני קנינג את תפיסתו בנוגע למקרה באופן כללי ולמניעים של אדהם לתמוך, לטענתו, בעמדתו של הבישוף היווני. כך הוא כותב:

”ברצוני לציין בפני הוד מעלתך שהייתי מסתפק כבר לפני זמן רב בעונשים פחותים בהרבה לאנשים אלו אילו הפאשה היה נוטל מיד את העניין באותו המרץ בו נציג של הכתר היה נוהג. זאת מפני שאני משוכנע שענישה מהירה ולא כזו מתחמקת, הנה רצויה בכל שלטון חוק (judiciary government)

⁴⁸ להתכתבות, כולל נספחים המכילים מכתבים בין פין לבישוף היווני ולאדהם, ראו: Finn to Canning, F.O. 195/292, no.7, dated Jerusalem 26.6.1850; במזכר אחר שוטח פין בפני קנינג באריכות מדוע אין לסמוך על וואמק פאשה, ראו: Finn to Canning, F.O. 195/292, no. 8, dated Jerusalem 5.7.1850; במכתב נוסף מה 5 ביולי פין מצרף עותק של תזכיר ששלח לאדהם פאשה בעניין החלטתו של זה להעביר את הסוגיה להכרעתו של וואמק פאשה בבירות: Finn to Canning, F.O. 195/292, no. 9, dated Jerusalem 5.7.1850

בכל מקום ובעיקר בארץ מחוספסת זו. אך הפאשה היה מוטה על ידי האינטרס היווני שראה במקרה עניין דתי; קרי, המניעה של השפעה בריטית בכפריהם. . . . הערה נוספת מתבקשת: הפאשה מקנא בשאיפתי להשפעה בקרב האוכלוסייה הכפרית וההיכרות שלי עם הארץ ועם שיחיים ואזורים של מחוזות עמם אני ביחסים חברותיים. אני מוכר היטב באזורים הכפריים, הפאשה אינו. אני מכיר את הכפרים בעוד הפאשה בקושי מכיר את שמות הכפרים הבודדים סביב העיר. . . . עלי להוסיף לסיכום שאדהם פאשה נהיה מיום ליום יותר ויותר אובייקט לבוז בעיר כמו בכפר לאחר שהפקיר עצמו בידיה של המג'לס של אפנדים שהתנהלותה מאז השינוי שהתרחש לפני מספר חודשים עם המינוי של מועצה בת שישה אפנדים עם נוצרי יווני אחד, ארמני אחד ויהודי אחד, הנה כזו שמוסלמים הגונים מבטיחים לי שיש יותר שוחד ויותר אי צדק ביניהם כעת ממה שהיה בזמנים עברו לפני התנוימאת אל-חוריה⁴⁹”

למרות נימה בטוחה זו, קנינג התרשם דווקא שפין חרג מסמכותו בניסיון זה לעקוף את אדהם פאשה ובהתערבותו הגסה בהליכים העות'מאנים. התערבות זו עמדה גם בניגוד לקפיטולציות שהכירו אמנם בחובתם של הרשויות העות'מאניות להגן על גופם ורכושם של זרים, אך הותירו את הטיפול בנתינים עות'מאנים שפגעו בנתינים זרים בידי רשויות האכיפה והחוק העות'מאניות. לפי הקפיטולציות, לא עמדה לפין אלא הזכות להתלונן למושל על פגיעה בו ולהשקיף מהצד על ההליכים העות'מאנים בעזרת הדרגומן שלו. מסיבה זו, למרות שהקדיש עשרות עמודים על מנת לשכנע את קנינג להעביר את המקרה לטיפול השער העליון, נותר אדהם לטפל בעניין. לבסוף כשלושה חודשים לאחר האירוע, בספטמבר 1850, שוחררו הפלאחים שנעצרו ללא שפין כלל יודע על כך. למרות זאת, בדרישת המושל שביקש בכל זאת לשמור על יחסים תקינים עם הקונסול התקיף, אלו ביקרוהו בקונסוליה על מנת לבקש את סליחתו וזכו ממנו ל"הרצאה קצרה"⁵⁰.

למרות גישה תקיפה, מתערבת ובלתי מתפשרת זו ואולי בגינה, פעלתנותו הרבה לטובת נתיניו ובני חסותו אל מול הרשויות המשפטיות העות'מאניות, כמו גם נכונותו למצות את הדין עם עבריינים בריטים שהיה משוכנע באשמתם, בנתה את מעמדו של פין כקונסול תקיף העומד על שלו וקנתה לו מוניטין רב בקרב הרשויות העות'מאניות והאוכלוסייה המקומית. בסיכומו של דבר, עם זאת, לא השכיל פין להבחין שהמציאות סביבו נמצאת בעיצומו של שינוי וסגנונו האישי הבוטה והמתערב עמד לו לרועץ. נוהל מור,

⁴⁹ ראו: Finn to Canning, F.O. 195/292, no. 13, dated Jerusalem 21.8.1850, pp. 703-704.
⁵⁰ ראו: Finn to Canning, F.O. 195/292, no. 14, dated Jerusalem 25.9.1850.

הקונסול שהחליפו, הביא עמו סגנון אחר לגמרי שהשתלב היטב במציאות חדשה זו בה הרפורמות, הן במערכות העות'מאניות והן בשירות הקונסולארי, הגיעו להבשלה ונתנו את אותותיהן.

נואל טמפל מור היה בנו של ניבן מור, הקונסול (1835-1841) ולאחר מכן הקונסול הכללי (1853-1862) בבירות, ושירת שם תחת השגחתו של אביו בין 1851 ל-1862. למשרתו בירושלים, אליה מונה ב-29 לדצמבר 1862, הגיע, אם כן, כדיפלומט בעל ניסיון וותק. הוא נכנס לתפקידו באופן רשמי ב-10 למרץ 1863 עם משכורת שנתית של 700 ליש"ט ועוד 250 ליש"ט להוצאות משרד. לעומת הסגנון הנרגש והדרמטי של פין, הביא עמו מור סגנון שקט ומקצועי הרבה יותר.⁵¹ לאורך כל תקופת כהונתו הארוכה השכיל לשמור על יחסים קורקטיים ואף ידידותיים עם עמיתיו מהקונסוליות האחרות, הרשויות העות'מאניות והממונים עליו. כנראה בשל כך החזיק במשרתו בירושלים 27 שנים וקודם ממנה למשרת הקונסול הכללי בטריפולי. ב-1882 אף זכה לאות אבירות על שירותו המסור. באופן כללי, בניגוד לקודמיו שהסתבכו בין היתר בשל התערבותם בעניינים דתיים, הרחיק מור עצמו מענייני המיסיון ולא התערב בעניינים דתיים, אלא אם כן נדרש לכך באופן ספציפי מתוקף תפקידו. למרות שהיה רגיש למעמדם של היהודים בארץ וטיפל גם בבעיה של היהודים הרוסים שזכו לחסות בריטית בתקופתו של פין, כל פעולותיו נעשו בזירות ומבלי לחרוג מסמכויותיו.⁵²

כמו את שאר משימותיו, גם את אלו בתחום המשפטי ניהל באותה המקצועיות והדיפלומטיות שאפיינה אותו באופן כללי. בהיותו הקונסול המקצועי הראשון ייצג מור את השינויים שהתרחשו הן בארץ והן בשירות הקונסולארי מאז הקמתה של הקונסוליה בירושלים 24 שנים קודם לכן. כזכור, בשנות ה-60 החל השירות הקונסולארי הבריטי לעבור תהליך התמקצעות וייעול. במסגרת זו הוקם ב-1857 בית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול, וב-1860 ו-1863 הונפקו צווי שעה חדשים ומקיפים יותר בנוגע לסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה. כמו כן, נערכו שינויים במספר ובתחומי השיפוט של הקונסוליות השונות. כחלק משינויים אלו בנובמבר 1863, גם בעקבות דרישה של העות'מאנים, נותק מחוז עכו מתחום השיפוט של הקונסוליה, שחלשה משלב זה ואילך על מחוז ירושלים לבדו. עם זאת, זכתה הקונסוליה למעמד עצמאי והקונסול דיווח ישירות לאיסטנבול. בנוסף לכך, חשוב לציין שב-1865 הושלם קו הטלגרף בין ירושלים לאיסטנבול שעבר דרך בירות וייעל באופן ניכר את התקשורת בין הקונסוליה לשגרירות.

⁵¹ גישה זו באה לידי ביטוי גם בסגנון ובכמות ההתכתבות של הקונסוליה בתקופתו. אם בתקופתו של יאנג ניחנה ההתכתבות בנימה של היסטוריה ובלבול ובתקופתו של פין בדרמטיות והפרזה, הרי שבתקופתו של מור לא זו בלבד שכמות המכתבים פחתה באופן ניכר, סגנונם של המכתבים היה מקצועי, בוטה ושקט הרבה יותר. לדוגמא של סגנונו המקצועי והממצה של מור, ראו דיווח אודות בעיית השבטים באזור בית לחם. מור מספק את כל הפרטים הנחוצים על העניין בטון ענייני וממצה, ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 12, dated Jerusalem 25.8.1864

⁵² אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 210-211.

במקביל לתהליכים אלו גם המערכת העות'מאנית עברה שינויים מרחיקי לכת. כך, לאחר מלחמת קרים צברו העות'מאנים יותר ויותר ביטחון ביחסיהם עם מעצמות המערב ובתהליך הדרגתי, בעטיו הותקנו גם חוקים חשובים, הם פעלו להחזיר לעצמם את ריבונותם המשפטית על כל תושבי האימפריה. ההתנהלות המשפטית של מור בתקופה זו, בעיקר במקרים מעורבים, ממחישה היטב שינויים אלו. בניגוד ליאנג וביתר שאת לפין, הקפיד מור לא לחרוג מסמכויות המשפטיות כפי שהוגדרו בקפיטולציות ובצווי השעה. הוא מיעט להתערב בהליכים שהתנהלו במסגרת המערכת המשפטית העות'מאנית, הרבה להתייעץ עם הממונים עליו והעביר את הטיפול במקרים מורכבים לטיפולן של ערכאות גבוהות יותר.

גישתו זו של מור באה לידי ביטוי, למשל, במקרה הבא שממחיש גם את ההתקדמות הרבה במערכת החוק והמשפט העות'מאנית עד שנות ה-70 של המאה ה-19. ניתן להשוות את טיפולו של מור במקרה זה לטיפול של פין במקרה בו אוים על ידי כמה מתושבי בית ג'אלה. לפי פרטי המקרה, כפי שמדווחים על ידי מור בצורה עניינית, ביולי 1874 הותקפה קבוצה של נוסעים אנגלים ליד העיר צפת והם נאלצו להימלט ממחנה האוהלים שלהם שחפצים ממנו נגנבו. הרשויות המקומיות הזדרזו לטפל בעניין ומספר אנשים שנחשדו במעורבות בתקיפה נעצרו. מור, בהתאם להוראות מהשגריר באיסטנבול, סר הנרי ג'ורג אליוט (Henry George Elliot), יצא לצפת על מנת לחקור את המקרה ולאחר מכן נסע לעכו שם היה אמור משפטם של החשודים להתקיים. בעכו נפגש עם הפקיד העות'מאני, רשדי ביי, מפקד המשטרה של *ולאית* סוריה, שמונה לטפל בעניין מצד הרשויות העות'מאניות, כמו גם עם מושל עכו. בהתבסס על סעיף 42 בקפיטולציות, נקבע בפגישה שהמקרה ייחקר בפני גוף מיוחד שיורכב מ*הקאדי*, חבר מוסלמי וחבר נוצרי מ*המג'לס* המקומי, רשדי ביי ומור עצמו.⁵³

החקירה הרשמית נפתחה ב-11 בספטמבר במעון המושל ובסופה זהו 16 אנשים כמעורבים, ברמה כזו או אחרת, בתקיפה. בתום החקירה פרסמה *המג'לס-י אדארה* של עכו חוות דעת משפטית בנוגע לעונשים שיש להטיל על הנאשמים והפיצויים שעליהם לשלם לנפגעים. נראה שמסמך זה פורסם ללא ידיעתו של רשדי ביי ולמורת רוחו של מור שגרס שהעונשים שנקבעו, כמו גם סכום הפיצויים, נמוכים מידי. בתום מו"מ בין הצדדים השונים – *המג'לס*, רשדי ביי ומור מטעם התובעים – הוסכם על העונשים השונים שנעו בין חודשיים ל-18 חודשי מאסר, אך לא על גובה הפיצויים. לאור זאת, הוחלט להפריד בין הסוגיות ולהגיש לבית המשפט רק את העונשים בגין התקיפה לשם קבלת פסק דין חוקי ולהותיר את עניין הפיצויים למועד

⁵³ למסמכים הנוגעים למקרה זה, ראו: לתיאור כללי של המקרה והליך חקירתו ושיפוטו: Moore to Elliot, F.O. 78/2401, no. 11, dated Jerusalem 8.10.1875. דוח זה כולל פירוט ההוצאות של ממשלת בריטניה בגין הטיפול בתקיפה (סה"כ 400.10 ליש"ט) אותם דרש מור כפיצויים ועליהם התגלעה מחלוקת שנתורה בלתי פתורה.

מאוחר יותר. עניינם של אלו שנשפטו ליותר משנת מאסר הועבר לבית הדין בדמשק על מנת לקבל תוקף חוקי, שכן בית הדין בעכו לא היה מוסמך לכלוא אנשים ליותר משנה ללא אישור של ערכאה גבוהה יותר.⁵⁴ לאחר עיכובים מסוימים נראה שכל הנאשמים החלו לרצות את עונשם לפי פסקי הדין.⁵⁵

במקרה זה חלה הפרדה בין מה שמור מכנה "החלק הפלילי של פסק הדין" (the correctional part of the sentence) בו הגיע להסכמה עם הרשויות העות'מאניות, לבין "החלק הכספי של פסק הדין" (pecuniary part of the sentence) בו לא הצליח להגיע להסכמה ונותר פתוח. מה שניתן לכתוב התיק הפלילי טופל על ידי הערכאות המשפטיות העות'מאניות בעכו ובדמשק שקבעו עונשי מאסר שהוצאו לפועל, ואילו התיק הכספי שנגע לפיצויים הועבר לבירור למה שמור מכנה "מקום אחר". בלא הסבר נוסף לא ברור באם מדובר על הערכאה המשפטית הגבוהה באיסטנבול, או הזירה הדיפלומטית החוץ משפטית. בהיעדר מסמכים נוספים בעניין לא ניתן לפתור סוגיה זו. על כל פנים, בניגוד לסגנון הבוטה והמתערב בו ניהל פין את המקרה בו כיוונו לעברו כפריים נשק, במקרה הנוכחי ניתן להתרשם מהיעילות של שיתוף הפעולה המוצלח בין מור לרשויות העות'מאניות. מור טיפל בעניין מבלי לחרוג מסמכויותיו על פי הקפיטולציות והנהלים הקונסולאריים, התייעץ עם הממונים עליו, והיה נכון לתת למערכות העות'מאניות לעשות את מלאכתן. כמו כן, בניגוד להליך המשפטי המבוזר והמעורפל במקרה בו טיפל פין, במקרה לעיל ניתן להתרשם מההתקדמות הרבה בהליכי המשפט העות'מאנים.

ב. נתינים ובני חסות בריטים

הפריבילגיות הקפיטולטוריות המשפטיות הבריטיות כפי שתוארו בפרק הקודם הוחלו על מספר קבוצות. בראש ובראשונה על הקהילות הקטנות של בריטים שחיו במרכזים שונים של האימפריה כדרך קבע.

⁵⁴ למרות שקוד מסודר של הליכי משפט בעניינים פליליים לא צורף לקוד הפלילי של 1858 וגם לא לגרסתו המעודכנת מ-1863, שני חוקים נפרדים מ-1869 ו-1871 עסקו בנהלים כלליים לפיהם היו אמורים בתי הדין הנאמנים להתנהל. על פי הנהלים שנקבעו בחוקים אלו התנהל משפטם של התוקפים בבית הדין בעכו שנחשב כבית דין בערכאה שנייה. לנוסח הצרפתי הרשמי של חוקים אלו כפי שהועתק מהארכיון העות'מאני, ראו: Grégoire Aristarchi, *Législation ottoman, ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'empire ottoman*, Vol. 2 (Istanbul, 1873-1888), pp. 289-295 (« Loi concernant l'organisation et la compétence des Tribunaux Réglementaires » - 4 Mouharren 1286); 307-311 (« Loi sur l'organisation et la attributions des Tribunaux civils, correctionnels, et criminels de Constantinople » - 21 Ramazan 1288); חוקים אלו אוחדו לחוק אחד מקיף ומפורט ב-1879, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 166-180.

⁵⁵ למזכר של מור לגבי תוצאות המשפט לסוכן הקונסולארי הבריטי בעכו, מואיז אברהם פינזי (Moise Abraham Finzi), ראו: Moore to Finzi, F.O. 78/2401, enclosure no. 2 in no. 11, dated Acre 1.10.1875. מזכר זה מעלה ש-16 אנשים הורשעו, שמונה מהם תושבי צפת ושמונה אלג'יראים המתגוררים בעיר. הראשונים נשפטו לחודשיים מאסר כל אחד ואילו מהאחרונים שישה נשפטו לארבעה חודשי מאסר ושניים ל-18 חודשים. שמות הנאשמים מסופקים. מור הורה לפינזי להקפיד שפסק הדין יבוצע ושכל בעיה יש להעלות בפני הקונסול הכללי בבירות. למזכר מה-14 בינואר 1876 המדווח ששני האחרונים שנידונו ל-18 חודשי מאסר החלו לרצות את עונשם בעכו ובכך הושלם ביצוע פסק הדין בחלק הפלילי של התיק, ראו: Moore to Elliot, F.O. 78/2514, no. 2, dated Jerusalem 14.1.1876. עותקים מכל המכתבים הללו נשלחו גם למשרדו של שר החוץ בלונדון, הארל של דרבי אדוארד הנרי סטנלי (Edward Henry Stanley).

קהילות אלו הורכבו בעיקר ממיסיונרים פרוטסטנטים וסוחרים, ובארץ ישראל גם מיהודים בריטים מעטים שבאו לגור בירושלים בערוב ימיהם. קהילות אלו כללו גם מתיישבים מהמושבות הבריטיות – גיברלטר, מלטה, האיים האיוניים, הודו ואפגניסטן – שמצאו מגורים ותעסוקה במרכזים החשובים באימפריה בהם היו תחנות קונסולאריות בריטיות. אלו היו זכאים להגנה קונסולארית מלאה והציבו אתגרים רבים בפני הקונסולים במאה ה-19. הבעייתיים ביותר מביניהם היו המלטזים ואלו מהאיים האיוניים שהיו אחראים להרבה מהעומס המשפטי על הקונסוליות הבריטיות. הם היוו מטרד בכל מקום בו שכנו, ובכלל זאת גם בירושלים בה חיו קהילות קטנות של נתינים ממלטה והאיים האיוניים שהסתבכו עם החוק חדשות לבקרים.⁵⁶ מבחינה מספרית עד תחילת שנות ה-50 מנתה הקהילה הבריטית הקבועה בירושלים לא יותר מ-50 נפשות. מספר זה גדל בהדרגה בעיקר בשל הפעילות המואצת של המיסיון וההגמוניות הפרוטסטנטיות. ב-1862 מנתה הקהילה כ-150 נפשות, ב-1872 כ-180 נפשות ואילו בשנות ה-80 כ-200 עד 250 נפשות.⁵⁷

לקהילה הבריטית הקבועה בירושלים יש להוסיף עולים לרגל ונוסעים בעלי נתינות בריטית שפקדו את העיר ושהו בה באופן זמני. מספרם של אלו בשנה נתונה אינו ידוע, אך בהתחשב בכך שמספרם הכולל של העולים

⁵⁶ הבעיות שאלו הציבו בפני הקונסוליות באימפריה עולות, למשל, מעדותו מול הפרלמנט ב-1868 של הנרי ליארד (Henry Layard) שכינה באותה העת כתת מזכיר המדינה לענייני חוץ. לדידו היוו אלו את הסקטור המסוכן ביותר מבין הנתינים הבריטים מהמושבות, לדבריו: "הם התריסו כנגד הרשויות התורכיות והבריטיות בהיותם אחראים למקרי רצח, שוד וכל צורה של פשע בעודם מתחמקים מעונש. הם דרשו הגנה מהקונסולים הבריטים ופטור מהחוקים התורכים לפי הקפיטולציות והקונסולים שלנו היו די חסרי אונים להתמודד עמם". למרות שהשבת החסות על האיים האיוניים ליוון ב-1864 הקלה בכך במידה ניכרת את העומס על הקונסוליות, המלטזים המשיכו להוות מקור תמידי לבעיות; על סוגיה זו, כולל הציטוט לעיל, ראו: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 141-140. בלא מעט מהמקרים החמורים בהם טיפלו הקונסולים הבריטים בירושלים בתקופה בה עוסק המחקר הנוכחי, היו מעורבים נתינים בריטים ממלטה והאיים האיוניים. מקרים אלו יטופלו בפרקים הבאים.

⁵⁷ מאחר והפקידים הקונסולאריים הבריטים בארץ ישראל לא הקפידו על רישום מדויק של נתינים ובני חסות, אין בידינו הערכה מדויקת בנוגע למספרם של אלו במאה ה-19. בספרו אודות הקונסוליה הבריטית מספק מרדכי אליאב טבלה עם מספרי הנתינים ובני חסות הבריטים מ-1840 ועד תחילת המאה ה-20, ראו: אליאב, *בריטניה וארץ ישראל*, עמ' 412. עם זאת, טבלה זו מבוססת אך ורק על ההערכות הבריטיות שהיו כאמור חסרות ולא מדויקות, ראו: שם, עמ' 413 הערה. מקורות אחרים מספקים הערכות שונות. ההערכה במחקר הנוכחי מבוססת על שקלול של ההערכות ממקורות שונים: ההערכה בדבר מספר הנתינים הבריטים בשנות ה-40 וה-50 התבססה על הטבלה של אליאב וההערכות בבן-אריה, "האוכלוסיה בערים הגדולות בארץ ישראל", עמ' 52-51. בן-אריה מסתמך על תיאורו של טיטוס טובלר (Titus Tobler) מ-1846 וזה של ליבטרוט (Liebetrut) מ-1851. במאמר זה מצוינים מספר הפרוטסטנטים בירושלים (50 ב-1846 ו-100 ב-1851) שכלל, למעט בריטים, גם פרוסים (גרמנים). על פי פין בתחילת שנות ה-50 היו בירושלים 21 פרוסים בוגרים, ראו: פין, *עתות סופה*, עמ' 54. מספרם של אלו הלך וגדל עד שבשנות ה-80 היוו את הרוב מקרב הפרוטסטנטים בירושלים, על כך ראו: אליאב, "הקונסוליה הגרמנית בירושלים", עמ' 58; אינדיקציה נוספת לגודלה של הקהילה הבריטית בירושלים בשנות ה-50 קיימת בהערה ביומני הקונסוליה המפרטת את מנין המתפללים שנאספו בכנסייה האנגלית ב-1853. על פי הערה זו נאספו בכנסייה: 34 אנגלים מלווים ב-18 ילדים (54 סה"כ); 32 יהודים נוצרים מלווים ב-27 ילדים (59 סה"כ); לאלו נוספו 21 חברי הקהילה הפרוסית מלווים בשני ילדים, כמו גם 19 "יהודים מודרכים בנצרות" מלווים ב-7 ילדים ועוד 20 מתפללים ערבים מלווים ב-22 ילדים. לרשימה ראו: פין, *עתות סופה*, עמ' 94 (הערה 5). מרשימה זו עולה שמספר הבריטים עצמם שפקדו את הכנסייה ב-1853 היה 54 בלבד; לסקירה של מספרם מ-1862 ראו: טננבוים, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 93; למספרים משנות ה-70, ראו: מרדכי אליאב, "הקונסוליה הגרמנית בירושלים והישוב היהודי במאה ה'ט", *מתוך דניאל קארפי (עורך), הציונות – מאסף לתולדות הציונות והישוב היהודי בארץ-ישראל* (תל אביב, 1970), עמ' 64; לגבי המספרים בשנות ה-80 ראו: לוח מס' 12 בקובץ באשאוגלו, *הקונסולים של הוד מעלתה*, עמ' 163. סקירה זו מ-1886 מציינת שבירושלים היו 97 נתינים בריטים ועוד 5 מתאזרחים חדשים עם 14 תלויים, אך מספר זה מתייחס לראשי בתים ולא מצוין מספר התלויים בהם (בני משפחה). עם זאת, מאותה הסקירה עולה שהיחס בין ראשי בתים לתלויים בהם במקומות אחרים באימפריה היה בממוצע כ-1 ל-2.5 (כך באיסטנבול עמד היחס על 1 ל-1.8 ואילו בדמשק על 1 ל-2.6), כך שניתן להעריך שהמספר הכולל עמד על כ-200 עד 250 נפשות. מסקירה זו ניתן גם ללמוד שבהשוואה לתחנות קונסולאריות אחרות, הקהילה הבריטית הקבועה בירושלים הייתה בינונית בגודלה (בדמשק, לדוגמה, היו כ-160 נתינים בריטים, בבירות יותר מ-300 בסופיה רק 8, באדירנה 17 ואילו באיזמיר כ-500).

לרגל והנוסעים הזרים שפקדו את ירושלים במהלך שנה נע בין כ-5000 בשנות ה-50 לכ-14,000 בשנות ה-90 ושמרביתם היו רוסים, ניתן להעריך שהיו מספר מאות.⁵⁸ רובם הגיעו סביב חג הפסחא וחודשי החורף ועזבו לקראת הקיץ, אז התרוקנה העיר כמעט לגמרי מעולים לרגל ומתיירים. על כך כותב דר' ברנרד נוימן:

"אם נוסף על אלו [האוכלוסייה הקבועה של ירושלים] את שיירותיהם של עולי רגל נוצרים שמספרם מגיע לפעמים ל-20,000 נפש, אך בממוצע אינו פחות מ-10,000 (הכוונה בעיקר לצליינים רוסים) ואת התיירים של כל האומות מכל אירופה ומכמה ממדינות אמריקה נוכל לומר שקשה למצוא עיר שתציג לראווה רבגוניות כזו של בליל עמים... אולם חיים תוססים אלה שולטים רק בחורף ובייחוד בתקופת הפסח; בשאר ימות השנה חוצות העיר שוממים לרוב והתנועה מורגשת רק בסביבתם של המסגדים, של הכנסיות, של בתי הכנסיות ושל בתי החולים והסביבה כולה שקועה בבדידות אילמת שאינה מופרעת אלא לעיתים רחוקות על ידי פלחים בודדים וחמוריהם הטעונים משא, על ידי נשים נושאות משא על ראשיהן או על ידי רועים ועדריהם".⁵⁹

את העולים לרגל והנוסעים הבריטים ניתן לחלק לשלושה סוגים: עולים לרגל פרוטסטנטים שהגיעו בעיקר לירושלים ולנצרת במועדים הקדושים לנצרות, עולים לרגל מוסלמים מהודו בעלי נתינות בריטית שהגיעו לירושלים לאחר החג, ונוסעים מבריטניה שהגיעו לתור את האימפריה.⁶⁰ הימצאותם של אלו היוותה את אחת מהעילות הרשמיות להקמת הקונסוליה בירושלים מלכתחילה והקונסולים אכן השקיעו חלק ממרצם בעיסוק בבעיותיהם. לרוב אנשים אלו התנהלו בשלווה וניסו להימנע מהסתבכויות, אך מידי פעם היו מעורבים במצבים שהצריכו את התערבותו של הקונסול.⁶¹

לבסוף, יש להוסיף לקבוצות שהוזכרו לעיל יהודים אירופאים שאיבדו את חסותם המקורית ונאספו על ידי הבריטים. אלו כללו מספר קטן של יהודים אלגיראים שאיבדו את חסותם הצרפתית, או שביקשו לוותר עליה,⁶² אך בעיקר מספר גדול של יהודים ממזרח אירופה בעלי נתינות רוסית שהחליטו להשתקע בארץ ישראל וזכו לחסות בריטית ב-1849 בעקבות הסכם מיוחד בין ממשלות רוסיה ובריטניה.⁶³ הבריטים ששו

⁵⁸ להערכות בדבר המספר הכולל של העולים לרגל והנוסעים הזרים שפקדו את ירושלים במאה ה-19, ראו: טננבוים, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 95.

⁵⁹ ראו: נוימן, *עיר הקודש ויושבי בה*, עמ' י"ב [כולל הערה 3].

⁶⁰ על אלו, ראו למשל: אליזבת פין, *זיכרונות*, עמ' 66, 69.

⁶¹ על כך ראו הערה מס' 18 בפרק הנוכחי.

⁶² על הענקת החסות ליהודים מאלג'יר שהיו זכאים לחסות צרפתית, ראו: טיודור פארפיט, "הקונסוליה הצרפתית והיישוב היהודי בארץ ישראל במאה הי"ט", *קתדרה*, כרך 5 (תשל"ה [1977]), עמ' 144-161.

⁶³ על העליות של יהודים ממזרח אירופה לארץ ישראל החל מאמצע המאה ה-18, ראו: מרדכי אליאב, *ארץ ישראל וישובה במאה הי"ט* (ירושלים, 1978), עמ' 75-92. באמצע שנות ה-40 היו כ-1500 יהודים אשכנזים בירושלים מתוך אוכלוסייה של כ-7500

לקבלם תחת חסותם שכן בהיעדר קהילה פרוטסטנטית קבועה וגדולה עליה יכלו להישען על מנת לבסס את מעמדם בארץ, ביקשו להביא תחת חסותם כמה שיותר יהודים זרים לצורך כך. ניסיונותיו המוקדמים של יאנג לעשות כן נכשלו, כפי שכבר ראינו, לאחר שהרוסים מנעו זאת. ב-1849, לאחר יותר משנה של משא ומתן, שינו הרוסים את מדיניותם ובהסכם מיוחד בינם לבין ממשלת בריטניה הורשו האחרונים לקחת תחת חסותם הקונסולארית כל יהודי בעל נתינות רוסית שפג תוקף דרכונו ואינו מתכוון לחזור לרוסיה. הסדר זה נותר בתוקף עד 1857 אז חזרו הרוסים להעניק חסות ליהודים בעלי דרכונים רוסים. עם זאת, עד אותה העת קפצו רבים על ההזדמנות וכתוצאה מכך ומהתעקשותו של פין, לעיתים בניגוד לדעתם של הממונים עליו, נוצרה בהדרגה קבוצה ייחודית של כ-700 בני חסות יהודים ממוצא רוסי ופולני שחיו בירושלים ושמבחינה משפטית נחשבו לנתינים בריטים לכל דבר. בנוסף לאלו, עד שנות ה-80 של המאה ה-19, ניתן להעריך שהיו לפחות עוד 1000 בני חסות מעין אלו שחיו בצפת ובטבריה תחת סמכותו של תת הקונסול בחיפה.⁶⁴

יהודים אלו נותרו תחת חסותה של בריטניה עד סוף שנות ה-70, אז בעקבות שינויים במדיניות של משרד החוץ ולחצים עות'מאנים, החלו הבריטים לגבש כללים ברורים בנוגע להמשך הפריבילגיות של קבוצה זו.⁶⁵ כתוצאה מכך, ולאחר שנעשה סקר מקיף וכולל בנוגע למספרם המדויק, גובשו בסוף 1884 תקנות ברורות בנושא. לפי תקנות אלו כל היהודים מרוסיה מעל לגיל 50 שזכו לחסות מתוקף ההסדר של 1849 ייהנו

יהודים; על ההסדר בין ממשלות רוסיה לבריטניה, ראו למשל, שם: עמ' 106-105; אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 208; חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' xxxv-xxxvi, xxxviii-xlii. אין בידינו רישום מהימן של מספר בני החסות היהודים תחת הקונסוליה הבריטית בירושלים ותת הקונסוליה בחיפה. להערכות הבריטיות בנוגע למספרם, ראו: אליאב, *בריטניה וארץ ישראל*, עמ' 412; על פי בן-ציון גת, במפקד שערך פין ב-1849 נמצאו 390 יהודים רוסים תחת חסות בריטית, ראו: בן-ציון גת, *היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"ח 1840-1888* (ירושלים, 1963), עמ' 89. בספרות מצוין שעד שלהי שנות ה-50 מספרם של אלו, בעקבות פעולותיו הנמרצות של פין, גדל לכ-1000, ראו: Isaiah Friedman, "The System of Capitulations and its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine, 1856-1897", in David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social, and Economic Transformation* (Jerusalem, 1986), pp. 280-293; מספר זה של 1000 מקורו בחיבור של דר' ברנרד נוימן, ראו: נוימן, *עיר הקודש וישובי בה*, עמ' ל"א-ל"ב. עם זאת, מסקירה שנערכה ב-1872 נמצאו רק 720 בני חסות תחת הקונסוליה הבריטית בירושלים (אליאב, "הקונסוליה הגרמנית בירושלים", עמ' 64) ואילו ב-1886 נמצאו רק 731 בני חסות (קוג'אשאוג'לו, *הקונסולים של חוד מעלתה*, עמ' 163). בהתחשב בכך שב-1853 לקח פין תחת חסותו גם מספר של יהודים אלג'יראים שהיו לפני כן תחת חסות צרפתית ועוד יהודים בודדים שמסיבות כאלה ואחרות זכו בחסות בריטית, נראה שהמספר של בני החסות הרוסים בירושלים קרוב יותר ל-700 מאשר ל-1000. בכל מקרה נראה שהערכתו זו של נוימן בדבר הימצאם של 1000 בני חסות יהודים תחת השגרירות הבריטית בירושלים ועוד כ-4000 תחת חסות אירופאיות אחרות, מוגזם שכן בירושלים חיו, על פי ההערכות, רק כ-1700 יהודים תחת השגרירות הבריטית בירושלים ועוד כ-4000 תחת חסות אירופאיות אחרות, ראו: אליאב, *ארץ ישראל וישובה*, עמ' 498. חשוב לציין שכל המספרים שצוינו לעיל מתייחסים רק לאלו שהיו רשומים בקונסוליה בירושלים. נראה שעוד מספר מאות התגוררו בצפת ובטבריה והיו אמורים להירשם תחת הקונסוליה בחיפה. עם זאת, עד 1872 וביקורו של הקונסול הכללי בבירות, אלדרידג', בצפון הארץ, רישום זה לא היה מדויק והתבסס על אומדן בלבד. בהתחשב בכך שעל פי חיימסון כאשר ב-1890 נכנסו לתוקפן הנחיות הסופיות בנוגע לחסות על היהודים הרוסים, איבדו את חסותם 1456 יהודים (חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' xlvi) ושלפי מור רק כ-400 מאלו היו בירושלים (אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", הערה 42 עמ' 216), הרי שניתן להעריך שעד 1890 חיו בצפון הארץ כ-1000 יהודים בעלי חסות בריטית.

⁶⁵ לסיכום טוב של המדיניות הבריטית בנוגע להענקת חסות קונסולארית ליהודים בארץ ישראל, ראו: אליאב, *בריטניה וארץ ישראל*, עמ' 59-64; אחרי מלחמת קרים החלו העות'מאנים להפעיל לחצים על הבריטים על מנת למנוע ניצול לרעה של הענקת חסות ליהודים בארץ. אחרי התקנת חוק האזרחות של 1869 הפך לחץ זה לדרשה לוותר לחלוטין על מתן חסות ליהודים ממוצא אירופאי שכן על פי החוק הם נחשבו לנתינים עות'מאנים. לחצים אלו התגברו עוד יותר בשנות ה-70 ותרמו לצעדים בהם נקטו הבריטים עצמם לביטול הפריבילגיות של מרבית היהודים תחת חסותם. על כך ראו גם: פרידמן, "מערכת הקפיטולציות", עמ' 280-284.

ממעמדם לכל חייהם. פריבילגיה זו הוחלה גם על אלמנותיהם ובניהם עד גיל 20. כל השאר איבדו את מעמדם כעבור חמש שנים ב1890. כתוצאה מכך יצאו מחסות בריטית ב1890 1456 יהודים, מתוכם 400 שחיו בירושלים והשאר בצפון הארץ.⁶⁶

מעבר לנתינים נושאי דרכון בריטי, חלק מהפריבילגיות הקפיטולאטריות חלו גם על מספר קבוצות של בני חסות מקרב הנתינים העות'מאנים. אלו כללו בראש ובראשונה את הקטגוריות השונות של דרגומנים ששירתו בקונסוליות הבריטיות ברחבי האימפריה. בירושלים, בעקבות התקציב הזעום של הקונסוליה, קבוצה זו הייתה קטנה ביותר וכללה לאורך מרבית התקופה שני דרגומנים – אחד לעברית ואחד לערבית - ועוד שניים עד חמישה קוואסים.⁶⁷ מתוקף הקפיטולציות והבראותים שנשאו, זכו אלו, כמו גם בני משפחותיהם ומשרתיהם, למרבית הפריבילגיות הקפיטולאטריות למרות שתמיד נותרו נתינים עות'מאנים והיו כפופים בתיאוריה למערכת המשפט העות'מאנית. בין היתר זכו להיכלל תחת הסמכות המשפטית הקונסולארית ולהישפט בפני הקונסול בכל סכסוך בינם לבין דרגומנים או נתינים בריטים אחרים. עם זאת, כפי שכבר הומחש בפרק הקודם, הקונסול יכל לבחור באם להחיל את סמכותו המשפטית עליהם, או להעבירם לטיפול מערכת המשפט העות'מאנית.⁶⁸

ניתן לסכם, אם כן, שמבחינה מספרית היו תחת הקונסוליה הבריטית בירושלים לאחר 1849 בין 900 ל1300 נתינים ובני חסות. אלו כללו נתינים בודדים בתחילת התקופה וכ250 בסופה, כ700 עד 1000 בני חסות, רובם יהודים בעלי נתינות רוסית לשעבר ועוד כחמישה עד שמונה עובדי קונסוליה ובני משפחותיהם. כמו כן, בצפת ובטבריה חיו עוד מספר מאות של בני חסות - לפחות 1000 עד 1890 – שהיו כפופים לתת הקונסוליה

⁶⁶ על כך, ראו: חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' xliv-xlvii; לתקנות עצמן: שם, תעודות 277, 278, עמ' 392-390; ראו גם: אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 211, הערה 42 עמ' 216. על פי אליאב בהסתמך על מור, לאחר 1890 "קרוב ל400 נפש חדלו להיות תחת חסות בריטית, מהם 91 ראשי משפחות, וכי רק 35 קשישים בני 50 ומעלה ייהנו מחסות לכל ימי חייהם, לרבות בני משפחותיהם"; חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' xliv-xlvii; לתקנות עצמן: שם, תעודות 277, 278, עמ' 392-390.
⁶⁷ ראו: אליאב, *בריטניה וארץ ישראל*, עמ' 99-102; טננבוים, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 92; ראו גם: פין, *עמות סופה – [אנגלית]*, כרך 1, עמ' 93, 98 (נוסח אנגלי); אליזבת פין, *זיכרונות*, עמ' 51. נראה שתחת הקונסול הראשון, יאנג, צוות זה היה מצומצם עוד יותר כאשר על הגנת הקונסוליה הופקדו יניצ'ירים מטעם המושל, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 1, dated Jerusalem 13.1.1844; Jerusalem 10.2.1844, pp. 238-239; Young to Rose, F.O. 195/210, no. 5, dated Jerusalem 10.2.1844; השוב לציין שבניגוד לקונסוליות מסחריות גדולות וחשובות, כדוגמת אזמיר או בירות, שבספריהם היו רשומים גם מספרים גדולים של סוחרים עות'מאנים לא מוסלמים (בראתלים או "דרגומנים לשם כבוד") שקנו בכסף רב כתבי חסות וזכו בכך להגנות הקפיטולאטריות למרות שלא סיפקו לקונסוליות שירותים כלשהם ולעיתים קרובות אף לא חיו בתחומה, ירושלים הייתה קונסוליה פוליטית קטנה יחסית ולכן לא סבלה מבעיה זו.

⁶⁸ על הדרגומנים ראו: פרק 2, עמ' 39-45; על הפונקציות של הדרגומנים ואודות דרגומנים יהודים בשירות הקונסולארי הבריטי תחת חברת הלבנט מהקמתה ועד פירוקה, ראו: אליעזר בשן, "תורגמנים יהודים בשירות הקונסולארי הבריטי במזרח התיכון בשנים 1581-1825", *ספונות*, כרך כ"א (תשנ"ג), עמ' 41-69; למקרה מעניין שאירע ביוני 1844 בו יאנג העביר שניים מאנשי צוות הקונסוליה, הסיס שלו ואחד מהקוואסים שהופקדו על שמירתו, לטיפולו של המושל לאחר שהואשמו על ידו בפריצה לביתו של מיסיונר בריטי, ראו: Young to Canning, F.O. 195/210, no. 22, dated Jerusalem 20.7.1844

בחיפה. לאלו יש להוסיף מספר לא ידוע, לפחות כמה מאות, של עולים לרגל ותיירים בריטים שפקדו את ירושלים וערים מרכזיות נוספות בארץ ישראל בעיקר בחודשי החורף.⁶⁹

ג. הקונסוליה הבריטית בירושלים והיהודים

למרות היותה קונסוליה פוליטית שעסקה בעיקר בנושאים דיפלומטיים, באיסוף מידע ובסוגיות משפטיות, תולדותיה של הקונסוליה הבריטית בירושלים במאה ה-19 מוכרות בעיקר בהקשר לפעילותה בקרב הקהילות היהודיות בארץ ישראל. למעשה, הרבה מהמחקרים שנגעו לקונסוליה הוקדשו לסוגיות שונות סביב העניין היהודי.⁷⁰ ישנן שלוש סיבות מרכזיות לעובדה זו. ראשית, כבר עם הקמתה נקשר שמה של הקונסוליה לפעילותה של החברה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים ומאוחר יותר לזו של ההגמונית הפרוטסטנטית; שנית, ההנחיה של לורד פלמרסטון לקונסול הראשון בירושלים עם הקמת הקונסוליה "לספק הגנה ליהודים באופן כללי"; ושלישית, פעילותו הענפה של הקונסול השני, גיימס פיין, בקרב היהודים בארץ ישראל.

הקשר בספרות בין הקונסוליה ליהודים הנו כה חזק עד שהועלו סברות במחקר לפיהן הקונסוליה הוקמה מלכתחילה סביב השאלה היהודית ונוסדה כתוצאה מפעילות לוביסטית של מיסיונרים חשובים ותומכיהם במסדרונות הממשל הבריטי.⁷¹ סברה זו נבדקה באופן יסודי ונמצאה כלא נכונה. הקונסוליה הוקמה ממניעים פוליטיים ודיפלומטיים כפי שתוארו לפני כן, ונראה שהמיסיון גילה בה עניין רק לאחר ההחלטה הסופית על הקמתה ומינויו של הקונסול הראשון. יותר מכך, לאחר ההחלטה על הקמתה גילה אמנם פלמרסטון עניין במתן הגנה ליהודים בארץ, אך עניין זה נבע משיקולים אסטרטגיים ומדיניים ענייניים ולא ממניעים דתיים. שר החוץ הונע בהקשר זה מתוך ההבנה שבהיעדר קהילה פרוטסטנטית משמעותית בארץ ישראל, החלת החסות הבריטית על היהודים תוכל לשמש משקל נגד לתמיכה של צרפת בקתולים וזו של

⁶⁹ מעניין לציין שמתוך הקונסוליות הגדולות בירושלים, זו הבריטית לא הייתה הגדולה ביותר. לפי הסקר מ-1872 בעוד בריטניה טיפלה ב-900 נתינים ובני חסות, הקונסוליה הגרמנית והאוסטרית טיפלו כל אחת בכ-1200 נתינים ובני חסות (מספר זה עומד בסתירה לטענתו של נוימן לפיה כ-3000 יהודים היו תחת חסות אוסטרית: נוימן, *עיר הקודש ויושבי בה*, עמ' ל"א. נראה שהמספר היה קרוב יותר ל-900 דבר שתואם באופן טוב יותר את ההערכות בדבר מספרם הכללי של היהודים האשכנזים בירושלים באמצע המאה ה-19 מספר שעומד על כ-1700 ב-1856 וכ-4000 ב-1870. ראו: אליאב, *ארץ ישראל וישובה*, עמ' 498). הקונסוליה הרוסית טיפלה אמנם רק ב-220 נתינים ובני חסות, אך חלק הארי של הצליינים שהגיעו לעיר, אלפים רבים, היו תחת חסותה. ראו: אליאב, *הקונסוליה הגרמנית בירושלים*, עמ' 64.

⁷⁰ בין היתר, עבד אל-לטיף טיבאוי הקדיש ספר שלם בו הוא מנסה להוכיח שהאינטרס הבריטי העיקרי בארץ ישראל היה האינטרס הדתי שנשם סביב פעולות המיסיון בקרב היהודים, פעולות בהן היו מעורבים גם הקונסולים, ראו: A.L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800-1901* (Oxford, 1961); באותו האופן חיימסון בהקדמה שלו לאוסף התעודות מהקונסוליה הנוגעות ליהודים מאמץ גישה זו גם כן, ראו: חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' xxxiii-xxxiv; גם טננבוים ממשך קו זה, ראו: טננבוים, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 85.

⁷¹ לפי סברה זו הוקמה הקונסוליה מתוך הרעיון האוונגליסטי של תקומת עם ישראל בארץ ישראל. לדידם של התומכים בתפיסה זו היה זה לורד שפטסברי (Shaftesbury), פעיל בכיר בחברה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים ואחד מעמודי התווך של החברה הגבוהה באנגליה, שתמך באופן נלהב ברעיון זה ועמד מאחורי שכנועו של פלמרסטון להקים את הקונסוליה, ראו: טיבאוי, *אינטרסים בריטים בארץ ישראל*, עמ' 33-34; א' מורגנשטרן, "הפרושים, החברה הלונדונית והקמת הקונסוליה הבריטית בירושלים", *שלם*, כרך ה' (תשמ"ו), עמ' 130-131; טננבוים, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 84-85; חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' xxxiii.

רוסיה באורתודוקסים. על רקע זה יש להבין גם את הנחיותיו של פלמרסטון ליאנג "לספק הגנה ליהודים באופן כללי", ואת ניסיונותיו בתחילת שנות ה-40 לשכנע את העות'מאנים להרשות לבריטניה להעניק חסות לכל היהודים בארץ ישראל.⁷²

ההנחיות של לורד פלמרסטון לקונסול הראשון בירושלים "לספק הגנה ליהודים באופן כללי" נתפסה ע"י חוקרים אחדים כניסיון בריטי שהונע ממניעים דתיים לפרוש את חסותם הקונסולארית על כלל היהודים בארץ ישראל, ובכלל זאת גם על אלו מקרב הנתינים העות'מאנים.⁷³ סברה זו קיבלה חיזוק גם בעקבות הניסיונות הבריטים בתחילת שנות ה-40 לשכנע את העות'מאנים להעניק לבריטניה מעמד רשמי של מתווכת בין יהודי האימפריה מקרב נתיניה לבין הממשל.⁷⁴ הצעה זו שביקשה לנגוס למעשה בריבונות העות'מאנית המלאה והבלעדית על נתיניה שלה, נתקלה בסירוב גורף. השער העליון היה נכון אמנם ממניעים דיפלומטיים לשמוע תלונות מצד השגריר הבריטי בנוגע לקבוצה כזו או אחרת מקרב הנתינים העות'מאנים, אך לא יכל לאשר לבריטים מעמד רשמי של מתווכים. לנוכח סירוב זה ביקש פלמרסטון להעלות הצעה דומה שתוגבל ליהודי ארץ ישראל, אך לורד פונסונבי (Ponsonby), השגריר באיסטנבול שהבין את הרגישויות העות'מאניות, הניא אותו מצעד זה. בתשובתו לפלמרסטון על עניין זה קבע למעשה פונסונבי את הבסיס להלכה לפיה פעלו כל הקונסולים הבריטים בירושלים מאותו השלב ואילך בנוגע ליהודים מקרב הנתינים העות'מאנים. כך הוא כתב לפלמרסטון בהקשר זה:

"איני מוצא שהיהודים ביקשו דבר מה מעבר הביצוע הצודק של החוק כפי שהוא קיים כעת ואני מאמין שאלו מקרבם שיש בידם מידע חושבים שמה שהובטח לי על ידי השער העליון יהיה בו די על מנת להבטיח נקודות אלו. אני מתכוון להבטחה שהשער העליון יטפל בדיווחים שיתכן וישלחו על ידי שגרירות זו אודות כל דיכוי שיתכן וייושם כנגד היהודים".⁷⁵

⁷² המחקר המקיף ביותר שהוקדש כולו לקעקוע הגישה שתוארה לעיל הנו זה של ורטה, ראו: ורטה, "מדוע הוקמה הקונסוליה הבריטית בירושלים?", עמ' 145-316; במאמרו משנת 2000 אודות הקונסוליה הבריטית, אליאב כבר מתייחס לסוגיה כפתורה ומאמץ את גישתו של ורטה, גישה שמאמצת גם במחקר הנוכחי, ראו: אליאב, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 201-200; ראו גם: Isaiah Friedman, "Lord Palmerston and the Protection of the Jews in Palestine", *Jewish Social Studies*, Vol. XXX (Jan. 1968), p. 28; לניסיונותיו של פלמרסטון לשכנע את העות'מאנים, ראו: אליאב, הקונסוליה, עמ' 205; חיימסון, תעודות 22א, 23, 24-26; פרידמן, תש"ן, עמ' 42-57.

⁷³ ראו למשל: טננבוים, "הקונסוליה הבריטית בירושלים", עמ' 106-102. טננבוים מתרגם את הוראתו של פלמרסטון כ"להעניק חסות ליהודים בכלל" כאשר התרגום הוא "להעניק הגנה ליהודים באופן כללי" (עמ' 102); גם חיימסון תומך בסברה זו, אך מוסיף שהנחיה זו לספק הגנה ליהודים באופן כללי, אם מפרשים אותה מילולית, היוותה הפרה של מוסכמות של חוק בינלאומי ונוהג בין מדינות והתאפשרה רק בשל יחסי הכוחות בין מעצמות המערב לאימפריה, ראו: חיימסון, עמ' xxxiv-xxxv; סברה זו זכתה לחיזוק גם בעקבות פעילותו בשנות ה-40 של פלמרסטון ליישוב יהודים אירופאים בארץ ישראל. על כך ראו: ישעיהו פרידמן, "תוכניות בריטיות ליישוב יהודים בארץ-ישראל בשנות הארבעים של המאה ה"ט" (1849-1850), *קתדרה*, כרך 56 (תש"ן), עמ' 42-69.

⁷⁴ על ניסיונות אלו, ראו: חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' 205; פרידמן, "תוכניות בריטיות", עמ' 42-57; ניסיונות אלו נערכו על ידי לורד פונסונבי, השגריר באיסטנבול ובהסות פלמרסטון.

⁷⁵ חיימסון, עמ' xxxvi.

המלצה זו התקבלה על ידי פלמרסטון וב-1841 הוא הפיץ הוראה ברורה בנוגע לטיפול ביהודים באימפריה. בהוראה זו הוא ערך בפעם הראשונה הבחנה ברורה בין יהודים הזכאים לחסות קונסולארית בריטית רשמית לבין אלו מקרב הנתונים העות'מאנים עליהם לקונסול אין כל סמכות. כך הוא כותב:

"עלי לפיכך להורות לך שכל אימת שמקרה כלשהו מובא לידיעתך בו יהודים הגרים באזור שתחת אחריותך יהיו נתונים לדיכוי או אי צדק, תערוך חקירה מהירה של נסיבות המקרה ותדווח באופן מלא לשגריר של הוד מעלתה בקונסטנטינופול. כמובן שתהיה זהיר לא ליפול לכל שמועה טפלה שיתכן ותהיה קיימת במקום מושבך, אלא תבדוק באופן יסודי כל טענה שיתכן ותובא לפניך. זכור שאינך מוסמך להתערב באופן רשמי עם הרשויות המקומיות, למעט לטובת אותם יהודים שיתכן והנם זכאים להגנה בריטית, אך עם זאת, בכל מקרה הקורא לך תדגיש בפני הרשויות המקומיות שהממשלה הבריטית חשה עניין בטובת היהודים באופן כללי ודורשת שיהיו מוגנים בפני דיכוי ושהשער העליון הבטיח לספק להם הגנה ושבדאי יטפל בכל פניה שיתכן והשגריר של הוד מעלתה יביא בפניו בעניינים אלו".⁷⁶

כהשלמה להנחיות אלו, במאי 1842 העביר שר החוץ אברדין הוראות ברורות ליאנג בהם התריע בפניו שלא להתערב בעניינים הדתיים של היהודים, לקשר עצמו לפעולותיו של ראש ההגמונות הפרוטסטנטית, הבישוף אלכסנדר, או לספק הגנה קונסולארית למי מקהילתו של זה שאינו זכאי לכך על פי התקנות הבריטיות. בכך קבע למעשה שהצטרפות לכנסיה של אנגליה אינה ערובה לקבלת הגנה קונסולארית בריטית, כפי שהבטיחו לעיתים פעילי המיסיון למומרים יהודים.⁷⁷ סדרת הנחיות אלו חתמה את הגולל על הניסיונות לשכנע את העות'מאנים להעניק לבריטניה מעמד רשמי בכל הנוגע ליהודי האימפריה. מאותה העת, וכחלק מהמאמצים לעגן את מעמדה של בריטניה בארץ ישראל על בסיס איתן ואמיתי, עברו הבריטים להתמקד במתן חסות ליהודים אשכנזים שאיבדו את נתינותם הרוסית, כפי שכבר נסקר לפני כן.

מהאמור לעיל עולה, אם כן, שהנחייתו הידועה של פלמרסטון ליאנג לספק הגנה ליהודים הייתה כללית במהותה ומעולם לא ניתנה חסות קונסולארית לכלל היהודים בארץ ישראל. בהקשר זה יש להבחין בין חסות קונסולארית שנשאה עמה השלכות משפטיות והוחלה אך ורק על נתינים ובני חסות בריטים, לבין הגנה דיפלומטית כללית אותה ביקשו המעצמות להחיל על הקהילות הלא מוסלמיות באימפריה כמעין בעלות עניין וכחלק מהמאבקים הבין-מעצמתיים. בהיעדר כל בסיס משפטי או קפיטולאטורי להחלת חסות קונסולארית על כלל היהודים בארץ ישראל, הרי שההגנה אליה התכוון פלמרסטון הייתה מהסוג השני

⁷⁶ שם, עמ' xxxvi-xxxvii

⁷⁷ שם, עמ' xxxvii-xxxviii, תעודה 30.

ונבעה מ"מרוץ החימוש" הדיפלומטי שניטש בין המעצמות בארץ ישראל. כחלק מהגנה כללית זו ניצלו הקונסולים הבריטים פעמים רבות את השפעתם הרבה על הרשויות העות'מאניות בארץ ישראל על מנת להפעיל על אלו לחצים במקרים אותם ראו כהתעמרות בקהילה היהודית בארץ. לסיכום יש להבהיר, אם כן, שהיו אלו אך ורק היהודים הרוסים על פי ההסכם מ-1849, מספר קטן של יהודים אלג'יראים שאיבדו את חסותם הצרפתית ב-1853, וכן יהודים בודדים בעלי נתינויות אירופאיות אחרות, שזכו לפריבילגיות קפיטולאטוריות והגנה קונסולארית רשמית.

לבסוף, חלק גדול מההקשר שנערך במחקר בין הקונסוליה ליהודים נובע מפעילותו הענפה של הקונסול השני, גיימס פיין, בקרב היהודים בארץ ישראל. פעילות זו הייתה פומבית מאד, לוותה בהאשמות כנגדו על פעילות מיסיונרית, והובילה לבסוף להדחתו. למרות היותו רק אחד מארבעה קונסולים שכיחנו בירושלים במאה ה-19 פעלתנותו האפילה על זו של כל הקונסולים לפניו או אחריו והותירה רושם רב על אותם החוקרים שביקשו למצוא את ההצדקה לקיומה של הקונסוליה במתן הגנה ליהודים בארץ ישראל. אלו גם הסתמכו על ההתכתבות הענפה של פיין סביב סוגיות הקשורות לקהילות היהודיות והסיקו מכך שמרבית זמנם של הקונסולים בירושלים הוקדש לעניינים אלו.⁷⁸ חשוב לציין, עם זאת, שפיין היה כתבן בלתי נלאה שבמהלך כהונתו בירושלים כתב אלפי מכתבים רשמיים בנושאים שונים שרק חלקם הקטן עסק בסוגיות קונסולאריות הקשורות לקהילות היהודיות.⁷⁹

בנוסף לכך, יש להפריד בין פעילותו הרשמית של פיין מתוקף תפקידו כקונסול לבין פעילותו הפרטית. בתפקידו הרשמי הפגין עניין רב במצבן של הקהילות היהודיות בארץ ישראל ושמח לסייע להן ככל שיכל, אך מרבית זמנו, כך נראה, הוקדש לענייני הניהול השוטף של הקונסוליה. היו אלו מעשיו למען היהודים כאדם פרטי ובשותפות קרובה עם אשתו שהובילו לבסוף להסתבכויותיו הכספיות, לחקירה נגדו, ולהדחתו. פעילות פרטית ענפה זו, גם אם לעיתים נכרכה בזו הרשמית, היא גם זו שזכתה להד הצבורי הרחב ביותר וזו שעשתה את הרושם הרב ביותר על החוקרים שכתבו אודות הקונסוליה. בחינה מחודשת של ההתכתבות הקונסולארית הרשמית מתקופתו מראה שמרבית זמנו של פיין לא הוקדש לעניין היהודי אלא לניהול

⁷⁸ ראו, למשל, ציטוט של חיימסון בעמ' 124 בפרק הנוכחי (חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' xxxiv).

⁷⁹ פיין, *עתות סופה*, 61 (הערת העורכת – אליזבת פיין). מתוך אלפי המכתבים ששלח פיין רק מעטים עוסקים באספקטים השונים הקשורים ליהודים – נתינים, בני חסות והקהילות היהודיות מקרב הנתינים העות'מאנים – כפי שניתן ללמוד מקובץ המסמכים שערך חיימסון המכיל רק כמה עשרות מכתבים מעין אלו מתקופתו של פיין, ראו: חיימסון, *הקונסוליה הבריטית בירושלים*, עמ' xxxi-xxxiii. בנוסף לכך, פיין עצמו בהתייחסו למשימות שעמדו בפניו כקונסול אינו מזכיר את העניין היהודי, אלא בהקשר של מתן התראה לרשויות העות'מאניות אודות "טיפול לא צודק או לא חוקי בנתינים עות'מאנים – באם יהודים, מוסלמים, או נוצרים...". ראו: פיין, *עתות סופה – אנגלית*, כרך 2, עמ' 401.

השוטף של הקונסוליה ובעיקר לדיווחים מודיעיניים שוטפים, עניינים משפטיים ומגעים עם הרשויות העות'מאניות.

ניתן לסכם, אם כן, שהקונסוליה הבריטית בירושלים לא הוקמה מתוך שיקול כלשהו שהיה קשור לעניין היהודי, אלא ממארג השיקולים הגיאוגרפיים של בריטניה בשנות ה-30. יש אמנם להכיר בכך שההיסטוריה של הקונסוליה כרוכה בזו של היישוב היהודי וזאת בשל החסות שהעניקו הבריטים לחלק מהקהילה האשכנזית בארץ, אך חסות זו, כך נראה, הוענקה בעיקר מסיבות פוליטיות שהיו קשורות למאבקי היוקרה הבין-מעצמתיים ולא משיקולים דתיים או נגלטיים. יש גם לזכור שהבריטים לא היו היחידים שהעניקו חסות והגנה ליהודים ובכלל זאת גם לאלו מקרב הנתונים העות'מאנים, ודווקא הגרמנים והאוסטרים היו הפעילים ביותר בתחום זה.⁸⁰ לבסוף, גם הקונסולים שכיהנו במשרה, למרות שהיו רגישים לענייניהם של היהודים שלמדו מצדם להיסמך עליהם לעיתים לסיוע, הקדישו את מרבית מרצם לניהול השוטף של ענייני הקונסוליה ולא לסוגיות הקשורות ביהודים.

⁸⁰ לפי סקר שנערך ב-1872 נמצא שתחת הקונסוליה הגרמנית נמצאים המספר הגדול ביותר של בני חסות יהודים 987, תחת הקונסוליה האוסטרית 950 ואילו תחת הקונסוליה הבריטית רק 720, על כך ראו: אליאב, "הקונסוליה הגרמנית בירושלים", עמ' 64; ראו גם: אלכס כרמל, "היישוב היהודי, השלטון העות'מאני והקונסוליות הזרות", ממוך מרדכי אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה** (ירושלים, 1981), עמ' 98-99.

[פרק 6]

הקונסולים הבריטים, המושלים ומערכת המשפט העות'מאנית מהרסטורציה ועד 1857

בשני הפרקים הבאים יסקרו מרבית המקרים המשפטיים בהם טיפלו הקונסולים הבריטים אם במסגרת בית הדין הקונסולארי, או אל מול רשויות החוק והמשפט העות'מאניות. סקירה זו תקיף את התקופה מהרסטורציה וחזרתו של הקונסול הבריטי יאנג לירושלים ב-1841, ועד הגעתו של סורייה פאשה לירושלים במאי 1857 זמן קצר לאחר מלחמת קרים. מן הצד העות'מאני, על רקע התפתחות רפורמות התנוימאת ותחילת יישומן בארץ ישראל, התאפיינה תקופה זו בחוסר יציבות שלטונית שבאה לידי ביטוי גם בהתנהלות מערכת החוק והמשפט. מן ההיבט הבריטי, בתקופה זו כיהנו בירושלים שני קונסולים נטולי ניסיון דיפלומטי מקצועי שניסו לבסס את מעמדה של בריטניה בארץ ישראל, וזאת על רקע השינויים מרחיקי הלכת במדיניותה כלפי האימפריה והמאבקים הבין-מעצמתיים.

שני הקונסולים הבריטים הראשונים בירושלים, יאנג ופין, שירתו לאורך תקופה פורמטיבית זו כפי שתוארה לעיל מהרסטורציה ועד 1862. שניהם נעדרו הכשרה דיפלומטית או משפטית מקצועית ולשם מילוי תפקידיהם המשפטיים נשענו במקום זאת בעיקר על אינטואיציה ותהליך של ניסוי וטעייה. המקרים המשפטיים בהם טיפלו הביאו אותם לעיתים קרובות במגע עם מערכת המשפט העות'מאנית שהייתה בעיצומו של תהליך שינוי מרחיק לכת. הבסיס המשפטי הפורמאלי שעליו אמורים היו מגעים אלו להיות מושתתים; קרי, הקפיטולציות, התקנות הקונסולאריות וההסכמים הביטראליים, נותח באופן מקיף בפרקים הקודמים. בפועל, מגעים אלו הושפעו גם ממגוון רחב של גורמים חוץ משפטיים ביניהם נהלים והליכים שלא היו מעוגנים בהסדרים בין בריטניה לאימפריה, מו"מ בלתי פורמאלי בין הצדדים, האופי המשתנה של המערכת הפוליטית והמשפטית העות'מאנית, השינויים בשירות הקונסולארי הבריטי, ואופיים של הקונסולים עצמם כמו גם זה של המושלים העות'מאנים.

מכלול מורכב זה של גורמים פורמאליים ובלתי פורמאליים שעמד מאחורי ההתנהלות המשפטית של הקונסולים בירושלים, מתואר בקצרה על ידי פין ביומני הקונסוליה. תיאור זה משרטט את המסגרת הכללית בתוכה ביקשו הקונסולים הבריטים בירושלים ליישם את סמכויותיהם המשפטיות. כך כותב פין:

” . . . על פי החוזים יש לזרים היושבים בארצות אלו הזכות להיות כפופים לחוקיהם שלהם – בניהולם של פקידים משלהם; חוקי הארצות הללו אינם חלים עליהם אלא אם כן התנגשו עם ילידים של הארצות הללו. לכן בארצות הללו יש לקונסולים סמכויות להפעיל את חוקי האומות שאותן כל אחד מהם מיצג. על כל האירופים חלים רק ספרי-החוקים הלאומיים שלהם, כפי שהם מופעלים על ידי הקונסולים שלהם; ובמקרה של שיפוט מעורב של צדדים אירופיים ועותומאניים יש לקונסול, או למיופה-הכוח מטעמו, הזכות החשובה להיות נוכחים בדיונים, לחקור עדים חקירת שתי-וערב, לעכב את הפעולה לפני הכרעה, כשאין דעתם נוחה מן הנוהל ולבסוף למחות נגד פסק-הדין הניתן על-מנת לערער לפני ערכה גבוהה יותר. הנה כך יובא משפט בין שני נתינים בריטים לפני הקונסול הבריטי ולא רשות תורכית כלשהי, והוא יוכרע על פי החוק הבריטי. אך אם יש לנתין בריטי איזו תביעה נגד נתין תורכי, או נתין של איזו אומה אחרת, יגיד אותה בבית-הדין התורכי, או בקונסוליה המתאימה באמצעות הקונסול שלו, שיגן על האינטרסים שלו ויתבע בשבילו את מלא ההנאה מחוקיה של תורכיה, או של אותה ארץ שעליה נמנה הנתבע. ואם עשה נתין בריטי מעשה-פשע חמור, כגון רצח, שבגללו חל עליו החוק של תורכיה, יוכל להישפט בבית-הדין התורכי רק במעמד של הקונסול שלו, שהסכמתו תהיה נדרשת בטרם יותן לבצע את פסק-הדין. . . . נוסף על כך, הוא [הקונסול] שופט בבית-הדין הקונסולארי, שבו מתבררים כל המשפטים בין נתינים בריטים, וכן גם כל התביעות הקטנות שמעלה אדם מאיזו אומה אחרת נגד נתינים בריטים. בכל המקרים המעורבים הכלל הוא שיתברר משפט בבית-הדין של האומה שעליה נמנה הנתבע, כדי שיוכל ליהנות במלא המידה מחוקי ארצו שלו; ואליו התביעה מתנהלת בעזרת הקונסול של בעל-התביעה, אשר לו הקונסול חייב לתת ייעוץ וידיעות בכל השאלות הנחוצות לתועלתו. גם מניעת התדיינות וקידום בורות ידידותית הם מתפקידיו של קונסול בריטי”¹.

על סמך תיאור זה, כמו גם הסקירה המקיפה שנערכה בפרקים הקודמים, ניתן לסכם שהקונסולים הבריטים טיפלו בשתי קטגוריות מרכזיות של מקרים משפטיים:

- מקרים שטופלן על ידי הקונסולים ביושבם כשופטים בראש בתי הדין הקונסולאריים;
- מקרים מעורבים, אזרחיים ופלייליים, בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים.

¹ פין, *עותות סופה*, עמ' 55.

א. הקונסולים ביושבם כשופטים קונסולאריים

מתוקף הקפיטולציות הוענקה לקונסולים הבריטים בירושלים, כמו לשאר הקונסולים הזרים ברחבי האימפריה, גם הזכות לשבת כשופטים בראש בית דין קונסולארי.² פרטים בסיסיים בנוגע למקרים שנדונו בבית דין זה (פרטים אישיים אודות המתלוננים והנאשמים, פירוט קצר של התלונה וסיכום פסק הדין), נרשמו בדוח מיוחד ("דוח משטרה") שנשלח בסופה של כל שנה למשרד החוץ בלונדון, ומסוף שנות ה-50 לבית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול. בדוחות נרשמו רק אותם מקרים שהסתיימו בפסק דין. מקרים קלים בהם שימש הקונסול כבורר בלבד או כאלו שהסתיימו בפשרה, לא נרשמו כלל בדוחות.³ מעיון בחלק מדוחות אלו מירושלים עולה שבית הדין הקונסולארי טיפל בשלושה סוגי מקרים: מקרים אזרחיים ופליליים בתוך הקהילה הבריטית בהם הייתה לקונסול סמכות מלאה; מקרים אזרחיים ופליליים בהם נתינים או בני חסות בריטים נתבעו על ידי נתינים או בני חסות מאומות זרות אחרות; מקרים אזרחיים פשוטים בהם נתינים או בני חסות בריטים נתבעו על ידי נתינים עות'מאנים.⁴

בבסיס הסמכות המשפטית הקונסולארית כפי שהוגדרה בקפיטולציות ניתנה לקונסולים סמכות בלעדית ואוטומטית לטפל בכל המקרים, אזרחיים ופליליים, בתוך קהילותיהם. מקרים אלו טופלו על ידי הקונסולים ביושבם כשופטים בראש בית הדין הקונסולארי בירושלים ובהתאם לחוק הבריטי וצווי השעה. כפי שכבר הוצג, מספר הנתינים הבריטים בארץ ישראל בכלל ובמחוז ירושלים בפרט במהלך המאה ה-19 היה קטן והורכב בעיקר מנתינים בריטים מהמושבות. אלו מבריטניה עצמה היוו קבוצה קטנה עוד יותר שלאורך מרבית התקופה לא מנתה יותר מחמישים נפשות. מסיבה זו, מקרים בין נתינים בריטים שהיו חמורים דים על מנת להגיע לבית הדין הקונסולארי ולהירשם בדוחות כמעט ולא התרחשו. יותר מכך, ניתן להעריך שבשל מספרם הקטן של הבריטים בירושלים, הקונסול המכהן הכיר אישית את רובם ואף היה

² מבחינה אדמיניסטרטיבית, למרות חשיבותם, בתי הדין הקונסולאריים הבריטים באימפריה לא זכו למעמד חוקי רשמי עד 1843 והעברת חוק הסמכות המשפטית מחוץ לבריטניה. עם העברת חוק זה וצווי השעה הנלווים לו, הוגדרו בפעם הראשונה בחוק גבולות הסמכות המשפטית של בתי דין אלו ונוצרה הלכה בסיסית להפעלתם. עם הקמת בית הדין הקונסולארי הגבוה ב-1857 והעברת צווי השעה של שנות ה-60 נוצרה גם זיקה בין כל בתי הדין הקונסולאריים ברחבי האימפריה ונוסדה היררכיה רשמית של ערכאות. מעל למערכת קונסולארית זו כיהן בית הדין של הכתר במלטה כערכאה עליונה לעניינים פליליים ובתי הדין של הכתר בלונדון כערכאות עליונות לטובת ערעורים במקרים חריגים. על בתי הדין הקונסולאריים הבריטים באימפריה במאה ה-19, ראו: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 146-152; על בתי הדין הקונסולאריים באופן כללי, ראו: יאנג, *יסודות המשפט העות'מאני*, עמ' 279-284; ראו גם: מנדלסטאם, *הצדק העות'מאני*, עמ' 226-227, 255-259.

³ על כך ראו למשל: Young to Aberdeen, F.O 78/581, no. 30, dated Jerusalem 10.9.1844.
⁴ בארכיון לא ניתן היה למצוא רצף מלא של דוחות אלו לאורך התקופה בה עוסק המחקר. לא ברור באם חלק מהדוחות אבדו עם השנים, או שלא נשלחו מלכתחילה. החל מ-1857 הפך בית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול שהוקם באותה השנה לאחראי הישיר על בתי הדין הקונסולאריים ברחבי האימפריה ויתכן שחלק מהדוחות נמצאים ברשומות הקשורות אליו. מאחר והמחקר הנוכחי מתמקד בעיקר במקרים מעורבים, רשומות אלו לא נסקרו. הסקירה הנוכחית מבוססת, אם כן, על מדגם מיצג של אותם דוחות שנמצאו ברשומות הקונסוליה והמכסים בעיקר את התקופה מ-1841 ל-1862.

ביחסי ידידות עם חלקם.⁵ סביר ביותר, אם כן, שמאחר והקונסולים לא היו שופטים מקצועיים, ובוודאי שביקשו לשמור על יחסים טובים עם מעט הבריטים שחיו סביבם, הם נמנעו מלהעמיד עצמם בעמדת שופט על חבריהם שלהם. למעשה, בדוחות המשטרה שנסקרו לצורך המחקר הנוכחי נמצאו רק שלושה מקרים בהם הועמדו נתינים מבריטניה עצמה למשפט.⁶

נפוצים יותר ממקרים בהם היו מעורבים נתינים מבריטניה עצמה, היו אותם מקרים בהם היו מעורבים נתינים בריטים מהמושבות ובעיקר ממלטה והאיים האיוניים. אלו היוו את רובה של הקהילה הבריטית בירושלים ועסקו בעיקר במסחר זעיר. נתינים בריטים אלו, בניגוד לקהילה הקטנה של יוצאי האיים הבריטים, לא זכו ליחס סלחני מצד הקונסולים. כך עולה, למשל, בדוח מ-1844 בו סיפק יאנג סיכום של המקרים שהגיעו לבית הדין הקונסולארי ב-1841. מקרים אלו היו בודדים ונגעו ברובם בסוגיות שוליות שהסתיימו בפשרה וכלל לא נרשמו.⁷ בנוסף לאלה, הוא מזכיר שני מקרים "חמורים" יותר בהם נאלץ לשלוח נתינים בריטים, כולם ממלטה, למאסר: מקרה בו נתין ממלטה הואשם בגנבה זעירה כנגד מעבידו, גם הוא ממלטה, ומקרה של חוב שלא שולם בו נאלץ לכלוא בביתו נתין נוסף ממלטה לאחר תביעה של נתין צרפתי.⁸

כמו יאנג, גם פין מצא עצמו מתמודד עם מקרים רבים, בעיקר מקרי אלימות, בהם היו מעורבים נתינים מהמושבות. עם זאת, רק במספר מועט של מקרים אלו המתלוננים היו גם הם נתינים בריטים. כך, למשל, ב-1847 הואשם נתין ממלטה על ידי ג'ון משולם (John Meshullam), נתין בריטי וחקלאי, בזיוף מכתב ובעקבות כך נשלח לכלא העות'מאני לשלוש שעות, ואילו ב-1861 נאלץ פין להתערב בסכסוך משפחתי של נתינים יהודים יוצאי הודו ולכלוא את הנאשם על סירוב לתמוך באשתו וילדתו.⁹ במקרה אחר, חמור יותר,

⁵ יומני הקונסוליה (פין, עתות סופה), כמו גם זיכרונותיה של אליזבת פין (אליזבת פין, זיכרונות), זרועים אזכורים רבים של קשרי ידידות והיכרות מעין אלו.

⁶ במקרה הראשון מה-29 במאי 1849 הואשם יהודי אנגלי בשם שאול יוסף לנדר בכך שירק בפניו וקילל יהודי אחר, כנראה מומר. הוא נידון ליום מאסר. ראו: "Police Report for her Majesty's Consulate at Jerusalem for the year 1849", F.O. 78/803, no. 69, dated Jerusalem 31.12.1849. חשוב לציין שאותו שאול לנדר זכה כחודשיים קודם לכן להגנה יעילה מצד פין לאחר שהותקף על ידי חיילים מחיל המצב העות'מאני בביתו בעקבות סכסוך עסקי. לפרטי מקרה זה ראו: פרק 2, ע"מ 36-38; במקרה השני מה-6 ביולי 1849 הנסקר באותו הדוח הואשם כומר אנגלי, האב אוואלד, על ידי נתין עות'מאני מוסלמי בשם עבדאללה ווהאבי בכך שהכה ילד מוסלמי. נראה שפין דן בעניין לפי עקרון *forum rei* וזיכה את האב אוואלד בטענה שהתלונה אינה מבוססת; במקרה השלישי מה-28 במאי 1855 הואשם רופא סקוטי בשם רוברט סיינ (Robert Sein) בכך שתקף יהודי בשם אשר. נתינותו של זה אינה מצוינת בדוח, אך ניתן להניח שהיה יהודי ספרדי בעל נתינות עות'מאנית. פסק הדין קבע שעל סיינ לשלם קנס של דולר אחד שהועבר למתלונן. ראו: "Police Report from her Majesty's Consulate at Jerusalem for the year 1855", F.O. 78/1121, no. 19, dated Jerusalem 31.12.1855

⁷ ראו: Young to Aberdeen, F.O. 78/581, no. 31, dated Jerusalem 10.9.1844

⁸ על מקרים אלו, ראו: Young to Aberdeen, F.O. 78/581, no. 29, dated Jerusalem 2.9.1844; הוא מזכיר מקרה נוסף שלא נידון בבית הדין בו אפשר לרשויות העות'מאניות להחזיק בכלא שני נתינים ממלטה שנתפסו על ידי שומר הלילה משוטטים שיכורים ברחובות וללא פנס. עם זאת, דרש שיוחזקו בנפרד מהאסירים המקומיים.

⁹ למקרה הראשון, ראו: "Police Cases in the British Consulate of Jerusalem during 1847", F.O. 78/705, no. 43, dated Jerusalem 31.12.1847; למקרה השני, ראו: "Police Report for her Majesty's Consulate at Jerusalem 1861", F.O.

שפט פין נתין בריטי מהאיים האיוניים לאחר שדקר נתין בריטי אחר מהאיים וכמעט הרגו. הוא נדון ל-12 חודשים של עבודות ("Labour in the public works") שלאחריהן היה אמור להיות מגורש מרחבי האימפריה.¹⁰ נפוצים הרבה יותר היו אותם מקרים, שידונו בהמשך, בהם נתינים בני אומות אירופאיות אחרות, ובמקרים אחדים אף נתינים עות'מאנים, הגישו תלונות בבית הדין הקונסולארי כנגד נתינים בריטים.

בנוסף לנתינים בריטים, אם מהאיים הבריטים עצמם או מהמושבות, הסמכות המשפטית הקונסולארית הוחלה גם על בני חסות. אלו התחלקו לשתי קבוצות: *בראתלים* מקרב הנתינים העות'מאנים ובני משפחותיהם שזכו להגנה חלקית, ובני החסות הבריטים מקרב היהודים, בעיקר אלו בעלי נתינות רוסית לשעבר, שזכו להגנה מלאה. בניגוד לבני החסות היהודים שהיו תחת הסמכות המשפטית הקונסולארית במלואה בדומה לנתינים בריטים,¹¹ הרי ש*הבראתלים* היו תחת סמכות זו כל עוד היו מעורבים בסכסוכים בתוך הקהילה הבריטית. מקרים בינם לבין נתינים עות'מאנים אחרים נדנו בערכאות העות'מאניות ללא התערבותו של הקונסול. כדוגמאות למקרים בהם היו מעורבים אלו ונדונו בבית הדין הקונסולארי ניתן להזכיר מקרה בו ב-1847 קנס פין דרגומן מאיסטנבול שהיה בשירות סוחרים בריטים בירושלים בגין התרשלות בתפקידו.¹² במקרה נוסף מעין זה ב-1849 נשפט ונכלא ליום ולילה אחד יעקוב, משרתו של המיסיונר האב ג'ון ניקולייסון, בגין הכאה של יהודי ברחוב. התלונה הוגשה על ידי האב עצמו ולכן טופלה

1861.12.31 Jerusalem no. 61, dated 78/1605; במקרה נוסף בו היו מעורבים נתינים בריטים מהודו התערב פין בסכסוך בין קהילת הספרדים בחברון ברשותו של ר' יוסף שלום, פקיד קהילת חברון, לראשי הרבנים בירושלים ברשותו של החכם באשי ר' דוד חזן. סכסוך ידוע זה החל ב-1859 לאחר שר' יוסף שלום סירב לתת דין וחשבון אודות כספי החלוקה בקהילה בחברון לרבני קהילת ירושלים שבאופן מסורתי שלטו בהם. ר' יוסף שלום היה נתין בריטי ולכן נהנה מחסות קונסולארית. ב-1861 הגיע הסכסוך גם לבית הדין הקונסולארי כאשר כל צד מאשים את השני בגזלת כספי החלוקה. בסכסוך זה נטל פין את צדו של ר' יוסף שלום שהיה ידידו והביא על עצמו את חמתה של הקהילה הספרדית בירושלים. במהלך הדיונים חרג פין לעיתים מסמכותו ועל כך זכה בביקורת מצד הממונים עליו. לפי דוח המשטרה של 1861 ב-23 לינואר נתבע על ידי ר' יוסף שלום על ידי ר' יהודה פאפו, אחד מראשי ועד הספרדים בירושלים, בגזלת כספי החלוקה של חברון ונמצא לא אשם על ידי פין. ב-19 לפברואר תבע ר' יוסף שלום בחזרה את ר' משה דוד קמחי, גם הוא מראשי הרבנים בירושלים, על גזלת הכספים שנאספו מערב והודו לצורך קהילת חברון. פין פסק שעליו להשיב את הכספים. ב-25 באפריל תבע שלום רב נוסף, הרב אליקים, הפעם נתין הולנדי, באותה הטענה. הפעם זוכה פין לביקורת מצד הממונים עליו, כפי שבא לידי ביטוי בהערה על גבי דף השער של הדוח, שכן לא היה זה בסמכותו לדון בעניינו של נתין שאינו בריטי. ראו: דוח המשטרה לשנת 1861. לבסוף שלחו פרנסי קהילת בירושלים שליחים לבגדד על מנת להוכיח שיוסף שלום כלל אינו יליד כלכלתה כפי שטען ולכן אינו זכאי להגנה קונסולארית בריטית. בעקבות כך נאלץ ר' יוסף שלום להימלט לדמשק בסיועו של פין. לבסוף הגיעו הצדדים לפשרה, אך שלום לא שב לירושלים. על פרשה זו, ראו: אליאב, *ארץ ישראל וישובה*, עמ' 183; על התערבותו של פין וההלשנה על ר' יוסף שלום, ראו: יהושע ילין, *זכרונות לבני ירושלים* (ירושלים, תרפ"ד), פרק ה'; ראו גם: יהודה פאפו, *שבר פושעים* (ירושלים, תרכ"ב).

¹⁰ ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/369, no. 7, dated Jerusalem 15.7.1851. המקרה התרחש במאי של אותה השנה, אך הנאשם הצליח לברוח מהכלא העות'מאני בו היה עצור. צו מעצר הוצא על שמו לסוכנים הקונסולאריים בכל האזור.

¹¹ בדוחות המשטרה שנסקרו נמצאים מקרים רבים בהם היו מעורבים בני חסות יוצאי רוסיה לשעבר שטופלו על ידי הקונסולים ביושבם כשופטים קונסולאריים. במקרה אחד מעניין היה מעורב דווקא סנדלר יהודי יוצא אלג'יר תושב שכם שזכה כנראה בחסות בריטית ב-1853. במקרה זה מה-29 במאי 1862 התלוננה אשתו של אותו יהודי, מרדכי אל-פאסי, על כך שהוא מסרב לתמוך בה ובילדם ומפעיל כלפיה אלימות. פין פסק שעליו לשלם 200 פיאסטרים בעבור התמיכה בה ושלה אותו לכלא בגין הכאתה. ראו: "Police Report from her Majesty's Consulate at Jerusalem 1862", F.O. 78/1692, no. 63, dated Jerusalem 31.12.1862. במקרה זה ראו דוח המשטרה של שנת 1847.

על ידי פין ולא על ידי הרשויות העות'מאניות.¹³ לבסוף, ניתן להזכיר מקרה מ1860 בו הואשם וזוכה אחד עלי, שומר הלילה של הקונסוליה, בתקיפת נתין בריטי.¹⁴

קטגוריה נוספת שנפלה באופן חלקי תחת הסמכות המשפטית הקונסולארית כללה מקרים בהם נתינים או בני חסות בריטים נתבעו על ידי נתינים או בני חסות של אומות זרות אחרות. על פי עיקרון *forum rein*, במידה ושני הצדדים הסכימו לכך, מקרים אלו טופלו על ידי הקונסולים הבריטים ביושבם כשופטים קונסולאריים; ארבעה מקרים מעין אלו התרחשו, למשל, ב1849: בראשון הואשם נתין בריטי מהאיים האיוניים על ידי הפטריארך הארמני בחטיפת אישה ארמנית. בשל רגישות המקרה הוא הועבר לטיפול השגרירות באיסטנבול; במקרה השני הואשם בן חסות רוסי על ידי יהודיה בעלת חסות אוסטרית בכך שפצע אותה בראשה במהלך קטטה והוא נדרש לשלם פיצויים בסך 20 פיאסטרים; במקרה נוסף האשים הבישופ היווני נתין בריטי מהאיים האיוניים בכך שהכה אותו. פין קבע שמאחר והבישופ התגרה בנאשם זה ירצה רק חצי יום מאסר. לבסוף, הסוכן הקונסולארי הצרפתי בעכו האשים נתין בריטי ממלטה בתקיפת כומר לטיני. פין מצא שהכומר היה זה שתקף ראשון ושחרר את הנאשם בנוזפה בלבד, ולאחר ששילם בעבור מקל ההליכה של הכומר שנשבר בתקרית.¹⁵

מקרה נוסף בין נתינים ובני חסות בריטים לבני חסות של אומות אירופאיות אחרות התנהל הן בבית הדין הקונסולארי והן בערכאות העות'מאניות. מקרה זה זכה לדיווח מקיף מאחר ועסק בסוגית הסמכות המשפטית במקרים מעורבים מעין אלו. המקרה החל כאשר בנובמבר 1851 נפטר רבי דוויד ברלינר הרשל (David Berliner Herschell), נתין בריטי ובנו של הרב הראשי של לונדון לשעבר. הסימפטומים של הרב הרשל הצביעו על כך שיתכן והורעל וחשד זה אומת על ידי רופא המיסיון, דר' מקגאוון (MacGawan),¹⁶ שבחן את הרב יום לפני מותו לבקשת פין. החשד להרעלה נפל על נכדיו של הרב מצד בתו הצעירה, יצחק ויונה גולדצוויג ואביהם הרב אברהם גולדצוויג (Goldzweig) שביקשו כנראה לזכות בירושתו.¹⁷ האב היה נתין רוסי לשעבר שלאחר 1849 בחר בחסות אוסטרית, ואילו בנו יונה בחר בחסות בריטית. לאחר שבסיוע המשטרה הציבורית העות'מאנית (תפנכג'ילר) עצר פין את האחים, הוא גילה שגם הבן השני, יצחק, היה בעל חסות אוסטרית. לאור כך זימן פין את הדרגומן האוסטרי, שהיה הנציג הקונסולארי האוסטרי היחיד

¹³ למקרה זה ראו דוח המשטרה של שנת 1849.

¹⁴ למקרה זה, ראו: "Police Report for her Majesty's Consulate at Jerusalem 1860", F.O. 78/1537, no. 57, dated: Jerusalem 31.12.1860

¹⁵ לכל המקרים הללו ראו בדוח של שנת 1849.

¹⁶ דר' אדוארד מקגאוון היה רופא ממוצא סקוטי שהגיע לירושלים ב1842 ושירת בבית החולים של המיסיון הפרוטסטנטי.

¹⁷ על מקרה זה, כמו גם הצוואה והירושה של הרב הרשל, ראו: Arnold Blumberg, "The British and Prussian Consuls at Jerusalem, and the Strange Last Will of Rabbi Herschell", *Zionism*, Vol. 1 (1980), pp. 1-8

בעיר באותה העת, העביר את יצחק לחסותו ודרש את מעצרו של האב, אברהם. פין ניהל את החקירה בעצמו. חקירה זו נתקלה בקשיים לאור כך שיהודים רבים סירבו להופיע בפני בית דין נוצרי. גם פרס כספי שהציע, כמו גם איום של הרבנים בבתי הכנסת בנידוי מהקהילה למי שיש בידי מידע ואינו מוסרו, לא הועילו על מנת לגרום למישהו להודות בכך שמכר ליונה רעל, או למסור מידע על כך.¹⁸

בעיה נוספת שצצה הייתה משפטית במהותה שכן לפי התקנות הקונסולאריות מקרים של רצח בהם הואשם נתין בריטי היה צורך להפנות לבית הדין הקונסולארי במלטה. יונה, עם זאת, היה בן חסות ולא נתין בריטי ולכן פנה פין ללונדון לקבלת הנחיות.¹⁹ בתגובה הורה מזכיר המדינה לענייני חוץ, הארל של גרנוויל (Granville), לפין לנסות ולהעביר את יונה לסמכות המשפטית של הרוסים. בהסתמך על הוראות אלו פנה פין לקונסול הכללי הרוסי בבירות, קונסטנטיין באזילי (Constantine Basili), על מנת לנהל מו"מ בעניין. מאחר ועל פי הקפיטולציות עיקרון *forum rei* ניתן היה ליישום רק בהסכמת שני הצדדים, דבר שלא התקיים, הוחלט להעביר את המקרה לשיפוט במערכת העות'מאנית.²⁰ אלו שמחו לקבל לידם את המקרה ופתחו בחקירה עצמאית. לבסוף, ב-9 לספטמבר 1852 הועלה המקרה לשיפוט בפני בית דין שכלל את המושל, *הקאדי*, *המופתי* וחברים במועצה המנהלית של העיר. מאחר וחוקי העונשין של 1840 ו-1851 לא עסקו ברצח, בית הדין פעל תחת העיקרון המוסלמי שרצח, במרבית המקרים, הנו עבירה שבין אדם לחברו ולא כנגד החברה, ולכן הכיר רק באלמנה כתובעת ולא בפין כנציגה של ממשלת בריטניה. מאחר והחקירה, גם זו של פין וגם זו של העות'מאנים, לא הפיקה כל ראייה ישירה או עדים להרעלה, ראיות שרק לפיהן ניתן היה להשיג הרשעה על פי *השריעה*, זוכה יונה מחמת היעדר ראיות.²¹ כל מאמציו של פין לגרום לבית המשפט להכיר בממשלה הבריטית ולא באלמנה כתובעת לא צלח, ויונה שוחרר בהתאם לפסק הדין. האח יצחק והאב אברהם נותרו תחת חסות אוסטרית. הם הואשמו באופן רשמי על ידי פין בסיוע לרצח ובהתאם לעיקרון *forum rei* הועבר המקרה לטיפולן של הרשויות הקונסולאריות האוסטריות.²²

מאחר ופין העביר את הטיפול ביונה לעות'מאנים, מקרה זה הנו דוגמא טובה להתנהלות של מערכת המשפט בירושלים בעניינים פליליים טרם התקנת הקוד המשפטי של 1858. בית הדין שטיפל במקרה הורכב

¹⁸ על המקרה כולו, ראו: Finn to Palmerston, F.O. 78/874, Consular no. 20, dated Jerusalem 29.11.1851. החשודים היו עצורים בחדר הכלא בסרגליו. כאשר פין שמע זאת הוא דאג להעביר את האסיר בעל הנתינות הבריטית למאסר באחד מחדרי הקונסוליה. שם, עמ' 136. השתלשלות האירועים בהקשר למקרה זה מתוארת גם ביומני הקונסוליה, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, עמ' 92-94.

¹⁹ ראו: Consular no. 20 לעיל, עמ' 138.

²⁰ על ההוראות של ארל גרנוויל ואודות סוגית החסות על היהודים בעלי נתינות רוסית לשעבר בארץ ישראל, ראו: Finn to Malmesbury, F.O. 78/913, Political no. 1, dated Jerusalem 29.4.1852; על העברת המקרה לשיפוט במערכת העות'מאנית, ראו: Finn to Malmesbury, F.O. 78/914, consular no. 9, dated Jerusalem 18.9.1852.

²¹ על הגישה של המשפט המוסלמי לרצח ויישומה של גישה זו על ידי העות'מאנים, ראו למשל: אימבר, *אבו-סועוד*, עמ' 236-246.

²² ראו: consular no. 9 לעיל.

מהמושל, הקאדי, המופתי והמג'לס-י אדארה וישב כבית דין פלילי ברמת הסניק. כמו כן, בהיעדר תרופות בקוד הפלילי, סיפקה השריעה את הבסיס המשפטי לפיו נבחן הנושא. בעקבות כך זוכה יונה שכן לא ניתן היה להוכיח את חבותו על פי אמות המידה השרעיות.

דוגמא נוספת למקרה מעורב בין זרים שנדון בערכאות העות'מאניות התרחש ביוני 1860 בעקבות סכסוך בין שני יהודים שחיו בשכנות. האחד, רבי צאדק לוי, היה תחת חסות אוסטרית ואילו השני, רבי יוסף שלום, היה נציגו של יהודי אחר שהיה נתין בריטי מהודו שבנו שהה בירושלים באותה העת. נראה שצאדק בנה קיר אל מול החלונות הטובים ביותר של ביתו של אותו יהודי ובכך פגע קשות בערכו. פין נדרש להגן על רכושו של נתינו. בהיעדר הסכמה הדדית לטפל במקרה לפי עיקרון ה *forum rein* הופנה העניין לטיפול המג'לס-י אדארה של העיר ביושבה כבית דין לעניינים מנהליים ונראה שבערכאה זו הגיעו לבסוף הצדדים לפשרה.²³

הקטגוריה האחרונה בה טיפל בית הדין הקונסולארי בירושלים היו מקרים אזרחיים קלים בהם נתינים עות'מאנים התלוננו כנגד נתינים או בני חסות בריטים. הטיפול במקרים אלו על ידי הקונסול היה מנוגד לקפיטולציות שקבעו שמקרים אזרחיים מעורבים בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים יטופלו בערכאות המקומיות, כאשר לקונסול עמדה הזכות לפקח על ההליכים בסיוע הדרגומן שלו. עם זאת, בירושלים הורחב עיקרון ה *forum rein* בפועל גם למקרים אזרחיים מעורבים בהם נתינים עות'מאנים תבעו נתינים בריטים. ב1860, ולמרות שידעו שהלכה זו מנוגדת לקפיטולציות, עיגנו הבריטים נוהג זה בצו השעה שעסק בהליכים משפטיים בבתי הדין הקונסולאריים באימפריה.²⁴

מעניין לציין שבתחילת דרכה של הקונסוליה הבריטית בירושלים היה זה יאנג שהתלונן על התערבות צרפתית דומה בסמכות המשפטית העות'מאנית. בהקשר זה הוא דווח על שני מקרים שהתגלעו בין קבוצות של קתולים בעלי נתינות עות'מאנית. בשני המקרים התערב הקונסול הצרפתי ובמקרה אחד הרהיב עוז והעניש בעצמו כמה מהמעורבים. המושל, רשיד פאשה, יצא אמנם חוצץ נגד התערבות זו והתרה בפני הקונסול הצרפתי לבל יתערב שוב בעניינים בהם מעורבים נתינים עות'מאנים, אך יאנג הלך על כך שמחאה זו לא הייתה תקיפה מספיק. כך כתב:

²³ למקרה זה, ראו: Finn to Bulwer, F.O 195/604, no. 24, dated Jerusalem 21.6.1860.
²⁴ על כך בהרחבה ראו: פרק 3, עמ' 80-81.

"כאן שוב נראה לי שלא נאה ולא מנומס מצד הקונסול הצרפתי להתערב בעניינים אלו – אך יותר מכך מצד הפאשה בהציגו היעדר של קשיחות . . . ברצוני להציג בפניך את השאלה באם אין די והותר מקום להציג סימפטיה כללית ונכונה כלפי הנוצרים המקומיים, היכן שהם מדוכאים ומטופלים בחוסר צדק על ידי הרשויות התורכיות, וזאת מבלי שיהיה צורך בהתערבותנו לטובתם היכן ששיקולי צדק ומדיניות נכונה, או שיקולים מקומיים, דורשים שרשויות אכיפת החוק שלהם גם ישפטו אותם וגם יבצעו את החוקים של הארץ אליה ללא שום ספק הם צריכים לתת דין וחשבון תמיד".²⁵

מבחינה זו שמרו הבריטים תמיד על גבולות ברורים ולמעט התערבות עקיפה, מעולם לא התערבו באופן ישיר במקרים בין נתינים עות'מאנים, גם אם היו נוצרים או יהודים. המקרים המעורבים היחידים שהגיעו לבית הדין הקונסולארי היו, אם כן, רק מקרים אזרחיים קלים בהם נתינים עות'מאנים התלוננו בפני הקונסול כנגד נתינים בריטים. בנוסף לכך, נראה שרובם ככולם של מקרים אלו נוהלו בתקופתו של פין, כאשר מור, מתוך גישה שמרנית מאד בנוגע לגבולות סמכותו, נמנע מלשפוט במקרים אלו.

לא ברור כמה מקרים מעין אלו הגיעו לשולחנם של הקונסולים מאחר וכאמור, מרבית המקרים בהם דן בית הדין הקונסולארי הסתיימו בפשרה ולא נרשמו בדוחות הרשמיים. בדוחות המשטרה שנסקרו נמצאו רק שלושה מקרים מעורבים בהם דן בית הדין הקונסולארי בניגוד להלכות הקפיטולאטוריות, כולם מתקופתו של פין.²⁶ ב-1847, למשל, נתין עות'מאני בשם "עלי החירש אילם" הגיש תלונה בבית הדין הקונסולארי בגין תקיפה כנגד מלטזי בשם סלבו ספיטרי שהיה אופה ובעל בית הארחה. פין קבע כנגד ספיטרי קנס של שני דולרים (דולרים מלטזים), אך זה הגיש ערעור לקונסול הכללי בבירות.²⁷

מקרה נוסף, מורכב יותר, אירע ב-1850 בעקבות תביעה של נתין עות'מאני מוסלמי כנגד שלוש נשים יהודיות, אם ושתי בנותיה, שעסקו במשכנאות וסחר במשקאות. בתביעה הואשמו השלוש בסירוב להשיב לתובע רכוש שמשכן אצלן ושהיה מוכן לשחררו בהתאם לתנאי שטר החוב שנחתם ביניהם. הן נעצרו ונכלאו בהוראת פין ליומיים בחדר ליד שער דמשק שהיה בבעלות אחד הקונסולים של הקונסוליה. עם זאת, יום

²⁵ על המקרים, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 37, dated Jerusalem 24.8.1843, p. 118 (copy enclosed in dispatch no. 15, dated 28.8.1843)

²⁶ יתכן והיה מקרה נוסף מ-18 באוגוסט 1848 בו נפה יהודי בשם אליהו האשים אופה מלטזי בשם סלבו ספיטרי בכך שתקף אותו ופצעו ברכתו. עם זאת, לא ברור באם אותו אליהו היה נתין עות'מאני או בן חסות בריטי. בכל מקרה, ספיטרי נמצא אשם ונדרש לשלם שני דולרים למתלונן. ראו: "Police Report from Jerusalem during the year 1848", F.O. 78/755, no.42, dated Jerusalem 30.12.1848; כמו כן, ביומני הקונסוליה יש רישום תמוה מה-22 בספטמבר 1849 בו ניתן להבין שבהעדרו של פין מהעיר, מזכירו, רוג'רס, כלא מוסלמי בגין גניבת תרנגולות מנתינה בריטית בשם מרים מנדל ("A Moslem imprisoned by Mr. Rogers . . ."). ראו: Arnold Blumberg, *A View from Jerusalem, 1849-1858: The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn* (London, 1980), p.52. עם זאת, מקרה זה אינו רשום בדוח המשטרה של אותה השנה ולכן סביר יותר שלא היה זה רוג'רס שכלא את המוסלמי, כי אם הרשויות העות'מאניות בעקבות תלונה מצדו.

²⁷ ראו דוח המשטרה לשנת 1847.

לאחר מכן הן שוחררו על סמך הבטחה של הרב טוביה הרשל, שהיה נתין בריטי, ששיבו את הרכוש. משנכשלו לעשות כן נאסרו ונכלאו שוב בחדר בקונסוליה למספר שעות בעוד הקוואסים עיקלו רכוש בערך הפריטים שמושכנו. בעקבות כך הושב הרכוש הממושכן שנמכר על ידי בעליו על מנת לשלם בעבור שטר החוב. לאחר מכן שוחררו הנשים ורכושן הושב להן. פין קיזז משטר החוב את עלויות הטיפול במקרה, 140 פיאסטרים סה"כ.²⁸

המקרה השלישי בקטגוריה זו נרשם ב-1861 לאחר שאחד דובדוב, סוחר מקומי בעל נתינות עות'מאנית, הואשם על ידי אחד מאנשי הצוות של הספינה הבריטית "חניבעל" בכך שרימה אותו. פין פסק שיחזיר את הכסף. מקרה זה הנו חריג שכן במקרה זה הנאשם ולא המתלונן היה נתין עות'מאני שבאופן ברור, אפילו על פי עיקרון *forum rei*, אמור היה להישפט על ידי הרשויות המקומיות. הממונים על פין במשרד החוץ הבינו זאת ובהערה על גבי דף השער של הדוח ביקשו לדרוש ממנו הסברים בעניין זה.²⁹ רשומות הקונסוליה אינן כוללות הסבר מעין זה, אך ניתן להעריך שמקרה זה הסתייע שכן שני הצדדים, איש הצוות ואותו סוחר מקומי, הסכימו לתיווכו של פין בעניין.

מקרה נוסף בו דן פין, לכאורה בניגוד לקפיטולציות, היה בעל אופי פלילי. במקרה זה מה 6 ביולי 1849 הואשם כומר אנגליקני, האב אוואלד (Ewald), על ידי נתין עות'מאני מוסלמי בשם עבדאללה ווהאבי בכך שהכה את בנו. על פי דוח המשטרה ניתן להבין שפין היה זה שדן בעניין וזיכה את האב אוואלד בטענה שהתלונה אינה מבוססת.³⁰ מקרה זה נראה על פניו חריג שכן אפילו על פי צו השעה מ-1860 ברור שהבריטים הגבילו עצמם אך ורק לטיפול במקרים אזרחיים בהם נתינים עות'מאנים התלוננו בפני בית הדין הקונסולארי. סוגיה זו באה על פתרונה לאחר עיון ביומן הקונסוליה ממנו עולה שלא פין היה זה שדן בעניין, כי אם המושל, אדהם פאשה.³¹

²⁸ ראו: "Police Report of her Majesty's Consulate in Jerusalem 1850", F.O. 78/839, no. 31, dated Jerusalem 31.12.1850; פרטים נוספים אודות מקרה זה ביומני הקונסוליה, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, עמ' 73-74.

²⁹ ראו דוח משטרה לשנת 1861

³⁰ ראו דוח משטרה לשנת 1849.

³¹ לפרטים אודות המקרה ביומן הקונסוליה, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, עמ' 49. כך נכתב ביומן:

"יולי 6 - מוסלמי בשם עבדאללה ווהאבי הגיש תלונה כנגד האב אוואלד בגין הכאת בנו;

יולי 7 - . . . הודעתי לעבדאללה ווהאבי על התגובה של מר' אוואלד להאשמתו - והודעתי שעל המקרה להיות מוצג בפני

הפאשה ביום שני;

יולי 9 - . . . מר' אוואלד לא הסכים לתבוע במקרה של עבדאללה ווהאבי;

יולי 10 - לאחר שעבדאללה ווהאבי עתר אליו שלח הפאשה לקרוא לדרגמן. כאשר שמע את הצד של אוואלד בסיפור

פטר את העניין (dismissed the matter)."

ב. פין והגנה על הלא מוסלמים

בכל הקטגוריות שטופלו לעיל, כמו גם במקרים מעורבים שיטופלו בהמשך, הייתה לקונסולים הבריטים בירושלים סמכות חוקית מתוקף הקפיטולציות וההסכמים הביטראליים. עם זאת, בתקופת כהונתו של פין עולה קטגוריה נוספת בה התערב הקונסול ללא סמכות חוקית ובהתבסס אך ורק על יכולתו להפעיל לחץ עקיף על הרשויות העות'מאניות. במרבית מקרים אלה יצא פין להגן על זכויותיה של הקהילה היהודית כנגד מה שראה כהפליה או עוולות כנגדה מצד הממסד העות'מאני המוסלמי. חשוב לציין שגם יאנג וגם מור היו רגישים להפליה של מיעוטים דתיים על ידי הרשויות העות'מאניות. עם זאת, בעוד יאנג נעדר את הכוח להפעיל לחץ כלשהו על הממשל המקומי ומור פעל בזehירות ומבלי לחרוג מסמכותו, פין היה היחיד שפעל באופן ישיר ולעיתים תוך חריגה מסמכותו במקרים מעין אלו.

העניין של הקונסוליה הבריטית בכלל ופין בפרט בטובתה של הקהילה היהודית בארץ ישראל נדון כבר בהרחבה בפרק הקודם. על בסיס סקירה זו ברור שהתערבותו של פין לטובת הקהילה היהודית המקומית לא נשענה על הקפיטולציות. במקום זאת, נראה שהתבססה על האינטרס הפוליטי הכללי של בריטניה בארץ, העניין האישי של פין בקהילה, ולבסוף הצהרותיהם של העות'מאנים עצמם בנוגע לשוויון זכויות למיעוטים הדתיים בשטחם. למעשה, שוויון זכויות זה היה אחת מהבשורות העיקריות של תקופת התנזימאט כפי שבה לידי ביטוי בצווים של 1839 ושל 1856. עם זאת, הניסיון להשוות את זכויות המיעוטים לאלה של המוסלמים נתקל בקשיים רבים והוביל, לעיתים, להתערבותו של הקונסול לטובתם.³² היחס למיעוטים הדתיים בארץ השתפר לעין ארוך מסוף שנות ה-50, התפתחות שתדון בפרק הבא. סקירה מקיפה של המקרים הרבים בהם התערב פין לטובת הלא מוסלמים בכלל והקהילה היהודית בפרט הנה מעבר להיקפו של המחקר הנוכחי. עם זאת, בחינה של מספר מקרים מייצגים יכולה ללמד רבות אודות ההתנהלות של פין במקרים אלו.

מבחינה משפטית העניין העיקרי שעמד על הפרק בכל הקשור לעיקרון השוויון בין מוסלמים ללא מוסלמים היה הסירוב של בתי הדין השרעיים וחמור יותר, של המועצה המנהלית ביושבה כבית דין, לקבל עדות מלא מוסלמים כנגד מוסלמים.³³ עד תחילת שנות ה-60, עלה עניין זה מספר פעמים למגנת ליבו של פין. כך,

³² על השינויים במעמד המיעוטים הדתיים בעקבות רפורמות התנזימאט, ראו: Roderic Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", in Albert Hourani, Philip Khoury and Mary Wilson (eds.), *The Modern Middle East: a Reader* (London, 1993), pp.61-81; לסקירה כללית של מעמד הלא מוסלמים בסוריה וארץ ישראל בתקופה זו, כמו גם ההפליה נגדם, ראו: מעוז, *רפורמה*, עמ' 189-199.

³³ בתי הדין המעורבים שהוקמו ב-1847 אמורים היו לקבל עדות של מוסלמים ולא מוסלמים כאחד ואכן עם הקמת ערכאות מעין אלו, בעיקר בתי דין מסחריים, ברחבי המרחב, במהלך שנות ה-50 השתפר המצב בהקשר זה למרות שלא נפתר. על כך, ראו: Finn to Rose, F.O. 195/369, no. 4, dated Jerusalem 3.2.1853; מעוז מציין שעל מנת להימנע מליטול עדות מלא מוסלמים, המג'לסים העבירו

למשל, ביוני 1849 הוגשה לפי תלונה מטעם יהודי בשם סימון גוב מרדכי אוגליו שהתוקף של הדרכון הרוסי שלו פג, על כך שהתוקף על ידי מוסלמי שהכה אותו וקרע את בגדיו. פין פנה בעזרת הדרגומן שלו למושל, בחרי פאשה, וזה השיב שאינו יכול לקבל עדות מיהודי. בתגובה כתב פין למושל ואיים לדווח על כך לממונים עליו. כתוצאה מכך נכלא התוקף ובעקבות כך ביקש המושל מפין למשוך את הדיווח שלו. הוא גם מיאן לחזור על סירובו לקבל עדות מיהודי בפניו של פין שביקש לרשום את הדברים. בחרי אף הרחיק לכת ולאחר יומיים בהם שהה התוקף במעצר פנה לקבל את אישורו של פין, לו לא הייתה כמובן כל סמכות בעניין, לשחררו.³⁴

במקרה אחר שאירע באמצע 1851 פעל פין כנגד קבוצה של מוסלמים קיצוניים בחברון שאיימו של הקהילה היהודית שם. בלחצו הורה מושל ירושלים *למג'לס-י אדארה* של חברון לעצור את ראש הקבוצה, עבד משוחרר בשם סעדאללה, ולחקור את העניין. המועצה דנה בעניין והחליטה לשחרר את האיש בטענה שבפניה הופיעו רק עדים יהודים ו"איננו מקבלים עדות של יהודי".³⁵ במקרה זה קצרה ידו של פין מלהושיע שכן באותה העת משל באזור עבד אל-רחמן שסר רק באופן נומינאלי לסמכותו של מושל ירושלים. מסיבה זו לא יכול היה פין אלא להותיר במקום *קוואס* מטעמו למשך כשבוע אחרי *הדמדאן* על מנת להרתיע בפני פגיעה ביהודים.

על מנת לנסות ולתקן מצב זה בו סירבו הגופים המשפטיים ברמה המחוזית ליטול עדות של לא מוסלמים כנגד מוסלמים בניגוד לרוח הרפורמות, הוצא ב-1854 *פרמאן* מקיף שנשלח לכל המחוזות ובו הוראות ברורות בנוגע לקבלת עדות של לא מוסלמים בבתי הדין. הנחיות דומות היו קיימות גם ב*ח'ט-י הומאיון* של 1856.³⁶ למרות זאת, עברו עוד מספר שנים עד שחל שיפור בעניין ועוד ב-1858, כפי שעולה למשל מדיווח הבא של פין בנושא, דבקו בתי הדין, הן השרעיים והן אלו של המדינה, בסירובם לקבל עדות מלא מוסלמים. כך כתב:

לעיתים מקרים לבית הדין השרעי שם עדות מעין זו הייתה פסולה, ראו: מעוז, *רפורמה*, עמ' 196. עם זאת מחמוד יזבק בספרו על חיפה מעלה הסבר אחר לתופעה זו. בדברו על התקופה שלאחר התקנת חוק הולאימים, הוא טוען שיתכן ותופעה זו נובעת מכך שמלבד לשופטים (נאיב) בבתי הדין המאמיים, לאף אחד מחברי בית הדין האחרים לא הייתה הכשרה משפטית. ראו: Mahmoud Yazbak, *Haifa in the late Ottoman Period 1864-1914* (Leiden, 1998), p. 67

³⁴ ראו: Finn to Palmerston, F.O. 78/803, no. 31, dated Jerusalem 25.6.1849

³⁵ ראו: Finn to Canning, F.O. 195/369, no. 10, dated Jerusalem 15.7.1851

³⁶ *לפרמאן זה*, ראו: "Firman relative to Christian Evidence", Feb. 1854, enclosure I in Redcliffe to Clarendon, no. 9, dated Constantinople 26.2.1854, in *British and Foreign State Papers 1812-1934*, Vol. 45 (London, 1941), pp. 802-804; להנחיות ב*ח'ט-י הומאיון* של 1856, ראו: הרביץ, *המוזה"ת וצפון אפריקה*, עמ' 317.

"למרות הח'ט-י הומאיון ככל שאני יכול לומר שעד כה אין כל מקרה מוכר בו התקבלה עדותו של נוצרי בבית המשפט או בטריבונאל אזרחי (מג'לס) כנגד מוסלמי – היו אמנם מספר מקרים בהם מוסלמים הוענשו על פגיעה בנוצרים אך רק באופן תמציתי ללא הפורמאליות של ניהול משפט או הכנסת העדות של נוצרי לרשומות – על צדק מעין זה אנחנו יכולים לקרוא בסצנות של אלף לילה ולילה כפי שהיה קיים קודם לח'ט-י הומאיון".³⁷

ניתן גם להזכיר מקרה שהתרחש גם הוא בסוף 1858 בו הקאדי של חברון סירב לקבל עדות של יהודים בנוגע למקרה שוד וסירב להמשיך במשפט ללא עדות של שני מוסלמים כנדרש בשריעה.³⁸ שיפור במצב התרחש, כפי שיתברר בפרק הבא, רק במהלך שנות ה-60.

על רקע הפליה זו במערכת המשפט, כמו גם בתחומים אחרים, ביקשו הקונסולים להתערב בענייניהם של הקהילות הלא מוסלמיות. התערבות זו באה לידי ביטוי גם במחוז ירושלים על אוכלוסייתו ההטרוגנית והנוכחות הרבה של נציגים זרים בו. דבר זה עולה, למשל, מההערה הבאה של פין בנוגע לקהילה היהודית במחוז. כך כתב:

"עדיין באופן כללי אני משוכנע שהיהודים זוכים ליותר צדק (redress) מהמושלים המקומיים בארץ ישראל מזה לו זוכים המוסלמים – מאחר והרשויות במגעייהם עם יהודי לעולם אינן יכולות לדעת באם קונסול מסוים לא ידרוש לקחת חלק בהליכים".³⁹

על רקע זה, אחד מהאירועים הראשונים בהם התערב פין לטובת הקהילה היהודית היה בעת ניסיון להחיות את סיפור עלילת הדם נגדה. מקרה זה החל ב-8 למרץ 1847 עת ילד יווני הטריד ברחוב ילד יהודי וזה נמלט לאחד הבתים על מנת להסתתר. משיצא ממחבואו גילה שיריבו עודו ממתין לו ברחוב ולכן השליך עליו אבן שפצעה אותו. זה התלונן ועד מהרה החלה מתפשטת שמועה שיהודי דקר ילד נוצרי תמים עם סכין על מנת להקיז את דמו כחלק מהטקסים לקראת הפסח. העניין הובא בפני המושל, מצטפא פאשה, אך זה סירב לבדוק סכסוך כה פעוט. למחרת דרשו פרנסי הקהילה היוונית שהאירוע ייחקר ולכן כונס דינאן שכלל את הקאדי, המופתי, משלחת מהפטריארכיה היוונית והרב הראשי. דינאן זה טענו הנוצרים שהתיאולוגים החשובים ביותר שלהם אישרו באופן גורף שנוהג יהודי זה של הקזת דם של ילדים נוצרים על מנת לערבב בבצק המצות אכן מתקיים. באותו האופן גם המופתי והקאדי טענו שספרי הקודש המוסלמים מאשרים גם

³⁷ ראו: Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, political no. 32, dated 8.11.1858, pp. 198-199.

³⁸ Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, political no. 34, dated 11.11.1858.

³⁹ ראו: שם, עמ' 30.

הם את קיומו של מנהג זה גם אם באופן עקיף וברמזים. הרב הראשי עמד על כך שלא זו בלבד שנוהג זה אינו קיים, אלא שהוא אינו חוקי על פי ההלכה היהודית. בנוסף לכך הזכיר הרב את קיומו של פרמאן שהנפיק הסולטאן עבדול מג'יד ב-1841 בעקבות פרעות שפרצו בדמשק וברודוס ב-1840 סביב אותו העניין. פרמאן קבע שלאחר חקירה שנערכה בכל כתבי הקודש היהודים, לא נמצא ולו רמז לנוהג מעין זה.⁴⁰ המושל דרש להמציא פרמאן זה והדיואן התפזר. עם זאת, השמועה הובילה להתנכלויות שונות ליהודים ברחוב בעיקר מצד יוונים. בשלב זה התערב פין ונפגש עם המושל על מנת להזכיר לו שמחובתו להגן על היהודים ואם ישל בכך מחובתו של פין תהייה לדווח לממונים עליו שכן קיבל מנדט ממשלתו לפקח על מצבם. בתגובה הודיע המושל לפין שהעניין נפתר עם המצאת פרמאן עליו הקאדי והמופתי לא העזו לערער.⁴¹

תקרית נוספת בה התערב פין אירעה בסוף אפריל או תחילת מאי 1848 לאחר שנוצרים הכו יהודי שנכנס לכנסיית הקבר בערב הפסחא. למרות שאותו יהודי היה נתין עות'מאני לא היסס פין להתערב אל מול הרשויות המקומיות בגינו ובשם כל הקהילה היהודית. מיד לאחר שלמד על המקרה ערך פין בירור פנימי ודרך הקונסול המכהן הפרוסי הבין שהן המושל, מצטפא פאשה, והן הפטריארך היווני טוענים שקיים פרמאן המתיר לנוצרים להכות יהודים הנכנסים לכנסיית הקבר, או אפילו עוצרים לפניה ברחוב. פרמאן, לטענתם, צווה גם שבמקרה ויהודי נהרג כתוצאה מאירוע מעין זה, כופר הדם בגינו יהיה 10 פיאסטרים בלבד. כשהוא בלתי מסופק מתשובה זו יצא פין לברר את העניין באופן ישיר מול המושל שהשיב שאכן ישנה שמועה ארוכת שנים שנישאת בפי הלטינים, היוונים והארמנים בנוגע לעניין זה, אך הוא אינו יכול לומר בוודאות שאכן קיים פרמאן כתוב על כך. מודאג מכך ששמועה מעין זו עלולה להוביל לפורענות, ביקש פין מהשגריר באיסטנבול, קנינג, לברר את העניין מול הרשויות שם. במקביל הזכיר הוראה שהונפקה על ידי המושל הקודם של ירושלים, מחמד פאשה, בה הוא התייחס לנוהג זה כמנהג עתיק, אך אסר על הנוצרים להכות מסיגי גבול ודרש שאלו יובאו מולו. כך כתב פין:

"מאחר ועצם הפרסום של שמועה מעין זו על ידי המנהיגים של קהילות אלו יכול להוביל לפורענות, חשבתי שזוהי חובתי להתחנן בפני הוד מעלתך לבדוק בקונסטנטינופול אם פרמאן מעין זה אכן קיים

⁴⁰ לתרגום של פרמאן זה כפי שנמצא ברשומות של בית הדין השרעי בירושלים, ראו: כהן, **יהודים בבית המשפט המוסלמי**, תעודה מס' 64, עמ' 139-140; למעשה הונפק פרמאן זה בנובמבר 1840. על השתלשלות האירועים שהובילו להנפקתו, ראו: דוד קושניר, "פרמאן מאת הסולטאן העות'מאני המפריך עלילות-דם נגד היהודים", **פעמים**, כרך 20 (תשמ"ד, 1984), עמ' 37-45.
⁴¹ על מקרה זה, ראו: Finn to Palmerston, F.O. 78/705, no. 12, dated Jerusalem 13.3.1847.

ואם, במידה ועניין זה הנו עובדה, מסמך מעין זה יכול להישאר תקף בניגוד להצהרות הסובלניות וההומאניות של הוד מעלתו הסולטאן הנוכחי במספר מקרים⁴².

לא בכל התקריות בהם התערב פין הוא הסתפק בבירור בלבד והתראה בפני המושל. בנובמבר 1850, למשל, התערב פין באופן פעיל כנגד התנכלויות מצד השלטונות לנוצרים קתולים בצפת. התנכלויות אלו החלו כאשר הממשל המקומי בצפת דרש מהקהילה הקתולית יונית יתרות של כספי מיסים שלטענתם לא שולמו. על מנת לאלצם לשלם נשלחו פרשים שנכנסו לבתיהם של פרנסי הקהילה והבריחו אותם למג'לס שם דרשו מהם במפגיע 140 פיאסטרים. בפני המג'לס טענו אלו שבהתאם להוראה מטעם מושל עכו, שילמו את מיסיהם שם ולקחו על כך קבלה. עם זאת, בלחצו של הקאדי של צפת, עבד אל-ג'אני, ונכבדים אחרים במועצה, הורה סגן המודיר לשלוח חיילים על מנת לגבות את הסכום בכוח. אלו עברו בבתי הנוצרים, הסבו נזק לרכוש ובעזרת כוח ואיומים גבו לבסוף את הסכום המבוקש מאחד מראשי הקהילה, יוסוף אל-חדאד. פין שביקר בעיר זמן קצר לאחר אירועים אלו, החליט להתערב לטובת הנוצרים. מבירורים שערך בקרב המיסיונרים שחיו שם למד פין שהאירוע סביב גביית המיסים אינו ייחודי ושהרשויות נוהגות להתנכל באופן תדיר לנוצרים בעיר ולעשות שימוש בבתייהם על מנת לשכן ולצייד את חיילי חיל המצב. מחקירתו למד פין שהקאדי הנו הדמות העיקרית המובילה יחס זה לנוצרים ושהוא אף איים שינקום בהם לאחר עזיבתו של פין. בעקבות דברים אלו פעל פין להשיב חלק מהציוד שנלקח מבתי נוצרים לבעליהם ורכב למחכמה שם הודיע לקאדי ששלח תלונה רשמית נגדו לבירות והתריע בפניו שלא לשוב ולהתנכל לנוצרים. כך כתב:

"למרות שהנוצרים הנם כולם נתינים של הסולטאן, במקרה כמו זה של הטרדה קבוצתית שהגיעה לתשומת ליבי, לא אהסס להתערב ולהביא את הדבר בפני רשויות גבוהות יותר"⁴³.

משחזר לירושלים פעל פין על מנת להשיב לידי יוסוף את 140 הפיאסטרים ששילם וניסה להביא לכך שיאופשר לנוצרים לשלם את מיסיהם בעכו במקום בצפת על ידי נציג מטעמם. כמו כן, פנה לקונסול הכללי בבירות, קולונל רוז, על מנת שיגיש תלונה לרשויות העות'מאניות בבירות כנגד הקאדי שלדבריו מזה 11 שנים מתערב בחייהם של הנוצרים בצפת ומתנכל להם.

⁴² בנושא זה קיים מסמך בודד ולא נראה שהייתה לו המשכיות. למכתב לקנינג, כמו גם לשאילתה שנשלחה למושל ותשובתו, ראו: Finn to Canning, F.O. 195/292, no. 17, dated Jerusalem 2.5.1848; אירוע דומה התרחש ב-18 בפברואר 1850 אז הותקף יהודי בעל חסות בריטית בעוברו ליד הכנסייה, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, עמ' 65-66.
⁴³ למקרה כולו, ראו: Finn to Rose, F.O. 226/104, no. 12, dated Jerusalem 13.11.1850.

המקרים לעיל מהווים רק ממקצת האירועים בהם התערב פין לטובת המיעוטים הדתיים בארץ ישראל ובעיקר לטובת הקהילה היהודית. עם זאת, כפי שייסקר בפרק הבא, מהמחצית השנייה של שנות ה-50 ובעיקר לאחר הגעתו של סוריאה פאשה, השתנה היחס של הרשויות העות'מאניות והן הפכו לפחות סובלניות כלפי התערבות זו. בכל מקרה, היחס הכללי ליהודים ולנוצרים במחוז השתפר מאד בעקבות התבגרות תנועת הרפורמה באימפריה והטמעת מחוז ירושלים באופן עמוק יותר בתהליך הרפורמציה. הגעתו של הקונסול מור ב-1862 סימנה כבר פרק חדש בהתערבות הבריטית לטובת המיעוטים שכן זה נזהר שלא לחרוג מסמכותו ומיעט מאד להתערב בתחומים שנפלו במסגרת הסמכות השיפוטית הבלעדית של העות'מאנים.

ג. מקרים מעורבים בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים במהלך שנות ה-40 וה-50

כפי שכבר נסקר בהרחבה בפרקים הקודמים, הקפיטולציות קבעו באופן מפורש שכל מקרה בו מעורבים נתינים בריטים ונתינים עות'מאנים ידון בפני הערכאות העות'מאניות. בפרק הנוכחי הוכח שבפועל לפחות חלק מהמקרים האזרחיים המעורבים בהם התלוננו נתינים עות'מאנים כנגד נתינים בריטים נידונו בפני בית הדין הקונסולארי. עם זאת, מקרים פליליים, שהיוו את הרוב המכריע של מקרים משפטיים מעורבים, נותרו ברשות מערכת המשפט העות'מאנית.⁴⁴ כזכור, במקרים אלו עמדו בפני הקונסול שני אופנים בהם היה רשאי להיות מעורב בהליכים:

- כאשר המתלונן היה נתין בריטי היה הדרגומן של הקונסוליה רשאי להדריכו בהליכים של בתי המשפט המקומיים ולהיות נוכח בדיונים;
- כאשר הנאשם היה נתין בריטי עמדה לקונסול הזכות על פי סעיף 42 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 להיות שותף בהליכי החקירה והמשפט בצוותא עם הרשויות העות'מאניות.

בכל מקרה עמדה לרשותו הזכות לערער על החלטות בתי הדין ברמה המקומית לערכאות גבוהות יותר ברמת האיאלת ולבית הדין הגבוה באיסטנבול (המג'לס-י אחכאם-י עדליה).

מקרים אלו, למרות שלא תמיד הגיעו לפתרון משפטי, הפגישו באופן ישיר את הקונסולים ובאי כוחם עם מערכת המשפט העות'מאנית, המושלים העות'מאנים והאוכלוסייה המקומית, וככאלו הם חושפים פרטים

⁴⁴ מאחר ומקרים אזרחיים טופלו לרוב על פי עיקרון *forum rei* ומקרים בעלי אופי מסחרי כמעט ולא עלו במחוז ירושלים, הרי שמרבית המקרים המעורבים בין נתינים בריטים לעות'מאנים היו בעלי אופי פלילי. בנוגע לעיקרון לפיו נודלו מקרים משפטיים אזרחיים מעורבים, ראו: פין, *עתות סופה*, עמ' 57 הערה מס' 3; הזניחות הכלכלית של ירושלים כבר עלתה לפני כן. עם זאת, רק לשם המחשה, בדוח המפרט את מגוון התשלומים שנגבו בגין שירותים משפטיים בבית הדין הקונסולארי לשנת 1865, מדווח הקונסול מור שלא נגבה כל תשלום בגין מקרים מסחריים, ראו: Moore to Clarendon, F.O. 78/1929, consular no. 7, dated Jerusalem 2.1.1866.

רבים אודות מעמדם של הבריטים בארץ וכוחם אל מול הרשויות המקומיות, כמו גם ההתפתחות והשתכללות של הליכי המשפט לאורך תקופה זו. דרך הטיפול במקרים מעורבים חושפת גם את הפערים המנטאליים, התרבותיים והערכיים בין הצדדים, פערים שלא אחת הובילו להתנגשויות תרבותיות מעניינות.

את המקרים המעורבים בהם טיפלו הקונסולים לאורך התקופה האמורה ניתן לחלק לשלושה סוגים:

- מקרים פליליים כגון שוד, גנבה, תקיפה ורצח, שבוצעו על ידי נתינים עות'מאנים כנגד נתינים בריטים. מקרים אלו היו אמורים להתנהל בבתי הדין העות'מאנים, כאשר לקונסול עמדה הזכות להשקיף על ההליכים בעזרת נציגו;
- מספר קטן של מקרים פליליים בהם פשעים בוצעו על ידי נתינים בריטים כנגד נתינים עות'מאנים. כזכור, מקרים אלו היו אמורים להתנהל על פי ההוראות הכלליות בסעיף 42 לקפיטולציות הבריטיות של 1675;
- מקרי תקיפה של נוסעים בריטים שנשאו אמנם אופי פלילי, אך נגעו יותר למצב אי השקט והיעדר השליטה ששרר לעיתים בארץ. מקרים אלו, למרות שנשאו השלכות משפטיות, היוו בעיקרון סוגיות פוליטיות ודיפלומטיות. ככאלו, מקרים אלו טופלו לרוב במעין מו"מ, פורמאלי ובלתי פורמאלי, בין הקונסולים למושלים העות'מאנים ברמות השונות, ובמקרים אחדים אפילו ישירות בין הקונסולים לאוכלוסייה המקומית, כפריים ובדווים. מקרים פסיאודו-משפטיים אלו מהווים נושא מחקרי נפרד הנמצא מעבר להיקפו של המחקר הנוכחי ויוזכרו רק כל אימת שהיו להם השלכות משפטיות חשובות.

בין המקרים המשפטיים המעורבים הראשונים בהם טיפל הקונסול הבריטי הראשון, וויליאם יאנג, לאחר הרסטורציה היו שלושה מקרים מינוריים יחסית במהותם שמלמדים רבות אודות החולשה של מערכת המשפט העות'מאנית באותה התקופה. חולשה זו באה לידי ביטוי בהיעדר הליכי חקירה ומשפט מסודרים וחוסר היכולת, ולעיתים חוסר הרצון, של הממשל לפעול. המקרה הראשון התרחש בסוף 1843 אז נגנבה תיבה השייכת לנוסע בריטי שעשתה את דרכה בשיירת גמלים מיפו לירושלים. החשודים העיקריים בגנבה היו פלאחים מאחד הכפרים לאורך הציר באזור תחת שליטתה של סיעת אבו-גוש ונהגי הגמלים שלכאורה סייעו להם. יאנג דרש בתוקף מהמושל, עלי פאשה, לעצור את הנהגים עם הגיעם לירושלים על מנת לנהל חקירה, אך זה לא נענה לדרישה שכן ביקש להימנע מלהסתכסך עם סיעת אבו-גוש. בהיעדר תמיכה מהרשויות המקומיות החליט יאנג לפעול באופן ישיר מול אנשי הכפר ושיגר למקום את המתורגמן וראש

הלשכה של הקונסוליה בליווי שני חיילים שסופקו לו על ידי הרשויות, כנראה בתשלום. אלו דרשו מאנשי הכפר להשיב את התיבה מיד, אך השיחיים שם ביקשו ארכה של 15 ימים על מנת לאתרה. יאנג סירב לתנאי זה ודרש שוב מהמושל לפעול מיד נגד החשודים, אך ללא הועיל.⁴⁵

במקרה השני התלונן יאנג על גניבה של שתי כבשים מהדיר שלו עצמו. הוא הגיש מיד תלונה למושל בצירוף השמות של אלו בהם חשד ודרש ממנו לעצור אותם, אך דבר לא נעשה. נראה שיאנג ערך חקירה די מקיפה משל עצמו שלאורה מיקד את החשד בקוואס ים שמונו להגן על הקונסוליה. יאנג העביר את ממצאיו למושל בדרישה למצות את הדין עם החשודים. למורת רוחו של יאנג, הקוואס ים בהם חשד לא נענשו, אלא הועברו במקום זאת משירותו בחזרה לשירות בסראיה.⁴⁶

המקרה השלישי התרחש בתחילת 1844 אז נשדדה, באיומי רובה, קבוצת נוסעים בריטים בדרך שבין חברון לירושלים. מהקבוצה נשדדו עשרה דולרים ושני אקדחים. הקבוצה עצמה יצאה ללא פגע שכן לא התנגדה. תלונה הוגשה מיד למושל בדרישה לעצור את השיח' של הכפר שבסמיכות לו בוצע השוד. על מנת לדרבן את המושל לפעולה הסביר לו יאנג "באיזו רצינות היה מקרה כזה מטופל בכל מדינה מתורבתת". למרות זאת, עלי פאשה לא עשה דבר וטען שאין לו די מידע על הכפר או די משאבים על מנת לפעול.⁴⁷

שלושת מקרים אלו מעולם לא זכו לטיפול. בתחילת 1844 שלח יאנג דוח זועם לקונסוליה בבירות בו הודיע שלאחר טיפול ממושך ועקר במקרים החליט לנתק כל קשר עם הרשויות העות'מאניות עד לקבלת הוראות מהקונסול הכללי בבירות, קולונל רוז, בעניין.⁴⁸ בלחץ של זה שלח אמנם המושל, אסעד פאשה, מכתב לעלי פאשה בנוגע לדרך בה יש לטפל במקרים, אך זה עזב את ירושלים לטפל במרידות מקומיות ולא הותיר כל הוראות לממלא מקומו. למרות זאת, רוז לא היה שבע רצון מהחלטתו של יאנג לנתק מגעים עם הרשויות והורה לו לחדשם לאתרה. הוא טען שלמרות אוזלת היד של השלטון המקומי, את האינטרסים הבריטים ניתן לקדם רק במגעים ישירים גם אם אלו לא תמיד מניבים פירות.⁴⁹

⁴⁵ לתיאור של שלושת המקרים, כמו גם טענותיו של יאנג לגבי היעדר הטיפול בהם, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 1, dated Jerusalem 13.1.1844.

⁴⁶ בדיווח שלו אודות מקרה זה נראה שהוא נוטה להגזים מעט מחשיבות העניין ומספק תיאורים דרמטיים אודות חשיבותן של הכבשים שאחת מהן, לדבריו, גודלה בחום על ידי אשתו כחיית מחמד. על כך, ראו: שם. בנוגע להעברת הקוואסים לסראיה, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 5, dated Jerusalem 10.2.1844.

⁴⁷ מקרה זה מתואר גם הוא ב no. 1 לעיל. הדרישה לעצור את השיח' של הכפר שבסמיכות לו בוצע השוד הנה דוגמא לשימוש של הבריטים בנהג מקובל שלא היה מעוגן בהסדרים משפטיים כלשהם.

⁴⁸ ראו: no. 5 לעיל.

⁴⁹ לביקורת של קולונל רוז, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 9, dated Jerusalem 27.2.1844.

היעדר היכולת לגרום לרשויות המקומיות לפעול בגין פשעים שבוצעו כנגד נתינים בריטים הובילה בפעם הראשונה לדיון בדרכים בהם ניתן לקדם עניין זה. כחלק מדיון זה ביקש רוז מיאנג לפרט בפניו את תפיסתו לגבי הדרך לפיה יש לפעול על מנת לאפשר טיפול עתידי של הרשויות העות'מאניות במקרים בהם מעורבים נתינים בריטים. בתגובה לפנייה זו הסביר יאנג את משנתו בנוגע לסוגיה זו, תפיסה שעיקרה יעמדו מאחורי התנהלות הקונסוליה במקרים משפטיים מעורבים לאורך כל כהונתו, כמו גם זו של פין. מתוך היעדר אמון ביכולת השלטונות לפעול, גישתו של יאנג שאפה בעיקר להרתעה; קרי, טיפול פומבי ואגרסיבי במספר מקרים ייצוגיים על מנת להרתיע את האוכלוסייה המקומית מביצוע פשעים נוספים. בתגובתו לשאילתה של רוז בנוגע ליעילותה של גישה מעין זו טען שבגין כל הפרה, ולו הקטנה ביותר, של הקפיטולציות, אין להסתפק רק בתיקון העוול, החזרת רכוש גנוב למשל, אלא להביא לכך שהמפרים יענשו בהתאם לפשעם כפי שהיו נעשים אילו היו באנגליה. בשלושת המקרים לעיל חש יאנג שרוז כבל את ידיו והקשה עליו לפעול על פי הבנתו על מנת ללחוץ על הרשויות המקומיות. כך כתב:

... תוך כבוד להחלטתך ובפנייה לשיקול דעתך בנוגע לאחריות של עמדתי כאן במושבי בפנים הארץ המרוחק מאד מהמושב של הממשלה העליונה, במקום בו התושבים נוטים להיות פנאטיים והיכן שנמצאים תחת הגנתי, בין היתר, מספר משפחות המורכבות חלקית מנשים וילדים, עלי להדגיש מחדש את החשיבות שיעשה לנו צדק מלא ופומבי... ולכן אני מבקש רשות להציע שמקרים אלו, כפי שהעלית אתה במכתבך מס' 1, יועברו לארל של אברדין והוד מעלתו סיר סטרטפורד קנינג על מנת שממשלת הוד מעלתה תהיה מודעת לעמדה האמיתית של אסעד פאשה לו, ללא קשר להפגנות הידידות שלו שאינן אלא זרית חול בעיניים, אני יכול לקשור את חוסר יכולתי להשיג צדק".⁵⁰

בכל מקרה, חוסר אמון זה במערכת העות'מאנית והדרישה להפעיל את מלוא ההשפעה של בריטניה על הרשויות המקומיות על מנת ליצור הרתעה, הובילה הרבה מהמהלכים של הקונסולים גם להבא. חשוב לציין שגישה זו נוצרה מתוך הערכת מצב מציאותית של יאנג בנוגע ליכולתה של המערכת העות'מאנית, שהייתה בעיצומו של תהליך שינוי, לפעול להשגת צדק על פי הבנתו. הערכת מצב זו מן ההיבט המשפטי באה לידי ביטוי, למשל, בדיווח של יאנג אודות מספר מקרים משפטיים שהתרחשו במחוז וטיפול הרשויות המקומיות בהן. בדיווח זה הוא מתאר ארבעה מקרי רצח שאירעו במחוז על מנת להמחיש את הגישה "השרירותית" לשיטתו של השלטון בכלל וזו של עלי פאשה ואסעד פאשה בפרט, בכל הקשור לנוהלי משפט. בעיקר ביקש להדגיש את הפער שבטיפול במקרים בהם מעורבים מוסלמים לטיפול במקרים בהם מעורבים מיעוטים דתיים. למרות שיש מידה של מגמתיות בדיווח זה שנועד להלין על הממשל המקומי ולדחוק

⁵⁰ ראו, שם, עמ' 211-210.

בממונים עליו לקבל את עמדתו התקיפה, הרי שלא זו בלבד שהדוח מספק הצצה נדירה למקרים פליליים שהתרחשו בארץ באותה התקופה, אלא גם מלמד אודות יסודות הגישה הבריטית כלפי העות'מאנים בתקופה זו.

המקרה הראשון מדווח אודות רציחתו של נתין עות'מאני נוצרי ממוצא ארמני בכפר ליד בית לחם. הרשויות לא התייחסו כלל לרצח עד ששלושה ימים לאחר הקבורה הופיעו שני שיחיים וטענו בפני הפאשה שהנרצח הנו מוסלמי. טענה זו נבעה, כנראה, מהעובדה שהאיש, בן למשפחת סוחרים נוצרית מוכרת מירושלים, חשב שיוכל לנהל את עסקיו בצורה יעילה יותר אילו בנסיעותיו יטען שהנו מוסלמי. עם הגיע טענה אודות היותו מוסלמי הורה המושל להוציא את הגופה מהקבר, לבצע בה ברית מילה ולקבור אותה מחדש בחלקה המוסלמית לאחר כל הטקסים הנדרשים. מיד עם הכרזתו כמוסלמי החל המושל לפעול ביתר תקיפות בעניין הרצח והטיל, כמקובל, את כופר הדם על תושבי הכפר בו נמצאה גופתו.⁵¹ במקרה השני מדווח אודות רצח של קופטי שהגיע ממצרים כמבקר לירושלים עם אחותו שנאנסה. הפשע, לטענתו של יאנג, בוצע כנראה על ידי נכבד מוסלמי עם גישה לשלטון ולכן האירוע כולו זכה להתעלמות מצד הרשויות. בנוסף לכך, הוא מדווח גם על שני מקרים אחרים בהם מוסלמים רצחו נוצרים מבלי להיענש באופן מספק. בראשון, לו היה יאנג עד ראייה, דקר חייל עות'מאני צעיר נוצרי ברחוב "ללא כל פרובוקציה", לדבריו, ולא נענש. במקרה השני מריבה בין שני אנשים בסמוך לכנסיית הקבר הובילה לרצח של אחד מהם, נוצרי, ביריות אקדח. הרוצח הוכנס אמנם לכלא, אך לדברי יאנג רק על מנת להגן עליו מנקמה.⁵²

גם אם יש לקחת בעירבון מוגבל את הרושם שיוצר יאנג בדיווח מרוכז זה על כך שרחובות ירושלים אינם בטוחים ואנרכיה שוררת בהם כתוצאה מאוזלת ידו של המושל, הרי שאין סיבה לפקפק שהמקרים עצמם אכן התרחשו. הביצוע של לפחות ארבעה מקרי רצח בתקופה קצרה יחסית במחוז ירושלים בלבד מבלי שהרשויות יגיבו כראוי, מצביע, בין השאר, על המצב בו הייתה שרויה המערכת המשפטית העות'מאנית שהייתה בעיצומו של תהליך רפורמה. מצב זה בא לידי ביטוי גם בקשיים מולם התמודד השלטון העות'מאני באותה עת במגעיו עם תקיפים וסיעות מקומיות.

⁵¹ זוהי דוגמא ליישום של נוהג הקסאמה, או הטלת חבות קולקטיבית במקרים בהם לא ניתן היה לאתר חשודים ספציפיים. נוהג זה נידון בקצרה בפרק 2 (עמ' 31-32) בהקשר לפריבילגיות הקפיטולטוריות, שכן זרים היו פטורים מחבות מעין זו.
⁵² לתיאור של מקרים אלו, ראו: Young to Canning, F.O. 195/210, no. 4, dated Jerusalem 30.1.1844; יש לציין שבמקרה בו חייל דקר צעיר נוצרי, הרי שבתקופה זו ידיו של המושל היו כבולות גם אילו רצה לפעול שכן חיל המצב ענה ישירות למפקדו ונשפט בתוך המערכת הצבאית.

חשוב גם לציין שחלק ניכר מחוסר יכולתו של יאנג להניע את העות'מאנים לפעולה נבע מכך שהשפעתו בירושלים כנגד זו של נציגי שתי המעצמות האירופאיות הגדולות האחרות, צרפת ורוסיה, הייתה מוגבלת ביותר. יאנג היה אמנם נציגה של מעצמה חזקה, אך בירושלים עמד בראש קהילה זעירה ונטולת מוסדות. בהקשר זה הצרפתים ולא הרוסים היוו את התחרות. כך, בעוד הרוסים פעלו בעיקר מאחורי הקלעים בעזרת הקונסול הכללי שלהם בבירות לחיזוק עמדתם בקרב הקהילה האורתודוקסית בירושלים, פעלו הצרפתים באופן ישיר ובוטא, בעיקר בעזרת טובות הנאה, על מנת למשוך לצדם את המושלים. על פעילות זו והיחס המועדף שקיבלו הצרפתים לעומתו, מתלונן יאנג שוב ושוב לאורך כל כהונתו.⁵³

גורם נוסף שהקשה על יאנג לפעול ולקדם את האינטרסים שלו היה המתיחות בינו לבין הממונים הישירים עליו, תחילה קולונל קמפבל ולאחר מכן קולונל רוז. מתיחות זו הקשתה מאד על יאנג לתפקד והובילה לבסוף להתפטרותו בינואר 1845. מקרה שאירע ב-2 למרץ 1845 ממחיש היטב עניין זה. במקרה זה נתין בריטי ממלטה בשם ניקולא לארוסה (Nicola Larosa) תקף עם חפץ חד נתין עות'מאני, ערבי לטיני, ופצע אותו בלחי. לארוסה נמלט מזירת האירוע ויאנג נאלץ להשקיע משאבים ומאמץ רב על מנת לאתרו ולעצרו. לאחר מעצרו פעל יאנג בניגוד מוחלט לקפיטולציות ולתקנות הקונסולאריות ושפט את לארוסה על ניסיון לרצח ביושבו כשופט בראש בית הדין הקונסולארי, וקבע שיש לגרשו למלטה שם ירצה את עונשו. לשם כך שלח את לארוסה לבירות ופנה לקונסול הכללי שם, קולונל רוז, על מנת שיאושר לו לשלוח את לארוסה למלטה על אחת מספינות המלחמה הבריטיות שהגיעו לעיתים לנמל יפו.⁵⁴ בקשה זו נתקלה בסירוב גורף. כך כתב גיימס בלק (James Black), ממלא מקומו של רוז, בשמו:

”בצער רב יש לי את הכבוד לבשר לך שאיני רואה עצמי מוסמך להיענות להצעתך לשלוח את האסיר

למלטה בהיעדר בקשה רשמית ברוח זו מצדך למפקד הימי במקום שכן אחרת אין הוא יכול להתקבל

⁵³ בסדרה של דוחות מ-1843 שוטה יאנג את הפעילות הצרפתית בירושלים שנועדה לקרב אליהם את המושל, רשיד פאשה, ולאחר מכן את מחליפו, עלי פאשה. לדוחות אלו, ראו: Young to rose, F.O. 195/210, no. 37, dated Jerusalem 24.8.1843 (enclosed in no. Young to Canning, F.O. 195/210, no. 17, dated Jerusalem 15.8.1843; 28.8.1843; 28.10.1843; 21.12.1843; Young to Canning, F.O. 195/210, no. 20, dated Jerusalem 21.12.1843). כמו כן, בתחילת יולי 1844 הוא מדווח אודות רצח של אחד מעובדי משק הבית של הקונסול הצרפתי מחוץ ליפו. על המקרה הוא מדווח בעיקר על מנת להמחיש את הצדק המהיר והיעיל שסיפקו העות'מאנים לצרפתים בטיפולם במקרה לעומת חוסר נכונותם לטפל בפגיעות בנתינים בריטים. על מקרה זה, ראו: “Extracts from one of Mr. Mudbak’s (Consular Agent to Jaffa) Letters dated 5 July – Jaffa”, enclosure in Young to Canning, F.O. 195/210, no. 19, dated Jerusalem 9.7.1844. מקרה זה נסקר בהקשר אחר גם בפרק 2 בעמ' 42-43; במקרה אחר הוא מדווח על כל שהמושל עשה שימוש בשמו על מנת לתפוס בתחבולות שיח' בדווי שהיה לו לעזר רב בליווי נוסעים בריטים לעבר הירדן ואזור ים המלח. בנוסף לצער על הלבנת פניו בפני אותו שבט, הוא גם מלין על כך שהמושל לא היה מעז לעשות את הדבר לקונסול הצרפתי. למקרה זה, ראו: Young to Aberdeen, F.O. 78/581, no. 42, dated Jerusalem 31.10.1844. דוח זה כולל גם העתקים של ההתכתבות עם עלי פאשה בעניין; על הפעילות העקיפה של הרוסים, ראו, למשל, דוח מעניין מינואר 1844: Young to Canning, F.O. 195/210, no. 1, dated Jerusalem 8.1.1844.

⁵⁴ פרטי מקרה זה, כולל כל ההתכתבויות עם הקונסוליה בבירות, מאוגדים בדוח אחד, ראו: Young to Canning, F.O. 195/210, no. 17, dated Jerusalem 5.8.1845.

על סיפון ספינה של הוד מעלתה ללא הוראה מיוחדת מהקונסוליה הזו אותה איני רואה עצמי כמוסמך לספק בהתחשב בכך שלעניות דעתי התנהלותך במקרה זה נמצאת בניגוד לתנאי ההסכם הקיים בין בריטניה לשער העליון, כמו גם לצו השעה של הוד מעלתה מה-21 ביולי 1844 בהתחשב בכך שהאסיר לא נשפט בפני טריבונל משותף, העדים לא נחקרו תחת שבועה; כמו כן, רק לאחר הרשעה בעברה שנייה ניתן לשלוח את האדם שהורשע למלטה. האסיר נמצא כעת בכלא התורכי כאן, היכן שיישאר עד לקבלת הוראות נוספות מצדך שנוגע לטיפול בו . . .”⁵⁵

לאור ביקורת זו פנה יאנג בבקשה לרוז להציע לו את דרך הפעולה העדיפה וזה ענה לו במכתב חריף בו הציע להעביר את המקרה לטיפולו של שר החוץ, לורד אברדין. כך כתב:

” . . . אילו המקרה היה מקרה רגיל הייתי מציע לך, כמובן, לפעול כפי שאתה רואה לנכון ועל פי המכתב מלורד אברדין מס' 3 אליך, אך אתה שפטת את האסיר והעברת עליו פסק דין. נכון הדבר שעשית כן בניגוד לקפיטולציות עם השער העליון וחוק הסמכות המשפטית מחוץ לבריטניה (act 6 & 7 victoria, cap. 94), צו השעה של הוד מעלתה מה-19 ביוני 1844 ומזכר ההנחיות שצורף למזכר המעגלי של לורד אברדין מה-2 ביולי בעקבותיו. לכן ניתן לומר שניקולא לארוסה לא נשפט כלל. למרות זאת בעקבות נסיבות המקרה של ניקולא לארוסה נראה לי שנכון יהיה להעביר את המקרה לארל של אברדין”.⁵⁶

זמן קצר לאחר קבלת מכתב זה סיים יאנג את תפקידו ושוב לא נשמע אודות גורלו של לארוסה. סביר להניח, עם זאת, שהטיפול בו אכן הועבר למשרד החוץ. באפריל 1846 נכנס גיימס פיין לתפקיד הקונסול ונפתחה תקופה חדשה בתולדות הקונסוליה הבריטית בירושלים. מבחינה משפטית, תקופת כהונתו של יאנג התאפיינה בעיקר, מסיבות שפורטו לעיל, באוזלת יד אל מול הרשויות המקומיות ובבלבול רב בכל הקשור לנוהלי משפט.⁵⁷ למרות זאת, הגישה הכללית אותה התווה יאנג שקראה ליצירת הרתעה בקרב הרשויות והאוכלוסייה, זכתה לביטוי ממשי בתקופתו של פיין.

⁵⁵ ראו: Black to Young, F.O. 195/210, dated Beyrut 26.6.1845 (enclosure no. 7 in Young's dispatch no. 17), p. 85. הביקורת על כך שלא שפט את הנאשם בפני "טריבונל משותף" ממחישה שקולונל רוז פירש את האמור בסעיף 42 בקפיטולציות של 1675 כהוראה להקים ערכאה משותפת בריטית-עות'מאנית על מנת לטפל המקרים פליליים מעורבים חמורים בהם נתינים בריטיים עמדו כנאשמים.

⁵⁶ ראו: Rose to Young, F.O. 195/210, dated Beyrut 6.8.1845 (enclosure no. 2 in Young's dispatch no. 20 dated Jerusalem 30.8.1845), p. 105-106. כל המסמכים המשפטיים עליהם מדבר רוז נדונו בהרחבה בפרק השלישי.
⁵⁷ המקרה של לואיג'י בריפה (Luigi Briffa) שסיקר בהרחבה בפרק הבא, ממחיש היטב עניין זה.

פין, בניגוד ליאנג שעסק גם במסחר, הקדיש את כל זמנו ומרצו לענייני הקונסוליה. כפי שכבר תואר לפני כן, פעל פין בהצלחה רבה להעמקת האחיזה הבריטית בארץ ישראל ובתקופתו גדל מאד מספר בני החסות שזכו להגנה קונסולארית והוקמו מוסדות רבים, ביניהם ההגמונות הפרוטסטנטית. מבחינה משפטית, פין, כמו קודמו, הביט בהתנשאות על הממשל העות'מאני וראה במערכת המשפט המקומית מערכת פרימיטיבית ומושחתת שאין ביכולתה לטפל כראוי בתלונותיו. לפיכך, לאורך כל כהונתו תמך ביצירת הרתעה בקרב האוכלוסייה המקומית והממשל על מנת למנוע מראש ביצוע פשעים כנגד נתיניו ובני חסותו. כמו כן, ראה זאת מחובתו להיות מעורב באופן ישיר בכל הליך שהתנהל בערכאות העות'מאניות בו היו מעורבים נתינים ובני חסות בריטים על מנת להבטיח את התוצאות להן קיווה. פין היה זהיר יותר מיאנג בנוגע להליכי משפט ונראה שהיה מודע לתנאי הקפיטולציות והתקנות הקונסולאריות בכל הקשור לסמכות המשפטית שלו. בחינת שורה של מקרים מעורבים בהם טיפל לאורך כהונתו ממחישה גישה זו, כמו גם חושפת פרטים רבים אודות התנהלות מערכת המשפט העות'מאנית עצמה לאורך אותה תקופה.

עם כניסתו לתפקיד מצא פין את הארץ בתזזית כאשר העות'מאנים בראשותו של המושל, מחמד פאשה, פעלו לדיכוי סיעות מקומיות שונות בעיקר באזור חברון, שכם ופתחת ירושלים. פעילות זו הניבה תוצאות ואכן, לתקופה קצרה, שקטה הארץ באופן יחסי. שקט זה נמשך גם בתקופתו של מצטפא פאשה, שהחליף את מחמד במאי 1847 לאחר שזה נקרא לשוב לאיסטנבול. מצטפא פעל לשיפור הביטחון בירושלים עצמה וניסה, בין היתר, לאסור מכירת אלכוהול בעיר.⁵⁸ התוצאות של פעילות זו נראו בשטח ובשנתיים הראשונות לכהונתו של פין לא היו תקריות משמעותיות שדרשו את התערבותו. למעשה, למעט מקרה בו שיירה של נוסעים בריטים נשדדה על ידי בדווים, המקרה הרציני היחידי עליו דווח בתקופה זו לא היה קשור ישירות לקונסוליה ומשך את תשומת ליבו רק מאחר והיו לו השלכות אפשריות על הקהילה היהודית.⁵⁹

⁵⁸ על המצב בארץ בתחילת 1847, ראו, למשל: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 7, dated Jerusalem 5.2.1847; על הפעילות של מצטפא פאשה, ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 25, dated Jerusalem 4.8.1847.
⁵⁹ תוקפי השיירה נמלטו ולא אותרו למרות שנראה שחלק מהרכוש שנגנב הושב. מקרה זה חושף את הקושי הרב לטפל בשבטים הבדווים הנוודים. ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 34, dated Jerusalem 4.11.1847; במקרה השני מיולי 1847 נרצח צעיר יהודי ואישה מוסלמית שהייתה עמו בדרך בין ירושלים ליפו לא הרחק מחומות ירושלים. החשוד העיקרי ברצח היה בשלב הראשון הרב הראשי של ירושלים שהואשם בכך שהזמין ושלם בעבור ההתנקשות בה נרצחה גם אשתו המוסלמית. עם זאת, בעקבות האפשרות הברורה והמיידית של אלימות בין-דתית והפרת הסדר הציבורי בשל חשדות אלו, חקירה יעילה של הרשויות ניקתה את הרב הראשי מכל אשמה. במקום זאת התברר שהצעיר שנרצח סירסר באשתו השנייה, אישה יהודייה, דבר שהוביל לקטטות רבות. בעקבות פעילות זו גורש עם שתי נשותיו מהעיר ובאותו היום בו עזבו נרצחו. הרצח הוזמן על ידי תורכי ילידי ירושלים בבקשו את האישה היהודייה לעצמו, כאשר את הרצח ביצע פלאח מהכפר קלעון בעד בצע כסף. בתוך זמן קצר נעצרו שניהם ונשפטו למרות שלא ידוע מה היה פסק הדין בגינם. על מקרה זה, ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 25, dated Jerusalem 4.8.1847; Finn to Cowly, F.O. 195/292, no. 13, dated 21.7.1847; Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 26, dated Jerusalem 4.8.1847; Jerusalem 4.8.1847, p. 66-67

המקרה המעורב המשמעותי הראשון עליו מדווח פין התרחש בתחילת 1848 עת הותקף דר' מקגאוון, הרופא של המיסיון הפרוטסטנטי בירושלים, על ידי עובדים של מסגד עומר כאשר נכנס למתחם.⁶⁰ לעזרתו של מקגאוון, שנחלץ מהמתקפה בשן ועין, נרתם אחד מאותם עובדים, אדם בשם מחמד דאניף שהיה נושא המפתח למתחם המסגד. בשל צעדו זה הוכה מחמד על ידי חבריו, זכה להתנכלות מצד השלטונות, נעצר, הוגלה ליפו ונכלא שם במשך כחודשיים וחצי מה 6 לינואר ועד ה 21 במרץ. נראה שלאחר עיכוב רב נעצרו לבסוף שניים מתוך ארבעת התוקפים וזאת רק כשלושה ימים לפני שמושל ירושלים הורה *למתסלם* של יפו לשחרר את מחמד דאניף ולאפשר לו לחזור למשפחתו בירושלים, זאת כנראה גם בעקבות התערבותו של פין לטובתו.⁶¹

מבחינה משפטית אירוע זה הכיל בחובו למעשה שלושה מקרים נפרדים שהיו כרוכים זה בזה. ראשית, החדירה של דר' מקגאוון למתחם המסגד הגדול מה שיכול היה להיתפס, ואכן נתפס על ידי אחדים, כפגיעה בסמלי וערכי האסלאם; שנית, התקיפה של דר' מקגאוון על ידי עובדי המתחם; ושלישית, התערבותו של מחמד דאניף שהובילה להכאתו על ידי אותם הנאשמים בתקיפת דר' מקגאוון ובעקבות כך מעצרו והגלייתו של מחמד ליפו. עדות לכך שאירוע זה נתפס כפגיעה בערכי האסלאם מגיעה מדבריהם של המושל והקאדי עצמם למחמד דאניף. בראיונות שערכו עמו בנפרד לאחר שזה חזר מגלותו ביפו נאמר לו שבעצם יציאתו לעזרתו של נוצרי שהפר את קדושת מתחם המסגד הגדול הוא פגע בערכי האסלאם ובכבודו של המסגד.⁶² גם פין עצמו העיר באחד מדיווחיו אודות המקרה שהדעה הרווחת בירושלים הנה שמעשה זה הנו פגיעה בערכי האסלאם ושלמרות שאין לכך סימוכין רשמיים הרי ש"התפיסות המושרשות זה זמן רב בקרב האנשים משולות בקלות לסמכותם של החוק והדת . . .".⁶³

מבחינה רשמית, לפי סעיף 10 בקפיטולציות הבריטיות של 1675, מקרים בהם אנגלי מואשם בפגיעה באסלאם יש להפנות לטיפולו של הקונסול. דרישה זו הנה ייחודית לקפיטולציות הבריטיות של 1675 ואינה מופיעה בטקסט המקורי מ-1580 (סעיף 11) שם רק נאמר שיש למנוע מקרים אלו מבלי לספק הסבר נוסף. סעיף דומה אינו מופיע בקפיטולציות של אומות אחרות.⁶⁴ במקרה זה לא נשענו הרשויות העות'מאניות על

⁶⁰ בתקופה זו פין עוד טיפל בענייניו של לואיג'י בריפה, שיטופל בפרק הבא, אך מקרה זה היה ירושה של קודמו בתפקיד. על מקרה זה, ראו: Finn to Cowly, F.O. 195/292, no. 10 and 11, dated Jerusalem 23.2.1848 and 28.3.1848

⁶¹ respectively
⁶² ראו: no. 11 לעיל, עמ' 191.

⁶³ שם, עמ' 192

⁶⁴ סעיף זה עוסק גם במתן עדות שקר לה השריעה, אינה מספק תרופות. בוגארט טוען שנראה שלסעיף זה לא הייתה השפעה בפועל. הוא אינו מסביר מדוע ואינו מספק הפניות, ראו: בוגרט, *הקפיטולציות*, עמ' 45-46; חשוב להדגיש שבניגוד לסעיף 11 של הטקסט מ-1580 המדבר בלשון כללית: ". . . 'You have insulted us' . . .", סעיף 10 של הטקסט מ-1675

הקפיטולציות ובחרו לא לפעול כלל כנגד דר' מקג'אוון ובמקום זאת פעלו כנגד מחמד דאניף שעליו הייתה להם סמכות משפטית מלאה. בפועל נראה שהאשמה כנגד מחמד לא הייתה שפגע בקדושת מתחם המסגד, אלא שמתוקף תפקידו כנושא המפתח למתחם נטל שוחד מדר' מקג'אוון על מנת לאפשר לו להיכנס.⁶⁵ למרות שלפין לא הייתה כל סמכות להתערב בהליכים של הרשויות העות'מאניות כנגד מחמד דאניף, הרי שבפועל, מאחר שהסתבך לאחר שיצא להגנתו של נתין בריטי, הפעיל לחץ על המושל לשחררו.⁶⁶ לא ברור אם שחררו הסתייע לבסוף בעקבות לחצים אלו, או בעקבות לחצי משפחתו של מחמד דאניף שהייתה מוכרת ומכובדת בירושלים, אך ברור שפין היה מעורב.

התקיפה עצמה נשאה אופי כפול: התוקפים יצאו תחילה נגד דר' מקג'אוון שפגע, לדידם, בקדושת המתחם, ולאחר מכן קמו על מחמד דאניף שניסה להגן עליו. מאחר והנאשמים היו נתינים עות'מאנים הרי שהמקרה אמור היה להתנהל כולו בערכאות המשפטיות העות'מאנית, כאשר לפין עמדה הזכות להשקיף על ההליכים בעזרת הדרגומן של הקונסוליה. בפועל, הפעיל פין לחצים על המושל על מנת להביא למעצרו והרשעתו של החשודים בתקיפה. דבר זה הסתייע לבסוף רק כמה ימים לפני שחררו של מחמד וחזרתו לירושלים. התערבותו של פין במקרה זה עולה מכך שהקאדי של ירושלים פנה אליו על מנת שיפעל מול המושל לשכנעו לשחרר את התוקפים שהיו עצורים, לדבריו, בתנאים תת אנושיים וחייהם היו בסכנה. פין מצידו רחץ בניקיון כפיו וטען שמהרגע שניתן עונש אין לו כל סמכות להתערב שכן "העונש אינו עוד עניין אנגלי, אלא תורכי בין המושל לסולטאן".⁶⁷ רמז נוסף להתערבותו של פין הנה הערה באחד מדיווחיו ממנה משתמע שהמושל והקאדי של ירושלים העדיפו לטפל בעניין בעצמם על ידי שחרור דאניף ומעצר התוקפים לפני שלחצו של פין יובילו להוראות ברוח זו מהשער העליון.⁶⁸

מקרה זה הנו מעניין שכן למרות שמבחינה משפטית טהורה הן ההליכים נגד מחמד דאניף על כך שאפשר לדר' מקג'אוון להיכנס למתחם המסגד, והן ההליכים נגד התוקפים, נמצאו כולם תחת הסמכות הבלעדית של מערכת המשפט העות'מאנית, הרי שבפועל התערב פין באופן עקיף בשני ההליכים ולבסוף גם השיג את

הנו פרטיקולארי לאנגלים: " . . . Si quelqu'un calomnie un Anglais, en l'accusant de lui avoir fait tort . . . ". נושאים אלו מטופלים בהרחבה בשני הפרקים הראשונים.

⁶⁵ האשמה זו עולה מדבריו של הקאדי של ירושלים לאחר שדאניף חזר לירושלים, ראו: no. 11 לעיל, עמ' 191.

⁶⁶ מקרה דומה בו התערב הקונסול במה שנראה, על פניו, כתחת הסמכות הבלעדית והאוטומאטית של הרשויות העות'מאניות ארע בתקופתו של הקונסול יאנג אז יצא זה להגנתו של שיח' בדווי שנעצר לטענתו ב"תחבולות" תוך שימוש ציני בו, ביאנג, בבישופ אלכסנדר ובמספר נוסעים בריטים. בכך, טען יאנג, סיבך אותו עלי פאשה עם שבת בדווי חשוב שהיה לו לעזר רב בליווי נוסעים בריטים לים המלח ולירדן.

ראו: Young to Canning, F.O. 78/581, no. 42, dated Jerusalem 31.10.1844. המכתב המקורי לקנינג: Young to

Canning, F.O. 78/581, no. 35, dated Jerusalem 19.10.1844

no. 10 לעיל, עמ' 189

⁶⁸ הוא כותב: "הוא [דאניף] הבטיח לי שלמעט ממני ומדר' מקג'אוון, אין לו מידע לגבי כך ששוחרר בהוראת השער העליון", no. 11 לעיל, עמ' 191. כמו כן, בראיון שערך הקאדי עם מחמד טען הראשון שלמרות חומרת מעשיו של מחמד הוא שכנע את המושל לשחררו, ראו: שם, שם.

מבוקשו. ממקרה זה ניתן ללמוד כיצד למרות שמבחינת ההלכה המשפטית – הקפיטולציות והנהלים הקונסולאריים - לקונסול לא הייתה כל סמכות רשמית, הוא כפה את רצונו על ידי שימוש בכוח ההרתעה שלו כנציגה של אומה חזקה ומשפיעה כבריטניה.

שני מקרים נוספים בהם התערבותו של פין בהליכים מקומיים וגישתו שקראה ליצירת הרתעה מונעת באו לידי ביטוי הנם האירוע בו הותקף נתין בריטי יהודי, יוסף שאול לנדר, על ידי חיילים עות'מאנים במרץ 1849, והאירוע בו הותקפו פין עצמו ודר' סנפורד ליד בית ג'אלה. שני מקרים אלו שהסתיימו בענישה פומבית של התוקפים, נידונו כבר בהרחבה לפני כן. בנוסף לכך, ניתן להזכיר מקרה בו הביא פין להצלחה פומבית במוסלמי בחברון בגין כך שמשך ליהודי בזקן.⁶⁹

מקרה אחר שממחיש גם הוא עניין זה התרחש ב-19 לספטמבר 1849 עת הותקפה פמלייתו של פין, שכללה גם את מזכירו, רוג'רס, ואת אחייניתו הצעירה, ליד הכפר תפוח מזרחית לחברון. הקבוצה הותקפה על ידי קבוצה של כעשרים פלאחים, כמה מהם חמושים ברובים והשאר באבנים, שדרשו "מס מעבר". הקוואס שליווה את הקבוצה שלף את חרבו, אך מאחר ולא היו חמושים מעבר לכך החליט פין לסגת לא לפני שאיים על התוקפים שיהיו למעשיהם השלכות כבדות. כמה דקות לאחר מכן בעיקול חד בדרך נזרק מטח אבנים על הקוואס שחלקן פגעו בו ובסוסו, וקללות ונאצות הוטחו בו על כך שהוא מוביל אירופאים לרגל בארץ. לדברי פין, התוקפים היו נבונים ומעודכנים מספיק, עם זאת, לא לכוון על הנוסעים הזרים.⁷⁰

כבר למחרת הגיש פין תלונה רשמית למושל חברון, עבד אל-רחמן, שמיהר לפעול ושלושה מראשי הכפר נעצרו ביום שלאחר מכן והובאו בפני מעין בית דין שהורכב מהמושל, המופתי, הקאדי ופין עצמו בפונקציה לא ברורה. שניים מהעצורים זוהו על ידי פין דווקא כחלק מקבוצת פלאחים שקיבלה את פני פמלייתו בידידות בפעם הראשונה שניגשה לכפר והציעה לאורחים פיסות רימון. שניים אלו, למרות שלא היה להם כל חלק בתקיפה, נעצרו מיד והשלישי נשלח בחזרה לכפר על מנת להמציא את התוקפים. העצורים, שפחדו לגורלם בידי של עבד אל רחמן שלא היה ידוע בסובלנות רבה, התחננו בפני פין שלא יפקיר אותם בידי, אך פין בחר לנצל את האירוע על מנת להעביר מסר מרתיע לכל תושבי האזור. כך כתב בהקשר זה:

⁶⁹ האירוע בו הותקף יוסף שאול לנדר נדון בפרק 2, עמ' 36-38; האירוע בו הותקפו פין ודר' סנפורד נדון בפרק 5, עמ' 124-125. המקרה השלישי בו הביא פין להצלחה במוסלמי, מדווח ביומני הקונסוליה ב-13 באוגוסט 1850, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, עמ' 74.
⁷⁰ לדיווח אודות מקרה זה, ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 51, dated Jerusalem 1.10.1849.

"חשבתי שיש צורך שילמד לקח ששומעו יופץ בכל המחוז. לא, כפי שכבר הסברתי בפתק אמש למושל, מתוקף תפקידי, אלא לטובת נוסעים אירופאים באופן כללי".⁷¹

למרות דברים אלו הפציר פין בעבד אל-רחמן שהעצורים לא יוכו, אלא רק יכלאו עד להמצאת התוקפים עצמם. למשמע דברים אלו חשף עבד אל-רחמן את המסכת המשפטית שעמדה מאחורי מעצרו והדרך בה היה בכוונתו לטפל בעניין. בתיאור זה הוא מציין, באופן נדיר ביותר, את הקפיטולציות באופן מפורש כאחד מהבסיסים החוקיים עליו הוא נשען. נראה שביקש להעלות שתי האשמות כנגד אנשי הכפר שעל פי השריעה והנוהג המקומי נתפסו כגוף שצריך לתת דין וחשבון באופן קולקטיבי על המעשים של יחידים בתוכו.⁷² ההאשמה הראשונה הייתה לדבריו "הפרה של הקפיטולציות שנחתמו עם אנגליה". הוא לא הרחיב, אך ברור שכאן התכוון לשלושת הסעיפים הראשונים של הקפיטולציות שנחתמו עם בריטניה מן הנוסח הראשון של 1580. סעיפים אלו הבטיחו את שלום הגוף והרכוש של נתינים בריטים ובני חסותם הנוסעים והסוחרים ברחבי האימפריה העות'מאנית, והורו לרשויות להעניש כל מי שיפר הבטחה זו.⁷³ כאן, למרות שהנוסח המדויק של הקפיטולציות מניח את מלוא הסמכות המשפטית לטיפול בהפרה של סעיפים אלו עם הרשויות העות'מאניות, קיבל עבד אל-רחמן בהכנעה מסוימת את העיקרון לפיו לקונסול הנפגע יש זכות מסוימת להתערב, לפחות על מנת לפקח על יישום הפריבילגיות הקפיטולטוריות של נתיניו. עם זאת, כנראה על מנת להבטיח לעצמו חופש פעולה, ההאשמה השנייה שביקש להביא כנגד אנשי הכפר הייתה בגין הפרת הסדר הציבורי ובעניין זה הוסיף שפין "חייב להסכין לתת אותם [את העצורים] לסמכות המשפטית הבלעדית שלו".⁷⁴

נראה שמקרה זה, בשל הפרשנות המפורשת והנדירה שנתן עבד אל-רחמן לקפיטולציות, חושף את הכרוסום המתמשך בסמכות המשפטית העות'מאנית במקרים בהם היו מעורבים נתינים בריטים אם כנאשמים או כקורבנות. למרות שהקפיטולציות אפשרו לנציג קונסולארי להיות נוכח בהליכים שפתחו נתינים בריטים כנגד נתינים עות'מאנים,⁷⁵ הרי שבראש ובראשונה הן נועדו על מנת להבטיח שהסמכות המשפטית הבלעדית בכל מקרה מעין זה תיוותר עם הרשויות העות'מאניות. למרות זאת, ולמרות שנראה שעבד אל-רחמן היה בקיא בנוסח הקפיטולציות, הוא נאלץ להכיר בכך שבשל עוצמתם הרבה של הבריטים אל מול הרשויות

⁷¹ ראו, שם, עמ' 550.

⁷² זוהי שוב דוגמה ליישומו של נוהג הקסאמה.

⁷³ לשם תזכורת, לנוסח באנגלית של הקפיטולציות של 1580, ראו: סקיליטר, **וויליאם הרבורן**, עמ' 87; לנוסח העות'מאני של סעיפים אלו, ראו: שם, מסמך מס' 14 בנספחים, עמ' 233-234; לנוסח בצרפתית של הטקסט מ-1675, ראו: נוראדונגיאן, **אוסף**, כרך I, עמ' 147-148. הבטחות דומות ניתנו בסעיפים הראשונים של כל אומה שזכתה לכתב קפיטולציות.

⁷⁴ ראו, no. 51 לעיל, עמ' 550.

⁷⁵ ראו סעיף 24 של הקפיטולציות הבריטיות של 1675: בוגרט, **קפיטולציות**, עמ' 46-47. סעיף זה קבע שאין להתחיל הליכים מעין אלו ללא ידוע השגריר או הקונסול ונתן בידי הבריטים את הזכות להיות נוכחים.

המקומיות הזכות שניתנה לנציגיהם להיות נוכחים הורחבה מפנים לשורת הדין להתערבות הולכת וגוברת בהליכים אלו. בשל כך, למרות שלכאורה מבחינה משפטית היה די בהאשמה הראשונה על מנת לטפל בתוקפים, בחר עבד אל-רחמן להעלות גם את האשמה השנייה על מנת להבטיח לעצמו חופש פעולה משפטי. על פניה האשמה זו הייתה זהה לראשונה למעט כך שבתיאוריה ובפועל הוציאה את העניין כולו מהזירה הקפיטולאטורית והניחה אותו באופן מלא בזירה המקומית שהייתה בסמכותו הבלעדית של המושל.

פין מצדו היה צריך לקחת בחשבון סוגיות נוספות מעבר לסוגיה המשפטית המיידית. בעיקר היה עליו לקחת בחשבון את יחסיו עם האוכלוסייה המקומית שבשטחה עברו נוסעים אירופאים רבים, ושעמה היו לבריטניה בכלל ולפין בפרט גם קשרים פוליטיים ומסחריים. מצד אחד ביקש פין להגן על נתיניו כנגד הישנות מקרי תקיפה מעין אלו וזאת על ידי הטלת מורא מסוים, אך מן הצד השני ביקש למנוע מצב בו הרתעה בריאה תהפוך ליצרי שנאה ונקמנות. פין ידע שהפרת איזון דק זה עלולה להותיר את האוכלוסייה עמה בא במגע חשופה גם לתככים של מעצמות אחרות כגון צרפת ורוסיה, שגם הן קידמו את האינטרסים שלהן באזור, כמו גם לאלו של הרשויות העות'מאניות ששמחו לצייר את האירופאים באור שלילי. כך הוא כותב בסוגיה זו:

"נאלצתי לעזוב את חברון למחרת, אך מאז דיברתי על העניין עם הפאשה של ירושלים והוא הבטיח למותן את הצעדים שיעשה עבד אל-רחמן. האנשים באזור זה הנם בעלי שיעור קומה אצילי וארשת אינטליגנטית, אך כמעט אף אירופאי לא ביקר בטריטוריה שלהם בעת המודרנית. אשמח משלב זה ואילך להיות ביחסים ידידותיים יותר עמם על מנת לא להותיר רושם גרוע יתור במודעותם כלפי השם האנגלי מזה שכבר נוצר על מנת לטפל במקרה ספציפי זה".⁷⁶

לא כל המקרים בהם טיפל פין היו מקרי תקיפה בהם ביקש להדגים את גישתו שקראה להרתעה. בין שאר המקרים בהם טיפל היו גם מספר מקרי רצח שדרשו ממנו גישה משפטית זהירה הרבה יותר. אחד מהסבוכים והחמורים מבין אלו היה הרצח של גרשון בן-אברהם. מקרה זה, למרות שנראה שמעולם לא פוענח, נחקר וטופל בכובד ראש הן על ידי פין והן על ידי הרשויות העות'מאניות וחושף פרטים רבים אודות האינטראקציה בין הקונסול לרשויות החוק והמשפט המקומיות.

תחילת המקרה ב7 בנובמבר 1851 עת סוחר מוצרי כותנה יהודי תחת חסות בריטית בשם גרשון בן אברהם לא שב לביתו עם צאת השבת ולאחר כמה שעות הוכרז כנעדר. עם ההודעה על העלמו נעשו מאמצים רבים

⁷⁶ ראו: no. 51 לעיל, עמ' 551.

למוצאו והשייכים של הרבעים והעדות השונות קיבלו הוראה מהמושל, אדהם פאשה, להפעיל את קשריהם על מנת לגלות מה אירע לאיש. בחיפושים הנרחבים השתתפו בני משפחתו של בן-אברהם, נציגים של פין ולעיתים אף קוואסים מהסראיה. למרות שהטיפול במקרה נוהל על ידי רשויות אכיפת החוק העות'מאניות, 28 בנובמבר, לאחר שהחיפושים העלו חרס, שלח פין מסר ברחבי העיר בו הציע פרס של 500 פיאסטרים בעבור מידע מהימן אודות גורלו של בן-אברהם 1000 פיאסטרים בעבור מידע אודות מקום הימצאו.⁷⁷ כל זאת ללא הועיל. החיפושים נמשכו ברחבי הרובע המוסלמי "בכל חדר, מרתף ובאר בבתי מסוימים", כדבריו של פין, כולל במחנה של עולים לרגל מהודו ובאתרי הריסות שונים ליד החומות. 3 בדצמבר, בעקבות מידע מחשיד שניתן לפין, נערך חיפוש מקיף במארת אל-מועדבין ובעיקר בביתו של מוסלמי בשם דמיאטי. חיפוש זה לא הניב דבר, אך זמן קצר לאחר מכן התגלתה גופתו של בן-אברהם בבאר במטע נטוש בין הכותל המערבי לרובע היהודי עם בגדיו עליו. הגופה הוצאה מהבאר בקושי רב ומבדיקתה עלה בבירור שהאיש נדקר למוות מספר רב של פעמים בכל גופו.⁷⁸

עם מציאת הגופה וההכרה הסופית בכך שנרצח, החל ההליך המשפטי עם הגיעם, עוד באותו היום, של נציגי המושל למקום על מנת לקחת הצהרה כתובה מהמעורבים. זמן קצר לאחר מכן נעצר אותו מוסלמי שבביתו נערך חיפוש, מחמד דמיאטי. מידע אודות המעורבות האפשרית של דמיאטי הגיע לפין מפיו של יהודי בשם מרקדו, אך לא ברור מה הייתה מהות חשדות אלו או מה היו המניעים האפשריים לרצח. בהופיעו למחרת בפני המג'לס-י אדארה ביושבה כבית דין בראשות המושל על מנת לשטוח את חשדותיו נגד דמיאטי, הודה פין שהחשדות נגדו לא היו מוצקות כלל ועיקר. בדיווחו העיר, עם זאת, שלבן-אברהם היו יותר בעלי חוב מנושים וניתן להעריך שחשד שבן-אברהם נרצח ממניעים עסקיים. כמו כן, אליזבת פין מספרת בזיכרונותיה שלפני היעלמו ביקר בן-אברהם "מוסלמי ידוע לשמצה" ("notorious Moslem") וסביר להניח שהתכוונה לדמיאטי.⁷⁹ בכל מקרה, היה די בחשדות שהועלו כנגד דמיאטי על מנת לשכנע את המג'לס ברשות המושל לאסור אותו עד לבירור סופי של העניין. עם זאת, 20 לינואר 1852 שוחרר דמיאטי שכן לא ניתן היה להחזיקו עוד בכלא על סמך חשדות בלבד.⁸⁰

⁷⁷ גרשון בן-אברהם היה יהודי ספרדי ונתין עות'מאני. עם זאת, נראה שבהיותו האחייך של אחת מעובדות משק הבית של פין זכה לבראת שזיכה אותו בחסות בריטית. ראו: אליזבת פין, *זיכרונות*, עמ' 100.

⁷⁸ ראו: Finn to Canning, F.O. 195/369, no. 22, dated Jerusalem 6.12.1851; מכתב דומה נשלח גם לשר החוץ פלמרסטון, ראו: Finn to Palmerston, F.O. 78/874, no. 21, dated Jerusalem 29.12.1851; פרטי המקרה מדווחים באופן חלקי גם ביומני הקונסוליה, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, עמ' 92-94.

⁷⁹ ראו: אליזבת פין, *זיכרונות*, עמ' 100.
⁸⁰ ראו no. 21 לעיל, עמ' 91-92; המושל ביקש לשחרר את דמיאטי כבר ב-16 לחודש שכן טען שאינו יכול להחזיקו במאסר על סמך חשד בלבד. עם זאת, לבקשתו של פין, הסכים לעכב את שחרורו בחמישה ימים. נראה גם שהשיח' של הרובע (הרובע האפריקאי) בו נמצאה הגופה נעצר למשך כמה ימים בשל אחריותו הכללית למתרחש באזור, ראו: no. 21, עמ' 181; על שחרורו של דמיאטי, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, עמ' 101-102.

מהחלטה זו של המג'לס ועד 1854, התייחסות היחידה לרצח הנה דרישה של פין ממשרד החוץ בסוף 1851 לפצותו בגין כספים שהוציא על שירותי השיטור בעת החיפושים אחר בן-אברהם והוצאת גופתו מהבאר.⁸¹ רק באפריל 1854, כשלוש שנים לאחר הרצח, מתייחס פין שוב למקרה בעקבות הגעתו של מידע חדש שעל טיבו הוא אינו עומד. לדבריו, מידע זה אישר את מה שהיה לפני כן רק בגדר חשדות כלליים שקשרו את דמיאטי לרצח. בעקבות המידע שלח פין את הדרגומן שלו בלווי עדים מיפו וצידון לבירות שם נחקר המקרה בפני המג'לס אל-ג'ניאת, או בית הדין הפלילי ברמת האיאלת.⁸² בתום חקירה זו הועברה חוות דעת, מזבטה, לוואמק פאשה, המושיר של בירות, לפיה לאותו מחמד דמיאטי יש מידע אודות הרצח אותו לא מסר. עם מזבטה זו פנה וואמק למופתי ולקאדי של בירות על מנת לקבל חוות דעת שרעית בנידון. חוות דעת זו קבעה שדמיאטי לא היה מעורב באופן ישיר ברצח ולכן לא ניתן לאצלו לתת עדות וזאת מאחר שלפי השריעה על מנת שהראיות יהיו חוקיות עליהן להינתן ב"ספונטאניות ורצון חופשי".⁸³ בעקבות כך הורה וואמק לשחרר את דמיאטי בערבות על מנת להבטיח את הופעתו המחודשת במידה ויהיה בכך צורך.⁸⁴ עם שחרורו לא נשמע עוד אודות המקרה בדיווחיו של פין, ועצם העובדה שהוא לא מוזכר שוב גם ביומני הקונסוליה או בזיכרונות של פין ואשתו מחזקים את ההשערה שמעולם לא פוענח.

הרצח של גרשון בן-אברהם הנו מעניין דווקא משום שלא הגיע למיצוי ומאפשר לבחון את ההליכים המקדימים למשפט. נראה שלמרות שפין עירב עצמו באופן פעיל בחיפושים אחר בן-אברהם, היו אלו רשויות החוק העות'מאניות שניהלו את החקירה. דבר זה נכון הן בנוגע לחקירה הראשונית שהופקדה בידי אנשי המושל, והן בנוגע לחקירה הפלילית שהופקדה בידי בית הדין הפלילי בבירות. פין הסתפק רק במציאת עדים והפנייתם לגופים אלה. בסופו של דבר המקרה מעולם לא הבשיל לכלל משפט שכן לא ניתן היה לאסוף די ראיות נגד האדם היחידי שיכול היה כנראה לשפוך אור על המקרה, מחמד דמיאטי. דבר זה עולה באופן חלקי מדבריו של פין עצמו שהביע אכזבה מהחלטת בית הדין בבירות, אך טען שאין ביכולתו לעשות דבר כל עוד דמיאטי אינו מאולץ להעיד על חלקו ברצח או לספק מידע אודותיו, וזאת למרות

⁸¹ Finn to Palmerston, F.O. 78/874, no. 22, dated Jerusalem 29.12.1851.

⁸² בספרות עולה שמו של בית דין זה כערכאה פלילית מעורבת. על המג'לס אל-ג'ניאת, ראו: פרק 3, עמ' 84-83.

⁸³ על כך ראו, למשל: גרבר, *מדינה, חברה וחוק באסלאם*, עמ' 47-46.

⁸⁴ Finn to Redcliff, F.O. 195/445, no. 11, dated Jerusalem 18.4.1854; לדוח של המג'לס אל-ג'ניאת, כולל חוות הדעת של

הקאדי והמופתי והחלטתו של וואמק פאשה, ראו: שם, עמ' 74-73. פין מציין שהמג'לס אל-ג'ניאת התכנסה בנוכחותו של חליל משאקה מבירות ואילו בפגישתה השנייה, לאחר קבלת חוות הדעת של הקאדי והמופתי, התכנסה בנוכחותו של מיכאיל משאקה. הוא אינו מוסיף על מהות נוכחותם של אלו, אך מאחר ומיכאיל תפקד באותה התקופה כדרגומן מטעם הקונסוליה הבריטית בדמשק והיה מוערך מאד על ידי הבריטים ואילו אחיינו, חליל, היה בשירות הקונסוליה האמריקנית בבירות, סביר להניח שנכחו כנציגים מטעם הבריטים. על כך, ראו:

Fruma Zachs, "Mikhā'il Mishāqa-The First Historian of Modern Syria", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 28 (2001), pp. 70 (n. 18), 72

שהמגילס אל-גיניאת קבעה שיש בידיו מידע מעין זה.⁸⁵ מקרה זה מחדד גם את המגבלות שעמדו בפני הקונסול בבואו ליישם את הסמכויות השיפוטיות שניתנו לו בכל הנוגע לנתינים ובני חסות בריטים בארץ. למרות שעלה בידו לאסוף ראיות נגד אלו בהם חשד במעורבות ברצח, לא עלה בידו לפעול נגדם שכן חוות דעת שרעית בעניין לא אפשרה לאלץ עד מרכזי להעיד. ללא עדות זו לא יכול היה פין לעשות מאום. מגבלות אלו ואחרות שעמדו בפני הקונסולים במגעיהם עם רשויות החוק והמשפט העות'מאניות יתוארו ביתר הרחבה במקרי החקר שיסקרו בפרקים הבאים.

⁸⁵ ראו: no. 11 לעיל, עמ' 70-71. באותו הדיווח מוסיף גם פין שבידיו ראיות שהמעורב העיקרי ברצח הנו אדם שבשמו הוא אינו נוקב אך מכנה "אדם בעל מעמד רם כעת בירושלים", שהצליח, לדבריו, לטרפד את החקירה נגדו על ידי הפחדת העדים ושיחודם.

[פרק 7]

מקרי חקר – 1845-1857

בפרק הבא יסקרו שני המקרים המשפטיים המרכזיים ביותר שטופלו על ידי הקונסוליה הבריטית בירושלים מהקמתה ועד 1857. שני מקרי רצח אלו היוו אבן בוחן הן להפעלת הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית בארץ ישראל, והן ליכולתם של הקונסולים לפעול אל מול רשויות החוק והמשפט העות'מאניות. בשל חשיבותם זכו מקרים אלו לתיעוד המקיף ביותר מכל המקרים שטופלו על ידי הקונסוליה בתקופה זו. מאחר ואירעו בהפרש של כעשור אחד מהשני, הראשון ב-1845 תחת יאנג ולאחר מכן פין ואילו השני ב-1856 תחת פין, בחינתם מאפשרת לערוך השוואה תקופתית חשובה בין התנהלות האינטראקציה המשפטית הבריטית-עות'מאנית בשני קצוות אלו. חשוב לציין, שבניגוד לרצח של גרשון בן-אברהם ב-1851, בו הן החקירה והן תהליך התביעה היו בידי רשויות החוק והמשפט העות'מאניות כאשר פין נותר לסייע בעקיפין, בשני המקרים שייסקרו התאפשרה לקונסולים מידה גדולה הרבה יותר של מעורבות מאחר והיו אלו נתינים בריטים שעמדו כנאשמים. המהות של התערבות זו הייתה אחד מהנושאים העיקריים שהעסיקו הן את הבריטים והן את העות'מאנים.

א. המקרה של לואיג'י בריפה

ב-1 במרץ 1845 אירע רצח בירושלים. לכאורה נראה האירוע כמקרה משפטי פשוט של תגרה בין שיכורים שהסתיימה במוות של אחד מהם. בפועל הפך מקרה זה למבחן המשפטי הרציני הראשון של הקונסוליה הבריטית בירושלים. מקרה זה מאפשר, למעשה, לפרק לגורמים את היחסים המורכבים בין הקונסול הבריטי לרשויות החוק והמשפט העות'מאניות ולחשוף את המשחק העדין בין פוליטיקה למשפט. משחק זה על כוח והשפעה התנהל לעיתים קרובות על גביהם של נאשמים מהשכבות הנמוכות ביותר של האוכלוסייה. מקרה זה יהיה גם האחרון בו יטפל הקונסול הבריטי הראשון בירושלים, ווליאם יאנג, לאחר שזמן קצר קודם לכן התפטר מתפקידו. טיפולו במקרה רצח זה ימשך עד אוקטובר 1845 אז הגיע ממלא מקום זמני, הנרי ניובולט (Henry Newbolt). עם כניסתו של גיימס פין לתפקיד באפריל 1846 עבר המקרה לטיפולו.

המקרה מדווח לראשונה במכתב מה-2 במרץ 1845 בו מתאר יאנג את נסיבותיו של רצח שארע יום לפני כן בו נתין בריטי ממלטה בשם לואיג'י בריפה (Luigi Briffa) הואשם ברצח אדם אותו זהה תחילה כנתין יווני.¹ באותו היום, בין 7 ל-8 בלילה, ניגש אל יאנג השומר של הקונסוליה והודיע לו שאדם המציג עצמו כנתין

¹ Young to Rose, F.O. 195/210, no. 14, dated Jerusalem 2.3.1845

ממלטה מבקש לדבר עמו וטוען שהותקף על ידי קבוצת יוונים בחנות יין. בחושבו שמדובר בעוד אחת מקטטות השיכורים הרבות בהם היו מעורבים נתינים ממלטה והאיים האיוניים, שלח יאנג את עוזרו על מנת ללמוד מה בפיו של האיש.² בעקבות הדיווח של זה הורה יאנג לשלוח את האיש, שהציג עצמו כאחד לואיג'י בריפה, לביתו שכן לא רצה לקחת חלק בעניין שנראה על פניו מינורי. מה גם שלבריפה לא היה דרכון ולכן לא הכיר בו, בשלב זה, כנתין בריטי בר הגנה. עם זאת, מאחר והאמין לעיקרי סיפורו וביקש למנוע מצב בו ינסו אותם יוונים לפגוע בו שוב, שלח אותו לביתו בליווי קוואס מהקונסוליה, לו הורה גם לגשת למקום האירוע ולהביא את כובעו של בריפה אותו הוא טען שאיבד בקטטה. הקוואס ליווה את בריפה לביתו ובהתאם להוראות שקיבל ניגש להביא את המגבעת מזירת האירוע. בהגיעו לשם ראה קבוצת יוונים בליווי חיילים מחיל המשמר ולמד שאופה יווני, בעל חנות היין, שוכב מת.

כאשר למד עלי פאשה, מושל ירושלים, אודות האירוע, שלח בקשה כתובה ליאנג לעצור לאלתר את בריפה שכן ראה בו כבן חסות בריטית. יאנג מצידו ענה שמאחר ואין בידי בריפה דרכון, אותו טען שאיבד, אין הוא מכיר בו. בעקבות כך, טען שהאחריות על מעצרו המידי וכליאתו עד לנקיטת צעדים נוספים ובירור העניין בפני "הרשויות המוסמכות" הנה באחריות המושל. עלי פאשה סירב, עם זאת, לנקוט בצעד כלשהו עד לקבלת "הוראות כתובות" מיאנג כיצד עליו לפעול. זאת כנראה מאחר שבשלב זה גרס שהאירוע כולו הנו בין שני נתינים זרים, האחד בריטי והשני יווני, ולכן אין בידו הסמכות לפעול ללא בקשה מפורשת מהצדדים. בתגובה לדרישת המושל להוראות מפורשות, שלח יאנג בעזרת עוזרו והמתורגמן הודעה בעל פה. בהודעה זו טען שלמרות שאינו יכול להכיר במישהו ללא דרכון כבן חסות בריטי, הוא דורש מהמושל כ"איש החוק" (magistrate) הראשי במחוז לעצור כל אדם, ללא קשר למוצאו או החסות הניתנת לו, המואשם בפשע כה חמור. עם זאת, הבטיח שלאחר מעצרו יפעל במהירות להשגת הוראות מהקונסול הכללי בבירות. בבוקר זוהה בריפה בביתו של שכן, מלטזי גם הוא. מאחר ומעצרו עלול היה להיתקל בקשיים שכן בריפה יכול היה לסרב להיכנע למשטרה המקומית בטענה לחסות בריטית, שלח יאנג קוואס מהקונסוליה ואת המתורגמן שלו על מנת להתלוות לחיילים. בריפה נמצא מתחת למיטה ומיד נלקח למעצר בסראיה, שם שימש חדר גדול בקומת הקרקע כבית כלא.³

² ההצהרה של עוזרו, מר' וורדינגהאם (Wordingham), מצורפת ל no. 14 לעיל.

³ כל תיאור המקרה הראשוני מבוסס על no. 14 לעיל; במקרה של לואיג'י בריפה עולה גם בפעם הראשונה העניין של מצב הכלא בירושלים והצורך להקצות אגף מיוחד לאסירים בריטים. נראה שיאנג העלה את העניין בפני הממונים עליו וביקש רשות לכלוא את בריפה על אחת מספינות הצי העוגנות ביפו. מאחר שאלו לא הסכימו לסידור זה בריפה המשיך להיות כלוא בכלא התורכי. כלא זה היה לא יותר מחדר קטן אחד בקומת הקרקע של הסראיה, בו אסירים מכל שכבות האוכלוסייה וללא קשר לחומרת הפשע אותו ביצעו שוכנו יחדיו, לעיתים בתנאי צפיפות נוראיים. יאנג הוסיף שמאחר שעלי פאשה סירב להקצות חדר מיוחד לכליאתו של ניקולא לארוסה הוא נאלץ לשכנו בביתו שלו. בעניין הכלא בירושלים באופן כללי בתקופה זו, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 26, dated Jerusalem 4.7.1845; על המקרה של ניקולא לארוסה בהקשר זה, ראו: Young to Rose, F.O. 78/626, no. 41, dated Jerusalem 4.7.1845; מאוחר יותר נראה שהוקמו בתי כלא נוספים בירושלים. כך, בהסתמך על הסג'ל של ירושלים, מצוין זיאד עבד אל-עזיז אל-מדני את קיומם

עם מעצרו ניגש יאנג באופן אישי למושל ודיווח לו שבכוונתו להפנות את העניין לקונסול הכללי בבירות, קולונל רוז, שכן טען שאינו יכול להכיר באדם שלא נרשם בקונסוליה ואין בידיו דרכון המעיד על היותו נתין בריטי. למרות זאת, הבין כנראה שעליו לנקוט בצעדים מסוימים במקרה ואכן יתברר שבריפה זכאי להגנה ולכן ביקש מהרופא הבריטי של המיסיון, דר' מקגאוון, לבדוק את הגופה.⁴ בנוסף לכך, בהנחה שמדובר במקרה בין שני נתינים זרים, הציע במכתב לקולונל רוז לבקש מהרשויות העות'מאניות רשות להעביר את בריפה לבירות. צעד זה ביקש לנקוט על מנת למנוע התלקחות של אלימות בין הלטינים ליוונים, יחסים שגם כך היו מתוחים בעקבות ההמצאות של עולי רגל רבים בירושלים משתי הסיעות הדתיות.

המצב השתנה לחלוטין כאשר כיומיים לאחר מכן קיבל יאנג הודעה מעלי פאשה לפיה לאחר בדיקה עם תת הקונסול היווני ביפו עלה שהנרצח הנו נתין עות'מאני ולא נתין יווני כפי שחשבו לפני כן.⁵ זמן קצר לאחר מכן הועבר ליאנג דרכונו של בריפה והוסר כל ספק בדבר היותו נתין בריטי.⁶ נסיבות אלו הפכו באחת מקרה זה למבחן המשמעותי הראשון של הסמכות המשפטית הקונסולארית בארץ ישראל מאז הקמת הקונסוליה. מאותו הרגע בו התבררה זהות הצדדים הפך סעיף 42 של הקפיטולציות הבריטיות של 1675, כמו גם צווי השעה שהכילו את הפרשנות הבריטית לסעיף זה, לרלוונטיים.

עם קבלת ההודעה בדבר היותו של הנרצח נתין עות'מאני החל דיון משפטי בנוגע לסמכויות והליכי משפט. בתדרכו את יאנג בנוגע לדרך בה עליו להתנהל הפנה אותו קולונל רוז ל"תזכיר להתנהלות הנציגים הקונסולאריים של הוד מעלתה בלבנט בעניינים פליליים" (Memorandum for the conduct of Her Majesty's consular servants to the Levant in criminal matters) שהופץ לקונסוליות השונות ב-21 ליולי 1844.⁷ תזכיר זה נועד לספק הבהרות בנוגע לצווי השעה מה-19 ביוני 1844 שהחיל את "חוק הסמכות המשפטית מחוץ לבריטניה" על האימפריה, והסמיך את השגרירים, הקונסולים ותתי הקונסולים כנציגי הכתר ליישם את האמור בו בכל הקשור לתחומים בהם זכו לסמכות משפטית מתוקף הקפיטולציות. צו זה

של שני בתי כלא בעיר בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20. האחד בסמוך לאחד מהשערים של כיפת הסלע, כנראה בצדו של הרובע המוסלמי; ואילו השני מחוץ לחומות. ראו: עבד אל-עזיז אל-מדני, *העיר ירושלים וסביבותיה*, עמ' 58-59.

⁴ דוח הבדיקה מצורף ל-14 no. לעיל. לפי הדוח האיש מת כתוצאה מדקירה בעזרת חפץ חד לצד ימין של חזהו.

⁵ Young to Rose, F.O. 195/210, no. 18, dated Jerusalem 5.3.1845. יאנג טען שאילו לא היה לבריפה כלל דרכון היה מסרב לקחת חלק בכל העניין. במקרה זה בריפה היה נותר, למעשה, ללא כל נתינות. כמו כן מעיר יאנג שאילו בריפה היה קורא את ה"הודעה הציבורית" (Public Notice) שהודבקה על שער הקונסוליה מאז אוגוסט 1844 היה יודע שעל כל נתין בריטי להירשם בקונסוליה.

⁶ ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 21, dated Jerusalem 17.3.1845.

⁷ ראו no. 18 לעיל.

התייחס גם לסעיף 42 בקפיטולציות שקבע שבמקרים מעורבים בהם נתינים בריטים מואשמים בפשעים חמורים כנגד נתינים עות'מאנים, הרשויות העות'מאניות והקונסול "ישמעו ויחליטו יחדיו".⁸

מאחר וסעיף 42 לא כלל הנחיות בנוגע לדרך בה על שיתוף פעולה זה להיות מיושם, העניין נותר פתוח לפרשנות. בצו השעה, כמו גם בהנחיות הנלוות לו, הוראה זו "לשמוע ולהחליט יחדיו" פורשה כמתייחסת לגוף משפטי מעורב בריטי-עות'מאני שאמור היה להיות מוקם אד-הוק במידת הצורך. גוף זה אמור היה לתפקד כבית דין, או ערכאה מעורבת, שהוסמכו לשמוע ולהחליט אך ורק במקרה הספציפי שעמד מולם. על מנת לספק לגופים אלו בסיס חוקי מהצד הבריטי, הסמיך הצו באופן רשמי את הקונסולים באימפריה לשבת בגופים אלו.⁹ הצו לא פירט, עם זאת, לפי אלו הליכי משפט או קוד משפטי על גופים אלו לפעול. היעדרן של הוראות מעין אלו הניח את התשתית להיווצרותן של התנגשויות בין החוק הבריטי לזה העות'מאני. המקרה הנוכחי של לואיג'י בריפה מאפשר לבחון כיצד יושם בפועל סעיף 42 וההוראות הנלוות לו.

על פי הנחיותיו של רוז ישב יאנג ללמוד את צו השעה וההנחיות הנלוות לו. עם זאת, מאחר והיה נטול כל השכלה משפטית פיתח פרשנות משלו. כך כתב:

"ההתרשמות הראשונית שלי הייתה שעלי להיות מודרך על ידי סעיף 42 של הקפיטולציות בין בריטניה לתורכיה, אליו מתייחס צו השעה מה19 ביוני 1844, אך לאחר עיון בתזכיר של הרוזן של אברדין מה2 ביולי נראה שבקשר לשאלה של שליחת פושעים למלטה לשם משפט, הרי זוהי כוונתה של ממשלת הוד מעלתה שלפחות בערכאה הראשונה יש לנקוט בדרך זו רק עם פושעים המואשמים ברצח (murder). לפיכך הסקתי שסעיף 42 של הקפיטולציות כולל 'הריגה' (manslaughter) כפשע החמור ביותר בגינו מוסמך הקונסול 'לשמוע ולהחליט ביחד עם הרשויות התורכיות' – ושמקרים של רצח, במידה וניתן כלל להגיע להחלטה כלשהי, הנם לחלוטין מעבר לסמכות של בית הדין הקונסולארי, ושבמקרים מעין אלו, הפסקה השנייה בעמוד מס' 4 של התזכיר צריכה לשמש

⁸ סעיף 42 בקפיטולציות של 1675, כמו גם הפרשנות שניתנה לסעיף זה בתקנות הקונסולאריות הבריטיות, טופל בהרחבה בפרק 3; לטקסט המלא של סעיף זה, ראו: פרק 2, ע"מ 29-30.

⁹ מסמכים אלו מנותחים בהרחבה בפרק 3, עמ' 70-82; כזכור, במזכר של קרלטון קמברבטש מיוני 1844 ההוראה בסעיף 42 פורשה רק כאישור לשלוח דרגומן מהשגרירות על מנת להיות נוכח בהליכים שהתנהלו בערכאות העות'מאניות. זה אמור היה להעביר דיווח לשגריר כך ש"יוכל להחליט בעניין ביחד עם השופט התורכי בהתאם לרוח של סעיף 42 בקפיטולציות". לפי פרשנות זו ההליך המשפטי אמור היה להיות מנוהל על ידי הרשויות העות'מאניות, כאשר השגריר נדרש רק לאשר את פסק הדין, או לערער עליו. ראו: פרק 3, ע"מ 75.

בעבורנו כהוראות לאמור: 'הקיסר העות'מאני וויתר לטובת המעצמות הנוצריות על זכויות

המעוגנות בריבונות טריטוריאלית"¹⁰.

פרשנות יצירתית זו לא התיישבה כלל עם כוונתם של המסמכים אותם ציין. דבר זה אירוני שכן אברדין פרסם את תזכיר ההנחיות שלו כתוספת לצו השעה בדיוק משום שידע שמרבית הקונסולים ברחבי האימפריה נטולים השכלה משפטית וביקש למנוע בלבול ופרשנויות מוטעות. ראשית, סעיף 42 לקפיטולציות אינו כולל כל הבחנה בין "רצח" ל"הריגה", כפי שטען יאנג. הבחנה זו קיימת בצו השעה בהתייחס למקרים שנופלים תחת הסמכות הבלעדית של הקונסולים ביושבם בראש בית הדין הקונסולארי. על פי תקנות אלו, היה עליהם להעביר את הטיפול במקרי רצח בהם היו מעורבים שני נתינים בריטים לבית הדין הבריטי במלטה. בנוסף לכך, בפרשנותו בלבד יאנג בין שני התחומים בהם הייתה בידו סמכות משפטית על פי הקפיטולציות: סמכות משפטית אקסטרטריטוריאלית מלאה בכל האמור למקרים שהתגלעו בתוך הקהילה הבריטית; סמכות מוגבלת במקרים מעורבים שנפלו תחת סעיף 42 לקפיטולציות. כאשר ציין אברדין בתזכירו שהסולטאן וויתר לטובת המעצמות על זכויות ריבוניות, הוא התכוון אך ורק לתחום הראשון בו לקונסולים הייתה סמכות משפטית מלאה. מקרים אלו אמורים היו להישפט בפני בית הדין הקונסולארי על פי החוק הבריטי וההוראות בצו השעה ללא כל התערבות של הרשויות העות'מאניות. עם זאת, המקרה של לואיג'י בריפה הוחל באופן ברור תחת סעיף 42 לקפיטולציות ולפיכך, לפחות על פי הפרשנות בצו השעה, אמור היה להיחקר ולהישמע בפני גוף משפטי מעורב.

פרשנותו המוטעית של יאנג לקפיטולציות, לצו השעה ולתזכיר של לורד אברדין הובילה אותו, למעשה, בערוץ לא נכון. במקום לטפל במקרה על פי סעיף 42 לקפיטולציות, החל מטפל בו כאילו היה אחד מהמקרים שנפלו תחת סמכותו הבלעדית ביושבו כשופט בראש בית הדין הקונסולארי. לפיכך, בעודו ממתין לתשובתו של קולונל רוז, החל פועל בהתאם להוראות בצו השעה לטיפול במקרים שהתגלעו בתוך הקהילה הבריטית. בהתאם לכך ובשל חומרת המקרה, זימן שלושה "אססורים" (assessors) על מנת לשבת עמו בעת נטילת התצהירים מהעדים שהוצגו בפני בית הדין הקונסולארי.¹¹ הליך זה נעשה בסראיה בנוכחות הנאשם, ארבעה עדים בריטים ונציגיו של המושל, וזאת על מנת למנוע את הצורך להעביר את הנאשם לקונסוליה

¹⁰ ראו no. 21 לעיל, עמ' 537-538; המילים המדויקות בתזכיר של לורד אברדין הן: "The Ottoman Emperor having wavered in favor of Christian powers rights inherent in territorial sovereignty . . ." "Memorandum for the conduct of Her Majesty's consular servants to the Levant in criminal matters", F.O. 519/146, dated London 2.7.1844

¹¹ יאנג גם ידע שעלי פאשה כבר חקר את שני העדים היחידים שהיו בזירת הפשע, סנדלר מלטזי ודייר של הנרצח. ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 14, dated Jerusalem 2.3.1845

וממנה מחשש שהיוונים ינסו לפגוע בו.¹² כמו כן, בהתאם לערוץ בו בחר לטפל במקרה, פנה לקולונל רוז בבקשה לוודא שהתצהירים שגבה יועברו למושל הבריטי של מלטה, שם לתפיסתו אמור היה להתנהל המשפט.¹³

עד שלב זה נראה שהעות'מאנים לא היו מודעים כלל לכך שיאנג הפקיע מידם את סמכותם במקרה ואפשרו לו לגבות עדויות כחלק מזכויותיו בהיותו של בריפה נתין בריטי. עם זאת, לאחר שסיים את גביית התצהירים, פנה אליו עלי פאשה ודיווח לו שאסעד פאשה, המושיר של בירות, הורה לו לשמוע את המקרה כנציג העות'מאני במשותף עם יאנג וזאת בהתאם להסכמים בין המדינות; קרי, סעיף 42 לקפיטולציות. נאמן לפרשנותו, הצהיר יאנג בתשובה שאם בכוונת המושל לנהל הליך זהה לשלו; קרי, גביית עדויות ותו לא, אזי אין לו התנגדות, אך אם בכוונתו שישבו יחדיו כבית דין וינהלו משפט בסופו יינתן פסק דין, הרי שעליו לסרב שכן ראה זאת כחריגה מסמכותו וכהפרה של ההוראות. יותר מכך, יאנג טען שמאחר והנאשם הנו נתין בריטי ניתן לחוקרו רק בבית דין בריטי בהתאם לתקנות שקבעה לשם כך ממשלת הוד מעלתה ושהוא אינו מוסמך לקחת חלק בשום חקירה שיש בה משום הליך שיפוטי.¹⁴

מצויד בתגובה זו הורה עלי פאשה לפתוח בהליך משפטי כנגד בריפה בפני בית הדין הפלילי בראשותו. עם זאת, בניגוד לכוונתו של יאנג, בהליך זה ניסו העות'מאנים לנכס לעצמם את המקרה ולשפוט את בריפה בעצמם. על מנת להביאו להסכים לפתור את העניין בתשלום כופר הדם, המציאו את אשתו של הנרצח ובנוכחותו של בריפה ביקשה זו מבית המשפט, בהליך שרעי מקובל, שיטיל עליו את עונש המוות (קצאץ). מר' שוורץ (Schwartz), המתורגמן בקונסוליה, שהיה נוכח בהליך זה הביע את מחאתו וההליך נפסק. בעקבות אירוע זה חזר יאנג על הדרישה שכל הליך עות'מאני מקביל לזה שלו יוגבל לאיסוף ראיות וימנע מכל הליך שיפוטי. על מנת לוודא שאכן כך יעשה, שלח נציגים מהקונסוליה לפקח על הליך גביית העדויות שביצע המושל. אלו דיווחו לו שהמושל גבה את אותן עדויות שהוא עצמו גבה ושהנרטיב בפי העדים היה כמעט זהה לזה שנמסר לו.¹⁵

¹² ההליכה מהקונסוליה, שהייתה ממוקמת מול המצודה, לסראיה, בפאתי הרובע המוסלמי, הצריכה חציה של הרובע הנוצרי.
¹³ Young to Rose, F.O. 195/210, no. 21, dated Jerusalem 17.3.1845. התצהירים עצמם, הן זה שנגבה מבריפה עצמו והן אלו שניגבו מעוד ארבעה עדים, מצורפים במלואם. ראו: עמ' 545-557.

¹⁴ ראו: שם.
¹⁵ ראו: שם. ההצהרה של מר' שוורץ בנוגע להליך העות'מאני הראשוני לחקירת האירוע בו היה נוכח מצורפת כנספה בסופו של no. 21 לעיל, עמ' 559. הליך זה נערך בהתאם לשריעה, שקבעה שבמקרה של רצח בכוונה תחילה התובע, במקרה זה אלמנתו של האופה, היה זכאי להחליט באם הנאשם יוצא להורג או ישלם במקום זאת את כופר הדם (דית), ראו: גרבר, *מדינה, תברה וחוק באסלאם*, עמ' 33.

בעוד יאנג דבק בערוץ בו בחר, ניסה קולונל רוז להעמידו על טעותו והורה לו "לשמוע ולהחליט ביחד עם המושל התורכי במקרים של שני המלטזים, לואיגי בריפה וניקולא לארוסה"¹⁶. בהודפו הוראה זו טען יאנג שלא ניתן לכרוך בין המקרים שכן בעוד לארוסה, למרות הפציעות החמורות להן גרם, אינו מואשם ברצח ולכן ניתן לשפוט אותו בבית דין מעורב על פי סעיף 42 של הקפיטולציות, הרי שלא כך במקרה של בריפה המואשם ברצח. הוא הוסיף שהעניין כולו רגיש ביותר ועלול להשפיע על הדרך בה בריטניה נתפסת באזור, כמו גם על הביטחון האישי של כל נתין בריטי ברחבי האימפריה. כך כתב:

"נראה לי שבמקרים של חיים ומוות יהיה זה בלתי אפשרי, לאור האופי השרירותי של בתי הדין התורכיים כיום, לנציגים בריטים ותורכים לפעול באופן עקבי יחדיו. אני יכול לפנות להצהרה של מר' שוורץ בנוגע לראיון שלו עם עלי פאשה ביום שבת האחרון כהוכחה לכך שכן אני חושב ששום נציג בריטי אינו יכול לקחת חלק באופן עקבי בהליכים כה מנוגדים לרוח של הצדק הבריטי. אתה בוודאי תתעניין להבחין שללא כל בחינה מוקדמת של עדים, הקאדי קרא לאלמנה של הנרצח על מנת להצהיר בפני בית המשפט באיזה סוג של צדק היא חפצה: האם היא חפצה בדמו של האסיר או שתסתפק בפיצוי כספי וכאשר הצהירה שהיא חפצה בדמו פנה הקאדי לאסיר בשאלה שנועדה לחלץ ממנו הודאה באשר לאשמתו שבגינה מר' שוורץ, בצדק רב, עזב את החדר ובית הדין התפזר"¹⁷.

בטיעון זה התעלם יאנג לחלוטין מקיומן של הקפיטולציות, ההסכמים הבינלאומיים והתקנות הקונסולאריות שקבעו קריטריונים ברורים ביותר לגבולות סמכותו המשפטית. במקום זאת, ייצר הלכה חדשה לפיה בשל האופי "השרירותי" בו נעשה צדק באימפריה לא ניתן לקיים כל הליך משותף במקרים של רצח. עם זאת, יאנג לא הסתפק בכך והרחיק לכת אף יותר וטען שלמעשה במקרים חמורים לא ניתן כלל להפקיר בידי מערכת המשפט העות'מאנית נתונים בריטים באשר הם ויש לטפל בהם במסגרת הערכאות הבריטיות. כך כתב:

"אין זה מתפקידי לתהות אודות אופן ההתנהלות המשפטית התורכית או בתי המשפט שלהם, חוץ מאשר בכל הנוגע לעניין שלי. אני מזכיר אותם כאן לא משום שברצוני לראות את האסיר מתחמק מצדק אלא משום שאני מרגיש שתסכים איתי שהתנהלות משפטית מעין זו שמר' שוורץ מתאר תהייה בלתי תואמת לחלוטין לנוכחות של נציג בריטי היושב בבית משפט מעורב (court of jurisdiction) עם הרשויות התורכיות על עניין כה חשוב. באם האסיר מסכים להסדיר את העניין על ידי תשלום כופר כסף הרי שהוא

¹⁶ ראו: שם. ניקולא לארוסה הואשם ב2 למרץ 1845 שכך שבעת שהיה בגילופין תקף ללא התגרות ערבי לטיני עם הפץ חד ופצע אותו בלחי. הוא נעצר אך הצליח לחמוק מהמשטרה. מקרה זה נדון בפרק 6, עמ' 158-159.

¹⁷ ראו: no. 21 לעיל, עמ' 541.

מודה באשמה ואם הוא מורשע ברצח הרי שנציג בריטי אינו יכול להסכים תחת שום תנאי לקנס כספי בעניין כה חמור. באם הרשויות התורכיות ידרשו את הוצאתו להורג על הקונסול יהיה או להסכים לכך או להגן עליו בפני עונש זה. אם הוא בוחר באופציה הראשונה הוא לוקח על עצמו את האחריות הכבדה של מילוי התפקיד של השופט וחבר המושבעים בעת ובעונה אחת ומבלי להתייחס למקרה הנוכחי אומר שכעניין של עיקרון ההוצאה להורג של נתין בריטי מוכר על ידי הרשויות התורכיות תהייה תקדים מסוכן במדינה זו. אם הקונסול מגן על נתין בריטי בפני הוצאה להורג הוא רק מעביר את האחריות מעצמו לאלו הממונים עליו. לפיכך נראה לי שבמקרים של רצח על ההליכים להיות או לגמרי תורכיים במקרה שהפושע מנושל [מזכותו להגנה בריטית], או לחלוטין בריטים כאשר הוא מוכר כנתין בריטי. במקרה הנוכחי שני הצדדים הנם נוצרים, אך באם הנרצח היה מוסלמי המקרה היה הופך לרגיש אף יותר".¹⁸

על מנת לפתור מצבים רגישים פוטנציאליים אלו הציע יאנג, בהמשך דבריו, שארבע פעמים בשנה יתכנס בית משפט בריטי במעונם של הקונסולים הכלליים ברחבי האימפריה. בית דין זה יתנהל, לתפיסתו, בפיקוח ובראשות שופט בריטי מוסמך שיבקר לפי התור בכל אחת מהתחנות באימפריה על מנת לשמוע ולהחליט בכל המקרים המשפטיים, האזרחיים והפליליים, שיתכן ואירעו בקונסוליות השונות במהלך הרבעון. לדידו, מעבר ליתרון של טיפול במקרים משפטיים על ידי איש מקצוע, הרי שהסיוע המשפטי ששופט נודד מעין זה יכול לספק לקונסולים, יחסוך כמות גדולה של התכתבויות אל מול השגרירויות ומשרד החוץ בנושאים מקומיים או פרטיים.¹⁹ יאנג גם סיפק סיבה תרבותית להקמת גוף מעין זה, לאמור:

"אני מאמין בצניעות שאם בתי משפט בריטים מסוג זה יתכנסו בלבנט, התנהלותם ללא ספק תפיק השפעה ערכית מצוינת הן על הרשויות והן על התושבים של הארץ. הם [בתי הדין] יציגו בפניהם, לפחות כמודל, מקור של צדק טהור ולא מושחת, דבר שבארצותיהם, למרבה הצער, כמעט ולא קיים".²⁰

במקביל לטיעונים אלו, אירוע נוסף, שהיה קשור להליך אותו ניהל המושל במקביל, סייע ליאנג להתחפר עוד יותר בעמדתו בנוגע לסירובו לשבת בערכאה משותפת עם פונקציונרים עות'מאנים. באירוע זה, שלח המושל לבקש את נוכחות המתורגמן של יאנג על מנת לשמוע שני עדים חדשים, נוצרים, שהציגו עצמם בפני הדיואן שהתכנס בסראיה לדון במקרה. בתגובה שלח יאנג מסר למושל בו תהה מדוע שני עדים אלו לא הוצגו בפניו ביחד עם שאר העדים שידוע שהיו נוכחים בזמן הרצח. התנהלות זו של המושל והחשד, אותו

¹⁸ ראו: שם, עמ' 542.

¹⁹ מעניין לציין שגוף דומה מאד לזה שהציע יאנג, אכן הוקם כשעור לאחר מכן. בית הדין הקונסולארי הגבוה שהוקם באיסטנבול ב-1857 נועד בדיוק על מנת לספק סיוע מקצועי לקונסולים ולטפל במקרים חמורים בהם שני הצדדים היו נתינים בריטים. על בית דין זה, ראו: פרק 3, עמ' 78.

²⁰ ראו: no. 21 לעיל, עמ' 543.

העלה במכתב לקולונל רוז, שזה פעל בשיתוף עם הקונסול היווני מאחורי גבו, הובילו אותו למסקנה ש: "צעדים אלו של הפאשה נראים לי כעדות נוספת לחוסר הסבירות המוחלטת שאנחנו נפעל בשיתוף פעולה עם בתי המשפט התורכיים בעניין כה רציני כזה הנוכחי".²¹

הבחירה של יאנג בערוץ משפטי המנוגד בצורה כה ברורה לתקנות הקונסולאריות, כמו גם סירובו לנהל את המשפט בירושלים תחת ערכאה משותפת, גררו ביקורת קשה עליו מכל עבר. יאנג מצא עצמו תחת התקפה קשה על התנהלותו לא רק מצד הקונסול הכללי בבירות, אלא גם מצד השגריר באיסטנבול, סטרטפורד דה רדקליף (קנינג) ושר החוץ אברדין שהיה רגיש מאד לחריגות מעין אלו כפי שביטא באופן ברור במזכר שהפיץ.²² לביקורת זו נוספה גם התרעומת על מה שהממונים על יאנג ראו כטיפול רשלני במקרה של ניקולא לארוסה, אותו מלטזי שפצע נוצרי לטיני במרץ 1845. כזכור, במקרה זה שפט יאנג את לארוסה לבדו ביושבו כשופט קונסולארי ושלח אותו לבירות במטרה לגרשו למלטה על אחת מספינות הצי הבריטיות.²³

חשוב לציין שהטיפול בשני המקרים התרחש על רקע אי שקט הולך וגובר בארץ. עם חזרת השלטון העות'מאני לארץ ישראל התערערו השקט והיציבות היחסיים שאפיינו את השלטון המצרי התקיף והריכוזי. משפחות השיחיים החזקות שמעמדן הוחלש מאד בתקופה המצרית, ניצלו את תקופת המעבר בה העות'מאנים התאמצו על מנת להתבסס באזור, וניסו לחדש את השליטה והאוטונומיה לה זכו באזורים הכפריים. למאמצים האלימים של אלו להפעיל לחץ על הממשל העות'מאני יש להוסיף את התעוזה ההולכת וגוברת של הבדווים מהנגב ועבר הירדן שניצלו כל סימן של חולשה שלטונית על מנת לפרוק עול. כמו כן, השלטון העות'מאני שניהל מדיניות של איפה ואיפה בין משפחות הנכבדים הוותיקות של ירושלים, הפר בכך את האיזון הדק ביניהן והוביל לחידוש מאבקים סיעתיים שרק החריפו את המצב.²⁴ על רקע מצב פוליטי וחברתי זה התנהלו גם חיי היום יום ובכללם גם הטיפול במקרה הרצח של האופה היווני על ידי לואיגי בריפה. ניתן רק להעריך שעלי פאשה, המושל, בוודאי לא שם את הטיפול בעניין זה בראש מעייניו. כאשר דחק יאנג בעלי לטפל בנושא, ואף רכב לצורך כך עד חברון, שם נמצא עלי בראש חיל מצב גדול על מנת לטפל

²¹ Young to Rose, F.O. 195/210, no. 22, dated Jerusalem 18.3.1845, p. 561. התצהירים של שני העדים החדשים מסופקים במסמך זה.

²² ההתכתבות שקדמה להתפטרותו של יאנג כוללת את: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 26, dated Jerusalem 2.4.1845; Young to Stratford Canning, F.O. 195/210, no. 10, dated Jerusalem 3.4.1845. יאנג נותר בתפקידו עד הגעתו של הקונסול הנרי ניובולט ב-13 באוקטובר 1845: Young to Rose, F.O. 195/210, dated Jerusalem 17.10.1845.

²³ ראו הערה 16 לעיל.

²⁴ על המצב בארץ בכלל ובמחוז ירושלים בפרק בתקופה זו, ראו: פרק 4.

שוב במשפחות השיחיים המקומיים שניסו לפרוק עול, גלגל זה את הטיפול לדרגים הממונים עליו וטען שאינו יכול להתקדם ללא הוראות חדשות מהשער העליון.²⁵

שיחה זו בחברון הייתה חשובה מאחר ועלי שטח בה, בפעם הראשונה באופן מסודר וברור, את גישתו שלו למקרה. לדבריו מאחר ולא הוכחה כוונת זדון או תכנון מוקדם מצדו של בריפה הרי שלפי השריעה והנוהג הכללי עליו לשלם כופר דם (דית) למשפחת הנרצח בגובה עשרת אלפים דרכמות כסף.²⁶ גישה זו עלתה שוב בשיחה נוספת שקיים עם יאנג מספר שבועות לאחר. בשיחה זו טען עלי שמשום שהיה רק עד ראייה ישיר אחד לרצח לא ניתן להרשיע את בריפה בהתאם לשריעה שדרשה לפחות שני עדים גברים או גבר ושתי נשים.²⁷ מסיבה זו הציע לאפשר לאסיר לפתור את העניין על ידי תשלום כופר הדם. לשם כך ביקש לזמן את הנאשם ואת האלמנה מולו ומול הקאדי על מנת שיוכלו לברר את הנושא באופן ישיר זה מול זה.²⁸ טענה זו נבעה מהגישה הכללית של החוק השרעי, כמו גם הנוהג המקובל בטיפול במקרי רצח באסלאם, לפיהם רצח אינו בהכרח פשע כנגד החברה או המדינה בכללותה, אלא נמצא לרוב בתחום האישות ועליו להיפתר בין הצדדים המעורבים, אם ניתן על ידי תשלום כופר דם.²⁹ כפי שכבר הוזכר, הפנייה לשריעה כבסיס המשפטי לטיפול במקרה זה, כמו במקרים פליליים אחרים בתקופה זו, נבעה מכך שחוק העונשין של 1840 לא טיפל כלל בפגיעות בנפש, ובכלל זאת רצח.

יאנג נותר בשלב זה אל מול שוקת שבורה. לא זו בלבד שגישתו השרעית של עלי למקרה הייתה מנוגדת לחלוטין לרוח החוק הבריטי, הוראות מפורשות שקיבל משר החוץ, אברדין, אילצו אותו לפעול על פי הקפיטולציות ולשפוט את הנאשם בערכאה מעורבת ביחד עם הרשויות העות'מאניות, צעד ממנו הביע סלידה מספר פעמים. עם זאת, בהיעדר הוראות נוספות מהממונים עליו, החליט יאנג לפעול בניגוד לשיקול דעתו הראשוני ופנה לעלי פאשה על מנת לקבוע תאריך למשפט בפני גוף משפטי מעורב. גוף זה, שהוקם זמן קצר לאחר מכן, הורכב מיאנג עצמו ושני "אססורים", כנציגים הבריטים; והמושל, הקאדי והמופתי, אשר הגיעו עם פקידיהם, כנציגים העות'מאנים.³⁰ הייתה זו הפעם הראשונה בתולדות הקונסוליה שגוף מעין זה, שהבסיס להקמתו הוצב בקפיטולציות כבר במאה ה-17, התכנס. העובדה שהפרוטוקולים של גוף מעורב זה

²⁵ Young to Rose, F.O. 78/626, no. 43. dated Jerusalem 8.7.1845

²⁶ ראו: שם.

²⁷ על מספר העדים הנדרש על פי החוק השרעי, ראו: שאכט, **מבוא לחוק אסלאמי**, עמ' 193.

²⁸ ראו פרוטוקול של השיחה בין יאנג לעלי פאשה שהתנהלה בסראיה ב-9.9.1845: Young to Aberdeen, F.O. 78/626, enclosure

no. 1, in no. 28, dated Jerusalem 7.10.1845

²⁹ על הגישה השרעית לרצח, ראו: שאכט, **מבוא לחוק אסלאמי**, עמ' 181-187, בעמוד 185 הוא עוסק בנושא הדית. דיון דומה גם באימבר, **המסורת המשפטית המוסלמית**, עמ' 237-243; לגישה של המשפטן העות'מאני אבו-סועוד (1490-1574) לנושא, ראו: שם, עמ' 247-248; ראו גם: גרבר, **מדינה, חברה וחוק באסלאם**, עמ' 32-34.

³⁰ Young to Aberdeen, F.O. 78/626, no. 28, dated Jerusalem 7.10.1845. המסמך כולל פרוטוקולים של הדיונים.

נשמרו בארכיון הבריטי, מאפשרת ללמוד כיצד התנהל בפועל. דבר זה חשוב על אחת כמה וכמה מאחר והקפיטולציות והתקנות הקונסולאריות לא הכילו כל הוראות בנוגע להליכי וסדרי המשפט לפיהן היה אמור גוף זה להתנהל.

דיוני הגוף המשפטי המעורב נפתחו בתחילת אוקטובר 1845 בסראיה בהקראת פרטי המקרה על ידי המושל מתוך רשומות שהמציא הקאדי. פרטים אלו כללו את סיכום הראיות כפי שנאספו על ידי הרשויות העות'מאניות. העדים שנחקרו בפני הדיואן של המושל לא נקראו שכן כבר לא היו בירושלים. אף אחד מעדים אלו לא נחקר על ידי יאנג כאשר אסף בעצמו ראיות לשליחה למלטה. יותר מכך, נראה שראיות אלו לא התבססו על עדות מיד ראשונה, אלא על דברים ששמעו העדים מבריפה עצמו. הצד הבריטי, לאחר ששאל שאלות, העלה את הטענה שראיות אלו אינן מבוססות דיו על מנת להרשיע את בריפה. בתגובה טענו הקאדי והמופתי שהשתכנעו שהעדים מהימנים ושעל פי השריעה די בעדותם של שלושה אנשים מהימנים על מנת לחרוץ את דינו של הנאשם למוות, זאת אף אם לא הושבעו בעת מסירת עדותם.³¹ מדברים שאמר המושל קודם לכן ליאנג, כמו גם מאירועים שיתוארו מיד, סביר להניח שעמדה זו של הצד העות'מאני נועדה לייצר לחץ על הנאשם ועל הצד הבריטי בוועדה על מנת שיסכימו לפתור את המקרה בתשלום כופר הדם למשפחת הקורבן. גישה זו התנגשה באופן חזיתי עם זו של יאנג שראה לנגד עיניו את תפיסת הצדק הבריטית ולא יכל להרשות את הרשעתו של בריפה על סמך הראיות שהציגו העות'מאנים.

התנגשות זו חשפה באחת גם את הבעייתיות העצומה בעצם הקמת גוף מעורב מעין זה שכן יאנג מצא עצמו בעמדה כפולה, זו של שופט־חוקר וזו של סנגור. כשופט־חוקר אמור היה להתנהל ללא משוא פנים על מנת להרשיע או לזכות את הנאשם; כסנגור היה מחויב ל"קליינט" שלו שהיה גם הנאשם. על רקע זה נתקל כעת יאנג בדילמה אותה התקשה לפתור. בעוד שלא יכול היה לקבל את מסכת הראיות אותה הציגו העות'מאנים, בידיו היו ראיות אחרות אותן אסף בעצמו ושהצביעו על אשמתו של בריפה. ראיות אלו, כפי שקבע בית הדין של הכתר במלטה, עמדו בקנה המידה המשפטי הבריטי לצורך הרשעה ברצח. כעת התלבט יאנג באם להמציא, בשלב זה, ראיות ועדים אלו על מנת להבטיח את הרשעתו של בריפה וזאת כמתחייב ממנו בתפקידו כשופט־חוקר. אל מול זאת חש שזוהי "חובתו הטבעית" להגן על נתינו באם יש לכך הצדקה. הצדקה זו מצא בתפיסה לפיה למרות ישיבתו בערכאה מעורבת שהתכנסה מהתוקף החוקי של הסכמי הקפיטולציות, ספק אם יש בסמכותו להציג ראיות מרשיעות כנגד נתין בריטי בארץ זרה שכן אז יהיה אחראי לפסק הדין יהיה אשר יהיה. כך כתב:

³¹ ראו: Luigi Briffa's Case, enclosure no. 2 in Young to Aberdeen, F.O. 78/626, no. 28, dated Jerusalem 7.10.1845

"מנקודת מבט ערכית של תעוקה חשתי גם, בעיקר, את העמדה המביכה בה ההוראות של הוד מעלתך שמו אותי, שכן למנוע ראיות מבית דין ובעיקר ראיות אודותיהן התובע המלכותי במלטה קבע שסביר שיש בהם די להרשיע את הנאשם, הנה בעיני אחריות רצינית לקחת על עצמי. ברור לחלוטין שהראיות שהונחו בפני בית המשפט על ידי הרשויות התורכיות אין בהם די להרשיע את הנאשם על פי התפיסות הבריטיות בנוגע לצדק, אך למרות שידעו אודותיהם, לא עלתה דרישה להציג את העדות של דרי מקגאוון או את הראיות האחרות שנשלחו למלטה".³²

לא רק יאנג היה מודאג מהתנגשות זו בין שתי תפיסות שונות של צדק ומשפט. בכל אותה העת בה העלה הצד הבריטי את הסתייגותו ממסכת הראיות העות'מאנית, עלי פאשה לא היה נוכח בטענה שהלך לאכול. מהתנהלותו לאחר מכן נראה שהיעדרו היה מתוכנן שכן מיד עם חזרתו לחדר הכריז שהגוף שהתכנס כלל אינו מעורב, אלא מהווה עות'מאנית בלבד. על מנת לתמוך בטענה זו, שהייתה באופן אירוני היפוכה המדויק של זו שהעלה יאנג על מנת לתמוך בזכותו שלו לבלעדיות, הצהיר שהנרצח היה נתין עות'מאני ולכן הוא אינו יכול להתיר למקרה להישפט בערכאה מעורבת. מטענה זו נראה שהמושל, שלא היה מודע להרהורים המשפטיים של יאנג בנוגע לראיות, פחד שמא זה מתכנן לטעון שלפי החוק הבריטי אין די בראיות שנאספו על ידי הרשויות העות'מאניות להרשיע את בריפה וידרוש את שחרורו. סברה זו מתחזקת לאור העדות של יאנג שעלי פאשה טען ש"החוק התורכי והבריטי לעולם לא יגיעו להסכמה" וכפר בסמכותו לנסות ולשפוט את הנאשם על פי החוק הבריטי. לאור הכרזה זו הציג המושל את פסק הדין שיש להטיל על הנאשם; קרי, כופר דם בגובה 10,000 דרכמות כסף.³³ צעד זה פתר את הדילמה בה היה שרוי יאנג שכן כעת בוודאי לא היה מחויב להציג ראיות מרשיעות נגד נתינו.

בשלב זה הגיע ההליך למבוי סתום. מאחר ובית הדין שכונס הוכרז על ידי המושל כגוף שיפוט עות'מאני בלבד ולא מעורב, לא יכל יאנג להסכים להרשעתו של בריפה על פי הראיות הנסיבתיות שהוצגו בו עד כה. באופן פרדוקסאלי, לא יכול היה גם לפעול לזיכוי שכן ידע שיש בידיו ראיות שנבחנו על ידי תובע הכתר במלטה ונמצאו כמספקות להוכחת אשמתו של בריפה לפי החוק הבריטי. לפיכך, כל שנותר לצדדים לעשות היה להתמקח על תנאי כליאתו של הנאשם עד לקבלת הוראות מדרגים גבוהים יותר. יאנג בתורו דרש שבריפה יכלא בחדר נפרד משאר האסירים, בעוד המושל התעקש להשאירו בכלא הכללי עד שתתקבל

³² ראו: no.28 לעיל, עמ' 151.
³³ לאירועים אלו, ראו: שם, עמ' 151-152.

החלטה סופית בנושא בטענה שכופר הדם ניתן להמרה למאסר באם לנאשם אין את היכולת לשלמו.³⁴ לבסוף, בצעד שהמושל הגדיר כחריג וכמחווה ליאנג עצמו, הסכימו הצדדים לשכן את בריפה באחד החדרים במעונו של הסוהר עצמו בתמורה למתנה קטנה לזה. כמו כן הורשה בריפה להסתובב בחצר כל יום ולאשתו הותר לבקרו, לבשל בעבורו ולשרתו.³⁵

נראה, אם כן, שבשלב זה לפחות, הן בשל היעדר הוראות ברורות לגבי הליכי המשפט בערכאות המעורבות, הן בשל החשדנות ההדדית בין שני הצדדים, והן בשל ההתנגשות הבלתי נמנעת בין שתי גישות משפטיות שונות, נכשל ניסיון ראשוני זה לקיים משפט בבית דין מעורב. זמן קצר לפני שעזב את ירושלים והשאיר את הטיפול במקרה למחליפו, סיכם יאנג קשיים אלו:

"חשתי את החשיבות של המקרה, לא רק בשל אופיו והאינטרסים המקומיים הגלומים בו, אלא גם משום שתוצאותיו ישפיעו באופן ישיר על כל נתין בריטי המתגורר בלבנט או אפילו מבקר בו. היה זה רצוני הכנה שהוד מעלתך והנתין יזכו בכל היתרונות של הניסיון הפרקטי שלי בכל הנוגע לקשיים הכמעט בלתי ניתנים לפיתרון העומדים בפני הקונסולים של הוד מעלתה בשימוש בכוחות כה גורפים ובלתי רגילים כפי שניתנים להם כעת על ידי ההנחיות החדשות בנוגע לאפיק חשוב זה של תפקידם".³⁶

כאשר נכנס הנרי ניובולט לתפקידו כקונסול זמני ב-12 באוקטובר 1845 הביא עמו מבירות הוראות מהמושיר לעלי פאשה לשמוע את המקרה עמו בערכאה מעורבת. בפועל מצא מצב נתון לפיו בריפה, בעקבות המחטף אותו ביצע עלי, נשפט כביכול בפני בית דין עות'מאני ונידון לשלם את כופר הדם. מאחר ולא היה ביכולתו לשלם נותר בריפה כלוא לפחות עד הגעת הוראות בעניין מהשער העליון, לשם הפנה עלי פאשה את המקרה.³⁷ גם פניה למושל החדש, מחמד פאשה, שהגיע כחודש לאחר מכן, לא נשאה תוצאות שכן זה טען שאין ביכולתו להתערב בפסק דין שניתן על ידי קודמו ושיש להמתין עד להגעת הוראות מהשער העליון בנושא.³⁸ שלושה מכתבים נוספים מהמושיר של איאלת צידון שדרשו ממחמד פאשה לשפוט את בריפה בנוכחות ניובולט העלו חרס גם הם. שתיים מהפניות נדחו בטענה שהן עלי פאשה והן הוא עצמו העבירו כבר את העניין לשער העליון, ואילו הפנייה השלישית נדחתה שכן מחמד טען שקיימות נסיבות חדשות עליהם סירב להרחיב. נסיבות אלו התגלו כניסיון לשכנע את בריפה להתאסלם בטענה שהדבר יסייע

³⁴ שם, עמ' 152.

³⁵ Young to Rose, F.O. 78/626, no. 59, dated Jerusalem 11.10.1845

³⁶ Young to Aberdeen, F.O. 78/626, no. 28, dated Jerusalem 7.10.1845, p. 154

³⁷ Newbolt to Aberdeen, F.O. 78/626, no. 3, dated Jerusalem 4.11.1845

³⁸ Newbolt to Canning, F.O. 195/210, dated Jerusalem 17.2.1846

לשחרורו.³⁹ בכל אותה העת מאחר ועניינו הועבר לדרגים גבוהים יותר גם במנגנון הבריטי, זכה בריפה, עד לביורר העניין, לקצבה חודשית מטעם הקונסוליה בגובה של 25 פיאסטרים.⁴⁰ התקדמות במקרה החלה שוב רק עם כניסתו של גיימס פין לתפקיד הקונסול בתחילת אפריל 1846.

בניגוד ליאנג, נראה שלפין לא הייתה כל בעיה לשתף פעולה עם הרשויות המשפטיות המקומיות. בתחילה ניסה המושל, בגיבוי הקאדי, להעביר לפין את המסר שכבר הועבר לקודמיו; קרי, שפסק הדין שלהם תקף ושאין הם זקוקים לאישורו. בבואו לירושלים הם ביקשו לראות לא יותר ממעין ערבות שכופר הדם אכן ישולם. עם זאת, לאחר שפין הציג הוראות ברורות מהשער העליון לשפוט את בריפה בנוכחותו והבהיר למושל את זכויותיו על פי הקפיטולציות, לא הייתה למחמד פאשה ברירה אלא לזמן פגישה נוספת של בית הדין המעורב. דיון מחודש זה נערך ב-28 לאפריל 1846, יותר משנה לאחר הרצח עצמו. הרשויות המשפטיות העות'מאניות ביקשו תחילה לראות בדיון ובנוכחותו של פין לא יותר ממעין הבטחה שפסק הדין שלהם אכן יבוצע, אך פין הבהיר שהפעם בית הדין יושב בנוכחותו כבית דין מעורב במטרה לתת לגיטימיות לפסק הדין שכבר ניתן. בעקבות כך הוא דרש את נוכחותו של הנאשם, דרישה שנענתה רק לאחר התלבטויות שכן מחמד פחד שמא פין מבקש לפתוח מחדש את המקרה. בפנייתו לנאשם הסביר פין את העיכוב הרב בעניינו. כך הוא כותב:

"... הסברתי לו [לבריפה] את העונש הצפוי לו על פי החוק האנגלי ואת הוודאות שפסק דין מעין זה היה מבוצע באנגליה,⁴¹ שהעיכוב הארוך במקרה שלו נבע מהחדשנות של בית דין מעורב הנדרש במדינה זו והבטחתי לו שהממשלה הבריטית לא רק שאינה מעוניינת להגן על פושע מעצם היותו נתין בריטי, אלא שבמדינות מוסלמיות אחרות אף אפשרה להוציא להורג פושעים לפי פסק דין של בית הדין הבריטי והמוסלמי המעורב".⁴²

לאחר הודעה זו נתן פין אישור בעל פה לפסק הדין שקבע שעל בריפה לשלם כופר דם בגובה של 10,000 דרכמות כסף.⁴³ מתן פסק דין תקף בערכאה מעורבת שהתכנסה בהתבסס על סעיף 42 בהסכם הקפיטולציות בין בריטניה לאימפריה העות'מאנית סיים למעשה את השלב המשפטי של המקרה. מבחינת הבריטים, עם

³⁹ Newbolt to Aberdeen, F.O. 78/664, no. 3, dated Jerusalem 5.3.1846. בריפה העלה לראשונה את האיום להתאסלם כבר בפברואר, אז דווח ניובולט שהעוני בו הוא שרוי שאינו מאפשר לו לשלם את הדין והגורל הלא ברור שלו "השפיעו על מוחו" והוא איים להתאסלם כטענה שצעד זה יזרו את שחרורו. ראו: מכתב לאברדין מה-17.2.1846 לעיל. ניובולט הצליח לשכנעו לא לעשות כן, אך לאחר שזה חזר על איומיו זמן מה לאחר מכן, הוא גילה שימים ספורים לפני כן, וללא שידוע על כך, זומן בריפה בפני מחמד פאשה לבדו. ראו מכתב מס' 3 לעיל.

⁴⁰ ראו: no. 3, dated Jerusalem 4.11.1845, לעיל.

⁴¹ הכוונה של פין הנה לעונש המוות.

⁴² Finn to Aberdeen, F.O. 78/664, no. 5, dated Jerusalem 20.5.1846

⁴³ אישור זה ניתן לאחר מכן ומצורף ל-5, no. לעיל, עמ' 54.

תום המשפט עלתה השאלה באם לאחר הרשעתו נחשב עדיין בריפה לנתין בריטי. על פי החלטתו של הקונסול הכללי בבירות, קולונל רוז, נותר בריפה נתין בריטי. עם זאת, בשל סיום ההליכים נגדו ביטל פין את הקצבה החודשית לה זכה.⁴⁴

פסק דין זה ממחיש שבעת היישום בפועל של סעיף 42 לקפיטולציות, ההכרעה הסופית ניתנה על פי תפיסת החוק המוסלמית/עות'מאנית ולא על פי זו הבריטית. ניתן ללמוד מכך, שלפחות במקרה זה, העימות האפשרי בין שתי מערכות חוק (conflict of law) בגוף שיפוטי מעורב נמנע שכן בסופו של דבר, למרות היותו של הנאשם בריטי, פסק הדין ניתן על פי תפיסת החוק העות'מאנית באותה העת. דבר זה לא היה מובן מאליו וראיה לכך הנה הפרשנות של יאנג לסעיף זה בקפיטולציות לפיה הנאשם היה אמור להישפט על פי החוק הבריטי. תוצאה סופית זו ממחישה שלמרות שסעיף 42 מקורו בנוסח הקפיטולציות מן המאה ה-17, יישומו בפועל יצר מצב שדמה לפתרון סכסוכים דומים גם באירופה במאה ה-19; קרי, במקרים מעורבים היה זה החוק של המדינה בה התבצע הפשע לפיו התנהלו הצדדים. עם זאת, בשונה מהמקובל באירופה, לקונסול הבריטי במקרה זה היה מעמד שווה ערך לעמיתיו העות'מאנים בגוף שיפוטי מעורב שהוקם ספציפית לטיפול במקרים מעין אלו.

לצופה מהצד אישור פסק הדין של בית הדין העות'מאני על ידי פין מותיר תהיות רבות. תמוה מאד שפין הסכים לתת אישורו לפסק דין שידע שהתקבל על סמך ראיות בלתי מספקות על פי אמות המידה הבריטיות. המושל עצמו, בשיחה שקיים עם יאנג כחצי שנה לפני כן, הודה שאף לפי החוק השרעי לא ברור אם יש תוקף לפסק הדין, זאת מאחר שבריפה לא הודה באשמה והיה רק עד אחד שראה אותו מבצע את הרצח כאשר על פי השריעה יש צורך בשני עדים לפחות. פין גם לא טרח, למרות שידע בוודאי על קיומן, להציג בפני הערכאה המעורבת, אותה הוא בעצמו יזם, את הראיות שיאנג אסף למשלוח למלטה. ראיות אשר שופט בריטי מוסמך קבע שיש בהן די להרשעת הנאשם על פי החוק הבריטי. במקום זאת, הסתפק במתן אישור בדיעבד לפסק דין של בית משפט מקומי שנוסד אד-הוק מתוקף ההוראות בקפיטולציות. פסק דין שניתן על סמך ראיות בלתי מספקות. לאור דברים אלה נראה שלא משפט צדק היה בראש מעייניהם של הבריטים, אלא יישום של הסכם הקפיטולציות ואשרור בערכאה מעורבת של פסק דין הדין את בריפה למעשה לשיבה בכלא. דבר זה עולה באופן ברור מדברים שאמר פין עצמו עם תחילת טיפולו בעניין:

⁴⁴ שם. הטיפול בצרכים של משפחתו של בריפה נפלו על מנזר טרה-סנטה הקתולי בעיר העתיקה.

"ההוראות שקיבלתי היו שעלי פשוט לאשרר את פסק הדין והעונש שנתן בית הדין התורכי וזאת בצורה הטובה ביותר האפשרית לאחר עיכוב כה רב על מנת למלא אחר סעיף 42 של הקפיטולציות בין בריטניה לאימפריה העות'מאנית".⁴⁵

נראה שהבריטים פחדו שמא כל צעד אחר מלבד אשרור פסק הדין עלול להוביל להשלכות פוליטיות שליליות בעבור האינטרסים הבריטים בארץ ולציירם כמי שפועלים לשחרר רוצחים מהכלא רק בשל היותם נתינים בריטים. חשש זה עולה גם מדברים שאמר פין לבריפה בעת הכרעת הדין ("הבטחתי לו שהממשלה הבריטית לא רק שאינה מעוניינת להגן על פושע מעצם היותו נתין בריטי, אלא שבמדינות מוסלמיות אחרות אף אפשרה להוציא להורג פושעים לפי פסק דין של בית הדין הבריטי והמוסלמי המעורב"). לפיכך ניתן לראות החלטה זו כפוליטית ודיפלומטית במהותה יותר מאשר כמשפטית.

גם מבחינת העות'מאנים נראה שהתנהלותם במקרה הייתה פוליטית יותר מאשר משפטית. בראש ובראשונה ביקשו העות'מאנים להגן על ריבונותם המשפטית כנגד מה שראו כהתערבות בוטה מצד הקונסולים שטיפלו במקרה. עם זאת, מעבר לאינטרסים רחבים אלו, היו גם אינטרסים ברמה המקומית יותר. בהקשר זה, מטרתם של הרשויות המקומיות הייתה לשמור את בריפה בכלא כמה שיותר זמן על מנת למנוע התלקחות של העוינות בין היוונים ללטיניים. התלקחות מעין זו יתכן והייתה מובילה לנפגעים נוספים והייתה מצריכה את התערבותה של המדינה. דבר זה עולה, למשל, מהערת אגב בסוף התיאור של יאנג אודות המחטף אותו ביצע המושל. בהערה זו כותב יאנג:

"מר' מנינג הודיע לי כרגע שדווח לו שאם המלטזי 'בריפה' ישוחרר ללא עונש חייו לא יהיה בטוחים במדינה זו שכן זו היא מידת העוינות בין היוונים ללטיניים שכל אחד מהראשונים יראה זאת מחובתו להתנקם בעצמו בלטיני שנאמר עליו שהרג יווני. אני יכול להעיד על העוינות הקיימת בין אנשים מהמעמדות הנמוכים של שתי כנסיות אלו המבקרים בירושלים, אך אני מספק להוד מעלתך את המידע של מר' מנינג כפי שקיבלתי אותו".⁴⁶

⁴⁵ Young to Aberdeen, F.O. 195/210, no. 2, dated Jerusalem 20.5.1846
⁴⁶ ראו: Young to Aberdeen, F.O. 78/626, no. 28, dated Jerusalem 7.10.1845, p. 154

עדות נוספת לכך היא העובדה שזמן קצר לאחר שהחל מטפל במקרה דיווח פין שקרובי משפחתו של בריפה, שהיו משוכנעים שעם הגעתו של הקונסול החדש מובטח שחרורו מהכלא, פיזרו איומי נקמה נגד היוונים בירושלים.⁴⁷

מזווית ראייה זו ניתן גם להבין טוב יותר את התנהלות העות'מאנים בכללותה ואת התעקשותם על תשלום הדין אותה ידעו שאין לבריפה אפשרות לשלם. דרישה שלא היה לה בסיס בחוק השרעי שכן בריפה לא הודה במעשה ולא היו כנגדו די ראיות כנדרש. על רקע זה נהיר יותר מדוע ניסה הקאדי לסחוט הודאה מטעם בריפה כאשר עימת אותו עם האלמנה. כמו כן, נהירה יותר תגובת המושל בשיחה שניהל עם יאנג. בשיחה זו הודה שקרוב לוודאי שלא יהיה ניתן להרשיע את בריפה על פי השריעה, אך שבכל מקרה ידרוש שישלם את הדין בגובה של 10,000 דרכמות כסף. פסק דין עליו מעיד יאנג שהנו שווה ערך למאסר עולם שכן בריפה לעולם לא יוכל לשים ידו על סכום מעין זה.⁴⁸

נראה, אם כן, שבמקרה ראשון זה בו הועמד למבחן המנגנון של הערכאה המעורבת בארץ בחרו שני הצדדים, כל אחד מטעמו הוא, לוותר על הליך משפטי מסודר ובחרו במקום זאת לפעול על פי שיקולים פוליטיים: העות'מאנים הונעו משני טעמים עיקריים: ראשית, מתוקף היכרותם העמוקה את החברה המקומית, ביקשו למנוע התנגשויות אלימות בין היוונים ללטינים גם על חשבון משפט צדק; ושנית, הם ביקשו להגן על ריבונותם כנגד ניסיונותיו של יאנג, ובאופן שונה גם אלה של פין, לנכס לעצמם את המקרה; אצל הבריטים הפך בריפה למעין סדין לבן בו יכל הקונסול לנופף כעדות לניקיון כפיו וטוהר המידות בו הוא פועל בהתנהלותו מול הממשל והאוכלוסייה המקומיים.

התוצאה של התנהלות זו מצד שני הצדדים הייתה שלכל אורך הטיפול בעניין לא הוצגו ולא פעם אחת הראיות בכללותן, או שניתנה לנאשם את הזכות להגן על עצמו. בשום עת לא הועלו הטיעונים הברורים לפיהם בריפה היה שיכור בעת התקרית ושיתכן והמקרה כולו יכול היה להיחשב כלל כהריגה, או אף כתאונה, ולא כרצח בכוונה תחילה. הדיונים פסחו למעשה על שלב הטיעונים וקפצו מיד לשלב הכרעת הדין, כאשר אשמת הרצח מונחת כמובנת מאליה. בפועל התוצאה הייתה שלואיגי בריפה, נגר פשוט וחסר השכלה, מצא עצמו בין הכיסאות מרצה מאסר בלתי מוגבל בזמן ללא שמהות הפשע אותו ביצע תידון כלל בבית הדין.

⁴⁷ ראו: Finn to Aberdeen, F.O. 78/664, no. 5, dated Jerusalem 20.5.1846, p. 53

⁴⁸ ראו: Young to Rose, F.O. 78/626, no. 59, dated Jerusalem 11.10.1845

בשלב זה האינטראקציה בין הקונסול לרשויות העות'מאניות בנוגע למקרה של לואיגי בריפה עברה לתחום ביצוע פסק הדין. גם כאן, כמו בעת ההליך המשפטי עצמו, נראה שהתרחש מאבק פוליטי במהותו. בשנים הבאות התחדד מאד ההבדל בין האינטרסים הפוליטיים והגישות המשפטיות של שני הצדדים. כך, לאחר מתן פסק הדין, השתכנעו הרשויות העות'מאניות בהדרגה שהחשש מהתנגשויות בין היוונים ללטיניים בגינו של בריפה חלף ולכן ניסו להקל בעונשו ואף להביא לשחרורו מפנים משורת הדין. לעומתם, התחפר פין בעמדתו ופעל בכל כוחו על מנת שבריפה ירצה את עונשו עד תומו לפי פסק הדין, וזאת כדרך להפגין את כוחו הרב אל מול הרשויות העות'מאניות, כוח בו נופף חדשות לבקרים.

כמעט שנתיים לאחר נעילת המשפט נגד בריפה בבית הדין המעורב וכניסתו לכלא בגין אי יכולתו לשלם את הדין בסך 10,000 דרכמות כסף, פנה המושל, מצטפא פאשה, לפין בבקשה שישמש כערב לתשלום החוב. בקשה זו באה לאחר שהפטריארך היווני, שתפקד כסוכן של קרובי הנרצח, הסכים לכאורה לשחררו. בשיחה ביניהם, ומאוחר יותר במכתב רשמי, הפנה המושל את תשומת ליבו של פין לכך שבפסק הדין הרשמי שהגיע מהשער העליון בגינו של בריפה נקבע שניתן לשחרר את האסיר במידה והקונסול יסכים לשמש כערב לתשלום החוב. לפיכך טען שבעקבות התוקף החוקי של פסק דין זה פין אינו יכול לשלול את הרעיון על הסף. פין אמנם חשב על העניין, אך לבסוף השיב שמאחר וישב כשופט (joint judge) במשפטו של בריפה אינו יכול לשמש כערב. עם זאת, הוא ציין שאם בריפה ימצא לעצמו ערב אחר יהיה מוכן לשקול את העניין.⁴⁹

נראה, אם כן, שאם בעת הכרעת הדין ביקשו שני הצדדים, כל אחד מסיבותיו הוא, לראות את הנאשם נכנס לכלא, הרי שכעת החלו האינטרסים להתפצל. חששם של הרשויות העות'מאניות בנוגע להתלקחות התנגשויות אלימות בין היוונים ללטיניים בגינו של בריפה כבר לא עמדה על הפרק כפי שמעידה ההסכמה של הפטריארך היווני לשחררו. כמו כן, אשתו של הנרצח התחתנה כבר כשנתיים לפני כן, למעשה תוך כדי משפטו של בריפה, לאחד מהעדים. גם ילדיה כבר היו גדולים וחלקם הרוויחו את פרנסתם בעצמם.⁵⁰ לתפיסתם המשפטית של העות'מאנים שהתבססה על התפיסה השרעית, לאחר שנקבע פסק הדין וחלפה הסכנה לסדר הציבורי, חדל מעצרו של בריפה להיות עניינה של המדינה והפך לעניין אישי הנוגע למשפחות המעורבות. אלו אמורות היו לסכם ביניהן תנאים מקובלים לתשלום כופר הדם שנקבע. לדידו של המושל,

⁴⁹ בקשה זו הועברה לפין בעל פה בעת ביקורו בסראיה ולבקשתו גם בכתב. ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 38, dated Jerusalem 22.12.1847; המכתב הרשמי מצורף, ראו: Mustafa Pasha to Finn, F.O. 195/292, no. 38 enclosure 1, dated Jerusalem 19.12.1847. בית הדין המעורב ישב למעשה כגוף מייעץ שהפיק חוות דעת (מזכטה) שעברה לאישור הסופי של השער העליון שהנפיק פסק דין רשמי. בפנייתו לפין הסתמך מצטפא פאשה על פסק דין זה.
⁵⁰ ראו: no. 38 לעיל, עמ' 116.

החזקתו של בריפה בכלא בשלב זה היוותה, אם כן, עול מיותר על הממשל.⁵¹ משלב זה ואילך עשו הרשויות העות'מאניות כל מאמץ לשחרר את בריפה, בין אם בהסכמת הקונסול ובין אם בלעדיה. דבר זה עולה ממכתב מאת מצטפא פאשה לפין ממנו משתמע שהמושל מוכן לשחרר את בריפה בכל עת והדבר היחיד העומד בדרכו הוא אי הסכמתו של פין.⁵²

פין מצדו היה מעוניין להותיר את בריפה בכלא עד לתשלום הכופר אותו הוא ידע שאין ביכולתו לשלם. נראה שהתעקשות זו על קיום פסק הדין נבעה בראש ובראשונה מתפיסה משפטית שונה לפיה רצח הנו תמיד פשע כנגד החברה שעל ענישתו אחראית המדינה. כך עולה, למשל, ממכתב של פין למושל בנוגע לעירבון בו הוא כותב ש: "הממשלה האנגלית הנה קפדנית בכל הקשור לרצח ומבקשת להעניש את אלו המבצעים רצח ואין לה כל רחמים על אלו המבצעים רצח".⁵³

סיבה נוספת לקו התקיף שהפגין פין בכל הנוגע לביצוע פסק הדין הייתה, כך נראה, שבריפה שימש גם כמעין "בן ערובה" להפגנת כוחו ועמדתו המוסרית העליונה כביכול אל מול הרשויות העות'מאניות. ניתן לומר שבריפה שימש "פרסומת" שפנתה לאוכלוסייה המקומית. המסר ב"פרסומת" זו היה שאם הבריטים מוכנים להעניש בחומרה כה רבה את נתיניהם שלהם, קל וחומר שיתעקשו על עונשים כבדים לנתינים עות'מאנים שיעזו לפשוע נגדם. דבר זה עולה, למשל, מדיווח של פין אודות שיחה אישית שניהל עם המושל בנוגע לשחררו של בריפה. כך כתב:

"דרשתי תכתובת רשמית, אך באותו הזמן יצאתי נגד העיקרון של הסובלנות כלפי רוצחים מורשעים והרחמנות הלא מוצדקת המעדיפה את משפחת הרוצח על פני המשפחה האבלה. הדגשתי גם שתפקידי כאן אינו לחוקק או לבטל חוקים, אלא לוודא שהם מבוצעים כלשונם".⁵⁴

נאמן למסר זה, במקביל לבקשתו של המושל לשחרר את בריפה בערבות, פעל פין על מנת להדק ולהקשות את תנאי כליאתו לאחר שלדבריו הוקלו באופן משמעותי. כך פעל על מנת לבטל את ההקלות שנתנו לו העות'מאנים. אלו כללו גישה חופשית לחצר של הסלאיה והזדמנות לבצע עבודות נגרות בעבור המושל כאשר התשלום הועבר לאשתו. הותר לו גם לצאת לעיר במטרה לרכוש חומרי גלם ואספקה שהיו דרושים לו

⁵¹ ניתן להזכיר בהקשר זה את השיחה בין עלי פאשה ליאנג ביולי 1844, בה שטח עלי את תפיסתו המשפטית מבוססת השריעה בנוגע למקרה, ראו: ע"מ 178 (לגישה השרעית בנוגע לרצח, ובכלל זאת גם לענישה ולהוצאה לפועל של פסקי דין במקרי רצח, ראו הערה 29 בע"מ 178).

⁵² ראו: Mustafa Pasha to Finn, F.O. 195/292, no. 38 enclosure 3, dated Jerusalem 21.12.1847.

⁵³ ראו: Finn to Mustafa Pasha, F.O. 195/292, no. 38 enclosure 2, dated Jerusalem 21.12.1847.

⁵⁴ ראו no. 38 לעיל.

לעבודתו. כאשר גילה זאת פין, לאחר שפגש בו במקרה ברחוב, הוא הביא לכליאתו המחודשת בכלא הכללי (Common Dungeon) בעודו מלין על כך ש"הרשויות התורכיות הראו מלכתחילה רצון להיפטר מהאסיר".⁵⁵

הבחנה זו התממשה כאשר כמה ימים לאחר מכן גילה פין שהמושל שיחרר את בריפה ללא ידיעתו. בבירור שנעשה אישר המושל את העניין וטען ששחררו לאחר דיון במג'לס-י אדארה ושחלק מהנוכחים היו מוכנים ליטול אחריות על כך שבריפה ישלם בכל חודש 100 פיסטרים עד לכיסוי החוב. לדידו, אחריות זו שנטלו הנכבדים מילאה אחר התנאים שנקבעו בפסק הדין שהונפק בשער העליון. בתגובה על כך טען פין שפסק הדין קרא לערבות ברורה וחתומה וההבטחה בעל פה שניתנה על ידי אי אלו מהנכבדים במועצה אינה ממלאת אחר תנאי זה. כמו כן, הוא הבהיר למושל שאין לו כל סמכות לפעול לבדו בעניין שכן על פי הקפיטולציות ישנה בעניין סמכות משפטית משותפת ושווה. לאור כך הביע פין את מורת רוחו מכך שהאסיר כלל שוחרר וזאת עוד ללא ידיעתו. נראה שפרשנות זו של פין לפיה גם ביצוע פסק הדין הנו הליך מעורב התקבלה שכן פין הצליח לכפות את רצונו, ותחת פיקוח של נציגו נעצר בריפה שוב והושלך לכלא.⁵⁶ כך כתב פין בעניין זה:

"אין זה נראה רצוי שרוצח יורשה להרוויח כסף בעיר זו בינות לאנשים אחרים שאינם פושעים - אפילו כאשר הוא כלוא - וזאת כדרך להרוויח כסף תחת החסות של האפנדים שבנסיבות אחרות יכול היה להיות מנת חלקם של אנשים ישרים וטובים. זאת מעבר לשיקול של הפגיעה בערכים הציבוריים שתגרם מסטייה כה גדולה מהחוק והצדק בכל הנוגע לעברה כה איומה וכל זאת תחת ההסכמה של הסמכות הבריטית".⁵⁷

כשנה לאחר מכן התלונן פין שוב שבריפה נצפה מסתובב ברחבי העיר ואפילו עובד במקצועו. הוא טען שהמושל ו"האפנדים" במועצה מאפשרים הקלות אלו משום שקרובי המשפחה של הנרצח כבר אינם בירושלים, כמו גם משום שהפטריארך היווני כנראה שוויתר בשמם על הדרישה הגורפת לכלוא את בריפה עד תשלום הדין.⁵⁸ למרות זאת, נטל פין על עצמו את תפקיד מגן המשפחה של הנרצח, הן בשם רוח החוק האנגלי והן בשם אידיאל בסיסי יותר של מוסר וערכיות כפי שהוא תפס אותו. כך כתב:

⁵⁵ שם, עמ' 116.
⁵⁶ Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 1, dated Jerusalem 4.1.1848. פין העלה גם את הטיעון ש10,000 דרכמות כסף שוות ערך לכ30,000 פיאסטרים ולפי חישוב של 100 פיאסטרים לחודש ייקח לבריפה כ25 שנים ללא הפסקה על מנת לשלם את החוב במלואו. מה שנראה לו כאינדיקציה לחוסר הרצינות של כוונת האפנדים לערוב לתשלום החוב. ראו: שם, עמ' 138.
⁵⁷ שם, עמ' 137.
⁵⁸ ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 9, dated Jerusalem 23.1.1849.

"בכך שאני דורש את המשך ריצוי עונש המאסר, אני עושה כן בהתאם להוראות של הוד מעלתך ומתוקף ההרגשה שלי שיתכן ואין כאן אף אחד המוסמך לקבל את הקנס, אך אין הוא באמת פטור מהחובה לשלמו וכן מהסבירות הגבוהה שבמקרה והאישור על תשלומה יינתן אי פעם, טוענים לחוב בוודאי יופיעו".⁵⁹

בעקבות כך אילץ פין את המושל להחזיר את בריפה לכלא. מתוך עמדה של כוח, הוא נענה, עם זאת, לפטיציה של הקהילה המלטזית בירושלים והתיר לבריפה לעבוד בכלא כנגר. הסדר זה התאפשר לאחר שהצדדים הגיעו להסכמה שמחצית מרווחיו מעבודה זו יופנו למשפחתו ומחציתם להפקדה לשם תשלום כופר הדם.⁶⁰ עם זאת, כמה חודשים לאחר מכן שוב שחרר מצטפא פאשה את בריפה וזאת זמן קצר לפני החלפתו על ידי אדהם פאשה. בריטואל שחזר על עצמו מספר פעמים, ערך פין בירור אצל המושל החדש שנאלץ להכניס את בריפה חזרה לכלא. דבר זה עשה בעל כורחו בעודו מביע מורת רוח על כך שהרשויות העות'מאניות צריכות לכלכל את האסיר בכלא לתקופה בלתי מוגבלת.⁶¹

התנגשות נמשכת זו בין פין למושלים הביאה אותו להכרה בפער העצום בתפיסה התרבותית והמשפטית בין הצדדים. הכרה זו הניעה אותו להעלות בקשה לממונים עליו לשלוח את בריפה לעבודות ציבוריות בעכו במידה וזה ימצא שוב מחוץ לכלא. דבר זה אכן קרה כשנה וחצי לאחר מכן עת נצפה בריפה שוב מסתובב ברחבי העיר ואף פוקד את תפילת יום א' בכנסייה הלטינית ליד *הסראיה*. בהתאם להוראות שקיבל כבר באוגוסט 1849 בעניין זה, דרש פין מאדהם פאשה לשלוח את בריפה לעבודות ציבוריות בעכו ולאחר התעכבות מה הגיע האישור מהמושיך של בירות לעשות כן. עם זאת, ובעקבות פטיציה מנשיא המנזר הלטיני בירושלים, הסכים פין להשאיר את בריפה בירושלים בתנאי שיישאר בכלא הכללי בתנאים מחמירים.⁶²

במשך כמעט עשור המשיך "משחק" זה, כאשר המושל מבקש לשחרר את בריפה ופין מבקש להשאירו כלא. לבסוף, רק ב-1854, יותר מתשע שנים מתחילת המקרה, הגיע העניין לסיום כאשר בעזרת תרומה של איש אצולה אירופאי, הויסקונט דה-פול, שהתגורר בירושלים, גויס סכום כסף שהתקבל על ידי משפחת הנרצח

⁵⁹ שם, עמ' 340.

⁶⁰ ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, no. 9 enclosure 3 (petition of the Maltese, dated 24.1.1849), dated Jerusalem 23.1.1849

⁶¹ ראו: Finn to Palmerston, F.O. 78/803, no. 30, dated Jerusalem 30.6.1849

⁶² ראו: Finn to Palmerston, F.O. 78/874, no. 2, dated Jerusalem 9.2.1851

כמספק לשם סילוק כופר הדם. בעקבות כך אישרה המחכמה בירושלים באופן רשמי את תשלום הכופר כפי שהוסכם בין הצדדים. בכך הגיע העניין לפתרון מבחינת החוק המוסלמי ובריפה שוחרר.⁶³

כמו בעת הרשעתו גם בעת שחרורו התגלעה מחלוקת בין פין לרשויות העות'מאניות. פין שלא יודע אודות ההליך במחכמה, פנה שוב למושל בטענה ששחרורו של בריפה יכול להתבצע רק בהסכמתו ובעקבות כך הושב זה לכלא. עם זאת, פין הבין את הבעייתיות בעניין ולאחר קבלת פטיציה בשם בריפה התיר לו לצאת לחופשי במעמד של "prisoner at large" כאורח של המנזר הלטיני ותחת כתב ערבות שנחתם אישית על ידי שלושה ערבים. במקביל שלח לקבלת הוראות בעניין מהממונים עליו. בפניה זו העלה טענה מעניינת בנוגע להתנגדותו לשחרורו של בריפה. לטענתו, למרות סילוק כופר הדם שפתר את הסוגיה מבחינת החוק המוסלמי, הרי שמבחינת החוק הבריטי, וזאת למרות שנשפט על פי החוק המוסלמי, לא הייתה לכך משמעות. לפיכך, גרס שיש להעביר את עניין שחרורו לאישור של ערכאה בריטית שתידון באפשרות לחון אותו ולאפשר לו לעזוב את ירושלים ולשוב למלטה.⁶⁴

התגובה לדברים אלו הגיעה רק ביוני וכללה הנחיה חד משמעית לשחרר את בריפה לאלתר. לורד קלרנדון (Clarendon), אז שר החוץ, אף תהה בנוגע לסיבות שפין כלל ראה לנכון לאסרו שוב לאחר תשלום כופר הדם. בתגובה טען פין שביקש לשמור לעצמו את הזכות למנוע את שחרורו במידה ויתברר שכפי לרשויות העות'מאניות לא הייתה הסמכות לשפוט ולתת גזר דין לבדן במקרים בהם מעורבים נתינים בריטים, אין להן גם הסמכות להחליט לבדן על שחרורו, וזאת בהתבסס על סעיף 42 בקפיטולציות.⁶⁵ פרשנות זו לא התקבלה ובריפה שוחרר. בכך נקבעה למעשה הלכה, או תקדים, לפיה כפי שפסק הדין ניתן על פי החוק המקומי, כך גם הליך סגירת התיק. ניהול המקרה בפועל הוכיח גם שכפי שההרשעה התקבלה בערכאה מעורבת, כך גם ביצוע פסק הדין היה הליך מעורב והרשויות המקומיות לא יכלו להחליט על שחרור האסיר ללא הסכמתו של פין.

עם שחרורו של בריפה הגיעה לקיצה סוגיה משפטית, חברתית ותרבותית שנמשכה כמעט עשור והיוותה אבן בוחן ליישום סעיף 42 בקפיטולציות. הבעייתיות ביישום סעיף זה בא לידי ביטוי היטב בדברי הסיכום של פין למקרה. כך כתב:

⁶³ למכתב הרשמי של המחכמה בראשות הקאדי, אהמד אסעד אל-סעיד, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 78/1024, no. 6, enclosure 1, dated Jerusalem 17.3.1854, p.60
⁶⁴ ראו: Finn to Clarendon, F.O. 78/1024, no. 6, dated Jerusalem 17.3.1854, enclosure 2 מצורפת כ2
⁶⁵ ראו: Finn to Clarendon, F.O. 78/1024, no. 12, dated Jerusalem 2.6.1854, enclosure 2, p.62 עמ' 62

"עם פרישתו של מר' יאנג והגעתי לכאן באפריל 1846 העניין הראשון בו ביקשתי לטפל היה לדרוש, בהתאם לזכותנו לפי קפיטולציה 42, ערכאה משותפת בעניין וכתוצאה מכך אישרתי את פסק הדין שכבר ניתן. מאותו הזמן בריפה היה כלוא בכלא התורכי בשל כישלוננו לשלם את הקנס. מאז חוויתי מספר פעמים קשיים מרובים בשמירתו בכלא שכן המושלים התורכיים מאסו בעול האחריות במקרה מעין זה – האלמנה של הנרצח עברה לאיים היווניים ונישאה מחדש, כאשר הילדים עברו עמה ובעוזבה אנשים מסוימים מהמנזר הלטיני בירושלים הוסמכו כסוכניה לקבלת הקנס כאשר ישולם בהסכימה גם לקנס מופחת במקום זה השלם. הכליאה של האסיר הביאה עמה כמה התעסקויות מציקות בהן נאלצתי לדבוק בקפיטולציה לעיל – מצד אחד כנגד הרשויות המקומיות שהתעקשו במעשים למרות שלא בדברים מפורשים שהן השופטות הבלעדיות במקרה ותמיד היו נכונות לתת לו לחמוק בתנאים נוחים – ומן הצד השני כנגד רגשות המלטזים ואפילו כמה מהתושבים הבריטים שהחזיקו ברעיון שהוא הורשע על סמך החוק התורכי לבדו...".⁶⁶

ב. המקרה של האב לייד

ברביעי לאפריל 1856 דווח פין לסטרטפורד דה רדקליף, השגריר באיסטנבול, שיום לפני כן האב לייד (Lyde), כומר אנגליקני ומרצה מקמברידיג' שביקר בארץ, ירה והרג מקבץ נדבות ביציאה משכם. לפי דיווחו הירי נעשה בשוגג לאחר שכדור נפלט מאקדחו של האב בניסיונו לנער מעליו את מקבץ הנדבות העיקש. למרבה הצער זמן קצר קודם לכן רגשות המוסלמים בעיר התעוררו לאחר שבישופ גובאט (Samuel Gobat), ראש ההגמונות הפרוטסטנטית, נאבק על מנת להתקין פעמון מעל לכנסייה הפרוטסטנטית שם. ללא קשר לכך, עצביהם של אלו נמתחו עוד יותר עת דגליהן של בריטניה וצרפת התנופפו זה מספר ימים מעל למעונם של סוכניהן הקונסולאריים לכבוד לידתו של יורש העצר הצרפתי.⁶⁷

על רקע אירועים אלו, ההודעה על הריגתו של הקבצן על ידי נוסע אירופאי רק הציתה את חבית חומר הנפץ שכבר הייתה מוכנה. ההודעה התפשטה בעיר כבשדה קוצים והובילה להשתלהבות היצרים של המון מוסלמי עם יציאתו מתפילת יום השישי. ההמון הזועם כילה את זעמו בבתייהם של הסוכנים הקונסולאריים של צרפת ובריטניה, קרע את הדגלים והרס רכוש. בביתו של הסוכן האנגלי, עודה עזאם, ביצעו האנשים המשולהבים לינץ' בנוצרי יווני בשם סימון קוואר, אחיו של הסוכן הפרוסי, שאתרע מזלו ושהה בבית

⁶⁶ Finn to Clarendon, F.O. 78/1024, no. 6, dated Jerusalem 17.3.1854, pp. 55-56

⁶⁷ אירועים אלו מתוארים בקצרה גם אצל מעוז, ראו: מעוז, *רפורמה*, עמ' 226-228; על אירועים אלו, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, עמ' 221, 222, 242 (הערה מס' 20); סוכן קונסולארי בריטי הוצב בשכם כשנתיים קודם לכן, עת הוקמו סוכנויות גם בעזה וברמלה. ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/445, no. 9, dated Jerusalem 4.3.1854

באותה העת. ההמון פרץ והשחית גם את הכנסייה הפרוטסטנטית והיוונית בעודו פוצע בדרך נוצרים רבים. למרבה המזל, הסוכן הבריטי עצמו בלוויית כל הקהילה הפרוטסטנטית של שכם שהו בנצרת לרגל קבלת פנים לבישוף גובאט, וכך נחסך אובדן חיים נוסף. האב לייד עצמו נמלט לביתו של הקאיקמקאם, מחמוד ביי עבד אל-האדי, אך גם לביתו שלו פרץ ההמון, תוך רמיסת הדגלים העות'מאנים, והיה צורך להשימו תחת ההגנה של המפקד לשעבר של *הבאשי בוזוק*.⁶⁸ באופן פרדוקסאלי, השמועה על המקרה הגיע לאוזניו של פין בירושלים למחרת בעודו מתכוון לטקס ההקראה החגיגי של *הח'ט-י הומאיון בסראיה* שהתקיים יומיים לאחר מכן ב-7 לאפריל 1856.⁶⁹

במקרה זה, כמו בזה של לואיג'י בריפה, היה זה נתין בריטי שהרג נתין עות'מאני. עובדה זו מאפשרת לבחון באם חלו שינויים כלשהם בהליכים המשפטיים בעשור שעבר מאז מתן פסק הדין במשפטו של בריפה. עם זאת, יש לזכור שישנם גם הבדלים חשובים בין שני מקרים אלו. ראשית, האב לייד היה איש כמורה ומשכיל אנגלי מכובד ששהה בארץ באופן זמני כנוסע. זאת בניגוד לבריפה, שלמרות שהחזיק בנתינות בריטית, היה מלטזי דובר איטלקית ונגר פשוט ובור שהתגורר בירושלים עם משפחתו. בנוסף לכך, הירי של האב לייד והריגתו של מקבץ הנדבות הובילו למהומות בשכם ולמעשה לינץ' בקהילה הנוצרית שם, כמו גם השחתת רכוש נוצרי. במקרה זה היו אמורים להתבצע, אם כן, שני הליכים נפרדים: ראשית, הליך משפטי כנגד האב לייד שהיה אמור להתנהל על פי סעיף 42 לקפיטולציות; שנית, הליכים כנגד הפורעים המוסלמים שהיו אמורים להתנהל בערכאות העות'מאניות על רקע סעיפים 15 ו-24 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 וסעיף 71 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740, ובהתאם לחוק השרעי והקוד הפלילי העות'מאני של 1840 שטיפל גם בהפרות סדר מעין אלו.⁷⁰ מה שנעשה בפועל לטיפול במקרה מורכב זה יסקר בעמודים הבאים.

בשל המצב העדין בעקבות השתלשלות האירועים בשכם והסכנה שהפרעות נגד הנוצרים תתחדשנה, לא איבדו הבריטים או העות'מאנים זמן על מנת להתחיל לטפל בעניין. זמן קצר לאחר שהמקרה דווח לפין, נשלח רוג'רס, תת הקונסול בחיפה ששהה באותה העת בירושלים, לשכם. שם אמור היה להוות את הנציג הבריטי שהוסמך למסור את האב לייד לידי החיילים העות'מאנים אותם שלח מושל ירושלים, כאמל פאשה, על מנת ללוותו בחזרה לעיר כפי שדרש פין.⁷¹ הליך זה התבצע ביום שלמחרת, עת ראש הלשכה,

⁶⁸ Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 17, dated Jerusalem 10.4.1856. פין מדווח גם, אולי על מנת להגביר את הנימה הדרמתית בדבריו, שכתוצאה מהמהומות והמנוסה 11 נשים ילדו בטרם עת.

⁶⁹ על כך, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, עמ' 222; על הטקס הממלכתי בסראיה, ראו: אליזבת פין, *זיכרונות*, עמ' 154-153.

⁷⁰ כפי שזכר בפרק השני, סעיפים 15 ו-24 בקפיטולציות של 1675 הניחו את התשתית לזכות של הבריטים ללוות את ההליכים העות'מאנים בעזרת הדרגומן שלהם בכל סכסוך בו היו מעורבים נתיניהם. סעיף 71 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740 הקנה לבריטים את הזכות, בשל סעיף האומה המועדפת ביותר, לערער על פסקי דין ברמה המקומית ולהעבירם לטיפול דרגים בכירים יותר.

⁷¹ בדרישה זו הסתמך כנראה פין על סעיף 70 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740.

הבאש כאתב של המושל, בליווי 26 פרשים, יצאו לשכם. פקיד זה הופקד על חקירת המקרה, הן הירי בקבצן והן המהומות שהתחוללו לאחר מכן ורצח הנוצרי היווני. בעוד חלק מהכוח שהגיע עמו נועד למנוע את הישנות הפרעות, השאר הופקדו על החזרתו של האב לייד לירושלים שם אמור היה להתקיים משפטו.⁷²

21ב לאפריל התחיל משפטו של האב לייד בסראיה בירושלים בפני המג'לס-י תחקיק בראשות המושל ובהשתתפות הקאדי והמופתי. המשפט התחיל רק לאחר שקרוביו של הקבצן הובאו לירושלים בעקבות מאמצים רבים מצד הרשויות העות'מאניות. מאמצים אלו נתקלו בקשיים בעקבות פעילות של ראשי הקהילה המוסלמית בשכם שניסו למנוע זאת. אלו פחדו שאם צדק יעשה עם משפחת הקורבן, הבריטים והצרפתים ידרשו מהרשויות העות'מאניות לעשות צדק גם עם הפורעים. פחד זה לא היה בלתי מבוסס שכן מהתחקיר הראשוני של התקרית, כפי שזו מדווחת על ידי רוג'רס, עלה שהירי בקבצן היווה רק עילה בידיהם של אנשי הדת בשכם לשלהב את קהל המתפללים לאחר שבוע שלם של מתיחות בין הנוצרים למוסלמים. מתיחות זאת נוצרה על רקע הנפת הדגל הבריטי והצרפתי בראש חוצות ובמופגן, לכאורה כאות שמחה על הולדת הנסיך האימפריאלי הצרפתי, וקודם לכן הצבת פעמון כנסייה על גבי הגג של בית הספר הפרוטסטנטי בעיר שהיה חלק מביתו של הסוכן הבריטי. העובדה שבפרעות לא נפגעה כלל הקהילה היהודית, היוותה אינדיקציה נוספת לכך שהמהומות נשאו אופי אנטי נוצרי ואנטי אירופאי.⁷³

לאור ממצאים אלו פין היה כה משוכנע שהמקרה יפתר ללא כל קושי בתשלום כופר דם למשפחה, שהוא היה מוכן להפקיד את הטיפול בנושא בידי בית הדין העות'מאני. כך כתב:

"מאחר ועד עתה לא הוקמה בירושלים מג'לס אל-ג'ניאת, או בית דין פלילי מעורב, ומאחר והמקרה נראה פשוט דיו על מנת להשיג פסק דין צודק ללא בעיה ויותר מכך משום שהייתי חסר סבלנות לאפשר למר' לייד לשוב לביתו ומצידי, להשיג במהירות צדק כנגד העיר שכם – הסכמתי להתנהל על פי החוק התורכי".⁷⁴

החלטה זו, שאושרה גם על ידי הממונים עליו, הנה מעניינת ביותר שכן היא ממחישה שהפריבילגיות הקפיטולאטוריות חייבו את הצד העות'מאני, אך לא את הבריטים. אלו יכלו, אם חפצו בכך מסיבות שונות,

⁷² ראו: no. 17 לעיל, עמ' 120. האב לייד הגיע בחזרה לירושלים ב10 לאפריל.

⁷³ על התחקיר הראשוני כפי שדווח על ידי רוג'רס, ראו: 14.4.1856. Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 21, dated Jerusalem 14.4.1856; מעניין לציין שזמן קצר מאד לפני כן, ב30 למרץ, נחתם בפאריז הסכם השלום שחתם את מלחמת קרים.

⁷⁴ Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 24, dated Jerusalem 29.4.1856, p. 147.

לוותר על הפעלתן. במקרה זה נראה שפין העריך שניתן יהיה לטפל במקרה במהירות רבה יותר בערכאות העות'מאניות מאשר בערכאה מעורבת.

מבחינה פורמאלית, על מנת שכלל תחשב התקרית כפלילית ותזכה את המשפחה במשפט בפני המושל, היה על משפחת הקורבן להישען על הטענה שהאב לייד ירה בבן משפחתם בכוונה תחילה. עם זאת, מההצהרה שערכו בפני בית הדין עלה שכלל לא היו במקום בעת מעשה. יותר מכך, מחקירת האירוע עלה שלמעט שלוש נשים, שעדותן, על פי דיני הראיות השרעי, לא הייתה קבילה בפני בית הדין, אף אחד אחר לא היה נוכח בעת הירי. לבית הדין נותרה רק עדותו של האב לייד עצמו שטען בתוקף שהייתה זו תאונה מצערת. לאור זאת ביקש הקאדי שהות ללמוד את העניין מבחינה שרעית ולהתייעץ בנושא עם המופתי שהיה באותה העת מבני-מוסא. השאלה העיקרית הייתה האם לקבל את הצהרתו של האב לייד כפי שהיא ללא שבועה. לבסוף, ב-29 באפריל הוכרז פסק הדין בשימוע מיוחד בפני המושל והמג'לס בסדאיה. לפי פסק דין זה, בעקבות מיעוט הראיות והעדויות של האב לייד, לא נותרה ברירה אלא להסכים שאכן התקרית כולה הייתה פליטת כדור מצערת ושיש להסדיר את העניין על ידי תשלום כופר דם למשפחת ההרוג.⁷⁵

קרובי המשפחה של ההרוג וויתרו מצדם על הצעת בית הדין שהאב לייד יעיד בשבועה על כך שלא הייתה לו כל כוונה להרוג את האיש. במקום זאת הסתפקו בהצהרה שכבר נתן. בעקבות כך לא נותר לקאדי אלא לקבוע שעל האב לייד לשלם את הדיית הקבועה בחוק בגובה של 10,000 דרכמות כסף. עם זאת, בית הדין קבע שמאחר והחוק אינו מגדיר באם הסכום מתייחס לערכים נוכחיים בפיאסטרים (כ-30,000 פיאסטרים או 300 לירות שטרלינג), או לכסף טהור, הרי שהנוהג בארץ הנו להותיר את המו"מ בשלב זה לצדדים המעורבים. לפסק דין זה, שניתן בבית דין עות'מאני על פי החוק השרעי, הסכים פין והצהיר שבכוונתו להפנות את ההחלטה לגבי גובה הסכום לטיפול של השגרירות באיסטנבול.⁷⁶ בינתיים נתן לבית הדין ערבות אישית שהסכום ישולם ברגע שיוחלט גובהו. האב לייד עצמו חתם, בנוכחות שני עדים, על הצהרה המאשרת את ההסכמות שנערכו בשמו. בכך סיים בית הדין את תפקידו בנושא.⁷⁷

⁷⁵ שם.

⁷⁶ כפי שכבר צוין בפרק 5 (עמ' 104-105) בהיעדר קוד מסודר של סדרי משפט, ומאחר והקודים הפליליים של 1840 ו-1851 לא עסקו כלל בדיני ראיות, נסמכו בתי הדין על הנוהג השרעי שקבע שעדותן של נשים בלבד אינה קבילה. על כך, ראו, למשל: שאכט, **מבוא לחוק אסלאמי**, עמ' 193. עד להקמת בתי הדין הנאמנים במחוז בסוף שנות ה-60, הקאדי היה הגורם המשפטי המוסמך במקרים פליליים.
⁷⁷ Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 26, dated Jerusalem 1.5.1856; היומנים הקונסולאריים כוללים גם הם פירוט קצר של הליכים אלו בהם מצוין שכופר הדם שנקבע היה 1000 דרכמות כסף. ראו: בלומברג, **מבט מירושלים**, עמ' 225. עם זאת, מאחר שהשריעה קובעת סכום של 10,000 דרכמות כסף, כפי שנקבע גם במקרה של לואיג'י בריפה, ניתן להעריך שזהו הסכום הנכון.

משפט זה הסדיר למעשה את הסוגיה המשפטית המיידית, זו של הירי, ועשה לכאורה צדק עם משפחת ההרוג. פין אף שיבח את הרשויות המשפטיות העות'מאניות בירושלים על הטיפול היעיל במקרה.⁷⁸ עם זאת, העובדות מראות שפין היה מעוניין יותר בצד התדמיתי של המשפט מאשר בצד המעשי של הסדר התשלום למשפחת ההרוג. היה לו ברור שעם מתן פסק דין יחדלו הרשויות העות'מאניות להתעניין בעניין שנתפס בעיניהן כעת כשייך לתחום הפרט אותו על הצדדים להסדיר ביניהם. ראיה לכך הנה שהטיפול בעניין התשלום נגרר חודשים רבים ולמעשה מעולם לא הוסדר במלואו.⁷⁹ מהות העניין לא הייתה, אם כן, בעשיית צדק בפועל, אלא במראית עין של צדק פומבי. הפגנה ציבורית זו אפשרה לפין להתפנות לטיפול בעניין המהומות בשכם בהם נהרגו ונפצעו נוצרים ונהרס רכוש אירופאי רב, עניין אליו הוא מהר לגשת מיד לאחר סיום משפטו של האב לייד. הטיפול בנושא המהומות בשכם, כפי שיומחש מיד, היה בחשיבות עליונה לאינטרסים הבריטים בארץ ישראל. זאת הן מול הרשויות העות'מאניות והאוכלוסייה המקומית, אך גם מול הצרפתים שהיו מעורבים גם הם במאבקי כוחות אלו. שוב נראה שעניינים פוליטיים, גם אם לגיטימיים בפני עצמם, נוהלו על גבם של אנשים פשוטים תוך הישענות על מערכת המשפט כחותמת חוקית למהלכים.

האינטריגות הפוליטיות ומאבקי הכוח שהתנהלו תחת האצטלה המשפטית היו חלק מההתנהלות הכללית של בריטים בארץ לקידום האינטרסים שלהם כפי שכבר נסקרו בהרחבה בפרק החמישי. על מנת למלא את המשימות שהוטלו עליו ולקדם את האינטרסים הבריטים בארץ, היה על הקונסול לשמר באופן מתמיד את מעמדה ותדמיתה של בריטניה כאומה חזקה העומדת על זכויותיה המעוגנות בהסכמים עם האימפריה העות'מאנית. פעילות זו באה לידי ביטוי באופנים שונים שהיו קשורים זה לזה. למעשה, קשה להתיר את הקשר ההדוק שבין ההיבט המסחרי, הפוליטי, החברתי והמשפטי של הפעילות הבריטית בארץ. הממשלה הבריטית פעלה ללא הרף דרך הקונסול על מנת לדאוג לאינטרסים שלה באופן ישיר מול הרשויות העות'מאניות ולעיתים מול האוכלוסייה המקומית כציר עוקף. בנוסף לכך, היה עליה להיאבק כל העת על מקומה בקרב המעצמות האירופאיות האחרות שפעלו בארץ ונאבקו גם הן על השפעה. מאבקים אלו הגיעו לרתיחה עם פריצת מלחמת קרים שהסתיימה זמן קצר בלבד לפני המקרה של האב לייד.

⁷⁸ שם, עמ' 572.

⁷⁹ זמן מה לאחר פסיקת בית הדין נתלה פין בסחבת של העות'מאנים עצמם כסיבה לעיכוב בהסדרת התשלום למשפחת ההרוג. לטענתו סרב הקאדי להוציא העתק של פסק הדין (אעלאם) ללא תשלום דמי טרחה. מאחר והאב לייד מיאן לשלם את הסכום, כ-1000 פיאסטרים, לפני חזרתו לביתו בלטיקיה ולמשפחת הקורבן לא היה את הכסף לשלם, הרי שעותק מעין זה לא הוצא. ללא עותק זה המושל, כאמל פאשה, מיאן לשלוח דיווח בנושא לממונים עליו באיסטנבול שאמורים היו לאשר את פסק הדין על מנת לתת לו תוקף חוקי. פין כותב: "עיכוב זה נראה לי הן לא נוח והן לא הוגן. ומאחר והוא תלוי, גם במקרה פלילי, על תשלום משרדי, יתכן ויש לקחת את הדבר בחשבון בין הצעדים לרפורמה פנימית באימפריה העות'מאנית". למרות שהסדר העניין היה כרוך בתשלום דמי טרחה לקאדי, העביר פין לקרוביו של ההרוג 2000 פיאסטרים כפיצוי זמני על חשבון הדין שנקבעה (כ-34,000 פיאסטרים). ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 31, dated Jerusalem 15.5.1856, p. 181.

ברמה המקומית מאבקים בין מעצמתיים אלו התנהלו גם באזור שכס ויתכן ויש בהם על מנת להאיר מזווית מעט שונה את הטיפול של פין במקרה של האב לייד ובמהומות שבאו בעקבותיו. העיר שכס וסביבותיה היו מקור למאבקי סיעות מאז החזרת ארץ ישראל לשליטת העות'מאנים. שתי הסיעות המרכזיות שהתנגשו ביניהן על המשרות הרשמיות השונות באזור, ודרכן על הזכות לגבות מיסים בעבור השלטון המרכזי, היו סיעת עבד אל-האדי מצד אחד וסיעת טוקאן מן הצד שני. ההתכתשויות בין שתי סיעות אלו היוו מקור תמידי של בעיות בעבור השלטון העות'מאני. על רקע זה ניטשה גם המערכה במחצית השנייה של שנות ה-50. סיעת טוקאן שהצליחה להציב את אחד מבניה, עלי ביי, במשרת המושל של העיר שכס, נאבקה כנגד הניסיונות של סיעת עבד אל-האדי, בגיבוי צרפתי, להחליפו ב*קאימקאם* תורכי שאמור היה להתמנות מאיסטנבול. על ידי כך קיוו הצרפתים שהפקיד העות'מאני שימונה יהיה נוח לאינטרסים שלהם. מאבק זה נשא אופי דיפלומטי וצבאי וגבה מחיר דמים רב לאורך השנים.⁸⁰

בשנה שלפני התקרית בה היה מעורב האב לייד התרחש סיבוב נוסף במאבקי כוחות מקומיים אלו. הפעם פעילות צרפתית ענפה ובוטה באיסטנבול הצליחה לשכנע את מקבלי ההחלטות בשער העליון לשלוח לעיר שכס מושל עות'מאני במקום זה מטעם סיעת טוקאן. באפריל 1855 הגיע פקיד זה לירושלים מאיסטנבול בלווי כמה מראשי סיעת עבד אל-האדי. שוחד נאה של 45,000 פיאסטרים לו דאגו הצרפתים הבטיח את שיתוף הפעולה של מושל ירושלים, כאמל פאשה. הניסיון להציב את המושל החדש בשכס הוביל להתנגשות דמים בין אנשי סיעת עבד אל-האדי וכ-70 באשי *בזוק* שליווהו, לבין הכוחות של סיעת טוקאן. בהתנגשות זו נהרגו ונפצעו מספר אנשים ונמנעה כניסתו של המושל החדש לשכס. בצעד טיפוסי לעות'מאנים, ובניגוד לעצתו של הקונסול הצרפתי למחוץ את הסיעה היריבה באופן צבאי, שלח המושל משלחת תיווך של אפנדים ממועצת העיר על מנת "להישבע בשם הנביא מחמד והנביא דויד שלמושל החדש לא תהיינה כל סמכויות למנות או להדיח מחוץ לעיר שכס ושכל החברים של משפחת טוקאן ישמרו על המינויים שלהם".⁸¹ בעקבות כך הורשה המושל החדש להיכנס לעיר, אך ממלוויו מסיעת עבד אל-האדי נמנעה זכות זו. אפיזודה זו וההתערבות האירופאית בה הובילו למתח רב באזור. בביקור שערך פין במאי 1855 לשכס, מצא שהמושל התורכי שנכפה על העיר אינו מתפקד והאזור כולו שרוי במצב הקרוב לאנרכיה. בעיר עצמה הוכה והושפל ראש הקהילה השומרונית ליד מקום מושבה של *המג'לס-י תחקיק* על כך שהעז להציג בפני בית הדין *פרמאן*

⁸⁰ לגבי שנות ה-50, ראו למשל: Finn to Redcliff, F.O. 195/445, no. 13, dated Jerusalem 27.4.1855; Finn to Redcliff, F.O. 195/445, no. 17, dated Jerusalem 30.4.1855; על העיונות הגוברת של מוסלמים כלפי לא מוסלמים בשכס בשנות ה-40 וה-50, ראו גם: David Kushner, "Zealous Towns in Nineteenth-Century Palestine", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33 (July 1997), pp. 597-612. בעיקר עמ' 600-602.

⁸¹ ראו: desp. 13 לעיל עמ' 300. הקונסול הצרפתי הפעיל לחץ כבד על כאמל פאשה לפעול ביד קשה כנגד ההתנגדות החמושה של סיעת טוקאן ואף פעל ישירות מול השבטים הבדווים בעזה ובעבר הירדן על מנת לשחדם לבוא לכאורה לעזרת הממשל העות'מאני. עם זאת, קולות מתונים יותר במג'לס של ירושלים בגיבוי בריטי הובילו להחלטה לשלוח למקום משלחת תיווך.

ממושל ירושלים, שהושג בתיווכו של פין עצמו, שביקש לעשות רוויזיה בדרך בה נגבו עד אז המיסים מהקהילה.⁸² אין ספק שמצב זה לא הועיל למעמדן של צרפת ובריטניה בקרב האוכלוסייה של שכם שסבלה בשל תכניהן.

תכנים אלו המשיכו גם בחודשים הבאים עת הצרפתים, שראו שתוכניתם המקורית לא צלחה, פעלו להצבת מושל ערבי מבני משפחת עבד אל-האדי במקום זה העות'מאני שהוצב שם בעקבות לחצים שהם עצמם הפעילו. לשם כך השיגו מזבטה מטעם המג'לס-י אדארה של ירושלים שקבעה שאין סיכוי לקיים בשכם מושל עות'מאני והסמיכה את כאמל פאשה לצאת לשכם בליווי חברים מהמועצה ונציגים של הקונסול הצרפתי והבריטי להסדיר את הדברים.⁸³ כך, בהדרכתו הישירה של הדרגומן הצרפתי, מונה מחמוד ביי עבד אל-האדי, אותו פין מכנה לא אחת במכתביו "וסל צרפתי", למשרת מושל שכם. מינוי זה נעשה בניגוד לעצתו של פין שתמך, בהתאם לעמדה הבריטית הרשמית, בהצבתו של מושל עות'מאני שימונה מהשער העליון.⁸⁴ כצפוי, צעד זה הוביל להתחדשות המאבקים האלימים בין הסיעות היריבות באזור ולפגיעה חמורה באוכלוסייה המקומית שבין היתר האשימה בכך את הצרפתים והבריטים. פין היה כה ממורמר על כריכת שמם של הבריטים עם זה של הצרפתים בעניין זה שהוא אף שקל לשלוח את תת הקונסול רוג'רס לשכם על מנת להזים שמועות "זדוניות" על חלקה של בריטניה באירועים.⁸⁵

על רקע אווירה מתוחה זו בשכם כנגד צרפת ובריטניה הונפו הדגלים הזרים מעל לבתי הנציגים הקונסולאריים והוצב פעמון הכנסייה מעל לחדר בית הספר בביתו של הסוכן הבריטי. אין זה פלא, אם כן, שהתקרית בה היה מעורב האב לייד באפריל 1856 פרצה את הסכר הרעוע גם כך. עם זאת, יתכן מאד שמעבר לרצונו הכנה לטפל במה שראה כפגיעה בבני חסותו, ראה פין בתקרית זו והמהומות שהתרחשו

⁸² Finn to Clarendon, F.O. 195/445, Political no. 11, dated Jerusalem 26.5.1855; פין אינו משתמש במונח מג'לס-י תחקיק, אלא בביטוי "the civic court". מאחר ובמסמכים אחרים הוא מתייחס תמיד לבתי הדין השרעיים כמחכמה או בית הדין של הקאדי ומאחר ובתי דין נאמיים הוקמו במחוז רק בסוף שנות ה-60, סביר להניח שבמונח זה הוא מתייחס למג'לס-י תחקיק, או הגוף השיפוטי שפוצל מהמג'לס-י אדארה כבר ב-1854.

⁸³ במאמר מוסגר טען פין שהעניין כולו היה מהונדס בחוכמה על ידי הקונסול הצרפתי שביקש לנטרלו שכן ידע שאין לו את מי לשלוח לשכם עם המושל. פין אף התלונן על כך שאין לו די אמצעים להתמודד עם המהלכים הצרפתיים בארץ ישראל. ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 5, dated Jerusalem 26.1.1856.

⁸⁴ Finn to Clarendon, F.O. 195/524, Political no. 9, dated 15.2.1856; כאמל פאשה זכה מטעם הצרפתים למתנות רבות, גיבוי אל מול הממונים עליו באיסטנבול ואף באות הלגיון הצרפתי על פועלו לכאורה להגנת הנוצרים בארץ ישראל. ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, Political no. 54, dated Jerusalem 30.8.1856; Finn to Clarendon, F.O. 195/524, Political no. 54, dated Jerusalem 1.9.1856. במסמך זה, חושף פין גם את ההשפעה הרבה של צרפת בסראיה ובמועצה המנהלית. לטענתו הצרפתים העניקו לכאש כאמל ששון זהב עם ספרות תורכיות והם נותנים מתנות כספיות גדולות לכל הנכבדים במג'לס שבתמורה מקדמים את האינטרסים שלהם. על העמדה הבריטית בעניין התומכת במינוי מושל עות'מאני ולא מקומי, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/524, Political no. 12, dated Jerusalem 3.3.1856.

⁸⁵ ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/524, Political no. 10, dated 21.3.1856.

בעקבותיה הזדמנות לקדם את עמדת בריטניה שקראה להצבת מושל עות'מאני מגובה בכוח צבאי יעיל בשכם. דבר זה הולך ומתבהר לאור הטיפול של פין בעניין בחודשים שלאחר מכן.

כחודש לאחר התקרית ומיד עם תום משפטו של האב לייד, דווח פין שהרשויות העות'מאניות עוד לא עשו דבר על מנת לטפל בפורעים. מעניין לציין שפין כרך דיווח זה אודות התקרית בשכם עם המצב הכללי באזור. כך טען שהקאימקאם הערבי מסיעת עבד אל-האדי שמונה בלחץ צרפתי אינו יכול לעשות מאום שכן כל צעד מצידו להעניש את הפורעים עלול להתפרש כצעד נגד סיעת טוקאן היריבה ולהצית מחדש פעולות תגמול. נכות זו נבעה, לדידו, מכך שמינוי קאימקאם ערבי מהסיעה החזקה הפר את הנוהג העות'מאני המסורתי לאזן בין הכוחות המקומיים על ידי מתן סיוע לסיעה החלשה. כעת נראה היה שהסיעה החזקה, סיעת עבד אל-האדי, נותרה למשול בכיפה בעוד סיעת טוקאן נותרה מבודדת. מסקנתו המתבקשת מכך הייתה שעל מנת לתקן את המצב ולפעול להענשת הפורעים, הרי שיש למנות בשכם מושל עות'מאני מגובה בכוח צבאי חזק.⁸⁶

בחודשים שלאחר מכן לא הצליח פין לקדם כלל את האינטרסים שלו אל מול הרשויות העות'מאניות, ובעיקר אל מול כאמל פאשה שזכה לטובות הנאה אישיות משימור המצב כפי שהוא. טובות הנאה אלו חרגו בהרבה מעבר ל"מתנות" שקיבל מסיעת עבד אל-האדי בתמורה למינוי אנשי הסיעה למשרות המפתח באזור, וכללו בעיקר כספים שזרמו מספסור במחירי החיטה. פין התריע כבר בסוף 1855 שכאמל עושה שימוש בסמכויותיו, וזאת בגיבוי המועצה המנהלית של ירושלים, על מנת להעלות באופן מלאכותי את מחירי החיטה בירושלים.⁸⁷ מטובות הנאה אלו נהנו גם פקידים עות'מאנים בכירים בבירות, אליה היה מסועף מחוז ירושלים, ובראשם המושיר, וואמק פאשה. ראייה לכך הנה שבאמצע 1856 החליט זה להחזיר לשכם את החטיבה הרגלית הסדירה שהוצאה ממנה זמן קצר לפני המהומות על מנת לסייע לגובי המיסים המקומיים. במקביל אפשרו הרשויות לאיכרים מקומיים וערבים בדווים למנוע את המעבר החלק של חיטה מההינטרלנד החקלאי לערים הגדולות וזאת על מנת להעלות מחירים. בכל אותה עת, ולמרות נוכחותו של כוח צבאי בעיר, לא נעשה דבר על מנת להעניש את המסיתים והפורעים.⁸⁸

⁸⁶ ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 28, dated Jerusalem 2.5.1856

⁸⁷ ראו: Finn to Redcliff, F.O. 78/1120, no. 45, dated Jerusalem 1.12.1855

⁸⁸ על התנהלות כאמל פאשה ווואמק פאשה באזור שכם, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/524, Political no. 51, dated Jerusalem 15.8.1856; Jerusalem 18.8.1856; Finn to Clarendon, F.O. 195/524, Political no. 52, dated Jerusalem 18.8.1856. מצב זה של ספסור בחיטה עולה רק בעקיפין מתיאוריו של פין שמתמקד בעיקר בכישלון של העות'מאנים לפעול כנגד הפורעים, כישלון אותו תלה באופן כללי בשחיתות הפושה בכל הדרגים.

מעבר לכישלון זה להניע את הממשל בשכם לפעול, מצא עצמו פין גם מול שוקת שבורה בפעילותו אל מול מושל ירושלים. דבר זה נבע גם מאחר ורשימת המסיתים אותה ביקש פין להעניש כללה כמה מראשי הקהילה המוסלמית בשכם ובראשם המופתי. כל ניסיון לפעול כנגד אלו העלה חרס.⁸⁹ כך, גם כאשר הצליח כבר הקונסול הכללי בבירות, ניוון מור (Niven Moore), לחלץ מוואמק פאשה מכתב הממוען לכאמל והדורש ממנו לטפל בתלונותיו של פין, לא צלח הדבר. מכתב זה התקבל על ידי כאמל "כאילו היה זה אך עניין חדש שזה עתה הגיע לתשומת ליבו" והועבר על ידו לשכם. התוצאה הייתה שמושל העיר, מחמוד ביי עבד אל-האדי, בלחצה של המועצה המנהלית של שכם, בה ישבו חלק מהמואשמים בהסתה, אילץ באיומים את הדרגומן של הנציג הקונסולארי הבריטי בשכם לחתום על הצהרה שפיצוי מלא התקבל על בזיזת הרכוש והפגיעה בנפש, וזאת למרות שפיצוי כזה לא היה ולא נברא. המועצה הנפיקה גם מזבטה ברוח זו. ידיעה על אירוע זה הגיעה לאוזני פין ימים רבים לאחר מכן שכן האנשים המעורבים פחדו לדבר. כל ניסיון לברר את העניין מול כאמל לא צלח.⁹⁰ למזבטה זו לא הייתה, כמובן, כל משמעות חוקית שכן על מנת להפוך לרשמית הייתה חייבת את אישור השער העליון, מה שבוודאי לא היה מתממש. למרות זאת, היה בה די על מנת למנוע את ענישתם לעת עתה של המסיתים והפורעים.

דברים החלו להשתנות בהדרגה עם סילוקו של כאמל והגעתו של סוריית פאשה בתחילת מאי 1857.⁹¹ סוריית פאשה, בניגוד לקודמיו, יעקוב וכאמל, היה איש צעיר ונמרץ שהיה מחויב לרוח הרפורמה ולשלטון עות'מאני ישיר. בניגוד לקודמיו נהנה סוריית גם מתהליך שיקום עוצמתם של המושלים המחוזיים, כמו גם מתמיכה מלאה של הממונים עליו.⁹² נראה שדרישותיו של פין לטפל בפורעים השתלבו היטב במשימה הראשית שעמדה נגד עיניו, השבת השליטה העות'מאנית הישירה על כל חלקי המחוז. מסיבה זו ניגש סוריית לטפל בפורעים בשכם ללא דיחוי. כבר ביולי, כחודש לאחר הגעתו, ניצל את שהותו באזור שכם לצורך גביית מיסים, על מנת לחקור ולעצור מספר חברים במועצה המנהלית של סנגק שכם ואת מרבית החשודים במהומות של אפריל 1856. למרות זאת, התוודה סוריית בפני פין שיהיה עליו לפעול לאט

⁸⁹ לרשימה של המסיתים ושל אלו שהיו אחראים בפועל להרס הרכוש והרצח של המשנה לסוכן הפרוסי, ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, enclosure in no. 32, dated Jerusalem 17.5.1856, pp. 202-203.

⁹⁰ Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 4, dated 5.2.1857

⁹¹ כאמל עצמו היה תחת חקירה של השער העליון כבר מאוגוסט 1856 עת הגיע חוקר מיוחד מאיסטנבול לירושלים לעמוד על התנהלותו בנושאים שונים. על כך, ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 51, dated Jerusalem 30.8.1856; על הפעילות של כאמל מול המועצה המנהלית של ירושלים וגם זו של שכם על מנת להוציא מגופים אלו חוות דעת חיוביות לגביו, ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 3, dated Jerusalem 31.1.1857; על הגיבוי הצרפתי לו זכה וניסיונותיהם למנותו למשרת המושיר של דמשק או חלב ואפילו למשרת השגריר העות'מאני בפאריז, ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 7, dated Jerusalem 14.4.1857; כאמל עזב את ירושלים ב-6 לאפריל 1857 מלווה על ידי הקונסול הצרפתי: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 13, dated Jerusalem 8.4.1857

⁹² כהונתו של סוריית פאשה בירושלים תסקר ביתר הרחבה בפרק הבא.

ובזהירות שכן ביקש למנוע את הפרת הסדר הציבורי על ידי ניסיון נמהר מידי להעניש אישים מ"השכבה המלומדת" כדבריו.⁹³ על כך כותב פין:

"וכך נראה שלמרות הרפורמות על הנייר של האימפריה העות'מאנית, נותרה שכבה של אנשים שיכולים להסית לשוד ורצח מבלי לשלם את המחיר – אין לגעת בהם שכן הם מקרב העולמא. עם זאת, עלי לציין עוד שחסינות זו אינה מוחלטת ולא יושמה תמיד בפועל בתקופה שבין הרסטורציה של סמכות הסולטאן כאן ב-1841 והסיום של המלחמה האחרונה עת היוקרה של האסלאם נטלה צעד קדימה כתוצאה מכך שתורכיה זכתה להכרה פוליטית ונאמר לה שהיא כעת חלק ממשפחת האומות האירופאיות. אנו שומעים הצהרות מעין אלו מושמעות בקול תרועה על ידי מוסלמים בכתבי עת ערבים ותורכיים וזאת בזמן שבפועל תפיסות עתיקות כמעט ולא השתנו".⁹⁴

למרות נימה פסימית זו פעל סורייה בשטח באופן יעיל לפתרון העניין. עם חזרתו לירושלים ממסעו ברחבי הארץ לגביית מיסים, זימן את פין וקרא בפניו את הדוח שהתכוון לשלוח לממונים עליו בעניין שכס. מדוח זה מתחוור שסורייה גמר אומר שהדרך היחידה לפתור את ההתנגשויות האלימות בין סיעת עבד אל-האדי לסיעת טוקאן, התנגשויות שגבו מאות קורבנות, הנה הצבתו במקום של מושל עות'מאני וכוח צבאי סדיר. לעת עתה, עם זאת, הותיר במשרתו את מחמוד ביי עבד אל-האדי כמושל שכס וזאת על מנת למנוע ממנו מלהכריז עצמו כמושל עצמאי. כדרך לאזן את כוחו של זה מינה את אחד מבני משפחת ג'ראר מקרב סיעת טוקאן למושל ג'נין. במקביל ניצל את שהותו בשכס על מנת לאלץ את הצדדים שם, כמו גם את המועצה המנהלית של ירושלים שתמיד עמדה לרועץ כנגד ניסיונות אלו, לתמוך במינויו של מושל עות'מאני בבוא העת. בכך למעשה התלכד האינטרס הבריטי עם זה העות'מאני ונפתחה הדרך לטיפול בפורעים.⁹⁵

בהקשר זה, בנוסף לדוח זה שעסק בעניינים הפוליטיים בשכס, הוצאה גם *מזכטה* מטעם המועצה המנהלית של שכס בנוגע למהומות בעיר באפריל 1856. לפי חוות דעת זו האירועים לא תוכננו מראש, אלא היו התוצאה הספונטאנית של הירי של האב ליידי. לפיכך, טענה המועצה, יהיה זה בלתי אפשרי להצביע על אשמים ספציפיים והמליצה במקום זאת, ברוח השריעה והנוהג המקומי, להטיל קנס קולקטיבי על הרובע ממנו יצאו הפורעים.⁹⁶ המקרה כולו הגיע לסיומו עת פין דווח שקיבל את המכתב שהוציא הוזיר הגדול בנוגע לדרך בה יש לטפל באירועים בשכס. במכתב זה הורה הוזיר הגדול לרשויות המקומיות להעניש את

⁹³ על תחילת הטיפול של סורייה פאשה בפורעים משכס, ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 28, dated Jerusalem 4.7.1857.

⁹⁴ ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 29, dated Jerusalem 22.7.1857; עמ' 585-586.

⁹⁵ על דוח זה והמסקנות ממנו, ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 31, dated Jerusalem 18.8.1857.

⁹⁶ זוהי דוגמא נוספת להחלתו של נוהג ה*קסאמה*, או החבות הקולקטיבית.

הפורעים ולדאוג שיתקבל תשלום על כל הנזקים שנגרמו לרכוש של נתינים ובני חסות בריטים. באותה העת נותק אמנם אזור שכס מהמחוז העצמאי של ירושלים והועבר לאחריותו של מושל בירות, אך פין הסתפק במכתב זה וראה לפיכך את העניין כסגור.⁹⁷ בכך ויותר למעשה פין על העמדתם לדין של האנשים הספציפיים עליהם הצביע והסתפק בפתרון סמלי של העניין שאפשר קבלת פיצוי כספי על הנזקים שנגרמו.

נראה, אם כן, ששנה וחצי לאחר הירי של האב לייד והמהומות שפרצו עקב כך הגיע המצב לפיתרון לשיעור רצונם של כולם. פין מצידו זכה לקבל פיצוי בגין הנזקים שנגרמו לבני חסותו ואף זכה לראות את הגישה הבריטית הדוגלת בשליטה עות'מאנית ישירה בפרובינציות מתגבשת לכדי מדיניות עות'מאנית. הרשויות העות'מאניות מצדן הצליחו לטפל בעניין מבלי להביא לליבו היצרים המתוחים גם כך באזור שכס הרגיש. רק צד אחד מצא עצמו מוסט לפינה ונשכח; קרי, בני משפחתו של הקבצן אותו הרג האב לייד. אלו זכו לפיצוי חלקי ביותר בגין אובדנם, ולמעשה נקברו תחת שכבות של אינטרסים הגדולים מהם בהרבה.

האב לייד עצמו צץ שוב בתחילת פברואר 1857 עת הופיע בירושלים אחוז טירוף. דר' מקגאוון, הרופא האנגלי של המיסיון, איבחן אותו כנגוע בסינדרום ירושלים לאחר שנמצא הוזה שהוא ישו, יוחנן המטביל, מחמד ואפילו אלוהים. הופעתו העלתה לרגע קט שוב לדין את העניין המשפטי סביב הריגתו של הקבצן שכן צצה שאלה תיאורטית בדבר חבותו לכופר הדם שנקבע במידה והיה בלתי שפוי בעת המשפט. סוגיה זו לא הגיע למיצוי שכן ב-17 למרץ נשלח האב לייד בחזרה לאנגליה ושוב לא נשמע ממנו.⁹⁸

⁹⁷ למזכטה משכם ראו נספח ל no. 31 לעיל. למכתב מהוזיר הגדול וחוות הדעת של פין בעניין, ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 37, dated Jerusalem 9.9.1857
⁹⁸ ראו: Finn to Redcliff, F.O. 195/524, no. 6, dated Jerusalem 13.2.1857. יותר אין כל דיווחים בעניין זה; ראו גם: בלומברג, *מבט מירושלים*, עמ' 251-254 לסירוגין.

[פרק 8]

מחוז ירושלים 1857 ועד 1878 – סוגיות פוליטיות ומשפטיות

הפרק הנוכחי ידון בקצרה בתמורות שחלו במחוז ירושלים מהתקופה שאחרי מלחמת קרים ועד 1878. המטרה בפרק זה אינה לחשוף מידע חדש אודות תמורות כלליות אלו שכבר נידונו באין ספור מחקרים, אלא להציגם כרקע שעל גבו התנהלו המקרים הספציפיים שיסקרו בשני הפרקים הבאים. בחלקו הראשון של הפרק יסקרו הרפורמות העיקריות שנערכו באותה התקופה במערכת המנהלית והמשפטית כפי שהשפיעו ישירות על הניהול של מחוז ירושלים. בחלקו השני תיערך סקירה כללית של האירועים הפוליטיים החשובים במחוז לאורך התקופה.

א. תמורות פוליטיות ומשפטיות בממשל המחוזי

בשנות ה-50, וביתר שאת בשנות ה-60, חלו תמורות חשובות בארגון של מערכת המשפט העות'מאנית במרכז ובפרובינציות. תחילת תהליך זה התרחש בספטמבר 1854 עת המועצה העליונה לתקנות משפטיות (המג'לס-י ואלא-י אחכאם-י עדליה) – גוף שהוקם כבר ב-1838 והפך להיות המנוע העיקרי מאחורי רפורמות התנוימאת - פוצלה לשני גופים נפרדים: המועצה העליונה של התנוימאת (המג'לס-י עאלי-י תנוימאת), שהייתה אמורה להמשיך וליזום חוקים חדשים ותפקדה גם כבית דין עליון לעניינים אדמיניסטרטיביים (משפט מנהלי), והמועצה לתקנות משפטיות (המג'לס-י ואלא) שתפקדה כבית דין עליון לערעורים ולעיתים יזמה גם תחיקה שנגעה לתפקוד היום יומי של אגפי הממשל השונים. פיצול זה לא הוכיח את עצמו ובספטמבר 1861 אוחדו שני הגופים שוב לכדי מועצה עליונה לתקנות משפטיות עם שלושה אגפים נפרדים: האגף לתקנות וחוקים; האגף לאדמיניסטרציה וכספים; והאגף למקרים משפטיים שתפקד כבית דין עליון לערעורים (דיואן-י אצנאף) על החלטות בתי הדין של המועצות המנהליות במרכזי האיאלתים וכבית דין מנהלי. לבסוף, בתהליך שהחל דווקא בפרובינציות בעקבות חוק הלאיתים, הוחלט ב-1867 על הפרדת הפונקציות הביצועיות של המועצה מהפונקציות השיפוטיות שלה. כך, באפריל 1868 הוכרז על הקמתה של מועצת מדינה (שורא-י דולת) שהייתה אמונה על יזום של חקיקה ואכיפתה, בעוד שבמקביל הוקם בית דין עליון (דיואן-י אחכאם-י עדליה) שהיה אמון אך ורק על שיפוט. על מנת לייעל את פעילות מנגנונים אלו וליצור הפרדה ברורה יותר ביניהם, במאי 1869 הוקמה מחלקה למקרים משפטיים בתוך מועצת המדינה שהייתה אמונה אך ורק על משפט אדמיניסטרטיבי.¹ בכך הושלם למעשה תהליך של הפרדת רשויות שהשפיע והושפע, כפי שיתברר מיד, מהמתרחש בפרובינציות.

¹ הדיואן-י אחכאם-י עדליה היה גוף מעורב שהורכב מנציגים מוסלמים ולא מוסלמים ודן בעניינים פליליים, אזרחיים ומסחריים שהיו מחוץ לסמכות של הערכאות השרעיות. למחקר המקיף ביותר אודות התפתחות זו של המוסדות המשפטיים במרכז ראו מאמרו של סטנפורד שאו

חוק הזליאטים – מבט כללי

התמורות בפרובינציות החלו, כפי שכבר הוזכר בפרק הרביעי, ב-1852 עת לאחר שנים של כרסום בכוחם, הועברו תקנות שהשיבו למושלים חלק מסמכויותיהם, ובעיקר חיזקו את עמדתם מול הפקידות שהייתה כפופה להם. מגמה זו המשיכה לאורך כל שנות ה-50 כאשר בהדרגה הפכו המושלים לנציגים המקומיים של הממשל המרכזי ברכוז עוד ועוד סמכויות שלטוניות בידיהם. למרות זאת, חלק מהבעיות המהותיות שאפיינו את הממשל בפרובינציות לפני כן, ובכלל זאת גם במחוז ירושלים, המשיכו לתת את אותותיהן.

בראש ובראשונה עמדה הבעיה של תהליך המינוי של מושלים לתקופות קצרות וללא כל הכרות מוקדמת עם האזור תחת שליטתם. בעוד שלפני כן מצאו עצמם מושלים רבים בני ערובה בידי המועצות המנהליות, הרי שכעת, מצוידים בסמכויות מוגברות, יכלו לנצל את השפעתם של הנכבדים במועצות לטובת האינטרסים האישיים שלהם. כך פעלו מושלים רבים בשרירותיות על מנת להטיב עם מצבם הכלכלי על ידי שיתוף פעולה עם כוחות מקומיים – חברי המועצה, שיחיים בדווים וראשי סיעות מקומיות – על מנת לספסר במוצרי יסוד, וליצור אפיקים חדשים ומתוחכמים יותר של נטילת כספי שוחד.² בעיה נוספת נבעה מהגידול במנגנוני הממשל המחוזי בעקבות האצלת עוד ועוד סמכויות על המושל. תהליך זה הוביל לגידול במנגנוני הממשל ולסיפוח עוד ועוד פונקציונרים אליו. נושאי משרות אלו עבדו לרוב בעד שכר זעום, אם בכלל, ולכן השלימו את הכנסתם על ידי גביית מגוון רחב של עמלות, קנסות והיטלים.³ לבסוף, יש לציין את העובדה שהמושל והמועצות המנהליות היו אמונות הן על הניהול השוטף של המחוזות, והן על מערכת המשפט. מבחינה זו, המושל והמועצה המנהלית תפקדו הן כגוף מבצע בהיותם אמונים על ניהול המחוז, אכיפת החוק והוצאה לפועל, והן כגוף שופט במסגרת הסמכויות השיפוטיות שהואצלו על המגלס-י אדארה ומגלס-י תחקיק. ערבוב סמכויות זה הוביל לניגודי אינטרסים ולסיאוב המערכת המנהלית והמשפטית כאחת.

חוק הזליאטים שהועבר לראשונה בנובמבר 1864 אמור היה לפתור חלק מבעיות אלו על ידי ארגון מחודש של הממשל הפרובינציאלי על פי אמות מידה מודרניות ויעילות יותר. החוק לא יושם מיד בכל רחבי

שכבר הוזכר: Stanford Shaw, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876", *JMES*, Vol. 1 (1970), pp. 51-84; Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Bellekten*, Vol. 52, no. 203 (1988), pp. 601-626; על ההשפעה של תהליכי הרפורמה בפרובינציות, ובעיקר חוק הזליאטים, על הרפורמות במרכז, ראו: İlber Ortaylı, "From the Ottoman Experiment in Local Government to the First Constitutional Parliament of 1876-1877", in İlber Ortaylı, *Studies on Ottoman Transformation* (Istanbul, 1994), pp. 109-115; ראו גם: דיוויסון, "תחילתו של עיקרון הייצוגיות", עמ' 103-104. ² על כך, ראו: Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton, N.J., 1963), pp. 136-138; על כך, ראו: Carter Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", in David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period* (Jerusalem, 1986), pp. 9-10; ראו גם: David Kushner, "The administration of the districts of Palestine, according to the Ottoman yearbooks, 1864-1914", *Osmanlı Araştırmaları*, Vol. 18 (1998), pp. 134-140; David Kushner, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914", *Middle Eastern Studies*, Vol. 23 (July, 1987), pp. 280

האימפריה, ובשנים הראשונות לאחר התקנתו נוסה תחילה **מלאית** הדנובה בלבד תחת הנחיתו של מדחת פאשה מאל. ניסוי מוצלח זה הוביל, החל מ-1867, להרחבת יישומו של החוק גם לאזורים אחרים באימפריה, ובכלל זאת גם מחוז ירושלים. הלקחים מתהליך זה הוטמעו בחוק המשודרג של 1871 שפתח את הדרך ליישומו המואץ בכל רחבי האימפריה. משלב זה, למעט מספר חודשים ב-1872 בעקבות כהונתו של מחמוד נדים פאשה כוזיר גדול, היווה חוק **מלאית** את הבסיס לפעולותיו של הממשל המחוזי באימפריה עד נפילתה.⁴

חוק **מלאית** של 1864 והרחבתו בחוק ב-1871, ערכו ארגון מחודש במנהל המחוזי ויצרו את התשתית להקמתם של מוסדות ייצוגיים ומשפטיים חדשים.⁵ בראש ובראשונה יצר החוק חלוקה מנהלית חדשה על ידי צמצום מספר האיאלתים הקיימים וארגונם לכדי היררכיה ברורה יותר של מוסדות מנהליים ומשפטיים. בראש היררכיה זו עמדה כעת **מלאית** אותה ניהל ואל, כאשר לצידו אספה כללית (**מג'לס-עמומי**) בה נאספו פעם בשנה נציגים מכל תתי המחוזות,⁶ מועצה מנהלית (**מג'לס-אדארה**) ובית דין פלילי ואזרחי; מתחת **מלאית** עמד **הסנג'ק** או **מתצרפלק** אותו ניהל **מתצרף** כאשר גם לצידו מועצה מנהלית ובית דין פלילי ואזרחי; הרמה הבאה בתור הייתה **הקדא** בראשה עמד **קאימקאם**, כאשר לצידו מועצה מנהלית ובית דין אזרחי בלבד; לבסוף, בתחתית הסולם ההיררכי, הייתה **הקריה** בראשה עמד **מחיתאר** כאשר לצידו מועצת זקנים (**מחיתאר מג'לסי**) שתפקדה גם כבית דין לבוררות. הרמה המנהלית הנמוכה ביותר עד העברת החוק, **הנאחיה** בראשותו של **מודיר**, אמורה הייתה להיעלם, אך דבר זה לא הוכיח את עצמו בשטח וההרחבה לחוק של 1871 השיבה רמה זו כקטגוריה המנהלית בין **הקדא לקריה**.⁷ חוק **מלאית**, ובעיקר ההרחבה של 1871, המשיך גם את המגמה של חיזוק המושלים שהחלה כבר בתחילת שנות ה-50. במסגרת זו שופרה שליטתו מעל לפקידות תחתיו, והוא הפך לאחראי על הביטחון באזורו במקום מפקד חיל המצב. שינוי זה נתן בידיו סמכויות רבות יותר בכל הקשור להפעלת חיל המצב בכפוף להסכמת הרשויות הצבאיות.

⁴ על הניסוי, ראו: דיוויסון, **רפורמה באימפריה העות'מאנית**, עמ' 151-158; על תקופתו של מחמוד נדים כוזיר גדול, ראו: Butrus Abu-Manneh, "The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22 (1990), pp. 257-274.

⁵ מבחינת מערכת המשפט, החוק המקורי של 1864 רלוונטי יותר שכן ההרחבה של 1871 עסקה בעיקר בסמכויות ובהובות של הפקידות המחוזית, המועצות המקומיות והעירוניות והמנהל של הנאחיות. לחוק הולאיתים של 1864 וזה של 1871, ראו: יאנג, **יסודות החוק העות'מאני**, כרך I, עמ' 36-45, 47-69 בהתאמה. הנוסח אותו מספק יאנג הנו זה הרשמי שנשלח לשגרירויות.

⁶ אספה זו אמורה הייתה לכלול 2 נציגים מוסלמים ו-21 לא מוסלמים מכל **סנג'ק** בולאית מסוים. האספה אמורה הייתה להיפגש בעיר הבירה של המחוז פעם בשנה למשך 40 יום. העיסוק העיקרי שלה היה תיאום מנהלי בין תתי המחוזות לרמת המחוז בכל הקשור לפרויקטים לבניה, חינוך, מסחר, תעשייה, דיונים על עומס המסים וכו'. ראו: סעיפים 25 ו-26 בחוק הולאיתים של 1864: יאנג, **יסודות החוק העות'מאני**, כרך I, עמ' 39. ראו גם: פינדליי, "מערכת המנהל המחוזי", עמ' 12-13; נראה שפעילותן של אספות אלו נפסקה כבר בשנים הראשונות של שנות ה-70, ראו: דיוויסון, **רפורמה באימפריה העות'מאנית**, עמ' 166-167.

⁷ לחלוקה המנהלית בחוק של 1864, ראו: יאנג, **יסודות החוק העות'מאני**, כרך I, עמ' 36-37; לחלוקה לפי החוק של 1871, ראו: שם, עמ' 47; ראו גם: פינדליי, "מערכת המנהל המחוזי", עמ' 8; יהושע בן-אריה וישראל ברטל (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917)** (ירושלים, 1983), עמ' 35-36; על המנהל ברמת הנאחיה בעקבות חוק הולאיתים, ראו: גבריאיל בר, **המוח'תאר הכפרי בארץ-ישראל – תולדות מעמדו ותפקידיו** (ירושלים, 1979), עמ' 9-17; על המח'תאר והאח'תאר מג'לסי במחוז ירושלים, ראו גם: עבד אל-עזיז אל-מדני, **העיר ירושלים וסיבותיה**, עמ' 38-43.

מאחר ולרוב לא היה די במשטרה שפעלה תחת סמכותו של המושל על מנת להתמודד עם הפרות סדר מסוגים שונים, פנו המושלים לא אחת לצבא לסיוע, שניתן לרוב ביעילות.⁸

כפי שניתן לראות לעיל, מבחינה משפטית החידוש החשוב ביותר של חוק הלאיתים היה ההפרדה שערך בפעם הראשונה בין הפונקציות הביצועיות לאלו המשפטיות ברמת הממשל המחוזי. בדרך זו יצר החוק את התשתית להקמתה של מערכת ערכאות משפטיות, היא מערכת בתי הדין הזאמיים, בנפרד מהמועצות המנהליות. האחרונות נותרו אמונות על משפט מנהלי כולל חקירה ומשפט של פקידים, פתרון סכסוכים מנהליים, חקירת תלונות של האוכלוסייה אודות פקידים מסוימים או מדיניות, ושמיעת מקרים הנוגעים למסים, או להסדרים אחרים בין השלטון לתושבים. בתי הדין הזאמיים היו אמונים בתורם, כל אחד כערכאה ראשונה ברמה המחוזית הרלוונטית, על הטיפול בכל המקרים הפליליים והאזרחיים בהסתמך על הקודים המשפטיים החדשים שהותקנו לפני ואחרי הקמתם. אלו כללו בעיקר את קוד העונשין של 1858, חוק הקרקעות של 1858, חוק האזרחות של 1869 והקבצים של המג'לה שהחלו להתפרסם בחלקים ב-1870.⁹

מבחינה פורמאלית בראש בתי הדין הזאמיים עמדו אותם הקאדים שנשאו באחריות גם על מערכת בתי הדין השרעיים. בנוסף לראש בית הדין אמורים היו לכהן גם שלושה נציגים מוסלמים ושלושה לא מוסלמים. לבסוף, איחד חוק הלאיתים את כל מערכת בתי הדין לכדי היררכיה מסודרת, כאשר ערעורים הועלו במעלה הרמות המנהליות. תהליך זה הושלם ב-1868 עם הקמת בית הדין העליון (הדיואן-י אחכאם-עדליה) באיסטנבול כערכאה אחרונה. על מנת להפוך מערכת זו לעצמאית באמת מהמערכת המנהלית,

⁸ בתום תהליך זה היו המושלים אחראים על המנהל האזרחי והפיננסי באזור תחת שליטתם, על מערכת החינוך, מנגנון העבודות הציבוריות, המשטרה, ונושאים משפטיים אזרחיים ופליליים. היו להם גם סמכויות נרחבות לאכיפת החוק, מינוי פקידים, פיקוח על גביית המסים, פיתוח בתי ספר, עידוד המסחר וההקלאות, הקמת מוסדות אשראי, פיתוח פרויקטים ציבוריים, היגינה ציבורית והזכות לעשות שימוש במשטרה, ואף בחזיל המצב, לשם שמירה על הסדר הציבורי. על הסמכויות של המושלים ברמת הולאית והסנג'ק על פי החוק של 1871, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 48-57; ראו גם: קושניר, "המושלים העות'מאנים של ארץ ישראל", עמ' 280-281; ראו גם: שאו ושאו, *היסטוריה של האימפריה העות'מאנית ותורכיה המודרנית*, עמ' 88-91.

⁹ למרות שהמחקר הנוכחי עוסק בעיקר במקרים פליליים, להלן מספר הפניות בנוגע לקודים הנוספים שהותקנו באותה התקופה. לתרגום לאנגלית של חוק הקרקעות, כמו גם תקנות נלוות, ראו: Stanley Fisher, *Ottoman Land Laws* (London, 1919); המג'לה-י אחכאם-עדליה, או הקוד האזרחי החדש שהתבסס על השריעה על פי האסכולה הזנפית, הוצאה בחלקים מ-1870 ועד 1877, 16 קבצים בסך הכול. קוד זה נועד להחליף את השריעה בבתי הדין הזאמיים. על המג'לה ראו, למשל: Osman Kaşıkci, *Islam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle* (Istanbul, 1997). Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk* (Istanbul, 1973). Hülüsi Yavuz, "Events Leading to the Compilation of the First Ottoman"; *Tarihinde Mecelle* (Istanbul, 1973). Şerif Mardin Arif, "Some Explanatory Notes on 'Civil Code'", *Islam Tetkikleri Dergisi*. Vol. 8 (1984), pp. 89-122. Sami Onar, "The Majalla", in: the Origins of the 'Mecelle', *Muslim World*, no. 51 (1961), pp. 189-196, 274-279. Majid Khadduri and Herbert J. Liebesny, *Law in the Middle East* (Washington, 1955), pp. 292-308. Carter Findley, "Medjelle", *EI²*, Vol. 6 (1960), pp. 971-972; ראו גם ערך "Mecelle" באנציקלופדיה האסלאמית בתורכית: Ebül'ulâ Mardin, "Mecelle", *IA*, Vol. 7 (1957), pp. 433-436; בשל חשיבות קוד זה לפסיקה בתקופת המנדט, כמו גם לאחר הקמתה של מדינת ישראל, תורגמה המג'לה גם לעברית, ראו: גד פרומקין (עורך ומתרגם), *מג'לה, או מג'לת אחכאם אל עדליה: קבץ דיני הנדק* (ירושלים, 1928).

הועברו ב-1869 תקנות נפרדות שהגדירו באופן מסודר את הסמכויות ודרכי הפעולה של מערכת משפטית

זו.¹⁰

בהקשר זה חשוב לציין, שכן הדבר יסייע בהבנת הדקויות המשפטיות במקרים שיתוארו בהמשך, שהקוד הפלילי של 1858 קבע שלושה סוגים של עבירות: *ג'נאית* (פשעים), *ג'נחה* (עוונות), ו*קביחה* (חטאים). על פי התקנות של 1869, בתי הדין *הנזאמיים* ברמת הקדא היו מוסמכים לדון אך ורק בעוונות וחטאים שהעונשים עליהם על פי הקוד הפלילי לא עלו על שלושה חודשי מאסר וואו קנס של 500 פיאסטרים. בתי הדין ברמה זו היוו גם ערכאה ראשונה לכל המקרים שאירעו *באחיות* ו*בקרייות* בשטחן. בתי הדין ברמה המנהלית הבאה, *הסנגק*, היוו בית דין לערעורים על פסיקות של בתי הדין *בקדאות* תחתיהם. בתי דין אלו הורשו לדון אך ורק בעוונות וחטאים שהעונש בצדם עלה על שלושה חודשי מאסר וואו קנס של 500 פיאסטרים. בפועל המשמעות הייתה שבמרבית המקרים יכלו לפסוק עד שנת מאסר וואו קנס של עד 5000 פיאסטרים. מבחינה זו, היוו בתי הדין ברמה זו ערכאה ראשונה לדיון בעוונות וחטאים שנפלו בקטגוריה זו. במקרים שהוגדרו כפשעים הייתה לבתי הדין ברמת *הסנגק* הסמכות לערוך חקירה בלבד. המסקנות של חקירות אלו הועברו, ביחד עם חוות דעת (*מזבטה*), לערכאה ברמת *הלאית* שהוסמכה להנפיק פסקי דין במקרים מעין אלו. רק בית הדין ברמת *הלאית* היה מוסמך לדון במקרים שהוגדרו כפשעים ונשאו עמם עונש של הוצאה להורג, עונשי מאסר ממושכים עם או בלי עבודות פרך, גלות, הדחה ממשרות ממשלתיות, נישול מדרגות וואו אובדן של זכויות אזרחיות. למעשה, בית הדין ברמה זו היווה ערכאה ראשונה לדיון בפשעים, כאשר הערכאה הבאה הייתה כבר *הדיואן-י אחכאם-י עדליה*, או בית הדין הגבוה בשער העליון.¹¹

למרות שקוד מסודר של הליכי משפט פליליים התקבל רק ב-1879 בהסתמך על הקוד הצרפתי, הרי שעם הקמת מערך *המג'לסים*, בעיקר לאחר התקנת קוד העונשין של 1858 וביתר שאת לאחר הקמת בתי הדין *הנזאמיים* בסוף שנות ה-60, הוצגו גם כמה חידושים חשובים בתחום זה.¹² ראשית, בעוד שבבתי הדין

¹⁰ לסעיפים בחוק הולאיתים של 1864 הנוגעים למערכת הערכאות הנזאמית, ראו: אריסטרכי, *חקיקה עות'מאנית*, כרך II, סעיפים 16-24, עמ' 276-277; לתקנות של 1869 כולל תיקונים שונים והרחבות שנערכו בשנות ה-70, ראו: שם, עמ' 289-311; על הערכאות הנזאמיות והסמכויות המשפטיות שנתרו בידי המג'לס-י אדארה, ראו גם: פינדליי, "מערכת המנהל המחוזי, עמ' 10-12.
¹¹ להגדרות של עבירות כפי שהן מוגדרות בסעיפים 2-5 בקוד הפלילי של 1858, ראו: בוקניל, *הקוד הפלילי העות'מאני*, עמ' 5-7; הסמכויות של בתי הדין ברמות השונות בכל הקשור לקוד הפלילי מוגדרות בסעיפים 7-9, 12, 16-17 בתקנות של 1869, ראו: אריסטרכי, *חקיקה עות'מאנית*, כרך II, עמ' 294-294.

¹² צד זה של התנהלות המג'לסים ובתי הדין הנזאמיים באימפריה העות'מאנית הנו אולי המוזנה ביותר בספרות. דבר זה נובע כנראה מכך שלמעט במקרים נדירים, ובעיקר בנוגע לעשורים האחרונים של המאה ה-19, כמו גם בנוגע למערכת המשפט של מצרים, הפרוטוקולים של בתי דין אלו אינם נמצא. בהקשר זה יש לציין את מחקרו החדשני של מילן פטרוב שניתח מספר מקרים משפטיים שהתנהלו בבתי הדין הנזאמיים במחוז הדנובה במחצית השנייה של שנות ה-60 של המאה ה-19, ראו: Milen Petrov, "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 46 (2004), pp. 730-759. את העובדה שבאופן נדיר הפרוטוקולים של משפטים אלו נמצאו בארכיון העות'מאני יש לתלות כנראה בעובדה שלאחר התקנתו של חוק הולאיתים ב-1864 הוא נוסח תחילה במחוז הדנובה תחת פיקוחו של מדינת פאשה, ואכן כל

השרעיים הקאדי היה מוגבל לראיות שהוצגו בפניו, הרי שבמג'לס ים, ומאוחר יותר בבתי הדין הנזאמיים, לא הסתפקו בכך ואספו ראיות באופן פעיל. דבר זה נעשה לעיתים בסיוע המשטרה, אך לא אחת באופן עצמאי על ידי הקמת וועדות זמניות שאוישו על ידי חברים מבית הדין. וועדות אלו אספו מידע, חקרו עדים וגיבשו חוות דעת שהועברה לבית הדין.¹³

בהקשר זה הוצג גם חידוש חשוב מאד בכל הקשור לנוהלי חקירה ומשפט והוא החקירה הצולבת (אסתנטאק). בניגוד לנוהל בבתי הדין השרעיים לפיו עיקרי המקרה נקראו בפני הקאדי, הצדדים נדרשו להישבע על נכונות גרסאותיהם, ועדויות התבקשו רק במידה והעדים נכחו בעת ביצוע הפשע, הרי שבמג'לס ים, ומאוחר יותר בבתי הדין הנזאמיים, התנהל הליך משפטי מורכב בהרבה. חברי בתי דין אלו היו רשאים להעלות שאלות בזמן אמת לצדדים המתדיינים ולעדים, כמו גם לעמת ביניהם. בנוסף לכך, ניתן היה לקרוא לצדדים ולעדים להמשיך חקירה במידה ומידע חדש עלה. פסק הדין הסופי התקבל על סמך מכלול גוף הראיות. כפי שיומחש בהמשך, נוהל זה השתכלל מאד מסוף שנות ה-50 וביתר שאת לאחר הקמת בתי הדין הנזאמיים.¹⁴ לשם המחשה, להלן פרוטוקול של חקירה צולבת מעין זו שהתנהלה כחלק מהמשפט במקרה של פיטר משולם שידון בהרחבה בפרק 9. חקירה מעין זו לא הייתה יכולה להתקיים לעולם בבית הדין השרעי שכן העד הנחקר לא היה עד ראיה ישיר למקרה עצמו. למעשה, הנחקר לא היה אף עד עקיף, ועדותו נדרשה רק על מנת לאמת עדות אחרת:

”שאלה – היכן היית אתה ואחיך ביום בו פיטר נפל; והאם סחבת אותו עם האחרים שעשו כן?
תשובה – איננו יודעים דבר על כך למעט מה ששמענו כמו אחרים. אבראהים ואחמד היו אמורים להימצא בחריש בצד המזרחי של ואדי אל-ביאר ומחמד היה בבית לחם על מנת לקנות לנו נעליים ואני הייתי עם העיזים;
שאלה – היכן היה הגמל?”

המקרים אותם מנתח פטרוב התנהלו טרם הורחב היישום של החוק גם לשאר הפרובינציות. המקרים אותם מצא היו, עם זאת, רק אותם אלו שעלו בסולם הערכאות ונדונו לבסוף בבית הדין העליון באיסטנבול. בחיפוש בקטלוג של הארכיון העות'מאני לא נמצאו פרוטוקולים מעין אלו שמקורם בירושלים. מבחינה זו, הפרוטוקולים שהשתמרו בארכיון הבריטי החל משנות ה-40 הגם חומר גלם נדיר; לשני מחקרים אודות מערכת המשפט המצרית לאור רשומות בתי הדין הנזאמיים שם, ראו: Khaled Fahmy, “Law, Medicine, and Society in Nineteenth-Century Egypt”, *Égypte/ Monde Arabe*, Vol. 34 (1998), pp. 17-51; Khaled Fahmy, “The Police and the People in Nineteenth-Century Egypt”, *Die Welt des Islams*, Vol. 39 (1999), pp. 1-38.
¹³ על נהלי משפט בבתי הדין השרעיים, ראו: שאכט, **מבוא לחוק אסלאמי**, עמ' 189-188; על ההתמקדות של בתי הדין השרעיים בהליכים על חשבון חתירה לאמת, ראו: שם, עמ' 197-195; לגבי נוהל זה במחוז הדנובה, ראו: פטרוב, “צורות יומיומיות של צייתנות”, עמ' 736-737; התנהלות זו עולה גם למכביר מהמקרים שנסקרו בשני הפרקים הקודמים, כמו גם בהתנהלות בית הדין הנזאמי בירושלים כפי שיומחש בשני הפרקים הבאים.
¹⁴ על החקירה הצולבת, ראו: פטרוב, “צורות יומיומיות של צייתנות”, עמ' 735; מעניין לציין שבהקשר זה המערכת העות'מאנית לא פיגרה אחרי המערכת המשפטית הבריטית בה הליך של חקירה צולבת נכנס לשימוש רק אחרי 1853, ראו: Keith John Michael Smith, *Lawyers, Legislators, and Theorists: Developments in English Criminal Jurisprudence 1800-1957* (Oxford, 1998), pp. 47

תשובה – איני יודע היכן היה, אך אני חושב שהיה רתום למחרשה.¹⁵

חידושים חשובים נוספים בהליכי המשפט נבעו מעצם הגדלת מרחב הפעולה שסיפק קוד העונשין של 1858 לבתי הדין בכל הקשור לענישה. קוד זה לא רק שקבע כבר בסעיפו הראשון שלמדינה הסמכות להעניש עבירות של אדם נגד חברו, אלא גם נתן בידי בתי הדין את האפשרות להטיל מגוון גדול של עונשים בגין עבירות פליליות שונות. זאת בניגוד לקודים של 1840 ו-1851 שאפשרו ענישה על ידי המדינה רק במקרה של רצח בכוונה תחילה. הרחבה זו היוותה חידוש קיצוני לעומת השריעה שראתה לרוב בפגיעות בגוף, כולל רצח, כעניין שהצדדים צריכים להסדיר ביניהם, כאשר הקאדי משמש כמתווך בלבד. מסיבה זו ניתן היה לפתור את מרבית המקרים של פגיעות בגוף על ידי תשלום הדית. המצב החדש לאחר 1858 לפיו המדינה הפכה צד למקרים של פגיעות בגוף הגביל עוד יותר את כוחם של בתי הדין השרעיים בעניינים פליליים.¹⁶ עם זאת, מאחר ונושא הפיצויים הכספיים (דית) בגין פגיעות בגוף נותר באחריות בתי הדין השרעיים, הרי ששיטת ה"משפט-כפול", כפי שתוארה בפרק החמישי, נותרה על כנה. לפי שיטה זו העניין הפלילי נדון במגלס-י תחקיק ומאוחר יותר בבית הדין הגאמי על פי קוד העונשין, בעוד התובעים יכלו להגיש תביעה נוספת לבית הדין השרעי בנוגע לפיצויים.¹⁷

לבסוף, עם הקמת מערך בתי הדין הגאמיים חל שינוי גם בכל הקשור לחבות ההוכחה. בהתבסס על תפיסה לפיה התוצאות של מעשה היוו בסיס להנחה בנוגע לכוונה לבצע מעשה פלילי, הרי שבהיעדר הודאה מפורשת מצד הנאשם, בתי הדין השרעיים דרשו לפחות שני עדי ראיה ישירים ומהימנים על מנת להביא להרשעה בפלילים. כפי שעלה בפרקים הקודמים, חבות ההוכחה זו הייתה מקובלת גם על המגלסים ביושבן כבית דין פלילי. בתי הדין הגאמיים, לעומת זאת, בחנו מכלול רחב של ראיות, כולל עדויות עקיפות, על

¹⁵ ראו: "Minutes of proceedings in the case of Peter Meshullam dated the 11th Shawal 1283", enclosure no. 1 in Moore to Elliot (Ambassador Constantinople), F.O. 195/808, no. 21, dated Jerusalem 16.12.1867, pp. 356-357; החומר מהארכיון הבריטי כולל עשרות עמודים של פרוטוקולים מעין אלו. ניתן להשוות הקירה צולבת זו, לנהל חקירה שנערך בבית הדין השרעי בעניינו של לואיג'י בריפה ב-1845 בו היו מעורבים רק הצדדים המתדיינים, ראו: Young to Rose, F.O. 195/210, no. 21, dated Jerusalem 17.3.1845, p. 559

¹⁶ על השינויים שמערכת האכיפה והענישה לאחר התקנת הקוד הפלילי של 1858, ראו: מילר, *סמכות חקיקתית*, ע"מ 42-53.
¹⁷ על מערכת זו כפי שהתקיימה במחוז הדנובה, ראו: פטרוב, "צורות יומיומיות של צייתנות", עמ' 737-738; על כך במערכת המשפט במצרים לפני הקמת מערכת הערכאות המעורבת ב-1876, ראו: Rudolph Peters, "Murder on the Nile: Homocide Trials in 19th Century Egyptian Sheri'a Courts", *Die Welt des Islams*, Vol. 30 (1990), pp. 100-102; 115; חשוב לציין שפטרוב שייך את מערכת ה"משפט-הכפול" לתקופה שאחרי הקמת מערך בתי הדין הגאמיים החל מ-1864. עם זאת, המחקר הנוכחי, כפי שכבר נסקר בפרקים הקודמים, מצא שמערכת זו פעלה כבר שנים רבות לפני כן. המקרים שיבחנו בשני הפרקים הבאים מספקים מספר דוגמאות לשיטה זו של "משפט-כפול".

מנת להוכיח כוונה. גישה שונה זו כלפי ראיות ובחינתן הקלה מאד על חבות ההוכחה ואפשרה הרשעות על בסיס מכלול ראיות שהיה בלתי קביל על פי השריעה.¹⁸

יישומו של חוק הזלאתים במחוז ירושלים

עם תחילת יישומו של חוק הזלאתים בכל רחבי האימפריה הפך מחוז ירושלים מסג'ק תחת איאלת צידון עם מרכזה בבירות למתצרפלק תחת ולאית סוריה עם מרכזה בדמשק. עם זאת, מחוז ירושלים שחשיבותו הלכה וגברה מתחילת שנות ה-40 בעקבות מיקומו האסטרטגי על גבול מצרים החצי עצמאית והאינטרסים האירופאים הרבים בירושלים עצמה, זכה מ-1872 (או 1874 לפי גרסאות מסוימות) למעמד של מתצרפלק עצמאי (מסתקל) תחת האחריות הישירה של משרד הפנים בשער העליון. הקדאות של חברון, עזה ויפו הושמו גם הן תחת האחריות של מושל מחוז ירושלים. הסג'ק של שכם שעד 1858 היה כפוף לירושלים, הפך לסג'ק נפרד תחת הזלאת של סוריה, וכמוהו גם סג'ק עכו. עד שנות ה-60 עלתה ירושלים על אלו בחשיבותה והפכה המרכז המנהלי והפוליטי החשוב ביותר בדרום סוריה.¹⁹

מבחינה פרסונאלית, העלייה בחשיבותו של סג'ק ירושלים הובילה את השלטון המרכזי למנות למשרת המתצרף מושלים מוכשרים מקרב האליטה הבירוקראטית החדשה.²⁰ למעשה, החל ממינויו של סוריית פאשה באפריל 1857, מונתה שורה ארוכה של מושלים שהותירו את חותמם החיובי על המחוז. כך, למשל, כפי שיסקר בהמשך, סוריית פאשה (1857-1863) היה אחראי על שבירת כוחן של הסיעות המסורתיות והצליח לשמור על השקט בארץ במהלך האירועים בלבנון; עיזת פאשה (1864-1867) פעל בהצלחה נגד הבדווים וערך שיפורים ניכרים באדמיניסטרציה של המחוז; נאזף פאשה (1867-1869; 1872-1873) השקיע בתשתיות ובעיקר בדרך חדשה מיפו לירושלים; ואילו ראוף פאשה (1877-1889; 1871-1872) שיפר במידה ניכרת את הביטחון בדרכים, ופעל במרץ על מנת לצמצם את כוחן של משפחות הנכבדים המסורתיות. המושלים בתקופה זו מונו לתקופות ארוכות יותר מאשר בעבר והסמכויות החדשות שהאצילו עליהם, כמו

¹⁸ על חבות ההוכחה על פי השריעה, ראו: שאכט, "מבוא לחוק אסלאמי", עמ' 195-191; על ההתנהלות של בתי הדין הנאמיים במחוז הדנובה בהקשר זה, ראו: פטרוב, "צורות יומיומיות של צייתנות", עמ' 737-738; המקרים שיבחנו בשני הפרקים הבאים מספקים דוגמאות רבות להתייחסות של בית הדין הנאמי בירושלים בכל הקשור לדיני ראיות וחבות הוכחה.
¹⁹ לחלוקה המנהלית, ראו: קושניר, "האדמיניסטרציה של מחוז ירושלים", עמ' 128-134; סג'ק שכם חזר להיות תחת אחריותה של ירושלים לכמה שנים במהלך 1866-1867, 1869, 1871, ראו: שם, עמ' 129; ראו גם: עבד אל-כרים ע'ראיבה, *סוריית פי אל-קרן אל-תאסע עשר, 1840-1876* (קהיר, 1961-1962), עמ' 71; אחמד עזת עבד אל-כרים, *אל-תקסים אל-אדארי לי סוריית פי אל-עהד אל-עת'מאני* (קהיר, 1951), עמ' 127-183; למעמדו המיוחד של סג'ק ירושלים, ראו: שולש, *ארץ ישראל בטרנספורמציה*, עמ' 12-17; מעוז, *רפורמה*, עמ' 33. למפה כללית של הסג'קים, ראו: שולש, *ארץ ישראל בטרנספורמציה*, מפה 2 ומפה 3, עמ' 295-296; לשמות הנחיות שהיו תחת האחריות של מושל ירושלים, ראו: עבד אל-עזיז אל-מדני, *העיר ירושלים וסביבותיה*, עמ' 32-37; על מעמדו המתחזק של סג'ק ירושלים, ראו: אבו-מנה, "עלייתו של סג'ק ירושלים", עמ' 21-32.

²⁰ על כך ראו, למשל: Joseph Szyliowics, "Changes in the Recruitment Patterns and Career-Lines of Ottoman Provincial Administrators during the Nineteenth Century" in Moshe Ma'oz (ed.) *Studies on Palestine during the Ottoman Period* (Jerusalem, 1975), pp. 249-283

גם הארגון המחודש של המועצות המנהליות, אפשרו להם טווח פעולה רחב יותר מקודמיהם. דבר זה בא לידי ביטוי גם ביחסיהם מול הקונסולים הזרים, ומחויבותם הרבה יותר לשמירה על האינטרסים העות'מאנים.²¹

הדים לשינויים אלו, הן במעמדו של מחוז ירושלים והן באיכות של המושלים שנשלחו לנהלו עולים, לדוגמא, מדיווח זה בעיתון **חבצלת** מתחילת כהונתו של ראוף פאשה. כך נכתב:

"מחוז ירושלים אם כי לא על מחוזות הגדולים – במספר ערים ותושבים – בתורגמה יחשב, נשגב הוא בערכו, ומצבו נעלה הוא מנסיבות שתיים. א) ירושלים בירת המחוז הזה נקדשה ונערצה היא בעיני אזרחי הארץ, ושניה היא במדרגת קדושתה למעקקא העיר הרת דת המחמדזימוס ונעלה ערך קדושתה גם בעיני הממשלה הרוממה. ב) מפני כח אהבת העיר העתיקה והקדושה הזאת מצאה קן לה בלבנות כל בני העמים ללשוונותם בארצותם, לשמה ולזכרה תאות נפש מלכי ורוזני ארץ, אלפי אנשים אליה ינהו מדי שנה בשנה, אנשים רבים ילידי ארצות שונות נאחזו בקרבה, ואת אדמתה אוו למושבם, ושתי הנסיבות האלה וגם המון הערביים השוכנים מסביב לה הגדילו בעיני הממשלה את ערכה מערך גדלה, ובין המחוזות הנעלים ימנה חלק מחוז ירושלים. כבכל מחוזות הגדולים תעמול הממשלה הרוממה להפקיד גם במחוז הזה פחה אשר משרה גדולה ונכבדה כזאת הולמתו. איש אשר יעצר כח לנהל בצדק ובמשפט שלום ובמישור את העם היושב בה..."²²

מבחינה מוסדית, עד 1868 המשיך **הסנג'ק** להיות מנוהל על ידי המושל והמועצה המנהלית, כאשר אלו אוזחים בפונקציות המנהליות והמשפטיות כאחד. למרות זאת, שתי תמורות חשובות התרחשו עד אותה העת: ראשית, התחזקותו של המושל הן מול הפקידות תחתיו, והן מול המועצה המנהלית והסיעות המקומיות. תהליך זה בירושלים הסתייע הן מהמגמה הכללית בעטיה הואצלו על המושל עוד ועוד סמכויות, והן מעליית חשיבותו של מחוז ירושלים עצמו ומעמדו הסמי עצמאי. התמורה השנייה הייתה הפיצול שנערך ב-1854 במג'לס-י **אדארה** (בעקבות פיצול דומה במועצה העליונה לתקנות משפטיות במרכז) לשני גופים, האחד פוליטימנהלי והשני משפטי (**מג'לס-י תחקיק**). פיצול זה היה אמנם רק פורמאלי, שכן הסמכויות הנפרדות של שני גופים אלו הוגדרו רק במעורפל ולעיתים קרובות אותם האנשים ישבו בשניהם,

²¹ ראו: קושניר, "המושלים העות'מאנים של ארץ ישראל", עמ' 275-278. מרבית המושלים ידעו שפה אירופאית, לרוב צרפתית, וחלקם, כגון סורייה פאשה וראוף פאשה, גם בילו חלק מהקריירה שלהם באירופה. על ראוף פאשה, ראו: "Rauf Paşa Şerif Mehmet", in İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk meşhurları Ansiklopedisi* (Istanbul, 1940's), p. 317 הדים גם ב**חבצלת תלבנון**. על סורייה ראו: **תלבנון**, שנה ראשונה, מס' 4 (כה באייר, תרכ"ג) 14.5.1863, עמ' 18; על ראוף פאשה, ראו: **חבצלת**, שנה ראשונה, מס' 10 (יב בשבט, תרל"א) 3.2.1871, עמ' 38; **חבצלת**, שנה שמינית, מס' 2 (כד בכסליו, תרל"ח) 30.11.1877, עמ' 10.

²² ראו: **חבצלת**, שנה שמינית, מס' 4 (א' בטבת, תרל"ח) 6.12.1877, עמ' 25.

אך הוא סימן את המגמה הכללית לקראת הפרדת רשויות מלאה יותר. כמו כן, שינוי זה הניע תהליך בעטיו חדלו בהדרגה המועצות להיות גורם חתרני תחת סמכותו של המושל. במקום זאת, הפכו שני אלו, המושל והמועצה, לתלויים יותר זה בזה ונכונים יותר לשתף פעולה על מנת למקסם את האינטרסים האישיים והפוליטיים ההדדיים.²³

למרות האמור לעיל, שינויים משמעותיים בהתנהלות של המערכת המשפטית במחוז ירושלים לא התרחשו בין לילה. שינוי איטי זה נבע בעיקר מעצם אופייה של המערכת המשפטית העות'מאנית שעוצבה במשך מאות שנים על ידי סינתזה בין החוק השרעי, הקאנון והנוהג המקומי, מערכת שנועדה לענות על הצרכים של חברה מסורתית ביסודה. למעשה, עד המחצית הראשונה של שנות ה-60, נראה שהטיפול המשפטי בפשעים כגון שוד או גניבה היה עדיין מכוון כולו למציאת פיתרון ספציפי, ולא כזה ששאף לטפל ביסוד הבעיה. כל עוד עבירות מסוגים שונים לא איימו על הסדר הציבורי, הם נתפסו, לרוב, כעברות של אדם נגד חברו, ולא כנגד החברה בכללותה. כחלק מתפיסה כללית זו, המערכת המשפטית ומערכת אכיפת החוק תפקדו כמעין מתווך שתפקידו לסייע לצדדים להגיע להבנה. מסיבה זו, כאשר שודדים וגנבים נתפסו והורשעו הם לרוב שוחררו ממאסר במידה והשיבו את הסכום או הרכוש שנגנב. כמו כן, מקרים רבים לא הגיעו כלל לכדי משפט ונפתרו בהליכי בוררות שונים, לעיתים גם כאשר היה מדובר במקרים חמורים כרצח בהם שני הצדדים היו מוכנים להגיע לפשרה על בסיס תשלום הדית.²⁴

שינוי אמיתי בהתנהלות המערכת החל רק לאחר תחילת יישומו של חוק הלאיתים במחוז ירושלים. כבר ב-1864 זכה, כאמור, סנג'ק ירושלים למעמד סמי עצמאי תחת ולאית סוריה, מעמד שהלך והעמיק עד לניתוקו מולאית סוריה והפיכתו למתצרפלק עצמאי ב-1872. בעקבות יישום החוק התרחשה גם בפעם הראשונה הפרדת רשויות עמוקה יותר כאשר ב-1868 הוקם בירושלים לראשונה בית דין נזאמי אזרחי ופלילי, מג'לס-י תמיז או מג'לס אל-דעאוי, בנפרד מהמג'לס-י אדארה שנותר גוף מנהלי שהיה אמון גם על משפט אדמיניסטרטיבי. בתי דין נזאמיים הוקמו גם בקדאות שהיו כפופות לירושלים. בתי הדין ברמה מנהלית זו דנו, עם זאת, בעיקר בעניינים אזרחיים ובעברות קלות. מקרים פליליים מעבר לענייני שיטור שוטפים אמורים היו להישפט בפני בית הדין בירושלים. עם התקנת החוקים הנפרדים למערכת בתי הדין הממלכתיים ב-1869 חודדה הפרדה זו עוד יותר. בעטיו של תהליך זה, בתי הדין ברמות השונות תפקדו כערכאות ראשונות בהתאם לסמכויות שהוגדרו להם בתקנות, כאשר ערעורים על החלטות ברמת הקדא

²³ הפיצול במבנה המג'לס-י אדארה והיחסים בין המועצה למושל נדונו כבר בפרק 4.

²⁴ דוגמאות לכך מובאות גם במחקר הנוכחי. ראו עוד: Finn to Russell, F.O. 78/1521, political no. 1, dated Jerusalem 4.1.1860, pp. 12-13; Finn to Russell, F.O. 78/1588, political no. 1, dated Jerusalem 1.1.1861, p.19.

הועלו לרמת המתצרפלק, ומשם לבית הדין בדמשק או ישירות ליואן-י אחכאס-י עדליה באיסטנבול. ברמות המנהליות הנמוכות, הנאמיה והקריה, התקיימו בתי דין של בוררות שפעלו תחת מועצות הזקנים שגם סמכויותיהם הוגדרו בתקנות.²⁵ כמו כן, החל מ-1872 והפיכתו של סנג'ק ירושלים למחוז עצמאי, נראה שבית הדין הנאמי בו זכה, באופן חלקי, לסמכויות של בית דין ברמת הלאלית ובעיקר הזכות לדון במקרים שהוגדרו על ידי הקוד הפלילי מנאמיה, או פשעים.²⁶ מערכת חדשה זו התקיימה לצדה של מערכת הערכאות השרעית שהמשיכה לאחוז באחריות על דיני אישות.

על מנת להמחיש את התמורות שהתחוללו במחוז ירושלים בעקבות הקמת מערך חדש זה של בתי דין ניתן לציין מקרה מעניין שהתרחש באפריל 1877. מקרה זה נגע למאבק בין שתי הסיעות המרכזיות בירושלים – הח'אלדים והחסינים. במאבק זה נטה פאיק פאשה, המושל, לכיוונם של הח'אלדים, זאת תוך רתימת מערכת אכיפת החוק ברשותו של מפקד המשטרה עאצם ביי, ומערכת המשפט, לטובת האינטרסים הסיעתיים. במקרה ספציפי זה התלוננו החסינים שאחד מקרוביהם ממשפחת ג'ריה זומן בפני עאצם ביי בהאשמה מסוימת וכאשר הופיע לחקירה הוכה והושלך לכלא ללא חקירה וללא משפט. כאשר הלכו קרוביו לבית המושל באותו הערב להתלונן, הם סולקו על ידי כוח משטרתני. למחרת, בהוראת המושל, הושלך גם אחיו של האסיר לכלא, שוב ללא חקירה או משפט. במצוקתם שלחו ראשי החסינים טלגרמה בהולה לשער העליון עם פטיציה נגד עאצם ביי. עם שליחת הפטיציה לשער נרתמה לפתע המערכת המשפטית לפתרון העניין. עוד באותו היום שוחרר אחיו של האסיר והוא עצמו הובא בפני המג'לס-י תמיז, או בית הדין הנאמי בערכאה ראשונה, שם זוכה מהאשמה המקורית ושוחרר. כמו כן, המג'לס-י אדארה ביושבה כבית דין לעניינים מנהליים, פתחה בחקירת התלונות שהוגשו כנגד עאצם ביי.²⁷ מקרה זה ממחיש היטב כיצד סכסוכים שתקופה קצרה קודם לכן היו נפתרים לעיתים קרובות בהתנגשויות אלימות בין הסיעות, נפתרו כעת במסגרת המוסדות המשפטיים והפוליטיים החדשים ללא שפיכות דמים.

²⁵ ההיררכיה של בתי הדין הנאמיים נקבעה כבר בחוק הולאימים של 1864 (סעיפים 24-16), ראו: הערה מס' 10, עמ' 206; היררכיה זו, כמו גם ההרכב והסמכויות של בתי הדין ברמות השונות, עוגנו בתקנות של 1869 עם תיקונים ב-1872. לתקנות של 1869, ראו: אריסטרכי, *חקיקה עות'מאנית*, כרך II, עמ' 289-290; לתיקונים מספטמבר 1872, ראו: שם, עמ' 299-307; תקנות אלו נותרו בתוקף עד 1879 אז הועברו תקנות חדשות ומקיפות יותר. לתקנות אלו, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 180-166; למנגנון של בתי הדין הנאמיים כפי שהתקיים במחוז ירושלים בשנות ה-60 וה-70 על פי ספרי-השנה (סאלנאמה) העות'מאנים, ראו: קושניר, "המנהל של מחוז ארץ ישראל", עמ' 135-136; ראו גם: עבד אל-עזיז מדני, *העיר ירושלים וסביבותיה*, עמ' 77-83.

²⁶ ראו עמ' 206 בפרק הנוכחי.

²⁷ לפרטי המקרה, ראו: Moore to Nassau Joselyn (Chargé d'affaires, Constantinople), F.O. 78/2615, no. 10, dated Jerusalem 14.4.1877

מערכת זו, והתמורות שהביאה עמה, עמדה על כנה עד להתפרקותה של האימפריה העות'מאנית. דבר זה עולה, למשל, מתיאור המעניין הבא של המשפטן גד פרומקין בזיכרונותיו מילדותו בירושלים בשנות ה-90 של המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. כך כתב על המערכת המשפטית:

"בימים ההם היה בירושלים בית משפט אזרחי אחד בלבד – 'בדאיה' (דרגה ראשונה) ששכן כבוד באחד החדרים הגדולים בחצר האחורית של *הסראיה*, שכניסתה מיוחדת מהרחוב. בתי משפט שלום לא היו אז בתורכיה, ערעורי-דין היו מביאים בפני בית המשפט לערעורים בבירות, ושם דנים גם דיני נפשות. מקום חשוב בחיי הציבור תפס בית המשפט *השלעי*, בראשותו של *הקאדי*, שנוסף לתפקידו המשפטיים נחשב לפקיד ראשון במעלה לאחר הפחה, והיה ממלא מקומו בהיעדרו ויושב בראש מועצת ההנהלה...".²⁸

למרות עצם החידוש בהקמת מערכת משפטית נפרדת מהגופים הביצועיים, צצו שתי בעיות מרכזיות שהיו מנת חלקם של מחוזות רבים, ושנראה שמעולם לא נפתרו. ראשית, היעדרה של מערכת קודים משפטיים מפותחת יצרה מצב בו, כפי שיומחש בפרקים הבאים, התחוללו לא אחת התנגשויות בין בתי הדין *הנזאמיים* לבין בתי הדין *השלעיים*. מצב זה התחדד גם עקב העובדה שברמת *הקדא* ו*הסנגיק* היו אלה *הקאדיים* שניהלו את בתי הדין *השלעיים* שישבו גם בראש בתי הדין *הנזאמיים*.²⁹ שנית, הנציגים הנבחרים, אם לבתי הדין או למועצות המנהליות, אמורים היו לייצג את כל רובדי האוכלוסייה, אך תהליך בחירתם נותר עמום ולא מסודר ולכן לרוב ייצגו אלו את האינטרסים הצרים של אליטה מקרב משפחות הנכבדים. הניסיון לתקן חלק מעיוותים אלו בשורה של הנחיות מ-1875\6 שביקשו להפוך את הרכב בתי הדין לייצוגי יותר, לא צלח. כישלון זה בא לידי ביטוי גם לאור העובדה שהחוקה של 1876 חזרה על הצורך בהרחבת החקיקה אודות המנהל המחוזי.³⁰

²⁸ ראו: פרומקין, *דרך שופט בירושלים*, עמ' 108-109.

²⁹ התקנות של 1869 קבעו באופן רשמי שיהיה זה *הקאדי* שינהל את בית הדין הנזאמי, ראו: אריסטרכי, *חקיקה עות'מאנית*, כרך II, עמ' 290; על חלק מהעיוותים במערכת המשפט גם לאחר יישום חוק *הנזאמיים*, ראו, למשל: קושניר, "המושלים העות'מאנים של ארץ ישראל", עמ' 281-282.

³⁰ לתיקונים של 1875 בשיטת בחירת הנציגים לגופים הייצוגיים ובתי הדין, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 45-47; לתיקונים הכלליים מ-1876 בנוגע למנהל המחוזי, ראו: שם, עמ' 88-95; חוק *הנזאמיים* של 1864 שיושם בהדרגה גם בארץ תרם רבות לביסוס מעמדם של הנכבדים העירוניים שהשתלטו על מוקדי הכוח. אלו כללו נכבדים ממשפחות כגון *ה'אלדי*, *הסיני*, *א-סעדי* ואחרות. על התחזקות הנכבדות במחוז ירושלים בשנות ה-60 וה-70, ראו: אבו-מנה, "ירושלים בתקופת התנוזימאת", בעיקר עמ' 36-44; ראו גם: בן-אריה וברטל, *ההיסטוריה של ארץ ישראל*, עמ' 166.

ב. המצב הפוליטי במחוז ירושלים – 1857-1880

הגעתו של סורייא פאשה בקיץ של 1857, כמה חודשים לאחר סיום מלחמת קרים והכרזתו של עבד אל-מג'יד על הח'יט-י הומאיון, סימנה מבחינות רבות תקופה חדשה בתולדות השלטון העות'מאני במחוז ירושלים במאה ה-19. סורייא היה איש צעיר יחסית בתחילת שנות ה-30 לחייו ובדרכו במעלה סולם הדרגות בשירות הציבורי העות'מאני. כמו קודמיו, גם סורייא היה מהפקידות החדשה שצמחה מתוך מערכת החינוך המודרנית, וככזה הבין היטב את חשיבות הרפורמות. בנוסף לכך, לפני שמונה לתפקידו בירושלים היה מוצב כמזכיר ראשי בשגרירות העות'מאנית בפאריז.³¹ בתקופתו, לאחר מלחמת קרים שהכניסה את האימפריה העות'מאנית לתוך הזירה הפוליטית האירופאית ובצל תהליך התמערבות מואץ, התחדדה חשיבותו הפוליטית של סנ'ק ירושלים כמוקד לאינטרסים זרים, וכזירה להתנגשות סיעתית ודתית שהשפיעה רבות על מעמדה של האימפריה מבחינה בינלאומית.

לאחר כמעט שני עשורים של רפיון, השנתיים הראשונות לשלטונו של סורייא הוקדשו לחידוש המרות העות'מאנית על הסיעות המקומיות ולהכפפת כל הכוחות החוץ מוסדיים – שיחיים כפריים במחנות, משפחות נכבדים ושבטים בדווים – למרותו של השלטון המרכזי. בסדרה של התקפות יזומות וטיפול ביד קשה בהפרות סדר, הצליח סורייא עד תחילת 1860 להחליש באופן משמעותי את כוחם של התקיפים המקומיים במחנות ולהחליפם בשלטון ישיר. באזורים בהם מיגר את הסיעות המקומיות ביטל סורייא את משרת הג'אזר שהייתה הבסיס לעוצמתן, ומינה במקום פקיד ממשלתי בדרגת מז'יר ומועצה מקומית. זאת שנים לפני שהדבר הוגדר באופן רשמי בחוק חל'איתים. לכל מהלכיו קיבל את תמיכתה של המועצה העליונה בשער העליון (מג'לס-י ואל'א). גם השבטים הבדווים, בעיקר בדרום המחוז וסביב אזור שכס, למרות שהמשיכו להוות מטרד, הבינו שמעשיהם לא יעברו עוד לסדר היום ופעולות אלימות מצדם פחתו באופן ניכר. יותר מכך, מאחר וכוחם נבנה בעיקר מתוקף תפקידם האופורטוניסטי במאבקים הסיעתיים במחנות מאבקים בהם, במקרים רבים, הסתייעו הצדדים בשירותיהם ככוח לוחם, היעלמותן או היחלשותן של סיעות אלו הפחית במידה רבה גם מכוחם של השבטים.³²

³¹ על סורייא, ראו: אבו-מנה, "ירושלים בתקופת התנוזימאת", עמ' 34.

³² תחילה טיפל בסיעות בערכוב ומינה במקום קצין תורכי עם חיל מצב קטן ומועצה מנהלית (קיץ 1858). לאחר מכן פנה נגד משפחת אל-עמר בגבל אל-חליל ועצר גם את עבד אל-רחמן (1859). את מצטפא אבו-גוש הותיר בתפקידו, אך כאשר נפטר ב-1862 כוחה של סיעה חזקה זו נשבר. על הצעדים של סורייא לשבירת כוחן של הסיעות המקומיות, ראו למשל: Finn to Esquire (Charge d' Affairs – Finn to Bulwer, F.O. 195/604, desp. 10 and 15, dated ;London), F.O. 195/604, desp. 5, dated Jerusalem 8.3.1858 and 26.4.1859 respectively Jerusalem 15.4.1859 and 26.4.1859 respectively. לאורך כל 1858, למשל, התמודד סורייא ביד קשה עם פעולות של שבטים בדווים, בעיקר בדרום. לדוגמא ראו: Finn to Malmesbury, F.O. 195/604, enclosure 1 and 2 in desp. 31, dated Jerusalem 9.10.1858; אירועים אלו מתוארים גם באבו-מנה, "ירושלים בתקופת התנוזימאת", עמ' 34-37.

על מנת להמחיש את השינוי הדרמטי שהביא עמו סורייה ניתן לצטט מתוך מסמך ארוך ומפורט אותו כתב פין אודות התמורות שחלו בשנתיים מאז כניסתו של זה לתפקיד:

"אין ספק שהממשל התורכי השיג באופן כללי עמדה יציבה יותר מאשר בתקופה כלשהי מאז הרסטורציה ב-1841. דבר זה נכון הן לגבי המחוז של שכס והן לגבי זה של ירושלים. . . המצב הקודם ששרר בארץ (כלומר של ממשל מואצל דרך אמירים וגאזרים שהכירו בעליונות תורכית רק בשמה ובפועל הטילו את המרות הדספוטית האישית שלהם) כבר נשבר (broken), או נמצא בתהליך זה כעת. מרכזו השליטה וריכוזיות זו מתבצעת על ידי מועצות מקומיות בהן השכבות המדוכאות של נוצרים ויהודים פוגשים את עמיתיהם שפעם שלטו בהם פנים אל פנים - עדיין לא, עם זאת, על בסיס שווה, אך תמורות חשובות כבר התחוללו בעבורם כתוצאה מצורת ממשל חדשה זו וזאת מבלי להפחית בכבוד של הדור הנוכחי של מוסלמים למרות שתוך גידול רב בעושרם שכן השפעת המשפחות עדיין שולטת באוכלוסייה הכפרית, השפעה ממנה התורכים מתעלמים ובה הם אינם מטפלים".³³

הוא ממשיך ומתאר את ההשלכות של תהליך זה על המיעוטים בארץ:

"לפני 30 שנים אף נוצרי בן המקום לא יכול היה לרכב על סוס ללא עונש, כיום נוצרים הנם חברים במג'לסים ויכולים לקבל עיטורים מהסולטאן עם התואר אפנדי. לפני 30 שנים תבאשי בזוק היו נכנסים למנוזרים לפי ראות עיניהם, מכים את הנזירים ובוזזים את המזבחים של כנסיות, היום הסכנה היחידה לנזירים נובעת מהסכסוכים בינם לבין עצמם וכוח צבאי תורכי תמיד נמצא בהישג יד על מנת לשמור על הסדר ולהגן על רכושם. לפני 18 שנים הצבע הירוק גורד משער ביתו של בישופ אלכסנדר בלילה על ידי מוסלמים פנאטיים בטענת היותו פגיעה ברגשותיהם הדתיים. כיום ילד יהודי יכול, כפי שראיתי פעמים רבות, ללבוש בגד שכולו צבוע בגוון הירוק הקדוש המיוחד במקומות הציבוריים ביותר. לפני 20 שנים נמנע מהציף הכפרי המוכר כאבו-גוש לתפוס את הביצורים והחנויות של ירושלים רק בשל הסגירה הפתאומית של השערים על ידי חייל נאמן אחד.³⁴ כעת, עם זאת, בעשרת החודשים האחרונים מצודה זו ירתה מטחי כבוד וגדודים הציגו נשקם לכבוד משפחות המלוכה של אנגליה וצרפת. . .".³⁵

³³ Finn to Russell, F.O. 78/1521, desp. 1 political, dated Jerusalem 4.1.1860, pp. 5-6 (ציטוט זה מנוסח כמשפט אחד ארוך במקור). למרות המחמאות שנותן פין, בניגוד להרגלו בשנים קודמות, לממשל העות'מאני, הוא תולה את ההצלחה בלחץ שמפעילים הקונסולים הזרים. יחסיו עם סורייה עצמו היו מתוחים ביותר כפי שיומחש בפרק הבא.

³⁴ הכוונה למגדל דוד ולשווקים הצמודים לשער יפו.

³⁵ desp. 1 political, עמ' 9-10.

תהליכים אלו, אותם מתאר פין, התרחשו בהדרגה, ובמחצית הראשונה של שנות ה-60 עדיין היה על הממשל להתמודד עם השבטים הבדווים שהיו אחראים למקרים רבים של שוד בדרכים וגביית דמי מעבר בלתי חוקיים, כמו גם עם התנגשויות סיעתיות נקודתיות. למרות זאת, נראה שלאחר שהוכיח שביכולתו לפעול בתקיפות, העדיף סורייה, באופן כללי, לפעול על ידי הדברות (תדביר) ואיומים מרומזים בהפעלת כוח, ונמנע ככל שניתן מעימותים שעלולים היו להוביל לשפיכות דמים והצתת פעולות איבה ונקמות דם בלתי נגמרות.³⁶ השיטה העות'מאנית לשליטה בסיעות על ידי יצירת סכסוכים ביניהן עברה למג'לס. ב-1859, למשל, שבר סורייה בכוח את השפעתה של משפחת עבד אל-האדי בשכם. החלשות סיעה זו הובילה להתחזקות הסיעה היריבה, משפחת טוקאן. במקביל החלה סיעת עבד אל-האדי בראשות מחמד אל-חסיין לשקם את כוחה, אך הפעם על ידי פעילות פוליטית במסגרת המג'לס. בשל פעילות זו חודש באופן חלקי כוחה של סיעת עבד אל-האדי על ידי הושבת נציגים מטעמה במג'לס של שכם.³⁷

תהליך דומה התרחש גם בירושלים. שם, תוך הישענות על הצלחתו במאמיות, ערך סורייה ב-1860 ארגון מחודש של המועצה המנהלית והדיח מספר מקרב נציגי משפחות הנכבדים המסורתיות ששלטו במועצה מאז הקמתה ב-1840. ללא בסיסי הכוח המסורתיים שלה בדמות השיחיים הכפריים כדוגמת מצטפא אבו-גוש, עבדול-רחמן אל-עמר, או אלו מסיעת עבד אל-האדי, התקשתה הנכבדות העירונית להתמודד עם המושל הנחוש, וכתוצאה מכך הפוליטיקה הסיעתית המסורתית הלכה ודעכה. עם זאת, ההטמעה של ירושלים באופן מקיף ועמוק יותר במבנה הפוליטי של המדינה העות'מאנית, פתחה אפשרויות חדשות בפני משפחות הנכבדים להיות מעורבים בפוליטיקה ברמה המקומית במסגרת המוסדות הייצוגיים. בדרך זו עברה הפעילות הפוליטית לאפיק מוסדי, כאשר הנכבדים העירוניים הם אלו שהחליפו את השיחיים כמתווכים בין האוכלוסייה הכפרית והממשל המרכזי.³⁸

את האירועים האלימים בסוריה ובלבנון ב-1860, צלחה הארץ ללא תקריות חריגות ובשקט כמעט מופתי. קשה לומר בדיוק מדוע פסחו אירועים אלו על המחוזות של ארץ ישראל, אך נראה שהסיבה נבעה משילוב של ממשל מקומי יעיל בראשותו של סורייה פאשה שהשכיל לשמור על השקט, המינוי של איש צבא מנוסה,

³⁶ שם, עמ' 12-13. בהקשר זה ניתן לצטט את פין, לאמור: "כאשר האגות מספרים לפאשה אודות הפרות הסדר שאירעו, הוא תמיד מזהיר אותם נגד השימוש באלימות וכאשר הם שואלים אותו כיצד על החיילים לבצע את המוטל עליהם, הוא מורה להם לעשות זאת על ידי תדביר". ראו: Finn to Russell, F.O. 78/1588, political no. 1, dated Jerusalem 1.1.1861, p. 16.
³⁷ על כך ראו: Finn to Russell, F.O. 78/1588, desp. 7 political, dated Jerusalem 1.3.1861.
³⁸ בתקופה זו שתי המשפחות המרכזיות בפוליטיקה המקומית היו משפחת חסיני ומשפחת ח'אלדי. הרוח הרפורמיסטית של עאלי ופואד ששלטו אז בשער העליון זכתה לתמיכתה של משפחת ח'אלדי, אך לא זו של החסינים. התיאור הטוב ביותר של תהליך זה בעטיו מוקד העוצמה עבר למשפחות הנכבדים שיוצגו במועצות נותר מאמרו של אבו-מנה על האדמיניסטרציה העות'מאנית והנכבדים במחוז ירושלים מהרסטורציה ועד שנות ה-70, ראו: אבו-מנה, "ירושלים בתקופת התנוימאת", בעיקר עמ' 38-40.

סעיד פאשה, על הגנת המחוז, כמו גם ההשפעה המייצבת של עקילי אגא ששלט באזור הגליל בעת המהומות. בנוסף לכך, יש לציין את השפעתם של הקונסולים הרבים שישבו בירושלים והגנו על נתיניהם ובני חסותם, כמו גם על הנוצרים והיהודים באופן כללי. פין, למשל, דיווח על מקרים נקודתיים רבים בהם קהילות של מיעוטים במקומות שונים סבלו מהתנכלות מצד מוסלמים. מקרים אלו טופלו באופן מיידי ונמנעו מלהפוך לתקריות רחבות יותר בעלות פוטנציאל התפשטות. נראה גם שהרשויות העות'מאניות עשו מאמצים למנוע ככל שניתן מידיעות בנוגע למצב בלבנון מלהתפשט בארץ ישראל, וזאת על ידי הטלת צנזורה על העיתונים הספורים שכן הופצו בארץ.³⁹ סיבה נוספת הייתה שבניגוד ללבנון, בה הקהילה הנוצרית הייתה גדולה ודומיננטית ואימה על ההגמוניה המוסלמית, במחוזות של ארץ ישראל עדיין היו אלה המוסלמים ששלטו בכל הרמות של החברה והשלטון.⁴⁰

תהיה הסיבה אשר תהיה, הודעה לציבור שנתלתה ברחבי הארץ ביוני 1861 מהווה מעין קו פרשת מים סמלי בין שתי תקופות. הודעה זו מסכמת את האירועים האלימים של השנה שחלפה, אך, חשוב יותר, היא מפרטת את תפיסת העולם החדשה של השלטון העות'מאני. תפיסת עולם זו התגבשה החל מ-1839 וביתר שאת אחרי 1856, והושפעה על ידי התוצאות של מלחמת קרים והאלימות הסיעתית בסוריה ולבנון ב-1860. כך נכתב בהודעה:

” . . . מעתה כל איש ישוב למשלח ידו וכל הסיעות מקרב הנתינים הנן שוות בזכויותיהן ועליהן לשמור ולמלא אחר החובות של התנהגות אנושית והזכויות של פטריטיזם [חקוק אל-וטן] ולהימנע מכל צעד כנגד הרצון הסולטאני ושאלוהים ישמור שבניגוד לכל ציפיה, סיעה אחת מקרב הנתינים תקום כנגד סיעה אחרת . . .”⁴¹

לציון ציורי, גם אם מטפורי, לפתיחתה של תקופה חדשה, כחודש לאחר מכן הוכתר סולטאן חדש, עבד אל-עזיז, ובערים השונות ברחבי הארץ התכנסו קונסולים זרים, עובדי ציבור וקהלים גדולים של אנשים ותותחים נורו בהצדעה לאירוע.⁴²

³⁹ על כך, ראו: Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, desp. 31 political, dated Jerusalem 8.11.1858.
⁴⁰ על אירועים אלו באופן כללי, ראו: מעוז, רפורמה, עמ' 231-240; לרשומות מירושלים בנוגע לאירועים בסוריה ולבנון, ראו תיק F.O. 226/147 העוסק כולו בסוגיה זו. כמו כן, ראו: Finn to Russell, F.O. 78/1521, enclosure in no. 21, dated Jerusalem 19.7.1860. נספח זה כולל מסמך ארוך המכיל תשובות ושאלות בנוגע למעמד הנוצרים והנתינים הזרים בארץ ישראל. על ארץ ישראל בשוך האירועים האלימים בלבנון, ראו: Finn to Russell, F.O. 78/1588, political no. 1, dated Jerusalem 1.1.1861. להודעה המקורית מטעם השער העליון בנוגע לאירועים בסוריה ולבנון שנתלתה בעכו, ראו: Kayat to Russell, F.O. 78/1605, enclosure in no. 11, dated 19.6.1861.
⁴¹ מתוך המקור בערבית של ההודעה שנקראה ביפו ב-13 ליוני 1861. ראו: Kayat to Russell, F.O. 78/1605, no. 11, dated Jaffa 19.6.1861, p. 415.
⁴² ראו לדוגמא: Kayat to Russell, F.O. 78/1605, desp. 17, dated Jaffa 19.7.1861.

בניגוד לשנות ה-40 וה-50, מרבית שנות ה-60 ושנות ה-70 התאפיינו בשקט יחסי ומיעוט אירועים חריגים, כאשר מרבית התקריות בהן נדרש הממשל לטפל היו קשורות בבדווים. נראה שאלו השלימו את הרווחים שאבדו להם מהשכרת שירותיהם בעימותים הסייעתיים על ידי מיקוד מאמציהם בשוד דרכים וסחיטת דמי מעבר מנוסעים שעברו בשטחם.⁴³ סורייה פאשה נשאר בירושלים עד אפריל 1863 עת קודם למשרת המושל של ולאית חלב. את מקומו תפס ח'רשיד אפנדי שעם קבלת התפקיד קודם לדרגת פאשה. ח'רשיד, כמו סורייה, וכמו גם המושלים שיבואו אחריהם עד סוף שנות ה-70, התמודד בעיקר עם השבטים הבדווים. עם חלוף הזמן כמות האירועים הלכה ופחתה והארץ נכנסה לתקופת שגשוג ושקט יחסיים.⁴⁴

עזית פאשה, שהחליף בפברואר 1864 את ח'רשיד שמונה למושל ולאית צידון, המשיך את המגמה שהתחילה עוד בתקופת קודמו ופעל, בפעם הראשונה מזה שנים, בתקיפות בעזרת כוח צבאי גדול כנגד שבט התעאמרה שהיה אחראי להפרות סדר חוזרות ונשנות באזור בית לחם. פעולה זו הובילה לכניעה של ראשי השבט למרותו של עזית ולמסר חד שהועבר לכל השבטים ברחבי המחוז.⁴⁵ עזית, שהיה מושל יעיל ביותר, הוחלף בשל סכסוכים פנימיים בתוך המנהל העות'מאני על ידי נאזף פאשה ששמר על השקט ששרר בעת כהונתו של קודמו.⁴⁶

השקט במחוז נשמר, למעשה, עד סוף התקופה בה עוסק המחקר הנוכחי, כאשר העות'מאנים הקפידו לטפל ביד קשה בכל הפרת סדר מצד השבטים. במרץ 1877, למשל, התרחשה התנגשות אלימה בין שני שבטים ליד חברון, עימות אליו חיש מהר הצטרפו שבטים מאזור המדבר. זמן קצר לאחר פריצת הפרות הסדר נשלח כוח צבאי גדול שהשקיט את המצב.⁴⁷ באותו האופן אחת מהפעולות הראשונות של ראוף פאשה שנכנס לתפקידו ביוני 1877, הייתה לזמן אליו ראשי שבטים בעייתיים מגזרת עזה. אלו ניסו לשחדו, כפי שנהגו זה עשרות שנים, אך הפעם ללא הצלחה. במקום זאת, עצר אותם ראוף והשליכם לכלא להמתין למשפט בגין

⁴³ לדוח ארוך בעניינם כולל תוכנית כיצד להתמודד עם הבעיה מאת סר אדמונד הורנבי (Edmund Hornby), השופט בבית הדין הקונסולארי העליון באיסטנבול, בעת ביקורו בירושלים לבהינת פעילותיו של הקונסול פין שבעקבותיהן הודה (ראה The Cinderella Service, p. 155), ראו: Homly to Bulwer, F.O. 195/761, dated Jerusalem 11.6.1863

⁴⁴ על כך ראו דיווחים רבים לאורך כל 1863. המצב בצפון הארץ התדרדר עד כדי כך שהמושייר של ולאית סורייה, קבולי פאשה, כמו גם הסרעסכר של דמשק, רשיד פאשה, ערכו ביקור באזור על מנת להתרשם מהמצב. על כך, ראו: Moore to Bulwer, F.O. 78/1752, political no. 7 and enclosure from Caiffa, dated Jerusalem 29.10.1863. בסיוור זה ערך קבולי הסכם שלום זמני עם השבטים, אך נראה שהעות'מאנים התכוונו לפעולה צבאית נרחבת כנגדם.

⁴⁵ על כך ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/808. desp. 12, dated Jerusalem 25.8.1864

⁴⁶ על עזית וההלפתו, ראו: Moore to Stanley, F.O. ; Moore to Lyons, F.O. 195/808, no. 11, dated Jerusalem 21.11.1866

⁴⁷ ראו: Moore to Jocelyn Nassau ; Moore to Granville, F.O. 78/2615, political no. 2, dated Jerusalem 15.3.1877

(Charge d' Affaires – Constantinople), no. 9, dated Jerusalem 6.4.1877

פשעיהם נגד המדינה. בתקופתו של מושל זה, שנמשכה 11 שנים עד 1889, זמן ארוך יותר מכל מושל אחר מאז 1840, נראה שהארץ קצרה את היתרונות שהביאו עמן הרפורמות.⁴⁸

⁴⁸ ראו: Moore to Layard, F.O. 195/1154, no. 21, dated Jerusalem 24.8.1877; בתקופה זו חל שיפור ניכר גם בכלכלה במחוז. על כך ראו: "Returns of the British trade at the ports of Caiffa and Acre", F.O. 195/369, separate, 2 enclosures, dated Jerusalem 1.1.1853; "Annual Consular report on trade, navigation, etc' at the port of Jaffa for the year", dated Jerusalem 1.1.1863; Gad "1862", F.O. 78/1768, dated Jaffa 27.1.1863; על התמורות הכלכליות והחברתיות בארץ ישראל בתקופה זו, ראו גם: Gilbar, "The Growing Economic Ties of Palestine with the West, 1865-1914", in David Kushner (ed.), *Palestine 1914: Studies in Economic and Social History* (Leiden, 1990), pp. 188-210; כמו גם: Gad Gilbar, (ed.), *Ottoman Palestine 1800-*

[פרק 9]

הקונסולים הבריטים, המושלים ומערכת המשפט העות'מאנית

מ1857 ועד 1878

הפרק הנוכחי וזה שאחריו יבחנו את המקרים המשפטיים המעורבים שהתרחשו במחוז מהגעתו של סורייא פאשה בקיץ 1857 ועד סוף תקופת התנוימאת עם עלייתו של עבדול חמיד II לשלטון ב1878. תקופה זו התאפיינה בהגעת חלק מהרפורמות העות'מאניות לבשלות ובהתגבשות מערכות חוק ומשפט מסודרות, מודרניות ויעילות יותר. תהליכים אלו החלו נותנים את אותותיהם במחוז עם הגעתו של סורייא פאשה שהביא עמו גישה חדשה ותקיפה הרבה יותר בכל הקשור לריבונות העות'מאנית והניסיונות של הנציגים הזרים לכרסם בה. מבחינה משפטית, ב1858 הותקן קוד פלילי חדש ומודרני שעסק בהרחבה גם במקרים פליליים שבין אדם לחברו. בנוסף לכך, ב1868 החלה מוקמת במחוז מערכת של ערכאות נאמיות שנטלו את התפקידים המשפטיים בהם טיפלו לפני כן המג'לס-י אדארה והמג'לס-י תח'קיק. במקביל, לאורך תקופה זו, עבר גם השירות הקונסולארי הבריטי באימפריה שינויים ובעם הראשונה, לאחר הדחתו של פין ב1862, מונה קונסול מקצועי ומנוסה שהצליח למנף את הישגיהם של קודמיו לשיפור מעמדה של בריטניה בארץ ישראל. המקרים מתקופה זו ממחישים היטב את השינויים שהתרחשו לאורכה.

א. תמורות ביחסים בין זרים לממשל העות'מאני במחוז ירושלים אחרי מלחמת קרים

השינויים המשמעותיים שעבר הממשל העות'מאני הן במרכז והן בפרובינציות מאמצע שנות ה-50 ועד סוף שנות ה-70, השפיעו גם על היחסים בין הקונסולים הזרים למושלים. צירוף האימפריה לקונצרט האירופי לאחר מלחמת קרים, ההכרזה על הח'ט-י הומאייני וההאצה בתהליך הרפורמה, אפשרו לממשל העות'מאני להתחיל ולפעול על מנת להשיב לידיהם את הריבונות המלאה על כל תושבי האימפריה, מוסלמים ולא מוסלמים כאחד. סנג'ק ירושלים, שחשיבותו עלתה במהלך המאה ה-19 במידה רבה בעקבות האינטרסים האירופאים הרבים בו, היה חשוף במיוחד לתהליכים אלו. הקשרים בין המושלים של מחוז ירושלים לבין הקונסולים הזרים מסופה של מלחמת קרים התנהלו על רקע המאבק בין שאיפתם של המושלים להחיל את הריבונות העות'מאנית על כל תושבי המחוז, לבין שאיפותיהם של הקונסולים שביקשו לשמר את זכויותיהם הקפיטולאטוריות.¹

¹ על כך, ראו: קושניר, "המושלים העות'מאנים של ארץ ישראל", עמ' 284-286. קושניר מכנה את המושלים העות'מאנים במחוז ירושלים "שרי חוץ בזעיר אנפין" מאחר שהרבה מרצם הוסט לטיפול בסוגיות שונות שנגעו לקהילות הזרות, דבר שעולה גם מן המחקר הנוכחי. ראו גם: David Kushner, "The 'Foreign Relations' of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Ottoman Period", in David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation* (Jerusalem, 1986), pp. 309-319

עם הגעתו של סורייה פאשה במאי 1857 נפתחה תקופה חדשה בתולדותיו של מחוז ירושלים במאה ה-19. הגעתו, זמן קצר לאחר מלחמת קרים וצירופה של האימפריה לקונצרט האירופאי, כמו גם ההכרזה על הח'יט-י הומאיון, סימנה שינוי בכל הקשור ליחסים בין הקונסולים הזרים לרשויות העות'מאניות. אירועים אלו, כמו גם ההתקנה של קוד פלילי מעודכן ומודרני ב-1858, הקמת מערכת בתי דין נזאמיים במחוז ב-1868, והתקנת חוק האזרחות ב-1869, הובילו לשינוי הדרגתי בגישה העות'מאנית כלפי הפריבילגיות המשפטיות הקפיטולטוריות, ובעיקר מה שראו כהרחבתן מעבר לרוח המקורית. בהיבנם שביטול גורף של הקפיטולציות אינו אפשרי, החל מסוף שנות ה-50, וביתר שאת בשנות ה-60, עשו העות'מאנים מאמצים להביא לצמצומן ולהשיב לידם את הריבונות הפוליטית והמשפטית על התושבים באזורים תחת שליטתם, עות'מאנים וזרים כאחד.²

הניסיון המשמעותי הראשון שנעשה בארץ על ידי העות'מאנים על מנת להשיב לידם את הריבונות על נתיניהם נערך עוד טרם הגעתו של סורייה. באירוע זה שהתרחש בסוף 1856, ביקשו העות'מאנים להטיל על הסוכנים והפקידים האחרים של הנציגויות הקונסולאריות השונות בעזה מס חדש בשם *מאל אעאנה* שהיה מקביל ל*בדל עסקריה* שהונהג ברחבי האימפריה לאחר מלחמת קרים. מס ה*בדל* החליף למעשה את מס ה*ג'זיה* העתיק - או בשמו המקובל יותר, ה*ח'ראג* - שבוטל בהתאם לרוח הרפורמות ב-1855.³ בניגוד ל*ח'ראג*, שנאסף באופן אוטומטי וגורף מכל הגברים הלא מוסלמים הבוגרים, ה*מאל אעאנה* הוטל רק על אלו שביקשו לקבל פטור. המס החדשיון נגבה בכל רחבי הארץ, אך רק בעזה, אולי כמעין ניסוי כלים, נעשה ניסיון אמיץ להטילו גם על הסוכנים והפקידים של הנציגויות הקונסולאריות השונות שהיו ברובם מקרב הנתינים העות'מאנים הלא מוסלמים. עובדים קונסולאריים אלו, כמו כל עובדי הקונסוליות הזרות בעלי *בראת* בכל רחבי האימפריה, היו באופן מסורתי פטורים ממסים מסוימים ובעיקר מה*ג'זיה* וזאת בהתאם לכתב האמנה (*בראת*) שלהם.⁴

² כפי שכבר הוזכר בפרק 3 (עמ' 86-85), ב-1863 ושוב ב-1865, קבעו העות'מאנים הנחיות חדשות בכל הנוגע להעסקת דרגומנים על ידי הקונסוליות. הנחיות אלו הגבילו את מספרם, הגדירו את סמכויותיהם והקשו על הנוהג של מכירת כראמים ל"דרגומנים לשם כבוד". כהמשך לכך, ב-1867 הוצא פרמאן מקיף שדן בניצול לרעה של הפריבילגיות הקפיטולטוריות. כמו כן, ב-1869 פורסמה הצהרה בנוגע לפריבילגיות המשפטיות של זרים באימפריה. בהצהרה זו ביקשו העות'מאנים לחדד פריבילגיות אלו כפי שנוסחו במקורן בקפיטולציות ולהפריך שורה של חידושים אותם ראו כבלתי חוקיים. בין אלו: ההתערבות הישירה והפעילה של הקונסולים בהליכים משפטיים, אורחיים ופליליים, שהיו אמורים להיות באחריות בתי הדין העות'מאנים בלבד; החלת הסמכות המשפטית הקונסולארית גם על דרגומנים; הרחבת עיקרון *forum rei* גם למקרים אזרחיים בהם נתבעו נתינים זרים; הפרזה בחסינות של זרים בפני פעולות של המשטרה העות'מאנית; וההתערבות הישירה של דרגומנים כנציגי הקונסולים במשפטים מעורבים, היכן שהוסמכו אך ורק לסייע לנתינים זרים ולדאוג לכך שההליכים יהיו תקינים. לבסוף, ב-1867 הוענקה אמנם לזרים הזכות לרכוש נדל"ן באימפריה, אך בתמורה התחייבו להכפיף עצמם באופן מוחלט למערכת המשפט העות'מאנית. צעד זה היה חשוב ביותר שכן נראה שזרים רבים היו מוכנים לתנאים העות'מאנים על מנת לזכות ביתרונות הכלכליים של הזכות לרכוש נדל"ן באימפריה.

³ על ביטול ה*ג'זיה* והטלת ה*בדל*, ראו: מעוז, *רפורמה*, עמ' 195; על ה*בדל עסקריה*, ראו: H. Bowen, "Badal", *EI* (online edition).
⁴ Vol. I, pp. 855; לפרטי המקרה, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/524, consular no. 32, dated Jerusalem 7.11.1856 (עמ' 45-39), פריבילגיה חשובה שסיפקו הקפיטולציות הייתה הזכות לגייס נתינים עות'מאנים כמתורגמנים ואנשי קשר. אלו זכו לזכויות בדומה למעסיקיהם האירופאים (החל מסעיף 22 של הקפיטולציות הצרפתיות של 1604), דבר שהפך משרות אלו

נראה שהניסיון להחיל את המאל אעאנה על עובדי הסוכנויות הקונסולאריות בעזה הילך על חבל דק מבחינת חוקיותו. הקפיטולציות, כמו גם כתבי האמנה של אותם עובדים, הבטיחו להם פטור מהמלוא. כפי שכבר ראינו, פטור ממס זה, כמו גם ממסים אחרים, היווה, למעשה, את התמריץ העיקרי של נתינים עות'מאנים לא מוסלמים לקחת משרות אלו שלרוב נעשו ללא תשלום או בתשלום זעום בלבד. כצפוי, הקונסולים הזרים בירושלים התנגדו קשות להטלת המס על עובדיהם. הצרפתים סירבו באופן גורף לגבות את המס ולהעבירו לרשויות העות'מאניות, אך פין בחר בהידברות וניגש לכאמל פאשה על מנת להסדיר עמו את העניין. בעקבות כך הוצא מכתב מטעם המושל לעזה עם הנחיות להשהות את הגבייה עד לקבלת הוראות בעניין מהשער העליון. למרות הוראה זו, ובהיעדרו של הקאימקאם, מצטפא סעיד ביי, נשלחו שוטרים, בהוראת סגנו ובעידוד המופתי, לבתי הנציגים הקונסולאריים בעיר ששחטו באיומים את הכסף. הקוואס של הנציג הבריטי אף הוכה ברחוב ונכלא למספר שעות עד שהסוכן עצמו, בלחץ של כוח משטרה גדול שנשלח לביתו, שילם את המס. הדרישה של פין שסגן הקאימקאם והמופתי יובאו לירושלים לצורך חקירת האירועים נתקלה בהתנגדות מצד כאמל שטען שאין בידיו הכוח הצבאי ללכת ולהביאם ושללא כוח כזה ההוראה שלו תהייה "בזבוז נייר".⁵ תשובה זו לא הותירה לפין ברירה אלא להעביר את העניין לטיפול השגריר. בסיכומו של דבר, נראה שהתקרית בעזה עברה לסדר היום בעיקר בשל היותה תקרית נקודתית ובשל ריחוקה של העיר עזה מהמרכז. עם זאת, בעקבות מכתב מהוזיר הגדול, רשיד פאשה, נמנעו הרשויות העות'מאניות במחוז ירושלים מניסיונות נוספים להטיל מס זה.⁶

העובדה שעניין זה של הפריבילגיות המיוחדות להם זכו הנציגויות הזרות לא נותר רק עניין מבודד בעזה, אלא העסיק את העות'מאנים בכלל, כמו גם את הממשל בירושלים, עולה ממאמר שפורסם בכתב העת הצרפתי *L'univers – Revue Orientale Politique, Litteraire et Scientifique* בינואר 1856 ושנגע לדרגומנים בשירות הקונסוליות הזרות. מאמר זה, כפי שטען מחברו שנותר בעילום שם, בוסס כביכול על מידע שהגיע מבירות ועסק בעניין הניצול לרעה של הפריבילגיות המיוחדות להן זכו הדרגומנים, בעיקר בירושלים. למרות שלא ניתן לאשר את העניין הרי שפין, בתזכיר ארוך אודות המגרעות של ניהול המחוז על

לאטרקטיביות לעיתים לסוחרים עות'מאנים לא מוסלמים. חשוב מאד לציין שבעוד שזכויות היתר שהובטחו בקפיטולציות ניתנו באופן אוטומאטי לנתינים זרים שנרשמו ככאלה בקונסוליות שלהם, הרי שהן חלו על הדרגומנים רק כל עוד החזיקו בכתב אמנה (בראת) מהסולטאן. לפי בוגרט, המאה ה-18 הייתה המאה בה החל מאזן הכוחות להתהפך והאירופאים החלו לעשות שימוש לרעה בזכות זו על מנת להרחיב את החסות הדיפלומטית באופן לא לגיטימי למספר הולך וגדל של נתינים עות'מאנים לא מוסלמים. דבר זה שטט חלקים חשובים מסממני הריבונות של האימפריה שהיוו חלק חשוב ממאמצי תהליך הרפורמה, בעיקר האחריות הבלעדית של האימפריה העות'מאנית על אזרחיה. תהליך זה הואץ והתרחב מאד במאה ה-19 עם התעצמות העמדה של מעצמות המערב מול האימפריה העות'מאנית. על סוגיות אלו ראו בהרחבה: בוגרט, *קפיטולציות*, עמ' 8, 32-33, 64-70; ראו גם: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 138-145.

⁵ ראו: no. 32 לעיל. פין ביקר בעצמו בעזה על מנת לעמוד על העניין, דבר המרמז על חשיבותו בעיני הבריטים שכן התרחבות תקדים זה לחלקים אחרים של הארץ עלולה הייתה להוביל לאובדן רכיב עקרונותי בפריבילגיות שלהם באימפריה. בביקורו שם גילה גם שגביית המס מהסוכנים הקונסולאריים לוותה בהנפקת מנבשה מיוחדת ברוח זו כמו גם הודעה (אראדת אל-מהדר) שקבעה שהעיר עזה לא תסכים לקבל יותר סוכנים של קונסולים זרים. על כך, ראו: Finn to Moore, F.O. 195/524, no. 69, dated Gaza 8.12.1856.

⁶ ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, no. 75, dated Jerusalem 11.12.1856.

ידי כאמל פאשה, האשים אותו בין היתר גם בכך שהוא עמד מאחורי פרסום המאמר.⁷ תהיה אשר תהייה האמת מאחורי טענה זו, עצם פרסומו ותוכנו ממחישים את ההסתייגות של הממשל העות'מאני מפריבילגיות מיוחדות אלו של מי שהיו נתיניהם. בין היתר נכתב במאמר כך:

"במזרח סוכנים קונסולאריים נאלצים לעיתים קרובות לעשות עסקים בעזרת התיווך של הדרגומן שלהם. . . יש להצר על דבר זה שכן הדרגומנים הנם לעיתים קרובות נאמנים אך במעט למעסיקיהם ולעיתים קרובות אינם מהססים לנצל הזדמנויות לעשות כסף. הפעילות של אלו בניציגויות האירופאיות הנה מקוממת עוד יותר מאחר ונראה שהם מבצעים את מעלליהם תחת הפטרונויות של הממונים עליהם שעם זאת אינם מודעים להתנהלותם והנם הראשונים להאשים את השחיתות שפושא באופן נרחב מידי בקרב פקידי השער העליון, בעיקר בירושלים, שלא תמיד זכתה להיות מבורכת, אותה שהיא כעת, במושל בעל מהימנות מושלמת. בשנה האחרונה חשדות כבדים בגין שחיתות מרחפות מעל לחלק מדמויות אלו המשרתות בקונסוליות חוץ מזו של צרפת.⁸ מבלי לבחון עד כמה האשמות אלו מבוססות, יש להבחין בכך שבעוד שאירופה משקיעה מאמצים לרפא תחלואים שהיו קיימים זמן רב בתורכיה, הרי שחשוב שהקונסוליות האירופאיות תפקחנה באופן הדוק יותר על ההתנהלות של הסוכנים הזוטרים יותר שלהן ותסרנה אפילו את החשד הקטן ביותר לשחיתות".⁹

מאמר זה והתקרית בעזה היוו רק את תחילתו של המאבק שניהלו הרשויות העות'מאניות בארץ בתקופה זו, אם כי בהצלחה מוגבלת ביותר, כנגד שיטת החסות שיצאה מכלל שליטה, כמו גם כנגד ההתרחבות הניכרת בסמכות המשפטית הקונסולארית. המושל הנמרץ ביותר מבחינה זו וזה שהניח את התשתית להתנהלות בהקשר זה גם בהמשך, היה סורייה פאשה שהחליף את כאמל במאי 1857. סורייה, כמו קודמיו, היה נציג של הפקידות העות'מאנית החדשה שעלתה בתקופת *התנוימאט*. עם זאת, אולי בשל גילו הצעיר ושהותו באירופה, כמו גם בשל הרוחות החדשות שנשבו בשער העליון באותה העת והגיבוי המלא לו זכה מהממונים עליו, פעל ביתר שאת מקודמיו על מנת לתחם ולצמצם את ההשפעה האירופאית במחוז. פין

⁷ Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, no. 3, dated Jerusalem 31.1.1857, p. 446

⁸ יש לציין שכאמל פאשה היה מקורב מאד לצרפתים וניתן אף לטעון שהיה איש דברם. במהלך כל כהונתו פין שולח תזכירים רבים המציינים עניין זה ומביא דוגמאות למכביר לך. לסיכום טענות אלו ראו, למשל, תזכיר שנכתב זמן קצר לפני הדחתו של כאמל: Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, no. 7, dated 14.3.1857. מילים אלו הפוטרות את הדרגומנים הצרפתים מההאשמות שהוטחו בשאר מחזקת את הסברה שהיה זה כאמל, או אחד מאנשיו, שאכן עמד מאחורי המאמר.

⁹ Finn to Clarendon, F.O. 195/524, political no. 3, dated Jerusalem 19.1.1856, pp. 21-22. למאמר זה פין אינו חולק כלל עם הנאמר בו, אדרבא הוא מוסיף טענות משלו בנוגע לשיטת החסות המונחלת על הדרגומנים. במקום זאת, קצפו יוצא על החסינות שניתנה בו לצרפתים כנגד הטענות המוטחות בו על שאר הקונסוליות בירושלים. ראו: שם, עמ' 23.

כתב, למשל, על סורייה שהנו "פטריוט דיו במובן זה שהוא אוהז בדעות חזקות כנגד ההתפשטות של ההתמערבות".¹⁰ אליזבת פין אף חידדה עניין זה. כך כתבה בזיכרונותיה אודות סורייה פאשה:

"מר' פין היה חסר מנוחה מההפרעות שהתרחשו תחת פאשה חדש זה שלא רצה או שלא יכול היה לבצע את הצעדים הנדרשים. . . היה זה בערך באותו הזמן שפאשה חדש זה פלט ברגע של חוסר שימת לב את המילים שהוא נשלח לירושלים על מנת לשבור את כוחה של הקונסוליה האנגלית ולהרוס את ההשפעה הבריטית בארץ ישראל, ומוזר לומר שכן פאשות מונו לרוב לשנה אחת בלבד, אותו אחד הושאר במשרתו עד לאחר שמר' פין עזב ב1863. הוא היה אדם בעל הליכות ג'נטלמניות מאד ושפה אצילית, אך התנהלותו לא השתפרה עם חלוף הזמן".¹¹

כהמשך לניסיון הנקודתי להחיל את המאל אעאנה גם על עובדי הקונסוליות, סורייה ניסה לתקוף את בעיית החסות מיסודה. פעילותו בתחום זה התבססה על ההבנה שקיים הבדל מהותי בין נתינים זרים לאותם עובדי קונסוליות מקרב הנתינים המקומיים. נתינים זרים זכו לזכויות הקפיטולטוריות מעצם היותם זרים וכל שנדרש מהם היה להירשם ככאלו בקונסוליה שלהם. העובדים הקונסולאריים, עם זאת, זכו לפריבילגיות שהובטחו להם בקפיטולציות רק כל עוד החזיקו בבראית תקף מטעם הסולטאן שנמכר להם בכסף על ידי השגריר הרלוונטי. כתב אמנה זה היה ניתן לביטול חד צדדי בכל עת ולמעשה הגדיר את אותם עובדים כנתינים עות'מאנים בעלי זכויות יתר מסוימות שניתנו להם מתוקף סמכותו של הסולטאן. דבר זה היה עקרוני שכן בהתאם לקפיטולציות, כמו גם לכתבי האמנה עצמם, אותם עובדי קונסוליות נותרו תמיד נתינים עות'מאנים וככאלו היו כפופים אך ורק למערכת המשפטית העות'מאנית ולסמכותו של הסולטאן, או נציגו ברמה המקומית, המושל.¹²

מצויד בתבונה זו כבר ביוני 1857, זמן קצר בלבד לאחר הגעתו לירושלים, שלח סורייה הודעה לפין לפיה לא יתיר יותר לאף גורם מצידו של פין, כולל פין עצמו, להתערב בעניינים בין הרשויות העות'מאניות לבין

¹⁰ לציטוט ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/524, political no. 39, dated Jerusalem 24.11.1857, p. 683. מעבר לפעולות של סורייה, כפי שייבחנו בהמשך, למאבק כנגד תופעת החסות האירופאית והסמכות המשפטית הקונסולארית שיצאו מכלל שליטה, הוא גם נקט בפעולות בעלות אופי סמלי בעיקר כנגד האינטרסים האירופאים בירושלים. בין אלו, לדוגמה, הניסיון לסלק מפעל לצביעת בדים שהיה צמוד לכנסיית הקבר על מנת לבנות במקומו תיכון עות'מאני לבני כל הדתות. הניסיון נכשל בשל סיבות בירוקרטיות. דוגמא נוספת הנה סירובו לתת לצרפתים הזקה חוקית על כנסיית סיינט אן למרות פרמאן ברוח זו לה זכו בתקופתו של כאמל פאשה. על אלו, ראו: שם, עמ' 683-684. בתקופתו החלה גם התעוררות בביטחון העצמי של הקהילה המוסלמית בירושלים והתפרצויות נקודתיות של תחושות פאן מוסלמיות. מ1858 ועד סוף תקופתו של סורייה מתרחשות מספר רב של תקריות מינוריות של התנכלויות כלפי נוצרים ויהודים. פין ראה התגברות זו במה שהוא מכנה "פנאטיות דתית" כהלך רוח הקשור למדיניותו ה"פטריוטית" של סורייה. על כך ראו, למשל: Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, political no. 32, dated 8.11.1858; Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, political no. 34, dated 11.11.1858.

¹¹ אליזבת פין, זיכרונות, עמ' 183.

¹² מעמד המשפטי של דרגומנים כבר נדון בפרקים הקודמים. ראו גם: בוגארט, קפיטולציות, בעיקר עמ' 82-84, 112-115.

הדרגומנים או הסוכנים הקונסולאריים הבריטים, הן בפניות ובדרישות הנובעות מהם והן בכאלו המוגשות על ידי אחרים נגדם. מבחינה מעשית המשמעות הייתה שלא התאפשר יותר לנציג מטעם פין להיות נוכח במשפטים או דיונים הנוגעים לדרגומנים שלו.¹³ החלטה זו של סורייה הייתה מעוגנת לחלוטין בהסכמים בין האימפריה העות'מאנית לבריטים. פין בעצמו הודה בכך, דבר שלא עצר בידו לנסות ולמצוא פרשנות יצירתית לסעיפים מסוימים בקפיטולציות על מנת למנוע מסורייה להשיג את מבוקשו. כך כתב:

"נכון הדבר שאיני מוצא בקפיטולציות שלנו עם השער העליון כל ביטוי ברור בקשר לטענה שלי, עם זאת אני גורס שלביטוי 'נתינים של בריטניה' בניגוד ל'בריטים' בסעיף XV צריכה להיות משמעות כזו ושסעיף LIX הדמיון בנקודות חשובות של פרשנות עם 'אנגלי', כמו בסעיפים, XXVII, XXVI, XIII, מצדיקים את הפרשנות והטענה שלי".¹⁴

ניסיון זה של פין ליצור הקבלה מלאכותית בין נתינים בריטים ל"דרגומנים" ולמעשה לפרש את הקפיטולציות כמכירות בנתינים עות'מאנים העובדים בעבור הקונסוליה כנתינים בריטים לכל דבר, נועד כמובן לכישלון. מסיבה זו פין, שכנראה היה מודע לכך, לא הסתפק בטיעון משפטי רופף זה, אלא סיפק שתי טענות נוספות: ראשית, הוא הדגיש שבמידה וטענתו לא תתקבל הרי שבריטניה תהייה בעמדת נחיתות אל מול אומות אירופאיות אחרות שבנוסח הקפיטולציות שלהן, כך חשב, יש סעיף ספציפי המסדיר עניין זה.¹⁵ גם בנקודה זו פין לא דייק. נכון הדבר שאחת מהפריבילגיות המשפטיות הקפיטולטוריות הבסיסיות ביותר אפשרה לדרגומן מטעם הקונסוליה ללוות נתינים זרים שמצאו עצמם עומדים בפני רשויות המשפט העות'מאניות.¹⁶ עם זאת, בכתבי הקפיטולציות של כל האומות זכות זו הוגבלה אך ורק למקרים בהם אחד הצדדים היה נתין זר. בהיותם של הדרגומנים נתינים עות'מאנים לכל דבר לא ניתן היה לטעון בשום דרך להרחבת זכות זו למקרים בהם היו מעורבים הם עצמם. הטענה השנייה אותה סיפק פין לא הייתה מעוגנת בהסברים משפטיים כלל, אלא היוותה מעין ניסיון ליצור הלכה חדשה, פסיאודו-משפטית, המבוססת על תפיסה פטרונית אירופאית כלפי מערכת המשפט העות'מאנית. כך כותב פין:

¹³ Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, desp. 23, dated Jerusalem 20.6.1857
הבריטיות של 1675, ראו: נורדונגיאן, *חקיקה עות'מאנית*, כרך I, עמ' 146-169.
¹⁴ שם, עמ' 538.
¹⁵ שם, עמ' 539.
¹⁶ על כך, ראו: בוגארט, *קפיטולציות*, עמ' 46-47. בין אלו, למשל, סעיף 36 בקפיטולציות ההולנדיות של 1680, סעיף 24 בקפיטולציות הבריטיות של 1675 וסעיף 65 בקפיטולציות הצרפתיות של 1740.

"הטענה שלנו מאחורי הדרישה לאפשר את נוכחותו של הנציג הרשמי מבוססת על חוסר הצדק המוכר

היטב ואי הסדרים של פאשות באופן כללי ושל בתי המשפט – ודבר זה מסתייע כבר מקדמת דנא".¹⁷

נראה שבטענה זו חשף פין את הרציונאל מאחורי נהלים מקובלים רבים שנגעו לסמכות המשפטית הקונסולארית, נהלים שלא היו מבוססים על הקפיטולציות, כי אם אך ורק על העמדה העדיפה של הקונסולים והשגרירים האירופאים אל מול הרשויות העות'מאניות. הניסיון לבטל חלק מפריבילגיות אקס-חוקיות אלו על ידי סורייה פאשה ממחיש היטב את שיפור העמדה העות'מאנית בזירה הבין-אירופאית בעידן שאחרי מלחמת קרים. במקרה הנוכחי, המשמעות האמיתית של החלטתו של סורייה הייתה, למעשה, קביעה חד משמעית שהתיישבה גם עם הקפיטולציות, שבני חסות בריטים מקרב הנתונים העות'מאנים אינם נכללים תחת הסמכות המשפטית הקונסולארית בשום דרך, אלא תחת הסמכות הבלעדית של המערכת העות'מאנית.

נאמן לגישה זו, סורייה לא עצר רק בטיפול בזכויות היתר להן זכו הדרגומנים מעבר לאמור בקפיטולציות, אלא המשיך גם בניסיון להצר את צעדיהם של הזרים ובני חסותם וזאת על ידי הטלת מגבלות על יכולתם לרכוש נכסי נדל"ן במחוז. עד הגעתו של סורייה נהנו אלו מהגמשת הנוהג המקובל באימפריה העות'מאנית לפיו זרים לא הורשו להחזיק ברכוש ממשי ברחבי האימפריה כגון בתים ואדמות, אלא בשכירות או חכירה לתקופות קצרות מאד.¹⁸ סורייה פנה לתקן מצב זה בעיקר מתוך מחשבה לייצר תמריץ בעבור בני חסות להמיר את ההגנה הקונסולארית לה זכו בנתינות עות'מאנית. לשם כך, בצעד שגובה על ידי הממונים עליו, פנה לאכוף בחומרה תקנות שנועדו למנוע מכירת נכסי נדל"ן לזרים. התקנות הראשונות בעניין זה הוצבו על ידו כבר בסוף 1857 ונאכפו באדיקות בשנים שלאחר מכן. סורייה אף מינה פקיד מיוחד שבחן עסקאות קודמות והיה אחראי על אישור עסקאות עתידיות.¹⁹

¹⁷ no. 23 לעיל, עמ' 539.

¹⁸ סעיף 110 של חוק הקרקעות של 1858 קבע ש"אדמה של נתין עות'מאני אינה יכולה לעבור על ידי ירושה ליורש כלשהו שלו שהנו נתין זר, נתין זר גם אינו יכול להיות בעל זכות קניין (Tapu) על אדמה של נתין עות'מאני", ראו: פישר, *חוקי הקרקע העות'מאנים*, עמ' 36; על מעמדם של זרים באימפריה בכל הקשור לרכישת נכסי נדל"ן, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 334-335.

¹⁹ פין מדווח לראשונה על תקנות אלו בנובמבר 1857, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/524, political no. 39, dated Jerusalem 24.11.1857, p. 683; על התקנות החדשות של סורייה ואכיפתן, ראו: Finn to Bulwer, F.O. 195/604, separate no. 2, dated Soor 24.8.1859; הדים למדיניות זו של סורייה ניתן למצוא גם בעיתונות העברית של התקופה, ראו: יהושע ילין, "מכתב גלוי", *הלבנון*, שנה ראשונה, מס' 7 (יט' באלול, תרכ"ג 3.9.1863), עמ' 43; פין, שהכיר בחוקיות פעולותיו של סורייה, ניסה לשכנע להגמיש את עמדתו מפנים לשורת הדין בטענה שזרים שרוכשים או חוכרים לתקופה ארוכה קרקע ובתים מסייעים בכך לשיפור פני המהוז, אך ללא הואיל. סורייה עמד על שלו. לפין היה עניין אישי ברור בסוגיה זו שכן ביצע כמה עסקאות קרקעיות גדולות. עסקאות אלו נערכו דרך אשתו על מנת לעקוף את התקנות השונות, ראו: אליאב, "עלייתו ונפילתו" עמ' 55-64.

צעדים אלו, כך נראה, נועדו להשפיע בעיקר על קבוצות מיעוטים בעלות חסות זרה. מן הצד הבריטי היו אלו שתי קבוצות מרכזיות שהושפעו. ראשית, היהודים בעלי הנתינות הרוסית לשעבר (כמו גם מספר מועט של יהודים בעלי נתינות צרפתית) שהעות'מאנים שאפו להביאם תחת ריבונותם. אלו סבלו מהתקנות החדשות שכן הרשויות המקומיות הערימו עליהם קשיים ברכישת או שכירת נדל"ן לתקופות ארוכות. הקבוצה השנייה כללה יהודים מקומיים שניצלו את היות משפחותיהם מיוון, גיברלטר, אלג'יריה וכו' על מנת לזכות בחסות אירופאית ובכך הוציאו עצמם מהריבונות העות'מאנית החוקית. על מנת לספק לאלו תמריץ לותר על חסותם ולקבל על עצמם נתינות עות'מאנית, איים סורייה לשלול מהם נסחי בעלות על בתים ושטחים שכבר היו בבעלותם דורות רבים אם לא יוותרו על חסותם. בדרך זו ייצר, כעשור לפני שהתקנות של 1867 וחוק האזרחות של 1869 הותקנו במטרה להשיג את אותה התוצאה, תמריץ לותר על חסות זרה ובחירה בנתינות עות'מאנית מלאה שהקנתה יתרון יחסי בכל האמור לרכישת נדל"ן והחזקתו ברחבי האימפריה העות'מאנית.²⁰ לא ניתן להעריך מה הייתה היעילות של צעדים אלו, אך נראה שהם התווספו למערך הלחצים הכללי של העות'מאנים על הבריטים להעביר את בני חסותם היהודים לריבונות עות'מאנית. דבר שהסתייע באופן סופי רק 1890.²¹

ב. תמורות ביחסים בין הקונסולים הבריטים והממשל העות'מאני בשנות ה-60 וה-70

החידושים לעיל שקבע סורייה והגישה הכללית שלו כלפי שיקומה של הריבונות השלטונית והמשפטית העות'מאנית שנשחקה בעקבות עליית כוחם של הקונסולים הזרים, הם שהכתיבו גם את ההתנהלות של המושלים שבאו לאחריהם. יש גם לזכור שמסוף שנות ה-50 הותקנו מספר חוקים חדשים שהקלו על המושלים להתמודד עם הנציגים הזרים. בין אלו הקוד הפלילי של 1858, חוק הלאג'יתים של 1864 ו-1871, הקמת מערך בתי הדין המזאמיים ב-1868 והתקנות המשפטיות הנלוות של 1869, כמו גם חוק האזרחות של 1869. מצב חדש זה בא לידי ביטוי באופן מוחשי במקרים המשפטיים המעורבים שנוהלו בתקופה זו. השינויים לטובה בתקופה זו בכל הקשור למנהל המחוזי הובילו גם לצמצום במספר המקרים שטופלו.

חשוב לציין שמקרים משפטיים מעורבים, אפילו אם התנהלו במסגרת הערכאות העות'מאניות, נותרו כפופים לתקנות הקפיטולאטוריות ולהתערבות הקונסולים. מסיבה זו, כפי שיומחש בפרק זה והבא אחריו, למרות שהמושל והמועצה המנהלית חדלו להוות זרוע שופטת, נראה שהמשיכו להיות מעורבים במקרים אלו. דבר זה היה נכון בעיקר בכל הנוגע למקרים בהם היו מעורבים נתינים בריטים שכן, כפי שכבר נסקר

²⁰ התקנות של 1867 קבעו תנאים לפיהם זרים יכלו לרכוש נדל"ן באימפריה. לתקנות אלו, ראו: יאנג, *יסודות החוק העות'מאני*, כרך I, עמ' 337-341. על צעדיו של סורייה, ראו: 24.8.1859, separate no. 2, dated Soor, לעיל, עמ' 377-378.

²¹ לדיון על סוגיה זו, ראו: פרק 5, עמ' 130-132.

לפני כן בהרחבה, על פי הפרשנות הבריטית כפי שהתגבשה במאה ה-19, הקפיטולציות הציבו את התשתית להקמת ערכאות משותפות במקרים מסוימים. בערכאות אלו אמורים היו המושל, כמו גם חברים מהמועצה המנהלית, לתפקד כנציגים העות'מאנים. כמו כן, המושל נותר הסמכות הגבוהה ביותר בכל הקשור לאכיפת החוק ולשמירה על הסדר במחוז. לפיכך, הליכי החקירה, המעצר וההוצאה לפועל של פסקי הדין במקרים מעורבים נותרו תחת אחריותו.

בהקשר זה ניתן להזכיר מקרה מעניין בו היו מעורבים דווקא בני חסות צרפתים. במקרה זה הרגו שני לטינים, בני חסות צרפתים, צעיר מוסלמי מאחת מהמשפחות המכובדות של ירושלים שקילל את אחד מהם כאשר היה שיכור. החשודים נעצרו, אך הצליחו להימלט ומצאו מקלט במעונו של הפטריארך הלטיני. סוריית מצדו התעקש לנהל את המקרה על פי פרשנות קיצונית של הקפיטולציות ולמרות שהיה בסמכותו לעצורם בליווי של נציג צרפתי, סירב לעשות כן ללא דרישה מפורשת ברוח זו מצד הצרפתים. במקום זאת, הוא שלח הודעה לכל הקונסוליות להורות לאנשי קהילותיהם להימנע מלסייע לנמלטים. בסופו של עניין, למרות שסוריית ניסה לנהל את העניין כולו בשיתוף הקונסוליה הצרפתית, נראה שהחשודים הסתייעו בפטריארך הלטיני ובקונסול הצרפתי על מנת לצאת את הארץ ולא ברור מה עלה בגורלם. דבר מעניין נוסף במקרה זה הוא ההתרחשות שאירעה בעקבותיו, שכן מתוך פחד מתגובתה האפשרית של הקהילה המוסלמית ובני משפחתו של ההרוג, חלק מהקהילה הלטינית של ירושלים ברחו למשכן הכפרי של הפטריארך בבית ג'אלה וכל שאר הנוצרים, כמו גם היהודים, סגרו את חנויותיהם. למרות זאת, ההלוויה עברה בשקט וללא כל תקריות.²² כך כתב פיין על עניין זה:

"תחת המשטר הישן ועם פאשה בעל מוניטין נחות יותר היינו חושבים שכל הניהול של המקרה יהיה בעל אופי כספי בין הממשל המקומי, קרובי הנפטור והסיעה הלטינית ודבר זה גם קיבל אישור ביום ההלוויה כאשר עלי אפנדי נקוב, הראש והנציג של המשפחה, נדר לעולם לא להיכנס לעיר עד שיעשה צדק וזמן רב נותר הרחק – הוא עכשיו בעיר וב15 לחודש ראיתי אותו בקונסוליה הצרפתית. . . אך דעה רווחת בירושלים הנה שעלי נקוב לא יצליח להשיג את 'הצדק הפראי של נקמה (ערבית) [הסוגריים במקור]' במקום הליך משפטי תורכי".²³

מקרה מעניין בו טיפל פיין ב1860 ממחיש היטב את השינויים בתפיסת השלטונות כלפי ההתערבות של הקונסולים במה שראו כעניינים הנופלים תחת ריבונותם הבלעדית. תפיסה זו של הרשויות העות'מאניות

²² לפרטי המקרה, ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/524, political no. 30, dated 30.7.1857.
²³ ראו: Finn to Redcliffe, F.O. 195/524, no. 33, dated Jerusalem 19.8.1857, p. 610.

הובילה להתנגשות ישירה בין המושל לקונסול הבריטי, התנגשות שנוהלה על גבה של הקהילה היהודית בירושלים.²⁴ מקרה זה החל בעקבות סכסוך מסחרי בין יוסף שלום, אחד מפרנסי הקהילה היהודית בחברון והסוכן המסחרי של חברת ששון ושות' מבומבי,²⁵ לבין סוחר נוצרי מדמשק בשם אנטון טראיק שטען, בעזרת בנו שהגיע לירושלים לייצגו, שהראשון חייב לו 100 ל"ש. יוסף שלום, שטען שהסכסוך נוצר כתוצאה מפעילותו לטובת החברה הבריטית אותה ייצג, פנה בתחילה לפין כנציג המוסמך לייצג את האינטרסים המשפטיים של החברה. לאור כך, ולאור מורכבות הנושא, הפנה פין את העניין למושל על מנת שזה יעבירו לבית הדין המסחרי (מג'לס-י תג'ארת) שהיה ערכאה מעורבת. סוריאי, עם זאת, לא הכיר בחלקה של החברה הבריטית בעניין, ומאחר שזכאותו של יוסף שלום לנתינות בריטית הייתה מוטלת בספק, ראה בו סכסוך מסחרי אישי בין שני נתינים עות'מאנים. מסיבה זו, ולמרות מחאותיו הקשות של פין, סירב להעביר את המקרה לטיפולו של בית הדין המסחרי ואף מיאן לאפשר את הנוכחות של הדרגומן האנגלי בדיונים במקרה בשראיה שכן טען שאין לבריטים כל נגיעה לעניין. הוא גם סירב לעיין בסימוכין של יוסף שלום על כך שאינו חייב כלל את הכסף.²⁶

עם הפקעתו של המקרה מרשותו של בית הדין המסחרי וניתוקו מהסמכות הקונסולארי הבריטית, פנה סוריאי לנצל את המצב לטובתו. כך, בעוקפו כל הליך משפטי, בחר לראות בקהילה היהודית כולה ולא ביוסף שלום לבדו, אחראית לתשלום החוב. על מנת להביא את פרנסי הקהילה לשלם את הסכום אסר על

²⁴ ראה נוספת ליחס השלילי של סוריאי בכל האמור להשפעה האירופאית מגיעה משתי תקריות בהן הביע סוריאי דעתו על לבוש הראש האירופאי וההתערבות של הקונסולים. מקרה אחד דווח ב22 למרץ ובו סוריאי ניסה לאלץ את הדרגומן של פין לחבוש טרבוש במקום כובע אירופאי והטיח בפניו דברים רבים על יחסו להשפעה האירופאית. השני מה10 במאי 1860 בו שוב ניסה סוריאי לאלץ יהודי מומר ממוצא רוסי בשם מוראד הילפרן שאיבד את חסותו הרוסית ונחשב על ידי סוריאי כלעאיא לחבוש טרבוש. למקרה זה שהחל סכסוך כספי בין הילפרן למושל ואנשיו, כולל תיאור ארוך מאת מר' הילפרן עצמו, ראו: Finn to Bulwer, F.O. 78/1537, no. 14, dated Jerusalem 10.5.1860

²⁵ ר' יוסף שלום היה פקיד קהילת חברון וטען לנתינות בריטית בשל מוצאו מהודו. הוא היה פעיל מאד בענייני הקהילה והיה מעורב במספר מקרים שטופלו על ידי הקונסוליה הבריטית ושחלקם תוארו כבר בפרק 6, עמ' 141, הערה מס' 9; הוא גם היה מעורב במקרה נוסף שהתנהל זמן קצר בלבד לאחר הסכסוך עם אנטון. במקרה זה התגלע סכסוך בין יוסף שלום, שוב כנציגו המסחרי של יהודי הודי בעל נתינות בריטית (ששמו אינו ניתן – אולי אחד מבני משפחת ששון), לבין אחד צדוק לוי בעל נתינות אוסטרית. הסכסוך התנהל סביב קיר שבנה לוי מול החלונות הטובים ביותר של הבית בבעלותו של אותו יהודי הודי שבנו שהה באותה העת בירושלים וביקש אישית את סיועו של פין בנושא. למרות שהיה זה סכסוך בין שני בני חסות זרים, מאחר והיה מדובר על גדל"ן שני הצדדים פנו בעניין זה לבית הדין השרעי. נראה שלבסוף הגיע העניין לפתרונו בפשרה. ראו: Finn to Bulwer, F.O. 195/604, no. 24, dated Jerusalem 21.6.1860

²⁶ תיאור מקרה זה מתפרס על פני עשרות עמודים ונראה שפין עשה מאמצים רבים וכנים לסייע בידי הקהילה היהודית במה שהחשיב אי צדק משווע ועבירה על החוק מצידו של סוריאי פאשה, ראו: Finn to Bulwer, F.O. 195/604, no. 8 including 15 enclosures, dated Jerusalem 22.3.1860; במאי נסח פין תגובה למזכר שנשלח אליו מאיסטנבול בו הבהיר שדיווחו הקודם כולל הנספחים לא נועד על מנת לבקש מהמונים עליו לטפל בעניין, אלא רק על מנת להביא לידיעתם את חוסר הצדק והשרירותיות בה נהג סוריאי. הוא דיווח ששטר החוב המקורי עדיין לא נדון בערכאה משפטית כלשהי. הוא גם עמד על כך שחברת ששון ושות' היו בעלי החוב האמיתיים ויוסף שלום אינו אלא בא כוחם (has general Power of attorney). מסיבה זו סירב להחשיב את התשלום שהתבצע מקופתה של הקהילה היהודית כתשלום שטר החוב; ראו: Finn to Bulwer, F.O. 195/604, no. 16, dated Jerusalem 10.5.1860; פין טען שמבחינה משפטית סוריאי פעל בניגוד לחוק במספר אופנים: הוא פעל מעל לראשו של בית הדין למסחר שהנו הגוף המוסמך לדון בעניין; הוא סירב לשמוע את ההגנה ולעיין בסימוכין של יוסף שלום על כך שכלל אינו חייב את הכסף; הוא דרש את הכסף מאנשים שכלל לא היו חייבים אותו ופעל לקבלו תוך הטלת עונש קולקטיבי על קהילה שלמה.

שחיטה כשרה עד לתשלום החוב. משמעו של איסור זה היה שמהקהילה היהודית נמנע בשר כשר.²⁷ בכך נראה שביקש להפגין את כוחו בפני הקהילה היהודית ולסמן לפרנסיה שלא יוכלו עוד להיסמך על הסיוע של הקונסוליה. פין, בהבינו שמהלכו של סורייה נועד גם להוות מפגן כוח בפניו, ואולי אף בעקיפין בפני שאר הקונסולים הזרים, ניסה להשיב מלחמה. בצעד נגד בחר לנתק בין איסור השחיטה לבין המקרה המשפטי והודיע שהסכים להכיר ביוסף שלום עצמו כנתין בריטי למשך 8 חודשים על מנת לאפשר לו להמציא אישורים מהרגיסטר היהודי בהודו להוכחת מוצאו. בכך קיווה לאלץ את סורייה להחזיר את העניין לזירה המשפטית שכן כעת, עם ההכרה בשלום כזכאי להגנה קונסולארית, הפך הסכסוך למקרה מסחרי מעורב שהיה חייב להיות נדון בבית הדין המסחרי המעורב. עם זאת, סורייה היה נחוש להוכיח את כוחו כריבון ועם קבלת ההודעה על צעד זה זימן אליו את הדרגומן של הרב הראשי, חיים אל-גרזלי, והפחיד אותו עד כדי כך שזה שלח על מנת להביא את הכסף ושילמו לבעל החוב ואף נטל קבלה. עם תשלום הכסף על ידי נציגי הקהילה היהודית והסרת איסור השחיטה, נותר פין ללא כל מזר שכן המקרה המשפטי המהותי בו הייתה לו אחיזה כלל לא הגיע לדיון משפטי.²⁸ פין הפסיד במערכה זו.

מקרה זה היה המקרה הרציני האחרון בו טיפל גיימס פין לפני שנאלץ לעזוב את משרתו בירושלים ב-1863. פין היה ללא שום ספק הקונסול הבריטי הדעתן והפעלתן ביותר בתולדות הקונסוליה. פעלתנות זו במישור הציבורי הייתה אמנם עקרונית לביסוס מעמדה של בריטניה בארץ ישראל במאה ה-19, אך במישור הפרטי הייתה גם זו שהובילה לבסוף למפלתו בעקבות הסתבכויות כלכליות. סקירת המקרים המשפטיים המעורבים בהם טיפל לאורך כהונתו חושפת גם דפוס התנהלות בכל הקשור ליחסיו עם הרשויות העות'מאניות. מונע על ידי תחושת אחריות גדולה כלפי תפקידו כנציג האינטרסים של בריטניה בכלל ושל קהילתו בפרט, הוא היה מעורב בכל פרט במקרים בהם טיפל ולא היסס לחרוג מסמכותו על מנת לנסות ולהשיג את התוצאות להן קיווה. בכותבו לאחר מלחמת קרים מסכם פין כך את גישתו:

²⁷ עד 1867 הקהילה היהודית הספרדית בירושלים החזיקה במונופול על שחיטה כשרה והקהילה האשכנזית הייתה תלויה בה לאספקת בשר. על שירותיהם גבו מס בשר, גבלה. ענף זה הכניס כסף רב לקופת הקהילה שכן זו מעבר למס שגבו מהאשכנזים, מכרו הספרדים בשר שנטרף גם לקצבים מוסלמים שכן אלו הכירו אך ורק בשוחטים הספרדים כרשאים לספק בשר על פי תנאי השריעה. ב-1867 הצליחה, עם זאת, הקהילה האשכנזית בגיבוי הקונסוליות של בריטניה, גרמניה ואוסטריה להקים לעצמה מוסדות שחיטה נפרדים. על נושא השחיטה על פי רשומות מהקונסוליה הגרמנית, ראו: מרדכי אליאב, **הישוב היהודי בארץ-ישראל בראי המדיניות הגרמנית – מבחר תעודות מארכיון הקונסוליה הגרמנית בירושלים 1842-1914** (תל-אביב, 1973), עמ' 11-14;

²⁸ לאחר שהכריז פין שהוא מכיר ביוסף שלום כבן חסות בריטי הוא מצא עצמו מגן עליו בפני הדרישות של הרב הראשי להשיב את הכסף לקהילה ולא יסתכן בנידוי. פין הורה לו שלא לשלמו שכן לא ניתן לאיים עליו בנידוי באם הוא מצהיר שהוא מנוע מלציית לרב מתוקף הוראה של סמכות חוקית. ראו: no.8 לעיל. מקרה זה מזכיר את צעדיו של מושל חברון ב-1849, עבד אל-רחמן אל-עמר, במקרה התקיפה על פמלייתו של פין ליד חברון באוקטובר 1849 בו יצר מצב משפטי לפיו, לפחות חלקית, נותרה הסמכות לטיפול בעניין בידי. המקרה נדון בפרק 6, עמ' 162-164. ראו: Finn to Palmerston, F.O. 195/292, desp. 51, dated Jerusalem 1.10.1849.

"הקונסולים פועלים על סמך חוזים שנעשו במועדים שונים במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה, שבצירופם הם מכונים 'הקאפיטולאציות'. בימינו אין התורכים נוחים להשלים עם הקאפיטולאציות האלו, שלפי טענתם מתאימות היו לתקופה קודמת ולהיקף-פעולה אחר. הואיל ועתה נתקבלו בקהל האומות האירופיות, דורשים הם שישווה מעמדם עמהן בכל המובנים. אך אל לנו להעלים עין מן העובדה שמוסרם הרשמי של המושלים התורכיים עדיין לא השתפר כל-כך לעומת מה שהיה בימים-עברו עד שיצדיק את הפקעת נפשותיהם ונכסיהם של בריטים מחסות חוקיהם הלאומיים ומימשלם האחראי ואת הפקרתם לשחיתותם של פחות וקאדים מוחמדניים".²⁹

בסיכומו של דבר, אל מול הרשויות העות'מאניות המורכבות והמסואבות לעיתים, שעברו בתקופת כהונתו שינויים רבים, הגישה בה נקט פין לא תמיד נשאה פרי ולעיתים מקרים בהם טיפל הגיעו למבוי סתום, או שנפתרו בפשרה מאולצת. מגבלות כוחו באו לידי ביטוי באופן הברור ביותר אל מול מושל פעלתן ודעתן כסוריאי פאשה. סוריאי, בניגוד לקודמיו, ראה זאת מחובתו להגן על הריבונות העות'מאנית בפני מה שראה כחתרנות אירופאית ולא היה סלחן כלפי דרך התנהלותו של פין. מחליפו של פין, נואל מור, הגיע למחוז לאחר שזה כבר נהנה במידה מסוימת מהטמעתו בתהליך הרפורמה ולכן יכול היה לאמץ גישה שונה לחלוטין במגעיו עם הרשויות העות'מאניות. בניגוד לפין, מור הרבה לשתף פעולה עם המערכת העות'מאנית ופעל באופן קפדני, תוך שיתוף מתמיד של הממונים עליו, בתוך גבולות סמכותו כפי שהוגדרו בקפיטולציות ובתקנות הקונסולאריות.

בשל גישתו זו, כמו גם השקט והשגשוג היחסיים להם זכתה הארץ בתקופת כהונתו, מספר המקרים המשמעותיים בהם טיפל מור היה קטן במידה ניכרת מאלו שטופלו תחת פין. למעשה, למעט הרצח של פיטר משולם ב-1863, מקרה שיטופל בהרחבה בפרק הבא. מקרה רציני נוסף התרחש רק כעשור לאחר מכן. במקרה זה שהתרחש ביולי 1873 נהרג יהודי רוסי בעל חסות בריטית בשם סמיון (שמעון) סקולין (בן יוסף) (Simeon Sakolin) מירי של שוטר עות'מאני. סקולין היה חלבן במקצועו ובאותו היום בסביבות אחת לפנות בוקר הוא יצא מביתו לכיוון כפר סמוך שם היה אמור לאסוף כדי חלב. בעוברו ליד אחד משערי העיר הוא נורה על ידי אחד מהשומרים שם, אחד אבראהים בן מחמד בן סלאמה, ונפטר למחרת מפצעיו.³⁰

בניגוד גמור לניהול מקרים דומים בעבר, ולמרות שסקולין היה בן חסות בריטי בעקבות ההסדר של 1849 עם רוסיה, כל ההליך המשפטי משלב החקירה ועד פסק הדין נערך על ידי הרשויות העות'מאניות ומור לא

²⁹ ראו: פין, *עתות סופה*, עמ' 56-57.

³⁰ לפרטי המקרה, ראו: Moore to Locock (Secretary of Embassy, Constantinople), F.O. 78/2357, no. 2, dated Jerusalem 7.2.1874

שותף. חקירת האירוע על ידי הרשויות המקומיות העלתה שסקולין נשא עמו פנס. ההליך המשפטי נגד אבראהים התנהל בבית הדין הנזאמי ביושבו כבית דין פלילי על פי קוד העונשין של 1858. במשפט חזר בו אבראהים מהודאתו המוקדמת לפיה ירה בסקולין ללא התראה וטען שקרא לסקולין להזדהות שלוש פעמים ומשלא נענה ירה לעברו שכן חשב שהוא שודד, או אולי צבוע. לאור כך חשב שפעל כדין ולפי הוראות הפתיחה באש. בית הדין לקח בחשבון ששני האנשים לא הכירו לפני כן ולכן לא היה כל חשד לרצח בכוונה תחילה. לבסוף, על סמך החקירה המוקדמת והודאתו של אבראהים עצמו, הרשיע אותו בית הדין בהריגת סקולין ועל פי סעיף 174 של חוק העונשין נגזרו עליו 15 שנות מאסר עם עבודות פרך (כורכ). בשל חומרתו ובהתאם לתקנות, הועבר פסק דין זה לדין-א-אחכאם-י עדליה בשער העליון לאשרור.³¹ יש לציין, בהקשר זה, שעצם ישיבתו של בית הדין בירושלים לדיון במקרה שהוגדר בקוד הפלילי כפשע (גנאית) והעובדה שפסק הדין שהנפיק הועבר ישירות לאשרור של בית הדין העליון באיסטנבול ולא זה בדמשק, מעיד על כך שפעל על פי סמכויות של בית דין ברמת הלגאית.

מאחר וסעיף 174 לא כלל הנחיה שאפשרה מתן פיצויים כספיים למשפחת ההרוג, בתום השלב הפלילי הועבר המקרה למחכמה על מנת שזו תאשר את פסק הדין מבחינה הלכתית ובכך תזכה את בני משפחת הנפטר בכופר הדם (גית). תביעה "אזרחית" מעין זו למחכמה הוגשה על ידי אשתו של סקולין ובתו הבגירה. עם זאת הקאדי במחכמה קבע שמאחר ולא היו עדים ישירים למעשה, אין די ראיות על מנת להרשיע את אבראהים על פי ההלכה המוסלמית.³² כך נוצר מצב בו שני פסקי דין באותו המקרה סתרו זה את זה כאשר בית הדין הפלילי מרשיע ואילו בית הדין השרעי מזכה. מבחינת סמכויות נראה שמקרה זה הורכב משני תיקים נפרדים בהתאם לשיטת ה"משפט הכפול" שתוארה בפרקים הקודמים: התיק הפלילי – הירי עצמו ותוצאותיו - שהיה בסמכותו של בית הדין הנזאמי והתיק ההלכתי "אזרחי" שנגע בתחום האישות והיה בסמכות בית הדין השרעי שרק הוא היה מוסמך לפסוק על כופר הדם ופיצויים למשפחת הנפטר. מבחינת ענישה הרי שגם כאן חלה הפרדה: אבראהים הורשע בתיק הפלילי ונגזרו עליו 15 שנות מאסר עם עבודות פרך (כורכ), אך הוא זוכה בתיק ההלכתי ולכן נמנעה ממשפחת הנפטר הזכות לכופר הדם.

³¹ את עונשו היה אמור לרצות במקום אותו מכנה מור "המרחצאות" (Bagnio) לא ברור אם הכוונה לכלא באופן כללי, או למרחצאות הרומיות באיסטנבול ששימשו ככלא בתקופות שונות. ראו: no. 20, לעיל. על פי סעיף 174 בקוד העונשין של 1858: "אם אדם הרג אדם אחר ללא כוונה תחילה הוא ימצא בכורכ [כורכ] (מאסר עם עבודות פרך) לתקופה של 15 שנים . . .", ראו: בוקגיל, קוד העונשין העות'מאני, עמ' 127. סעיף 17 בתקנות של 1869 קבע קריטריונים להעברת מקרים לאישור בית הדין העליון, ראו: אריסטרכי, חקיקה עות'מאנית, כרך II, עמ' 294.

³² Desp. 20 לעיל. על פי השריעה, על מנת להרשיע ברצח יש צורך בשני עדים גברים ישירים, או בגבר ושתי נשים. איבראהים גם נשבע בהתאם לשריעה על נכונות גרסתו. לפסק הדין המלא כפי שנשמר ברשומות בית הדין השרעי של ירושלים, ראו: כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי, תעודה 84, עמ' 167-168.

פתרון אפשרי הסתמן עם הגעתו של קאדי חדש לאחר שזה שטיפל בתיק סיים את תפקידו מיד בתום ההליכים ועזב את ירושלים. הקאדי החדש חשב לנכון להוסיף לפסק הדין חוות דעת בנוגע לפסק הדין בתיק הפלילי. בחוות דעת זו קבע הקאדי שהעונש שהוטל על אבראהים מוגזם ויש לשקול להטיל עליו שנתיים מאסר על פי סעיף 182 של קוד העונשין. בתיק ההלכתי סירב להתערב שכן טען שקודמו כבר סיפק פסק דין תקף. עם זאת, עיון בסעיף 182 מגלה שלמעשה הציע פשרה לפיה היה מתאפשר למשפחה לקבל את כופר הדם על פי הנחיות הקוד הפלילי, בעוד אבראהים היה מרצה תקופת מאסר קצרה בהרבה שתאמה אולי יותר את מעשיו. סעיף 182 מנוסח כך:

"אם אדם הורג אדם אחר בשגגה או שללא כוונה הופך לסיבה בעטיה הושמדו חייו, הוא, לאחר הפתרון במשפט של הזכויות השדעיות (תשלום הדין) של האדם שנהרג, יוענש על ידי מאסר של משישה חודשים ועד שנתיים אם עניין זה של הריגה הסתייע בעקבות חוסר שימת לב או הפרה של התקנות".³³

נראה שהצעת פשרה זו לא התקבלה ופסק הדין המקורי של בית הדין הפלילי הועבר לדיואן-י אחכאם-י עדליה לאשרור. פסק הדין אושר כפי שעולה מדיווח שפורסם בעיתון **חבצלת** בדצמבר 1874 עם הגיע פסק הדין המאושר מבין הדין העליון באיסטנבול. כך נכתב בדיווח זה:

"בירח מנחם אב לשנת תרל"ג [יולי 1873] קרה אסון נורא לא' מאחינו היהודים תושבי עירנו (כאשר הודענו אז בקצרה) והוא, כי איש עני אשר כלכל נפשות ביתו במכירת חלב אשר הביא אתו מהכפרים למכור בעיר, הלך אז מביתו בחצות הלילה אל א' הכפרים על פני א' הבורגנין הקרוב לעיר ושאלהו השוטר אשר נצב על משמרתו "מי אתה!" ולא ענהו בפעם הראשון, גם בשני גם בשלישי, השוטר התקצף ויור עליו בקנה רובה והכדור פלח ומחץ את צלעו הימנית, המוכה האומלל עצר כח עוד לרוץ צעדים אחרים עד בית א' היהודים השוכנים מחוץ לעיר, ואחרי רגעים אחדים נופחה נשמתו לתוגת אלמנתו ויתומיו הרבים, ולדאבון לב כל אחיו ובני עמו אשר נפשם ירעה להם על האסון האיום הזה, השוטר הובא אל בית האסור, ומשפטו הוגש אל בית משפט המחוז, ואם כי רבים הצדיקוהו באמרו כי לא בזדון ובמרמה שפך דם נקי, וירצח את נפש האיש הזה, ואך מלא את החובה המוטלת עליו לרגלי משמרתו, לירות באיש אשר לא יענהו על שאלתו שלוש פעמים, בכל זאת חרצו השוטרים משפטם כי חייב הוא, ויגישו עצומותיהם לשופטי בית המשפט העליון אשר בהעיר הבירה, וגם שמה הוחרף משפטו ככה, ויגזרו עליו להשלח אל מבצר עכו לעבוד שמה עבודת פרך חמשה עשר ה

³³ ראו: בוקניל, *קוד העונשין העות'מאני*, עמ' 137-138.

שני ים [הדגשה במקור], בשבוע החולף הגיע דבר המשפט ירושלימה, וימהרו מושלי עירנו לקראו באזני העם, תוכן דבר המשפט נכתב על נייר גדול אשר תלו על חזה הרוצח ויובילוהו בכל רחובות העיר למען ישמעו ויראו והמכריז קרא לפניו "האיש הזה ישולח אל עכו וחמש עשרה שנים יעבוד שם עבודה קשה עדי יכופר עוונו, כי ככה יעשה לאיש אשר ידיו נגעלו בדם נקי"³⁴

כפי שניתן לראות, אם כן, מקרה זה התנהל כל כולו בערכאות העות'מאניות ללא התערבותו הישירה של הקונסול, אך חשוב יותר, ללא התערבותו או אף אזכורו של המושל, כאמל פאשה.

שני מקרים מתועדים נוספים ממחישים גם הם את השינויים שהתרחשו במערכת המשפטית העות'מאנית בירושלים בתקופה זו. במקרה הראשון, כמו פעמים רבות בעבר, הותקפה ביולי 1874 קבוצה של נוסעים אנגלים הפעם ליד העיר צפת. הקבוצה נאלצה להימלט ממחנה האוהלים שלה שחפצים ממנו נגנבו. עם זאת, בניגוד מוחלט לעבר, הרשויות העות'מאניות במקום פעלו במהירות ומספר חשודים נעצרו כמעט מיד. מור, בהתאם להוראות מהשגריר באיסטנבול, סר הנרי ג'ורג אליוט (Henry George Elliot), יצא למקום על מנת לחקור את המקרה ולאחר מכן נסע לעכו שם היה אמור משפטם של החשודים להתקיים.³⁵ בעכו נפגש עם הפקיד העות'מאני, רשדי ביי מפקד המשטרה של ולאיט סוריה, שמונה לטפל בעניין מצד הרשויות העות'מאניות, כמו גם עם מושל עכו. בפגישה נקבע, בהתאם לרוח המקורית של סעיף 42 בקפיטולציות, שהמקרה ייחקר בפני גוף מיוחד שיורכב מהקאדי, חבר מוסלמי וחבר נוצרי מחמג'לס אדארה המקומי, רשדי ביי ומור עצמו.³⁶

החקירה הרשמית נפתחה ב-11 בספטמבר במעון המושל ובסופה זהו 16 אנשים כמעורבים, ברמה כזו או אחרת, בתקיפה. בתום החקירה הוציאה מועצת הנכבדים המקומית חוות דעת משפטית בנוגע לעונשים שיש להטיל על הנאשמים והפיצויים שעליהם לשלם לנפגעים. נראה שמסמך זה הוצא ללא ידיעתו של רשדי ביי ולמורת רוחו של מור שגרס שהעונשים שנקבעו, כמו גם סכום הפיצויים, נמוכים מדי. בתום מו"מ בין

³⁴ ראו: **הבצלת**, שנה חמישית, כרך 11 (י"ז בטבת תרל"ה\ 25.12.1874), עמ' 85.

³⁵ צפת הייתה קדא בסנג'ק (מתצרפלק) של עכו. למעמדה של צפת, ראו: קושניר, "המנהל של מחוזות ארץ ישראל", עמ' 130. מאחר ובתי הדין המאמיים ברמת הקדא לא היו מוסמכים לעסוק בנושאים פליליים כגון אלו שעמדו לדיון במקרה זה, הועבר המקרה לשיפוט באגף הפלילי של בית הדין המאמי ברמת הסנג'ק בעכו. לסמכויות של בית הדין המאמי ברמת הקדא, ראו סעיפים 8 ו-9 בתקנות של 1969: אריסטרכי, **חקיקה עות'מאנית**, כרך II, עמ' 292. התיקונים של ספטמבר 1872 לתקנות של 1869 קבעו שלבית הדין ברמת הסנג'ק יהיו שני אגפים: אגף אזרחי ואגף פלילי. האגף הפלילי בתורו אמור היה להיות מפוצל לשני אגפים נוספים: אגף לשיפוט בעניינים פליליים (ערכאה ראשונה) ואגף לערעורים בעניינים של עוונות שדרשו מאסר ולאן קנסות. ערעורים אלו עלו מבתי הדין ברמת הקדא שהיו מוסמכים, על פי סעיף 8 בתקנות של 1869, לפסוק עונשי מאסר של עד 3 חודשים ולאן קנס של 500 פיאסטרים. ראו: אריסטרכי, **חקיקה עות'מאנית**, כרך II, עמ' 305.

³⁶ למסמכים הנוגעים למקרה זה, ראו: לתיאור כללי של המקרה והליך חקירתו ושיפוטו: Moore to Elliot, F.O. 78/2401, no. 11, dated Jerusalem 8.10.1875. דוח זה כולל פירוט ההוצאות של ממשלת בריטניה בגין הטיפול בתקיפה (סה"כ 400.10 ליש"ט) אותם דרש מור כפיצויים ועליהם התגלעה המחלוקת שנתורה בלתי פתורה.

הצדדים השונים – *המג'לס*, רשדי ביי ומור עצמו מטעם התובעים – הוסכם על העונשים השונים שנעו בין חודשיים ל-18 חודשי מאסר, אך לא על גובה הפיצויים. לאור זאת נראה שהוחלט להפריד בין הסוגיות ולהגיש לבית הדין *הנזאמי* – *מג'לס-י תמיז* - רק את העונשים לשם קבלת פסק דין חוקי. עניינם של אלו שנשפטו ליותר משנת מאסר הועבר לבית הדין בדמשק על מנת לקבל תוקף חוקי. דבר זה נעשה על פי התקנות של 1869, שכן בית הדין בעכו היה מוסמך לפסוק רק במקרים שהוגדרו בקוד הפלילי כעוונות (*ג'נחה*) או חטאים (*קביחה*) ושהעונש בצידם לא עלה על שנת מאסר. לאחר עיכובים מסוימים נראה שכל הנאשמים החלו לרצות את עונשם לפי פסקי הדין.³⁷

במקרה זה, כמו במקרה הירי על סקוליו, חלה הפרדה, למרות שבאופן שונה, בין מה שמור מכנה "החלק הפלילי של פסק הדין" ("the correctional part of the sentence") בו הגיע להסכמה עם הרשויות העות'מאניות לבין "החלק הכספי של פסק הדין" ("pecuniary part of the sentence") בו לא הצליח להגיע להסכמה ונותר פתוח. מה שניתן לכנות התיק הפלילי טופל על ידי הערכאות המשפטיות בעכו ובדמשק שקבעו עונשי מאסר שהוצאו לפועל ואילו התיק הכספי שנגע לפיצויים הועבר לבירור למה שמור מכנה "מקום אחר". בלא הסבר נוסף לא ברור באם מדובר על בית הדין השלעי, הערכאה המשפטית הגבוהה באיסטנבול, או הזירה הדיפלומטית החוץ משפטית. בהיעדר מסמכים נוספים בעניין לא ניתן לפתור סוגיה זו לעת עתה.

מקרה נוסף בו לא הצליח מור להביא לתוצאות להן קיווה, חושף, למרות זאת, חלק מהשינויים שחלו בהתנהלות המערכת המשפטית העות'מאנית במהלך תקופת *התנזימאט*. במקרה זה דווח מור על קשיים בהם הוא נתקל בטיפול בפגיעה במזיד ברכוש, כמות גדולה של חיטה, השייכת לשני סוחרים בעלי נתינות בריטית המתגוררים בעזה. 2700 ק"ג החיטה, בבעלות מר' הילפרן ומר' פיקארד (Hilpern and Pikard), אוכסנה בכפר מגדל ליד עזה בהמתנה למשלוח על גבי ספינה שכבר הוחכרה לצורך העניין. המחסן ובתוכו

³⁷ למזכר של מור לגבי תוצאות המשפט לסוכן הקונסולארי הבריטי בעכו, מר' אברהם פינזי (Moise Abraham Finzi), ראו: Moore to Finzi, F.O. 78/2401, enclosure no. 2 in no. 11, dated Acre 1.10.1875. מזכר זה מעלה ש-16 אנשים הורשעו, שמונה מהם תושבי צפת ושמונה אלג'ראים המתגוררים בעיר. הראשונים נשפטו לחודשיים מאסר כל אחד ואילו מהאחרונים שישה נשפטו לארבעה חודשי מאסר ושניים ל-18 חודשים. שמות הנאשמים מסופקים. מור הורה לפינזי להקפיד שפסק הדין יבוצע ושכל בעיה יש להעלות בפני הקונסול הכללי בבירות. למזכר מה-14 בינואר 1876 המדווח ששני האחרונים שנידונו ל-18 חודשי מאסר החלו לרצות את עונשם בעכו ובכך הושלם ביצוע פסק הדין בחלק הפלילי של התיק, ראו: Moore to Elliot, F.O. 78/2514, no. 2, dated Jerusalem 14.1.1876. עותקים מכל המכתבים הללו נשלחו גם למשרדו של שר החוץ בלונדון, הארל של דרבי אדוארד הנרי סטנלי (Eduard Henry Stanley). לתקנות בנוגע לסמכותם של בתי הדין הנזאמיים ברמת הסג'ק והולאית, ראו סעיפים 12, 16, 17 בתקנות של 1869 (אריסטרכי, *חוקה עות'מאנית*, כרך II, עמ' 293-294).

החיטה נשרף כתוצאה מסכסוך פנימי בין אנשי הכפר וללא קשר לבעלי הסחורה. הילפרן ופיקארד פנו למור על מנת לסייע להם לקבל פיצוי על אובדנם.³⁸

מקרה זה היווה הפרה ברורה של הקפיטולציות שאסרו במפורש על פגיעה ברכוש של נתינים בריטים ותבעו מהרשויות לטפל בכל הפרה של איסור זה. לשם כך, סעיף 10 של הקפיטולציות הבריטיות של 1580 עודד את הסוחרים לרשום כל עסקה ברשומות הממכמה על מנת להוות אסמכתא במידה ולאחר מכן תתגלענה מחלוקות. דרישה זו לתייעוד עלתה על מנת למנוע מצבים של מתן עדות שקר לה לא היו כל תרופות בחוק השרעי. עיקרון זה ניתן היה להרחבה גם לסוגים אחרים של תיעוד רשמי שבוודאי היו מקובלים על בית הדין המזאמי ובית הדין המסחרי שכבר היו קיימים בעזה.³⁹ בפטיציה של הילפרן ופיקארד לא נאמר בפירוש שהעסקה שעשו לרכישת החיטה נרשמה בסגל או ברשומות בית הדין האחרים, אך ברור שהיה לה תיעוד רשמי והם גם טענו שהמח/תאר של הכפר שאנשיו שרפו את החיטה יהיה מוכן להעיד על השתלשלות האירועים שהובילה למעשה.⁴⁰

מאחר ומקרה זה אירע בעקבות התנגשויות בין סיעות מקומיות, הופקדה המג'לס-י אדארה ביושבה כבית דין אדמיניסטרטיבי על טיפול בעניין. גוף זה שהיה חשוף הרבה יותר מהמג'לס-י תמיז, או בית הדין המזאמי, ללחצים סיעתיים, התמהמה לדון בעניין ומור העריך שחברי המועצה שוחדו ולכן לא יצליח לחלץ ממנה פסק דין. פסק דין מעין זה בערכאה ראשונה ברמת הקדא היה חשוב ביותר שכן היה מאפשר למור להביא את המקרה בערעור למועצה המנהלית של ירושלים שם יכל לפקח על ההליך המשפטי. בהיעדר סוכן קונסולארי בריטי בעזה לא הצליח לקבל כל פסק דין מעזה, חיובי או שלילי. גם פניות חוזרות ונשנות למושל ירושלים, פאיך ביי, לא הועילו.⁴¹ במאי 1877, שנה וחצי לאחר האירוע, מקרה זה נותר פתוח ועלה שוב רק בעקבות תקוותו של מור שבעקבות העברתו של פאיך ביי מתפקידו, המושל החדש, ראוף פאשה, יראה אולי יותר נכונות לטפל בעניין.⁴² תקווה זו לא התממשה שכן בניגוד לירושלים שהוטמעה באופן המלא ביותר מבין המחוזות בארץ בתהליך הרפורמה, עזה נותרה קדא זניחה ומרוחקת. מסיבה זו נראה שהגעתו של ראוף ביוני 1877 לא הועילה והמקרה נפל, כמו מקרים רבים אחרים לפני כן, בין הכיסאות של המערכת המשפטית העות'מאניות באזורים המרוחקים יותר כגון עזה.

³⁸ לפרטי המקרה, ראו: Moore to Elliot, F.O. 195/1113, no. 11, dated Jerusalem 19.10.1876. תזכיר זה כולל גם את המכתבים ששלח מור לפאיך ביי (פאיך פרלאילה פאשה), מושל ירושלים, בעניין שנותרו ללא מענה, כמו גם הפטיציה המקורית מהילפרן ופיקארד.

³⁹ האיסור על פגיעה בנפש או ברכוש בריטי אם בים או ביבשה מופיע כבר בסעיף הראשון והשני של הקפיטולציות של 1580 וחוזר על עצמו בכל הסכם קפיטולציות שבא לאחר מכן.

⁴⁰ Hilpern and Pikard to Moore, F.O. 195/1113, Dated Jaffa 16.12.1875

⁴¹ ראו: no. 11 לעיל

⁴² Moore to Layard (Minister, Constantinople), F.O. 195/1153, no. 15, dated Jerusalem 26.5.1877

למרות שבמקרה ספציפי זה נותר מור אל מול שוקת שבורה, הרי שהמקרים שתוארו לעיל ממחישים שבתקופה זו כבר הייתה במחוז מערכת שלמה של ערכאות משפטיות נזאמיות מרמת הנאמיה ועד בית המשפט העליון באיסטנבול. מערכת זו אמנם הייתה נגועה בבעיות שונות ונותרה חשופה ללחצים סיעתיים, אך אין ספק שתפקדה היטב. בפרק הבא תתואר פעילותה של מערכת זו והשינויים שחלו בה ביתר שאת בנוגע לשני המקרים המעורבים המשמעותיים ביותר שנוהלו בתקופה זו: הרצח של מתילדה כריסי (Matilda Creasy) ב-1858 והרצח של פיטר משולם (Peter Meshullam) ב-1863.

[פרק 10]

מקרי חקר – 1858-1874

בפרק הנוכחי יסקרו, כאמור, שני המקרים המעורבים המרכזיים שטופלו על ידי הקונסוליה מ-1858 ועד אמצע שנות ה-70. שני מקרים אלו שזכו לתיעוד נרחב הכולל גם פרוטוקולים של ההליכים בערכאות העות'מאניות, מאפשרים בחינה של השינויים שחלו בטיפול במקרים מעורבים לאורך שנות ה-60 והמחצית הראשונה של שנות ה-70, תקופה קריטית ביישום הרפורמות במחוז ירושלים.

א. הרצח של מתילדה כריסי

בספטמבר 1858 נרצחה באכזריות מתילדה כריסי קרוב לחומות העיר. מתילדה כריסי הייתה מורה בריטית ופעילה במיסיון הפרוטסטנטי שהגיעה לירושלים בסוף 1850 והפכה לחברה קרובה של בני הזוג פין. היא הייתה קשורה ל"חברת שרה", ארגון מיסיונרי שמיקד את תשומת ליבו בנשים יהודיות מהקהילה הספרדית ועשתה מאמצים ללמדן סריגה על מנת לסייע בידם להתפרנס.¹ למרות מאמציו האמיצים של פין רוצחיה של כריסי מעולם לא זוהו באופן וודאי. למרות זאת, המקרה חושף שוב את הקשר המורכב שבין משפט לפוליטיקה. הפעם, כמו במקרה של גרשון בן-אברהם ב-1851, נכשל הטיפול במקרה בעקבות החשדנות של האוכלוסייה המקומית וסירובה לספק מידע, העוצמה בה עדיין אחזו הסיעות המקומיות, במקרה זה סיעת אבו גוש, והתנהלותו של סורייה פאשה שניצל מקרה ספציפי זה לטובת האינטרסים הרחבים יותר שלו.

לכאורה ההליך המשפטי שהתנהל במקרה הרצח של מתילדה כריסי הנו המסודר ביותר מבין כל המקרים הדומים שאירעו לפני כן, ביניהם אלו שנסקרו בפרקים הקודמים. מיד עם המצא הגופה נשלחה למקום משלחת בדיקה שהורכבה מנציגים עות'מאנים מהמועצה המנהלית בראשותו של מצטפא רשיד אפנדי אל-חילילי, פין עצמו, רופא בריטי (דרי' אטקינסון - Atkinson), כומר אנגליקני (האב קרופורד - Crawford), הקונסול בעכו רוג'רס, כמו גם נציגים של מדינות אירופאיות אחרות, ונציגים מטעם השער העליון. דוח בדיקה ראשוני הוצא על ידי מצטפא רשיד ועותק ממנו נשלח לשער העליון, לשגרירות הבריטית באיסטנבול ולמשרד החוץ בלונדון. לפי דוח זה נראה שמיס כריסי נרצחה על ידי חבטות בראשה עם סלעים ושגופתה נגררה למרחק מסוים ממקום הרצח עצמו.²

¹ על מתילדה כריסי, ראו: אליזבת פין, *זיכרונות*, עמ' 173-172.
² לעותק של הדוח, ראו: Finn to Bulwer, F.O. 195/604, enclosure 2 no. 22, dated Jerusalem 14.9.1858.

מיד לאחר הרצח והבדיקה הראשונית מונתה וועדה משותפת (Mixed Commission) לחקירת המקרה. הקמתה של וועדה זו לא נבעה מהקפיטולציות, שכן סעיף 42 נגע למקרים בהם נתינים בריטים עמדו כנאשמים ולא כקורבנות. במקום זאת, נראה שהוועדה הוקמה לפני משורת הדין. מאחר שבתקופה זו הייתה זו עדיין המועצה המנהלית שתפקדה גם כבית דין פלילי, הורכבה הוועדה מנציגים מהמועצה ומנציגים בריטים שכללו את מר' פול פרבסון (Paul Faerbson), נתין בריטי ששהה בירושלים באותה העת והסכים לשמש כחבר בוועדה, הרופא דר' אטקינסון, ג'ון משולם, שאז עוד היה מקורב לפין והקונסול רוג'רס. בראש הוועדה עמד המושל עצמו, סורייתא פאשה.

הוועדה אמורה הייתה לשבת כל יום *בצראיה* עד לסיום הפרשה והבאת החשודים ברצח למשפט. לוועדה ניתנה כביכול סמכות בלתי מוגבלת לזמן עדים ולדרוש ראיות ומסמכים כרצונה. פרוטוקול של הפגישות היה אמור להיערך על ידי פקיד מטעם הממשל המקומי. כמו כן, סורייתא עצמו הבטיח כמחווה של רצון טוב פרס של 10,000 פיאסטרים לכל המביא מידע שיוביל למעצר האשמים, ופין הוסיף 10,000 פיאסטרים נוספים מטעם ממשלת בריטניה. דבר זה נעשה בתקווה שסכום הכסף הגדול יצליח לשבור את חומת החשדנות של האוכלוסייה המקומית.³ הליך מסודר זה לכאורה והסמכויות הנרחבות שניתנו לוועדה המשותפת על הנייר היו אמורים להביא את המקרה לפתרון מהיר. במבחן המעשה נראה שאותם התנאים שהכשילו גם ניסיונות קודמים לנהל חקירה משותפת מוצלחת פעלו גם במקרה זה.

למרות הפרס הגדול שהוצע, ולמרות שעשתה שימוש נרחב בסמכויותיה לזמן ואף לאסור שיחיים מהכפרים הסמוכים למקום האירוע ואנשים נוספים שנחשדו במעורבות, לא הצליחה הוועדה המשותפת לגלות מי היו מבצעי הרצח. גם צעדיו של פין לפרסם ברבים ברחבי המחוז ובעיקר בכפרים מידע אודות הפרס לא חשף מידע חדש. אפילו הבטחתו האישית ששמותיהם של אלו שיחשפו מידע אודות הרצח לא יפורסמו ברבים והם לא יעצרו על ידי הרשויות בעודם בירושלים, העלתה חרס. החשד העיקרי נפל על הכפר מלחה שכמה מאנשיו עבדו ביום הרצח בשדה סמוך למקום המצאה של מתילדה כריסי. הסברה הייתה שהרוצחים לא פעלו מתוך מניעים דתיים, או עוינות פוליטית לזרים, אלא תכננו רק לשדוד את כריסי ורצחו אותה שכן פחדו שתזהה אותם לאחר מכן. עם זאת, הוועדה לא הצליחה לגבש די ראיות על מנת להוכיח סברה זו.⁴

³ על הוועדה והסמכויות שניתנו לה, ראו: Finn to Faerbson, F.O. 195/604, dated Jerusalem 11.9.1858. המסמך ששרד בארכיון הנו כתב המינוי שנשלח למר' פול פרבסון כחבר בוועדה.
⁴ Finn to Malmesbury, F.O. 195/604, consular no. 51, dated Jerusalem 28.9.1858

בעקבות כישלון זה, פין העלה בפני הממונים עליו הצעות דרקוניות שונות, כולל האפשרות להביא לירושלים את כל השיחיים של כפרי האזור ולכלוא אותם בנפרד עד שאחד מהם ישבר וימסור את שמות הרוצחים. הוא גם הציע להטיל עונשים קולקטיביים ברוח עיקרון הקסאמה. כך הוא כותב:

"יש צורך בתגובה בעלת אופי חמור ביותר. אם פשע זה יעבור ללא תגובה או שיוענש שלא בחומרה, האוכלוסייה הכפרית של פלסטין תהפוך למטילת אימה בצדק ושמה של אנגליה יהפוך לצחוק בעיני התושבים של ארץ זו. לפיכך, אני ממליץ בחום שבין הצעדים שיש לאמץ על מנת להטיל על האוכלוסייה מורא בריא, הרי שעבור הפשע של ההתמהמהות הארוכה להסגיר את הרוצחים של נתין בריטי חף מפשע זה, קנס כבד (conscriptio) יוטל על הכפר האשם, אם [הרוצחים] יתגלו במהרה, ואם לאו אזי על כל כפרי המחוז".⁵

הוועדה ישראלי עובד חודשים רבים מבלי להתקדם. עם חלוף הזמן החלו להתברר מכלול הסיבות לכישלון למצוא את האשמים. מעבר לחשדנות הטבעית של האוכלוסייה המקומית כנגד כל גוף רשמי, ובכלל זה מסירת פרטים לידי רשויות המדינה, הרי שהיו שתי סיבות נוספות: ראשית, חוסר היכולת והרצון של הרשויות העות'מאניות לנסות ולאלץ את מצטפא אבו-גוש, שהחזיק במשרת נאזר של האזור שבו התגלתה הגופה, לקחת אחריות על מציאת הרוצחים; ושנית, התנהלותו של סורייתא פאשה שנראה שמעבר לחזית הרצינית שהציג בטיפולו בעניין, ניצל אותו גם לקידום האינטרסים שלו עצמו. שלושה גורמים אלו קשורים כמובן זה לזה.

הדרישה ללחוץ על חגי מצטפא אבו-גוש מאזר של האזור בו נמצאה הגופה להפעיל את השפעתו על האוכלוסייה הכפרית על מנת לחלץ פרטים אודות המקרה, עלתה מספר פעמים מבלי להביא לתוצאות. מאחר ואבו-גוש היווה משענת באותה העת למדיניותו של סורייתא כלפי הסיעות, הוא סירב ללחוץ עליו בעניין זה וטען שאינו יכול לאלץ אותו להופיע בפני הוועדה או לעצור אותו, וזאת אפילו אם יופיע בעצמו בעיר ירושלים. בהזדמנות אחרת, בישיבה ארוכה בעניין, לחץ פין על המושל לעצור ולכלוא את אבו-גוש בטענה שצעד זה הוא היחידי שיוביל לרוצחים. סורייתא סירב לאלתר ורק הבטיח שעם תום עונת העלייה לרגל לירושלים לרגל הפסחא יוציא דרישה פורמאלית לאבו-גוש להמציא את האשמים.⁶ לא ברור אם דרישה מעין זו אכן הוצאה, אך נראה שבכל מקרה לא הופעל לחץ רב על אבו-גוש בעניין שכן דרישה דומה עלתה שוב יותר משנתיים לאחר הפנייה הראשונית של פין בנושא. פין הביע בפני הממונים עליו את צערו על

⁵ ראו: שם, עמ' 140.

⁶ ראו: Finn to Bulwer, F.O. ; Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, Consular no. 8, dated Jerusalem 17.2.1859
195/604, no. 12, dated Jerusalem 19.4.1859

כך שלחצים אמיתיים מעין אלו לא הופעלו מיד עם תחילת המקרה והעיר שכעת יהיה קשה שבעתיים לעשות כן מאחר ומשפחת אבו-גוש הצליחה להשיג פרמאן מהשער העליון לפיה חגי מצטפא אבו-גוש, ראש המשפחה, הנו אדם נאמן וחרף מכל פשע ולכן פטור מאחריות לכל אירועי העבר.⁷

נראה, אם כן, שלמרות לחציו של פין, הן ברמה המקומית על סורייא פאשה והן דרך השגריר באיסטנבול על השער העליון, לא עלה בידו לפרוץ את מערך האיזונים והאינטרסים המורכב שבין השלטון העות'מאני לסיעות המקומיות, בעיקר תחת שלטונו של סורייא. בסופו של יום הצרכים השלטוניים השוטפים של השלטון העות'מאני, שנשענו במידה לא מבוטלת על יחסיהם עם האוכלוסייה המקומית בתיווך הנכבדות המקומית, גברו על האינטרס הבריטי להשיג צדק בעבור הרצח של אחד מנתיניהם וזאת למרות כוחם, כביכול, אל מול השלטון העות'מאני מתוקף הקפיטולציות.

בניגוד לקודמיו סורייא היה מושל חזק ובעל דעה עצמאית שלא היסס לקדם את האינטרס העות'מאני, כפי שהוא ראה אותו, מעל זה של המעצמות האירופאיות. פין לא אחת מתאר את סורייא כ"פטריוט" עות'מאני ופאן מוסלמי שאוחז בדעות שליליות לגבי תהליך ההתמערבות של האימפריה. כך כתב עליו, למשל, כשנה וחצי לאחר תחילת כהונתו:

"הפאשה הנוכחי מבסס עצמו על כך שאינו מאמין בנקל לתלונות של נוצרים – ולאחרונה ברגע של כנות הצהיר בפני הדרגומן שלי שהמשימה שלו כאן אינה דווקא לדכא את הנצרות, כפי שהיא לבלום או לדכא את ההשפעה האירופאית."⁸

כזכור, כמעט מיד עם הגיעו לירושלים במקומו של כאמל פאשה, שהיה נתון להשפעה צרפתית, הודיע סורייא לקונסולים הזרים שלא יתיר לפקידים מטעמם להתערב יותר בעניינים שבינו לבין הדרגומנים, או הסוכנים הקונסולאריים שלהם. על ידי צעד זה ניסה למעשה להגביל את כוחם של הקונסולים מלעשות שימוש במעמדם על מנת לקדם את האינטרסים הפרטיים של אלו המועסקים על ידם. בכך פעל סורייא במטרה לתקן את מה שזה זמן רב נתפס בעיני הרשויות העות'מאניות כעיוות. סורייא גם הקשה על זרים ובני חסותם לרכוש קרקעות ופעל באופן כללי להצרת צעדיהם של הקונסולים.⁹

⁷ Finn to Bulwer, F.O. 78/1605, no. 19, dated Jerusalem 30.5.1861.
⁸ Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, political no. 32, dated Jerusalem 8.11.1858, p. 200. "עלי לציין שסורייא פאשה הנו פטריוט דיו במובן זה שהוא מהזיק בדעות חזקות כנגד כל התקדמות של התמערבות (Europeanism)", ראו: Finn to Clarendon, F.O. 195/524, political no. 39, dated Jerusalem 24.11.1857, p. 683.
⁹ עניינים אלו נדונו בפרק 9, עמ' 224-227.

התנהלות זו השפיעה גם על טיפולו ברצח של כריסי. עם גילוי הגופה נראה היה שסורייה עושה ככל שבמסגרת סמכותו, ואף מעבר למוטל עליו, על מנת להביא את המקרה לפתרון מהיר. עם זאת, ככל שעברו החודשים ללא תוצאה נחשפים יותר ויותר פרטים אודות התנהלותו מאחורי הקלעים. סימנים ליחס הכללי של הרשויות העות'מאניות בכלל ושל סורייה בפרט לרצח מופיעים כמעט מיד עם תחילת המקרה. הרצח של כריסי לא גרר אחריו את הסיכון של נקמות דם ושל הפרת הסדר הציבורי, ולכן נראה שסורייה לא היה נלהב להקדיש מזמנו וממשאביו לטפל במקרה אותו ראה כמעט כמטרד. סימן ליחס זה ניתן למצוא בדיווח אודות כך שבהזדמנות אחת הביע סורייה בפני הדרגומן של פין את היותו מוטרד מהמהומה שהבריטים יוצרים סביב מה שכינה "האובדן של אדם אחד" והוסיף: "זאת בעוד אנחנו איבדנו את עלי גאליב פאשה, החתן של הסולטאן, ואיננו אומרים הרבה בעניין וגם איננו מתכוונים לעשות כן".¹⁰

בפועל שיתף סורייה פעולה עם הדרישות של פין להקמת וועדת חקירה משותפת, אך לא ללא מגבלות. הוא הסכים לאפשר לוועדה לדרוש מסמכים ואף נענה לבקשותיה לעצור שיחיים, אך סירב לאפשר לה לזמן את השיחיים והנאזל ים המקומיים שמונו מטעם המדינה לתפקידים שונים במחוז. לאלו הייתה ההשפעה הרבה ביותר על האוכלוסייה והיכולת הריאלית ביותר להשיג מידע ולכן חוסר היכולת לפעול נגדם פגם קשות בחקירה. בראש ובראשונה סירב סורייה לפעול נגד מצטפא אבו-גוש, וזאת למרות שהיה הנאזל מטעם השלטון העות'מאני על האזור בו נמצאה הגופה והופקד על הסדר הציבורי לאורך הדרך בין ירושלים ליפו, תפקיד עליו זכה לשכר של 50,000 פיאסטרים בשנה מטעם השלטון המרכזי. מאחר וסורייה היה רק בתחילת דרכו במאבקו נגד הסיעות באזור הכפרי, נאלץ בשלב זה להמשיך ולהישען על השפעתו וכוחו של אבו-גוש ושל תקיפים מקומיים אחרים, ככוח המקשר בין השלטון לאוכלוסייה הכפרית. למעשה, היציבות של השלטון העות'מאני בארץ ישראל ויכולתו לתפקד ולגבות מיסים נשענו על האיזון המורכב שניהלו העות'מאנים בין המשפחות החזקות באזורים השונים. היה זה רק בתחילת שנות ה-60 שכוחם של אלו

¹⁰ Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, Consular no. 58, dated Jerusalem 7.12.1858, p. 222. לא ברורה ההתייחסות לעלי גאליב פאשה שהיה בנו של הוזיר הגדול רשיד פאשה וחתנו של הסולטאן מנישוואיו לבתו הבכורה. עם זאת, היה זה אביו ולא הוא שנפטר ב-7 לינואר 1858 כמה חודשים קודם להצהרה זו של סורייה, ראו: דיוויסון, *רפורמות באימפריה העות'מאנית*, עמ' 83-82; פין הביט על יחס זה של סורייה כחלק מהעוינות הכללית שלו להשפעה האירופאית באשר היא. בהזדמנות אחרת דווח בהקשר של עוינות זו על צנזורה שהעות'מאנים מטילים על פרטים אודות הרצח בעיתונות הערבית בבירות. בדיווח מצוטט העורך של "העיתון הערבי בבירות" במכתב תגובה לכתב שלו בירושלים ששלח לו פרטים אודות המקרה. כך הוא כותב: "אתה מודע שהעיתון נקרא בפני המושיך מילה במילה ומה שהוא מסתייג ממנו אינו יכול להיות מודפס ולמרות שלאחרונה השגנו הוראה חיובית מקונסנטנינופול, אפילו זו מותנית במילים אלו – 'חוק מאשר בדברים שיתכן ומפלים נגד הממשלה', לפיכך כל הידיעות אודות רצח, או שוד, או גניבה, או עלבונות מאיש אחד כנגד רעהו, הנם אסורים כחלים תחת תנאי זה ועלינו להיות סובלניים לעת עתה". לציטוט ראו: Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, Political no. 31, dated Jerusalem 8.11.1858, pp. 206-207. אודותיהם נמנע על ידי הרשויות העות'מאניות, מפרש זאת פין כהתעמרות באינטרסים האירופאים בכלל והבריטים בפרט. בהתייחסו ל"עיתון הערבי של בירות", כנראה שפין מתייחס ל*חזיקת אל-אחבאר* בעריכת ח'ליל אל-ח'ורי שהחל לצאת ב-1858. ראו: עמי איילון, *תולדות העיתונות הערבית* (תל-אביב, 2000), עמ' 36-34.

נשבר. מסיבה זו, הצעתו של פין לעצור את שכרו של אבו-גוש ולנשלו מתפקידו עד שיוסגרו הרוצחים, נדחתה על ידי סורייה בבוז.¹¹

למרות האמור לעיל, לא יכול היה סורייה להתעלם מהמקרה לחלוטין שכן ביקש גם לשמור על יחסים טובים עם נציגי מעצמות המערב והממונים עליהם באיסטנבול. לפיכך, הוא לא התנגד להקמת הוועדה המשותפת שכן זו אפשרה לו להציג חזות של פעלתנות ולהסיר מכתפיו את האחריות הבלעדית למציאת הרוצחים. על רקע זה הסכים, למשל, סורייה, לאחר חודשים בהם לחץ עליו פין בנושא, לזמן את האזורים לירושלים, אך תיאם את הגעתם כך שלא תחפוף עם זמני ישיבת הוועדה. בעקבות כך, אלו הופיעו אמנם בירושלים לבקשת פין, אך לא נחקרו.¹²

חוסר יכולת זו לפעול נגד האזורים והשיחיים החשובים טרפדה למעשה את יכולתה של הוועדה לפעול. מספר מקרים ממחישים עובדה זו. נראה, למשל, שבפברואר הוצא צו הבאה מטעם הוועדה המשותפת לאסיר נמלט בשם ח'ליל דאבש מצור-בחר בחשד למעורבות ברצח. האזורים שלו, מחמוד ערקוב מאבו-דיס, הכחיש שניתן למוצאו, אך זמן קצר לאחר מכן הוא זוהה בשער נבי-דאוד של העיר וביקש להיכנס. אנשים שזיהו אותו הזעיקו את אותו מחמוד למקום והוא וח'ליל הסתלקו יחדיו ומאז לא נראו עוד עקבותיו של דאבש. במקרה אחר שוב הוצא צו הבאה כנגד פושע מוכר בשם אסמאעיל מהכפר ליפתא ליד ירושלים. האיש אמנם נעצר, אך שוחרר לעשרה ימים בתמורה להשגת מידע אודות הרצח. כאשר בתום עשרת הימים לא שב הוצא כנגדו צו הבאה נוסף וח'לילים נשלחו פעמיים לליפתא להביאו אך ללא הועיל. בינתיים פרס אבו-גוש את חסותו על הכפר כדי למנוע כל ניסיון נוסף לסחוט מידע מתושביו.¹³

סורייה גם הקשה על פעילות הוועדה על ידי התערבות במהלכה תוך שהוא מנצלה על מנת לעצור אנשים שלא התבקש ולהענישם על סוגיות אחרות שעמדו כנגדם וזאת בתואנה של מעורבות ברצח.¹⁴ על ידי כך הפכה למעשה הוועדה המשותפת והסמכויות שניתנו לה על ידי סורייה עצמו לכלי שבכסותו יכול היה לנהל את מדיניותו שלו כנגד אנשים שבימים כתיקונם לא היה בידיו לפעול כנגדם. דבר זה התאפשר שכן בהיעדר מידע ספציפי על זהות הרוצחים כל אחד בירושלים וסביבותיה יכול היה להיחשב לחשוד. מעורבות ישירה

¹¹ Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, consular no. 8, dated 17.2.1859

¹² Finn to Malmsbury, F.O. 195/604, consular no. 12, dated Jerusalem 8.3.1859

¹³ ראו 12 consular no. לעיל. בפעם הראשונה שנשלחו החיילים להביא את אותו אסמאעיל הם נתקלו בתשובה שיש בין תושבי הכפר 20 אנשים באותו השם.

¹⁴ על כך ראו: 58 consular no. לעיל.

זו של המושל בוועדה, שאמורה הייתה להיות נקיית כפיים אל מול אוכלוסייה מסורתית, בוודאי שלא סייעה לפעולתה.

הקמת הוועדה בתנאים שהוקמה ממחישה היטב את תחכמו של סורייא שהשכיל לתמרן דרכה בין הצורך לענות על הדרישה הבריטית לטפל ברצח של אחד מנתיניהם, לבין חוסר רצונו מסיבות פוליטיות להפעיל לחץ בנושא על אלו שסביר להניח שהיו יכולים להביא למציאת האשמים. בידיו סייעה גם העובדה שבאותה התקופה עדיין לא היה מנגנון משפטי עצמאי שהיה אמון על הטיפול במקרה. במקום זאת, הזרוע המבצעת בדמותו ובדמות המועצה המנהלית הייתה אמונה הן על הטיפול השוטף בניהול המחוז והן על ההיבט המשפטי. אל מול מציאות זו נותר פין חסר מענה שכן על כל התרעמותו לא יכל לטעון שסורייא לא פעל על פי התקנות בנושא ואף מעבר לכך. מסיבה זו לא מפתיע שלאחר חצי שנה של עבודה מאומצת נטולת תוצאות, החליט פין להפסיק את פעילותה של הוועדה המשותפת ולהעביר את האחריות על מציאת הרוצחים לידי העות'מאנים באופן בלעדי. לכך הוא מספק שלוש סיבות מרכזיות:¹⁵

1. החברים המוסלמים בוועדה התעייפו ואיבדו כבר מוטיבציה;
2. הסמכות שנתן המושל לזמן ולעצור עדים הלכה והתדלדלה;
3. בהיעדר יכולת לפעול נגד הגאזרים והשיחיים החשובים, האוכלוסייה הכפרית חדלה לפחד מההשלכות של אי הסגרת האשמים.

מסיבות אלו החליט פין, בגיבוי הממונים עליו, למשוך את הנציגים הבריטים מהוועדה ובכך הביא למעשה לפירוקה. מכתב רשמי בנושא שהטיל את מלוא האחריות למציאת הרוצחים על סורייא, נשלח אליו בתחילת מרץ 1859.¹⁶ עם זאת, היה זה מאוחר מידי וסורייא יכול היה להתעטף בניקיון כפיו ולטעון שאין הוא יכול לעשות דבר מעבר למה שהוועדה בתום חצי שנה של פעילות כבר עשתה ושכעת יש להמתין בסבלנות לקצה חוט שיוביל למציאת הרוצחים. בפגישה עם פין בעניין מדווח זה ש"בעודו מקפל את ידיו הוא קרא לכיווני חזור וקרוא לומר לו מה עוד ניתן לעשות".¹⁷ בכך למעשה נקבר המקרה, ולמרות מאמצים בשנתיים שלאחר מכן להפעיל לחץ על הממשל לבצע צעדים נוספים למציאת הרוצחים, אלו טענו שלא ניתן

¹⁵ על כך ראו: consular no. 12 לעיל.

¹⁶ ראו: Finn to Suraya Pasha, F.O. 195/604, dated Jerusalem 5.3.1859.

¹⁷ לתגובתו של סורייא שניתנה לפין בעל פה, ראו: Finn to Bulwer, F.O. 195/604, no. 12, dated Jerusalem 19.4.1859.

לעשות דבר מעבר למה שנעשה. הרצח של מתילדה כריסי נותר בלתי פתור וכפצע פתוח במודעות של הקהילה הבריטית בירושלים.¹⁸

מקרה זה ממחיש שוב את המגבלות הקשות שעמדו בפני הבריטים כאשר ביקשו להשיג צדק בעבור פשעים שבוצעו כנגד נתיניהם, או בני חסותם, וזאת חרף זכויות היתר שעמדו, כביכול, לרשותם כפי שעוגנו בקפיטולציות. למרות כל מאמציו לא הצליח פין להתגבר על המערך המורכב של אינטרסים מקומיים ומערכתיים שטרפדו כל אפשרות למצוא את רוצחיה של כריסי. מערך זה הורכב למעשה מארבעה גורמים הקשורים זה בזה:

1. האופי המסורתי של האוכלוסייה הכפרית המקומית שהייתה מאוגדת בקבוצות על בסיס מוצא משפחתי וסיעתיות. האוכלוסייה התייחסה בחשדנות כלפי כל פעילות ממשלתית בקרבה ובכלל זה בוודאי ניסיון של הרשויות לדלות מידע אודות רצח של נתין זר, נטול בסיס מקומי. חשדנות זו הוקצנה עוד יותר לאור המעורבות המגמתית של סוריית פאשה בפעילותה של הוועדה המשותפת. כמו כן, הניסיונות לחדור דרך מעטפת חשדנות זו על ידי מתן טובות הנאה מצד אחד בצורת פרס כספי ועל ידי איומים במעצר מין הצד השני, לא צלחו בעיקר בשל הגיבוי לו זכתה האוכלוסייה מצד השיחיים והנאזלים שעמדו בראש הסיעות;
2. חוסר הרצון של הרשויות העות'מאניות להפעיל לחץ על ראשי הסיעות באזור להסגיר את שמות הרוצחים. בראש ובראשונה היו הדברים אמורים במצטפא אבו-גוש שהיה הנאזל של האזור בו נמצאה הגופה ולכן, על פי הנוהג המקומי, אחראי למציאת הרוצחים. הניסיונות של פין להביא את סוריית ללחוץ על זה, כמו גם על ראשי סיעות אחרים, על ידי מעצרים, הקפאת תפקידיהם הרשמיים ואף פגיעה בכיסם, נתקל בהתנגדות. הסיבה לכך הייתה נעוצה בכך שהממשל העות'מאני בארץ ישראל לא יכול היה בשלב זה לתפקד ללא התיווך של תקיפים מקומיים אלו בינם לבין האוכלוסייה הכפרית. סוריית בוודאי שלא היה מוכן לשבש את יחסיו הרגישים עם דמות מפתח ברמה המקומי כאבו-גוש רק על מנת להתקפל תחת הדרישות של הקונסול הבריטי;
3. ההתנהלות של סוריית פאשה עצמו. זה ראה את החקירה משלביה הראשונים כמטרד וכניסיון נוסף של מעצמה אירופאית לכפות את רצונה. עם זאת, מאחר ולא יכול היה להתעלם מהלחצים

¹⁸ לניסיונות הבלתי מוצלחים להפעיל לחץ על השלטונות, ראו: Finn to Bulwer, F.O. 195/604, no. 43, dated Jerusalem 10.10.1860; 28.8.1860. שני מסמכים אלו עוסקים במאמצים לגרום לשער העליון ללחוץ על המושיר בבירות, פואד פאשה, להשפיע על סוריית להגביר את מאמציו. למרות שמכתב ברוח זו אכן הושג, סוריית לא התרשם ולא עשה מאום. כמו כן, ראו: Finn to Bulwer, F.O. 78/1605, no. 12, dated 30.5.1861. במכתב זה דן פין, בין היתר, בהשלכות של אי מציאת הרוצחים ובעיקר על אי יכולתו להוציא את משפחתו לנופש מחוץ לחומות בחודשי הקיץ כפי שעשה לפני כן. זאת משום שלפי הנהוג המוסלמי האוכלוסייה רואה בו את נוקם דמה של כריסי ולמען ההרתעה של השם האנגלי, או מה שנותר ממנה, הוא אינו יכול להפגין חזות של חזרה לשגרה.

הבריטים תמרן בין צרכיו והאינטרסים שלו ברמה המקומית לבין הדרישות הבריטיות וזאת בעזרת וועדת החקירה המשותפת. על ידי ניסוח חכם של סמכויותיה הפכה וועדה זו למעשה לכלי בידיו של סורייה לגרירת רגליים בטיפול בנושא תוך שהיא מאפשרת לו להציג חזות של פעלתנות; 4. ההיעדר בשלב זה של מערכת שיפוט עצמאית. הטיפול המשפטי במקרה מן הצד העות'מאני היה בידי סורייה והמועצה המנהלית שהיווה את הזרוע המבצעת והן את הזרוע השיפוטית.

השילוב של ארבעת גורמים אלה הביא את החקירה למבוי סתום ומקרה זה נזרק לתוך הסל ההולך וגדל של מקרי פשע כנגד נתינים ובני חסות בריטים שלא זכו למענה מצד הרשויות העות'מאניות.

ב. המקרה של פיטר משולם

מותו של פיטר משולם ב-6 למרץ 1863, ספק בידי רוצחים ספק כתוצאה מתאונה, זמן קצר לאחר שפטרונו, הקונסול פין, סיים את תפקידו, היווה את אות הפתיחה ליותר מעשור של התעסקות משפטית ודיפלומטית. פרשה זו התנהלה לאורך כל שנות ה-60 והמחצית הראשונה של שנות ה-70 על רקע התחזקות השלטון המרכזי העות'מאני במחוז כתוצאה מהרפורמות בפרובינציות. היה זה המקרה המשמעותי הראשון בו טיפל הקונסול נואל מור, שהחליף את פין ימים ספורים לפני מותו של משולם. כזכור, מור בילה כעשור בקונסוליה הבריטית בבירות ולכן הפוליטיקה המקומית וההתפתחויות הכלליות באימפריה לא היו זרות לו. עם זאת, בניגוד לפין שפיתח אינטרסים אישיים, עסקיים ורגשיים בארץ, אינטרסים שלבסוף גרמו כנראה להסתבכותו ו"הדחתו" מתפקידו, מור היה מנותק ממחויבויות אישיות וממעורבות רגשית וניסה להתנהל באופן מקצועי ונטול פניות. המקרה מלמד רבות, לפיכך, אודות ההתנהלות המשפטית המעורבת, עות'מאנית-בריטית, בעידן חדש זה של יישום רפורמות התגזימאית במחוז ירושלים.

פיטר היה בנו הבכור של ג'ון משולם, המומר היהודי ששמו, כמו זה של בנו, נקשר בפרשייה הידועה שהובילה לבסוף להדחתו של פין. בשנת 1845 החל ג'ון להחכיר אדמות בכפר הנטוש ארטס, מזרחית לבריכות שלמה בסמוך לדרך בית לחם-חברון. ב-1850, בסיועו של פין, עבר להתגורר במקום עם משפחתו ובעבודה קשה הצליח להקים חווה חקלאית משגשגת ששמעה הגיע גם לאירופה ואמריקה כדוגמא להתיישבות אירופאית מוצלחת בארץ ישראל. עם זאת, הצלחה זו לא הייתה ארוכת טווח ובתום מספר שנים החלו בעיות שונות להכריע את משולם. בראש ובראשונה התקשה להתמודד עם ההתנכלויות החוזרות ונשנות של בני התעאמרה, שבט בדווי שחי בסביבה, ושפעילויותיהם העוינות הסבו נזק רב למאמציו. בנוסף לכך, מצא עצמו גם בתסבוכת כלכלית בעקבות סכסוך עם קבוצה אמריקאנית עמה נכנס בשותפות ב-1852.

בהיותו נתין בריטי עמדה החווה תחת חסותו של פין שמייהר לצאת לסיועו של משולם. עם זאת, בעשותו כן לא פעל ממניעים נקיים, ותוך ניצול מעמדו הצליח להשתלט על אחזקותיהם של האמריקנים במקום ובהדרגה גם על אלו של משולם עצמו. כך, 1856 רכשה אליזבת פין חלק מאדמות ארטס שהיו עד אז ברשותו של משולם. בהמשך לכך, בתחילת שנות ה-60, רכשו בני הזוג פין גם אדמות שנשקו לחווה של משולם ובכך בודדו אותו. האשמות שהעלה משולם באוקטובר 1861 כנגד אליזבת פין על אי סדרים בחשבונות החווה טופלו, תוך ניגוד אינטרסים חריף, על ידי פין ביושבו כשופט קונסולארי ונמצאו על ידו כבלתי מבוססות. לבסוף נטש משולם את ארטס תוך שהוא מאשים את בני הזוג פין על שנישלוהו. סכסוך זה נמשך עד שאליזבת רכשה את חוות ארטס ב-45,000 פיאסטרים (כ-400 ל"ש) במכירה פומבית לאחר שמשולם פשט את הרגל.¹⁹

בכל השתלשלות האירועים זו נעזרו בני הזוג פין גם בפיטר משולם, בנו בכורו של ג'ון משולם. פיטר הרשים מאד את בני הזוג פין בהליכותיו הנעימות וביכולת הרטרורית שלו והפך לחברם הקרוב ואיש סודם. ב-1860 שלח אותו פין לסיור לגליל וללבנון בעקבות האירועים בסוריה. על כך זכה פין לנזיפה חמורה מצד הממונים עליו שטענו שחרג מסמכותו. למרות זאת, בנובמבר 1860, הרחיק פין לכת ומינה את פיטר לראש לשכתו בקונסוליה.²⁰ פיטר ניצל את הסמכויות שניתנו לו מתוקף משרתו והחל מתעמר באוכלוסייה הכפרית בעיקר סביב ארטס בניסיונות לנשלם מקרקעות בהן חפץ. התנהגותו זו הובילה להתנכלויות של אלו למפעלו של אביו.²¹ פין שהיה מסנוור מחיבתו לפיטר התעלם מהתלונות הרבות שזרמו על בן חסותו, ובתחילת 1861 אף הציע לממונים עליו למנותו לממלא מקומו של רוג'רס כקונסול בחיפה לאחר שזה קודם למשרת הקונסול בדמשק. הצעה זו נדחתה על הסף על ידי משרד החוץ. לבסוף, מצבור התלונות נגד פיטר הגיע גם למשרד החוץ, וביוני 1862 נשלח קולונל פרייזר, ה"קומישינר" בסוריה באותה העת, לחקור את העניין. חקירה זו העלתה את התנהלותו החמורה של פין בכל הקשור לארטס ולפעולותיו של פיטר תחת חסותו. הניסיון של פין להרחיק עצמו ממעלליו של פיטר על ידי פיטוריו ממשרת ראש הלשכה באוגוסט 1862 לא הועילו, והממצאים שהעלה פרייזר הובילו ישירות להחלטה להעבירו מתפקידו. בעקבות הדחתו של פין והחקירה בנוגע לחובותיו הכספיים, בוטלה גם רכישת ארטס והחווה הושבה לג'ון משולם שהמשיך לשבת בה כנראה

¹⁹ בהתבסס על יומני הקונסוליה, זיכרונותיהם של בני הזוג פין וחומר נוסף, אליאב במאמרו המקיף אודות ג'יימס פין מספק סיכום ממצה של השתלשלות האירועים בנוגע לחווה בארטס: ראו, אליאב, "עלייתו ונפילתו", עמ' 64-60.

²⁰ על שליחתו של פיטר ללבנון, ראו: Finn to Russell, F.O. 226/147, political no. 41, dated Jerusalem 26.9.1860. על יחסיו של פיטר עם בני הזוג פין ומינויו לראש הלשכה בקונסוליה, ראו: אליאב, "עלייתו ונפילתו", עמ' 62.

²¹ מכתב בו מאשים ג'ון משולם את בנו בהתנכלויות של שכניו נשלח ללורד ראסל ב-27 בנובמבר 1862, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, הערה 23 עמ' 275; למכתב שכתב ג'ון משולם למור ב-26 במרץ 1863, לאחר מותו של פיטר, בו הוא שוטח את השתלשלות האירועים שהובילה לנישולו ונוגע גם בהתנהגותו של פיטר לכפריים סביב חוותו, ראו: תעודה מס' 52 באליאב, *כרישניה וארץ הקודש*, עמ' 214-218.

עד מותו ב1878. פין סיים את תפקידו בירושלים עם הגעתו של מור ב3 למרץ 1863, שלושה ימים בלבד לפני רציחתו של פיטר בסמוך לחווה בארטס.²²

בדיווח הראשוני אודות המקרה ב18 למרץ 1863 התייחס מור למותו של פיטר כרצח. קביעה זו ביסס על מה שידע מהחקירה שנוהלה נגד פיטר על ידי קולונל פרייזר ושביגנה הופסקה התקשרותו עם הקונסוליה. מהמסקנות של חקירה זו הסיק שהתנהלותו העסקית הבעייתית, תוך ניצול מעמדו בקונסוליה, מול הבדווים והפלאחים סביב ירושלים הפכה חלק מאלו לאויביו המרים. על סמך זאת העלה את הסברה, שלא הייתה מבוססת עדיין בשלב זה, שסילוקו של פין מהזירה כפטרונו של פיטר, סיפק את ההזדמנות לאי אלו מאויביו לבוא עמו חשבון. המיקום המבודד של החווה בארטס בה התגורר באותה העת, כשעתיים רכיבה מהעיר, סיפק את התנאים.²³

למרות ניתוח נסיבתי זה, הפרטים העובדתיים היחידים שעמדו לרשותו של מור היו מוגבלים ביותר. על סמך העדויות של אלו שראוהו אחרונים נראה היה שביום שבו נהרג רכב משולם בסביבת ארטס בליווי שני נתינים בריטים אחרים, אחד מר' אדאמס (Adams) שביקר בארץ ומר' אלכסנדר פין (Alexander Finn), בנו של גיימס פין. בשלב מסוים ברכיבה נפל משולם מסוסתו. מנפילה זו נראה, במבט שטחי של מלווי, שלא סבל ממאום מעבר לנקע או שבר ברגלו השמאלית. למרות זאת, הכאבים הכריעו אותו והוא לא הצליח להמשיך לרכב. שני האחרים שהיו עמו עזרו לו לרדת מהסוסה והשכיבו אותו על הארץ. לבקשתו הם הותירו אותו לבדו עם משרתו, בדווי בשם עבדאללה אבו-קקורה משבט התעאמרה, והמשיכו לבדם לחווה בארטס לזמן אנשים עם עגלה על מנת לפנותו לטיפול רפואי. בהגיעם לחווה הם מיהרו לבצע את בקשתו, אך לדברם עוד בטרם הספיקו לצאת בחזרה לכיוונו עם העגלה, הגיעה הידיעה בדבר מותו וזמן קצר לאחר מכן הובאה גופתו לחווה.²⁴

עם הגיע הידיעה אודות המקרה לאוזניו של מור הוא מיהר לצאת למקום בליווי של גיימס פין ורופא אנגלי. במקביל פנה לסורייא פאשה על מנת ליידעו ולבקשו לשלוח רופא מטעמו על מנת לפעול בשיתוף פעולה עם הרופא האנגלי. דבר זה נעשה. חוות הדעת של שני הרופאים הייתה שהמוות נגרם כתוצאה ממכה

²² על החקירה שהובילה להדחתו של פין, ראו: אליאב, "עלייתו ונפילתו", עמ' 75-80. אליאב שמזכיר את מותו של פיטר בכמה מילים מקשר בינו לבין הדחתו של פין; למכתב משר החוץ, לורד ראסל, לפין בו הוא מודיע לו על ההחלטה להעבירו מתפקידו בעקבות התנהגותו כמו גם החסות שנתן לפיטר, ראו: תעודה מס' 50 באליאב, *בריטניה וארץ הקודש*, עמ' 210-211; על הדחתו של פין ראו גם: פלאט, *שירות הסינדרלה*, עמ' 161. לחלקים מהדוח של אדמונד הורנבי, השופט הראשי בבית הדין הקונסולארי העליון באיסטנבול, אודות החובות הכספיים של פין וההסדרים אליהם הגיע עם נושיו, ראו: אליאב, *בריטניה וארץ הקודש*, תעודה מס' 53, עמ' 219-224.
²³ לדוח זה, ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/761, no. 2. dated Jerusalem 18.3.1863; להדים אודות ימיו האחרונים של פין בירושלים, ראו: *הלבנון*, שנה ראשונה, מס' 7 (כא באב, תרכ"ג 6.8.1863), עמ' 42.
²⁴ ראו, שם.

חזקה לעורף. על סמך נתונים אלו, ופרטים נוספים שאסף בעת שהותו בארטס לחקירת הנושא, ניגש מור לטפל בעניין בהנחה שמשולם נרצח. למרות שהדבר אינו עולה בדיווח אודות ממצאי חקירתו, נראה שהיה מודע לפתק סודי אותו העביר פיטר לפין ב-31 לאוגוסט 1862 בו טען שיש בידיו מידע על כך שארבעה אנשים שחשו כנראה שרומו על ידו תכננו להרגו.²⁵ בעקבות מידע זה פנה לסורייה בבקשה לעצור מיד את הארבעה – סאלם עות'מאן, אחמד סלאמה, מחמוד דבנק וסאלם שחטור – בחשד שהזמינו את הרצח ואלו נעצרו. כמו כן, הוצאו צווי מעצר לאלו שמור הצביע עליהם כמבצעי הרצח; קרי, המשרת עבדאללה ושלוושה נוספים, מוסלמים מאזור בית לחם, שאלכסנדר פין טען שראה זמן קצר לאחר התאונה מתחבאים מאחורי סלע. ארבעת אלו ברחו מכפריהם. בהתבסס על סעיף 42 בקפיטולציות ובמטרה לנהל הליך חקירה משותף, קרא מור לסורייה לשלוח נציגים מטעמו על מנת לבחון את זירת האירוע ולתשאל אנשים בלווי אחד מהעדים הבריטים שיוכל להדריכם.²⁶

מאחר והיחידי שראה בוודאות את משולם לאחר ששני מלווי הבריטים עזבוהו היה אותו עבדאללה אבו-קקורה, פעל מור בסיוע סורייה למוצאו לאחר שבעקבות הוצאת הצו נגדו בגין מעורבות ברצח ברח ליריה של שבטו ונעלם. מאחר ושבט התעאמרה, כמו שבטים בדווים אחרים, היה במצב של מרי נגד השלטון העות'מאני השיג מור אימאן, או כתב חסינות מסורייה. לפי תנאי כתב זה הובטח לעבדאללה שבמידה ויבוא לירושלים על מנת למסור את גרסתו הוא לא ייעצר ויורשה לעזוב את העיר כלעומת שבא. הכתב נשלח לארבעת הפלגים של שבט התעאמרה בבקשה לשלוח לירושלים את עבדאללה לפי תנאי האימאן.²⁷ צעד זה לא נשא פרי ועבדאללה לא נתפס עוד חודשים רבים. בעקבות כך, ולמרות שביולי 1863 נתפס מחמוד דבנק, לא ניתן היה להמשיך לחקור את המקרה. בייאוש ניסה מור לשכנע את ח'רשיד פאשה, המושל שהחליף את סורייה לאחר שזה מונה למונשי של ולאיית חלב, להטיל על שבט התעאמרה אולטימטום לפיו אם לא ימציאו את עבדאללה תוך זמן מסוים יוחרמו מחסני התבואה, הצמר והשמן שלהם בבית לחם. הוא אף הציע לצאת נגדם בכוח באם צעד זה לא יוביל להסגרתו של עבדאללה. ח'רשיד הביע נכונות לשקול את הנושא, אך לא עשה דבר בפועל. דבר לא נעשה גם לאחר שמור העלה את העניין בפני הקונסול הכללי

²⁵ על פתק סודי זה, ראו: בלומברג, *מבט מירושלים*, הערה 47 עמ' 277-276.

²⁶ למכתב לסורייה ראו: Morre to Surreya Pasha, F.O. 195/761, dated Jerusalem 9.3.1863.

²⁷ מור טען שהיה מחויב לצעד זה שכן הסיכוי לתפוס את עבדאללה ללא סיוע ראשי הפלגים היה אפסי. הוא גם הביע חשש שבאם ייעצר עבדאללה ישנה אפשרות שבני שבטו יפגעו בנוסעים בריטים כנקמה. לטענתו היה חשוב לשוחח עם עבדאללה שכן לפי מידע שהגיע אליו מצד שלישי הכריז זה שאין לו כל חלק במעשה ושהמתנקשים גברו עליו, ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/761, no. 4, dated Jerusalem 25.3.1863; על המצב של השבטים הבדווים באותה העת ראו מסמך מאת סיר הומלי (Homly), פקיד מיוחד שנשלח לחקור את בעיית השבטים. בדוח זה טען שהבדווים מאיימים על הביטחון בכל הארץ ובכלל זה על ירושלים עצמה. כמו כן הציע דרכים להתמודד עם הבעיה. כך הוא כותב, בין היתר: "ירושלים הייתה ותהייה בעתיד מקור תמידי של סכנה לשלמות האימפריה העות'מאנית, אלא אם הממשלה תחליט באופן אקטיבי להגן על אלו המבקרים בה. אלפי עולים לרגל, כמו גם נוסעים מכל רחבי העולם הנוצרי מבקרים בה ובסביבותיה ואם, כפי שקורה, השבטים מתוקף החסינות שלהם מענישה כתוצאה מהולשת הרשויות המקומיות יגבירו את תעוזה ואי הציות לחוק, הרי שממשלות זרות יאלצו לפעול ולספק לנתיניהם את ההגנה שהממשלה התורכית אמורה לספק". ראו: Homly to

Bulwer, F.O. 195/761, dated Jerusalem 11.6.1863

בבירות, ג'ורג' אלדרידג', שהפעיל לחץ על המושיב קבולי פאשה. עם חלוף החודשים מבלי שיפעלו נגדו נראה שגם עבדאללה חדל לחשוש ומור דווח שהוא נצפה מעשן בבתי הקפה בבית לחם, וזאת בחסות ההגנה שסיפק לו שבטו. לבסוף, בלחץ ישיר של הוזיר הגדול, נתפס עבדאללה, שבעה חודשים לאחר שנמלט.²⁸

מיד עם לכידתו נפגש מור עם ח'רשיד והוחלט שבירור העניין יעשה בפני וועדה מיוחדת אותה מינה ח'רשיד במקום. בניגוד לניהול מקרים דומים בעבר, הפעם הורכבה וועדה זו מנציגים של הממשל המקומי לבדו, שני נוצרים ושני מוסלמים, שנבחרו מתוך המג'לס-י אדארה (המועצה המנהלית) והמג'לס-י תחקיק (המועצה השיפוטית). בראשות הוועדה עמד טאהר אפנדי, אחד מהחברים המוסלמים של המועצה המנהלית. מור עצמו אמור היה לשבת בוועדה כמשקיף בלבד.²⁹ בחקירה הראשונית שנערכה על ידי וועדה זו הכחיש עבדאללה כל מעורבות במותו של פיטר וטען שנפטר בנסיבות טבעיות כתוצאה מהנפילה. מור, שישב כמשקיף בלבד בחקירתו, דחה טענה זו כלאחר יד והציג בפני הוועדה מה שקיווה שתהווה הוכחות לכך שעבדאללה שוחד על מנת לבצע את הרצח. הוכחות אלו התבססו בעיקר על הצהרה מעט מפוקפקת של אחד ג'ומא אבו-קדום, שעבד עבור פיטר, ששמע מצד שלישי בלתי ידוע שעבדאללה קיבל שוחד בעד רציחתו של פיטר משולם. כמו כן, לרשות הוועדה עמדו ההצהרות המפורטות של אלכסנדר פיין ומר' אדאמס, הדוחות הרפואיים של שני הרופאים שבחנו את הגופה ואת זירת האירוע, הערות של השופט הקונסולארי הבריטי הגבוה, סיר אדמונד הורנבי, על המקרה,³⁰ כמו גם ראיון שערכו עם ג'ון משולם, אביו של פיטר ועותק של מכתב מפיטר משולם מ-1862 שנשלח לקונסול פיין והמחיש את היחסים העכורים בינו לבין הכפריים סביב ארטס.³¹ מסכת ראיות זו, כך קיווה מור, תאלץ את הוועדה להכיר באשמתו של עבדאללה, או שתאלצו להצביע על האשמים שאת זהותם היה משוכנע שהוא יודע.

²⁸ על תפיסתו של מחמוד דבנק והניסיונות הכושלים לתפוס את עבדאללה, ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/761, no. 11, dated Jerusalem 25.7.1863; כמו כן המשך הטיפול בעניין, כולל ההתכתבות בנושא עם ח'רשיד: Moore to Bulwer, F.O. 195/761, no. 18 and enclosures, dated Jerusalem 30.9.1863; לדיווח אודות תפיסתו של עבדאללה, ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/761, no. 29, dated Jerusalem 9.12.1863

²⁹ על הקמת הוועדה והרכבה, ראו: no. 29 לעיל. כזכור, המג'לס-י תחקיק (המועצה השיפוטית) הנה הגוף שפוצל ב-1854 מהמג'לס-י אדארה, או המועצה המנהלית שהופקדה על התיווך בין המושל לאוכלוסייה. כבר עם תחילת הדיונים של הוועדה המיוחדת מעיר מור שהוא חושד שמינוי החברים הנוצרים נעשה רק כצעד תדמיתי. ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/761, no. 30, dated 23.12.1863

³⁰ אדמונד הורנבי, השופט הראשי בבית הדין הקונסולארי העליון באיסטנבול, הגיע לירושלים ביוני 1863 על מנת לחקור את נסיבות מותו של פיטר והגיע למסקנה שזה אכן נרצח. לדוח של הורנבי, ראו: Hornby to Bulwer, F.O. 195/761, dated Jerusalem 11.6.1863

³¹ לתיאור של דיוני הוועדה, ראו: no. 29 ו no. 30 לעיל; על החקירה שערכה הוועדה ומהות הראיות שעמדו לרשותה, ראו בחוות הדעת המפורטת שהנפיקה הוועדה: "Mazbata of the Special Commission on the case of Peter Meshullam", enclosure 1 in Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 9, dated Jerusalem 25.5.1864, pp. 53-69. בראיון עם ג'ון משולם, אביו של פיטר, הצהיר זה שלא היה במקום ולכן אינו יודע מה אירע. עם זאת, טען שהוא נוטה להאמין שבנו נרצח ושהוא חושד בעבדאללה. חשדו התבסס, לדבריו שלו, אך ורק על סמך השמועות מצד שלישי מפיהם של ג'ומא אבו-קדום ושלושה אחרים - חייל בשם חסין, אחד אחמד קסאר וחליל ג'ומא - שעבדאללה קיבל שוחד מאנשי ארטס כדי לרצוח את פיטר. חלק משמועות אלו גרסו שקיבל 60 לירות תורכיות בעוד אחרות טענו שקיבל 30.

הוועדה ישבה במשך כחודשיים במהלכן בחנה את הראיות וחקרה אנשים רבים שחשבה שיתכן ויש בידיהם מידע. לבסוף, בתחילת מרץ 1864, סיימה הוועדה את הליכיה והוציאה חוות דעת. בחוות דעת זו קבעו חברי הוועדה שפיטר אכן נפטר כתוצאה מהנפילה, כפי שטען עבדאללה, ולא בידם של מתנקשים, כפי שטען מור.³² מור נתפס לא מוכן לחוות דעת מעין זה שכן נראה שהיה משוכנע שהוועדה תמצא את עבדאללה כאשם, או שלפחות תצביע עליו כשותף בתכנון הרצח ועל ידי כך תאלצו להצביע על האשמים האחרים. בתגובה העביר מכתב זועם לח'רשיד בו פרט את הסיבות להתנגדותו הנחרצת לחוות דעת זו. בעקבות הלחץ שהפעיל, הציע לבסוף המושל החדש, עיזת פאשה, להגיש את המקרה לשיפוט אצל המג'לס-י עמומי ברמת חלאלית כערכאה הבאה. להצעה זו מור הסכים, אך בתקופה שלאחר מכן הפעיל לחץ כבד על מנת לקבל את פסק הדין בו חפץ; קרי, שעבדאללה הנו האשם או שהנו שותף בכיר במה שראה בוודאות כרצח. למרות לחציו, המועצה הכללית בבירות אישרה למעשה את חוות הדעת של הוועדה המיוחדת וקבעה גם היא שמשולם נפטר כתוצאה מהנפילה מסוסתו. עם החלטה זו החליט עיזת פאשה להעביר את המקרה לערכאה המשפטית הגבוהה ביותר; קרי, לאגף המשפטי (דיואן-י אצנאף) במועצה העליונה לתקנות משפטיות (מג'לס-י ואלא-י אחכאם-י עדליה) שתפקד גם כבית דין לערעורים בשער העליון.³³

סקירת הראיות חושפת בהדרגה את מסכת האירועים שהובילה למותו של פיטר משולם. רשומון זה של עדויות וראיות, כפי שעולה מהדיווח המפורט של הוועדה המיוחדת, מותיר פתוחה את השאלה היסודית באם משולם נהרג כתוצאה מהנפילה או שנרצח על ידי מתנקשים. מהעדויות השונות עולות אי התאמות עקרוניות בסוגיה זו. הוועדה המיוחדת שהוקמה לחקירת האירוע הפיקה חוות דעת מפורטת וארוכה שפירטה אי התאמות אלו והטילה דופי בטענה כי פיטר נרצח על ידי מתנקשים. מור עצמו התקשה לערער על חוות הדעת של הוועדה, והערותיו עליה נגעו רק לאפשרות ההפוכה לפיה מאחר ולא ניתן להוכיח שפיטר נפטר כתוצאה מהנפילה לא ניתן גם לפסול את האפשרות שנרצח, טענה שלא הייתה קבילה כמובן, אז כמו היום, מבחינה משפטית.³⁴

³² ראו חוות הדעת ב no. 9 לעיל.

³³ הוועדה המיוחדת בירושלים בבירות סיימה את הליכיה בתחילת פברואר וישבה עוד כחודש על מנת לגבש חוות דעת. נראה שההתלבטות הראשונה הייתה באם לקבל החלטה במקום או לשלוח את חומר החקירה ישירות לשער העליון על מנת שהחלטה בעניין תתקבל שם. בסופו של דבר, אולי גם בלחץ של מור עצמו, התקבלה חוות דעת ברמה המקומית. ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 2, dated Jerusalem 5.2.1864. לחוות הדעת עצמה ראו enclosure 1 in no. 9 לעיל. על חוות הדעת ותגובתו של מור, כמו גם העברת המקרה למג'לס-י עמומי בבירות, ראו: Moore to Erskine, F.O. 195/808, no. 6, dated Jerusalem 8.3.1864 (אדוארד ארסקין היה באותה העת המזכיר של השגרירות באיסטנבול). עיזת פאשה החליף את ח'רשיד פאשה כמושל ירושלים במהלך פברואר 1864 לאחר שהאחרון מונה למושר של ולאית צידון. על כך ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 4, dated Jerusalem 29.2.1864; Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 9, dated Jerusalem 25.5.1864. העברת המקרה לדיון בבית הדין הגבוה באיסטנבול, ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 9, dated Jerusalem 25.5.1864, pp. 71-75. מור מעלה מספר נקודות החל מאי ההתאמות בין ההצהרות של מר' פין ומר' אדאמס וכלה באמינות גרסתו של עבדאללה, אך אין

מסכת הראיות נפתחת עם העובדה הפשוטה שבעוד שעל פי עדותו של מר' אדאמס כל גופו של משולם פגע בקרקע בעת הנפילה ולכן ישנה אפשרות שגם ראשו נפגע, אלכסנדר פין טען שהוא נפל על אחוריו בלבד. שניהם טענו שעזבו את פיטר חי עם עבדאללה ושאיים יודעים מה אירע מהרגע בו עזבו ועד הרגע בו הגיעה הידיעה אודות מותו.³⁵ עבדאללה בתורו טען שמותו של פיטר נגרם בעקבות הנפילה. לדבריו, בעת שהקבוצה יצאה לבקר בתקוע הוא המתין בעין חמדה. לאחר זמן מה רכב אליו אלכסנדר פין והורה לו לבוא עמו. בדרך הם פגשו, לדבריו, שלושה בדווים שאת אחד מהם זיהה ואת השניים האחרים לא. אחד מהם ביקש לדעת מדוע פין דוהר והוא ענה שכן לווייתו נפל. כאשר הגיע למקום מצא את פיטר שוכב על גבו ומתלונן על כאבים בבטנו וראשו. בעזרת סכין אותה סיפק עבדאללה לפין חתך זה את הנעל של פיטר והם מצאו שרגלו מרוסקת. בעזרת הכופיה שעל ראשו חבש עבדאללה את רגלו של פיטר, אך זה התעלף. הם החייווה עם מעט מים על פניו והוא הועמס על הסוסה בעוד עבדאללה תומך בגבו. בהגיעם לעין חמדה לא יכל פיטר להמשיך והוא עזר לו לרדת מהסוסה והשכיבו על מחצלת בצל בעודו נוטל את רובהו בכוונה לצאת בחזרה לארטס ולהביא סיוע. פין עצר בעדו והורה לו להישאר עם פיטר בעוד הוא ומר' אדאמס יצאו בחזרה לארטס. כשעתיים לאחר מכן, לפי עדותו, דם החל נוטף מפיו ואפו של פיטר וכאשר יישר את רגלו ראה פיסת עצם בולטת מבעד לעור ומעט דם. לדבריו, העזרה הגיעה רק לאחר שפיטר כבר נפטר. הראשונים להגיע היו שני משרתים מהחוה, קסאר וסלים, שעברו דרך בגדיו של פיטר ווידאו שדבר אינו חסר. לאחר מכן, טען עבדאללה, הלך לדרכו, אך חזר לארטס זמן קצר לאחר מכן לבקשת הוועדה הראשונית שנשלחה למקום בהוראת סורייה על מנת לשטוח את גרסתו. לטענתו ברח רק לאחר ששמע שמבקשים לעצרו כשותף לרצח.³⁶

מסכת הראיות בנוגע לשוחד לכאורה שקיבל עבדאללה על מנת לרצוח את פיטר מבלבלת עוד יותר. נראה שכל העדים שדיווחו אודות שוחד זה, למעט אחד, שמעו אודותיו כשמועה בלבד בדיעבד ולאחר מותו של פיטר. בחקירתו סיפק עבדאללה פרטים אודות עניין זה. לדבריו, ביום שלפני האירוע היה עם פיטר במסגד של ארטס בעת השקיעה ושמע שני אנשים משוחחים בעוד אחד מהם אמר שבשם הנביא ייתן 60 לירות תורכיות ("דולרים") אם פיטר יעזוב את ארטס. לדבריו סיפר לפיטר על כך, אך הוא לא אמר דבר. מעבר לכך, טען, לא שמע דבר אודות פרס שהובטח בתמורה לרציחתו של פיטר. עם זאת, שני האנשים אותם שמע כביכול במסגד הכחישו את תוכן השיחה ונשבעו על כך לפי דרישתו ובנוכחותו של מור, כמו גם של גיון משולם וכמה מפקידי הקונסוליה. שבועה מעין זו נחשבה, על פי השריעה והנהוג המקובל, הליך קביל

באף אחד מהעדותיו כדי לקעקע את האפשרות שפיטר אכן נפטר כתוצאה מהנפילה. במכתב אחר מודה מור שכנראה בלתי אפשרי להמציא "ראיות ישירות" לרצח. ראו: Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 7, dated Jerusalem 21.9.1865

³⁵ "Deposition of Alexander Finn, Son of Consul Finn", enclosure 4 in Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 9, dated Jerusalem 25.5.1864

³⁶ "Deposition of W. M. Adams", enclosure 5 and 6 in Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 9, dated Jerusalem 25.5.1864

העדויות של עבדאללה מתוארת באריכות בחוות הדעת של וועדת החקירה.

להוכחת חפות והייתה נפוצה מאד בחברה המסורתית בהליכים משפטיים וחוץ משפטיים של איסוף ראיות ומתן עדות. סירוב להישבע על עניין מסוים יכול היה להיחשב, למעשה, כהודאה בנכונות הדברים.³⁷

ג'ומא אבו-קדום, העד הישיר היחידי בנוגע לשוחד, טען בחקירתו הראשונית שאינו יודע דבר אודותיו. עם זאת, כמה ימים לאחר מכן, כאשר התבקש על ידי הקונסול להישבע על כך בפני הוועדה, הוא סירב ופרש סיפור שונה ומבולבל של השתלשלות העניינים. לדבריו, סאלם עות'מאן, חיליל עייאש ואחד חלווה הבטיחו לעבדאללה 60 לירות תורכיות ("דולרים") על מנת לרצוח את פיטר ומתוכן נתנו לו 30 לירות כפיקדון. הוא סיפר שביום האמור פגש את עבדאללה בארטס וזה אמר לו שהוא שוחד על מנת לרצוח את פיטר ואף נתן לו לספור את הכסף. לדבריו, הוא הלך לפיטר וסיפר לו אודות העניין וכאשר זה סירב להאמין הראה לו את הכסף. פיטר קרא לעבדאללה עצמו שהתוודה בפניו אודות הקנוניה ושטח בפניו את פרטיה. למשמע זאת, תכנן פיטר ביחד עם עבדאללה תוכנית לחשיפת הקושרים. לפי התכנית למחרת היום בעת שפיטר ומלוויו, אלכסנדר פין ומר' אדאמס, יגיעו לעין חמדה, יירה עבדאללה ברובהו לכיוונו של פיטר שיביים את מותו בעוד מר' פין ידהר חזרה לכפר על מנת להזעיק את משרתיו שישאווה בחזרה לארטס. לאחר מכן סיכם עם עבדאללה שזה יחזור למשחדים על מנת לאסוף את שארית הכסף כמי שמילא את חלקו בעסקה ובכך יפליל אותם בקנוניה לרוצחו. ג'ומא טען שאלכסנדר פין היה נוכח בעת השיחה בין פיטר לעבדאללה, ראה את הכסף ושמע אודות התוכנית לסיכול הקנוניה.³⁸ עם זאת, הצהרתו של אלכסנדר פין לא סיפקה כל תמיכה לעדותו של ג'ומא. יותר מכך, אלכסנדר פין גם טען שאותו ג'ומא דרש 85 לירות שטרלינג על מנת לתפוס את הרוצח. בעקבות כך מצאה הוועדה את עדותו של ג'ומא אבו-קדום כבלתי מהימנה וקבעה שנועדה אך ורק על מנת לנקות עצמו מכל אשמה אפשרית.³⁹

הוועדה בחנה גם את ההערות של השופט הקונסולארי האנגלי, אך לא התייחסה אליהן ישירות מאחר והערותיו התבססו על הדוחות הרפואיים והתצהירים של מר' פין ומר' אדאמס, ומאז נוסף עוד חומר חקירה רב שלדעת הוועדה חשף את השתלשלות האירועים האמיתית. עם זאת, הוועדה בחרה להזכיר שהשופט עצמו קבע בפתח דבריו שלפני מותו פיטר נפל מסוסתו שהתהפכה מעליו וספג מספר מכות שיתכן

³⁷ על החשיבות של הליך של מתן שבועה (קסט) בהליכים פליליים ובאיסוף ראיות על פי השריעה ובפועל ראו את הערך המקיף באנציקלופדיה של האסלאם: J. Pedersen, "Kasam", *EI*, Vol. IV (2003 online addition), p. 687b; על היחס להליכי שבועה בתקופה העות'מאנית, ראו: גרבר, *מדינה, חברה וחוק*, עמ' 47-49; ראו גם: שאכט, *מבוא לחוק אסלאמי*, עמ' 190-191.

³⁸ לסיפורו של ג'ומא אבו-קדום, ראו: "Jûma abu-Kadoom's deposition", enclosure 3 in Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 9, dated Jerusalem 25.5.1864, pp. 76-81.

³⁹ עד נוסף שהיה בידיו כביכול מידע אודות השוחד היה חייל בשם חסין. עם זאת מאחר ולא היה לו שם משפחה הוא לא אותר. חייל זה גם לא הוזכר בעדותם של אלכסנדר פין ומר' אדאמס. כמו כן, נחקר אחד מחמוד דבנק ששמו עלה כעד אפשרי, אך זה נמצא כלא קשור לעניין. באותו האופן, נחקרו תושבים רבים של הכפר ארטס וכפרים אחרים בסביבה, אך חקירה זו לא העלתה כל מידע אודות השוחד. לתיאור החקירה בעניין הפרס, ראו את חוות הדעת של הוועדה המיוחדת.

והיה בהן די לגרום למוות. בהקשר זה של הראיות הפיזיות מעלה הוועדה מספר נקודות. נראה שלאחר הנפילה הפגיעות היחידות שהיו גלויות היו אלה שספג בבטנו ורגלו. פין ואדאמס הצהירו שפגיעות אלו היו יבשות, אך כאשר הגיעה הגופה בחזרה לארטס פניה היו מכוסות דם מפציעה בצד הראש, פגיעה בה לא הבחינו לפני כן כנראה משום שפיטר חבש כופיה. כמו כן, הם הצהירו בעצמם שבעת הנפילה לא בדקו את כל גופו של פיטר, אלא רק את רגלו ולכן יתכן שלא הבחינו בפגיעת הראש. בנוסף לכך, ישנם הבדלים בין הדוח הרפואי של דר' אליאויטה (Eliaviteh), שבחן ראשון את הגופה, לזה של דר' מזרחי (Mazaraki) שבחן אותה מאוחר יותר. הדוח הראשוני אינו מדווח על פגיעות שונות עליהם מדווח בדוח השני. מבחינה של זירת האירוע עלה שפיטר נפל לאחור בעוצמה על גבי קרקע סלעית ולכן את כל פצעיו, בשני הדוחות, ניתן לקשר לפגיעה העזה של גופו, וסביר להניח שגם ראשו, בסלעים.⁴⁰

מבחינה משפטית נראה שלא קשר לבסיס החוקי שעל פיו נבחנה מסכת הראיות שתוארה - יהא זה על פי החוק השרעי, הקוד הפלילי העות'מאני של 1858, או החוק הבריטי - לא ניתן היה להוכיח, אם ישירות ואם בעקיפין, שפיטר נרצח בידיהם של מתנקשים שקיבלו על כך תשלום, כפי שטען מור. לא ניתן היה גם לסתור לחלוטין טענה זו, או לחלופין להוכיח באופן מספק שפיטר נפטר כתוצאה מהנפילה, אך לכך לא הייתה משמעות משפטית שכן חובת ההוכחה הוטלת אז, כפי שהיא מוטלת היום, על התביעה. באותו האופן, לא ניתן היה לאסוף גם ראיות מספקות להוכחת אשמתו של עבדאללה אבו-קקורה, החשוד המרכזי לדידו של מור. מבחינה שרעית בוודאי שלא ניתן היה לספק הוכחה תקפה שכן לא נמצאו עדים ישירים לאירוע בו נפגע פיטר. מבחינת קוד העונשין העות'מאני, כמו גם במקרה זה על פי התפיסה המשפטית הבריטית, הראיות שנאספו הסתכמו בלא יותר מראיות נסיבתיות שלא היה בהם די על מנת להוכיח באופן מספק שפיטר נרצח, או שעבדאללה היה מעורב ברציחתו. לעומת זאת נאספו די ראיות על מנת לזכותו במה שהיה מכונה היום "מחמת הספק" שכן הופגנה אפשרות סבירה שפיטר נפטר כתוצאה מהנפילה.⁴¹ מסיבה זו בחרה הוועדה המיוחדת לזכות את עבדאללה ולקבוע שפיטר נפטר כתוצאה מהנפילה. כאמור, לאור חוות דעת זו, הועבר המקרה לערכאה המשפטית הגבוהה ביותר באיסטנבול. בינתיים, בהוראת השער העליון,

⁴⁰ "Translation from the German of W. A. Eliaviteh's Medical Report", enclosure 7 in Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 9, dated Jerusalem 25.5.1864; "Dr' Mazaraki's Medical Report", enclosure 8 in Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 9, dated Jerusalem 25.5.1864

⁴¹ מור עצמו הודה שבמקרה זה אין יותר מ"ראיות נסיבתיות חזקות" שאינן מספיקות להרשעה על פי החוק השרעי או קוד העונשין של 1858. ראו: Moore to Lyons (Ambassador, Constantinople), F.O. 195/808, no. 10, dated Jerusalem 22.11.1865; התפיסה של חבות הוכחה במקרים פליליים של "מעבר לכל ספק אפשרי" השתרשה בבריטניה כבר באמצע שנות ה-20 של המאה ה-19. על כך ראו למשל: Barbara Shapiro, *Beyond Reasonable Doubt and Probable Cause: Historical Perspectives on Anglo-American law of evidence* (London, 1985); ראו גם: מייקל סמית', *התפתחויות בתורת המשפט הפלילית הבריטית*, עמ' 47-48;

שוחרר עבדאללה בערבות על ידי עיזת פאשה.⁴² עם שחרורו בסוף 1864 הגיע הסבב הראשון של מקרה מורכב זה לסימומו.

למרות שמור עצמו היה מודע לכך שמסכת הראיות נגד עבדאללה הייתה רעועה ביותר ובלתי קבילה משפטית, ולמרות שנמצא זכאי בשתי ערכאות ברמה המקומית והמקרה הועבר לבירור בערכאה הגבוהה ביותר, פעל ללא לאות על מנת להביא למעצרו המחודש של עבדאללה. לבסוף, כשנתיים לאחר סיום עבודתה של הוועדה, הצליח מור לשכנע את הרשויות העות'מאניות לערוך חקירה נוספת וצו מעצר הוצא נגד עבדאללה. באופן רשמי דרישתו של מור לפתוח את המקרה מחדש בוססה על מידע שהגיע לרשותו ושלפיו אדם בשם חסין לזה, אותו חייל שהוזכר בחקירה הראשונית כעד אפשרי, אכן מחזיק במידע חשוב שמצביע שוב על עבדאללה כחשוד המרכזי ברצח. עם זאת, חסין שהה במצרים והניסיונות לאתרו לא צלחו.⁴³

במקביל למאמצים אלו, ובעוד עבדאללה נמצא במעצר, ניסה מור למצוא גם אפיקים משפטיים עוקפים שיסייעו בידו להשיג הרשעה נגד עבדאללה עם הראיות הנסיבתיות הבלתי קבילות שנמצאו בידיו. כחלק ממאמצים אלו נתלה מור ברפורמות במערכת המשפט העות'מאנית. לשם כך טען שבעוד שלפי השריעה לא ניתן להרשיע חשוד על סמך ראיות נסיבתיות, יהיו מוצקות ככל שיהיו, הרי שלפי הקודים החדשים ניתן לעקוף בעיה זו. לשם כך ביקש להסתמך על סעיף 170 בקוד הפלילי העות'מאני של 1858. שם, תחת הסעיף "רצח", קבע החוק ש"באם מוכח בהתאם לחוק שאדם ביצע רצח בכוונה תחילה, הוא יוצא להורג בהתאם לחוק". ה"חוק" בסעיף זה מתייחס לחוק הממלכתי של המדינה ולא לשריעה, ועל סמך עובדה זו טען מור שבעוד שהשריעה דורשת ראיות ישירות בדמות העדות בשבועה של שני עדי ראיה על מנת להוכיח רצח, הרי שהקוד הפלילי אינו מעלה כל דרישה מעין זו. יותר מכך, לדידו, סעיף 170 לעיל נועד בדיוק על מנת לעקוף דרישה זו שבמקרים רבים מנעה, לדעתו, את האפשרות להרשיע בגין רצח במקרים בהם ברור היה שרצח בוצע ומי הם האשמים אך לא היו די ראיות ישירות לכך. על מנת לחדד את טענתו שהקוד הפלילי ביקש לערוך הפרדה בין השריעה לתפיסה המודרנית שעוגנה בקוד החדש, בחר לצטט דווקא את סעיף 171 שקבע

⁴² ראו: Moore to Stewart (Charge D'affaires, Constantinople), F.O. 195/808, no. 14, dated Jerusalem 20.10.1864; עיזת לא התבקש בהוראה של השער העליון ליטול ערבות מעבדאללה, אך למרות זאת נהג כך על מנת להבטיח שזה יופיע שוב במידה ויתבקש לכך. ראו, למשל: Moore to Bulwer, F.O. 195/808, no. 5, dated Jerusalem 30.5.1865; על הטיפול במקרה כולו בדרגים הגבוהים יותר, ראו: Bulwer to Aali Pasha, F.O. 195/808, no. 56, dated Constantinople 25.6.1864; Stuart to Aali Pasha, F.O. 195/808, no. 118, dated Constantinople 5.11.1864

⁴³ על פתיחת החקירה מחדש והניסיון לאתר את חסין לזה, ראו: Moore to Lyons, F.O. 195/808, no. 4, dated Jerusalem 28.4.1866; Moore to Lyons, F.O. 195/808, no. 5, dated Jerusalem 30.5.1866; Moore to Lyons, F.O. 195/808, no. 8, dated Jerusalem 23.8.1866; על הטיפול בעניין בדרגים הגבוהים, ראו למשל: Aali Pasha to Lyons, F.O. 195/808, dated Constantinople 19.4.1866; ראו גם מכתב מהשער העליון לעיזת פאשה בנוגע לפתיחה המחודשת של המשפט, ראו: "Vizirial Letter to the Muteserif of Jerusalem dated Rebia Evval 1283 (July 31, 1866)", F.O. 195/808, dated Constantinople 31.7.1866

ש"ה החלטה שמתקבלת על פי החוק אינה מבטלת זכויות אישיות ופרטיות ולפיכך באם לנפטר יש יורשים השאלה של זכויות אישיות תחזור, לבקשתם, לבית הדין השרעי". מחקר זה אינו המקום לערוך ניתוח מדוקדק של מהות החוק השרעי אל מול הקוד הפלילי, אך נראה שטיעונו זה של מור לא היה קביל משפטית ואכן הוא לא התקבל על ידי הממונים עליו.⁴⁴

בהיעדר אפיק משפטי קביל, בחודשים בהם החיפושים אחר אותו עד במצרים היוו את התואנה בשמה הוחזק עבדאללה במעצר, פעל מור כל העת להמצאת ראיות נוספות שיאפשרו לו להרשיעו. כמעט שנה לאחר שנעצר מחדש, דיווח מור שרועה צאן בשם אחמד אבן-עבדאללה מבית לחם טוען שהיה עד ראייה לרצח שבוצע כביכול. לאור זאת דרש מור מהמושל, עיזת פאשה, לכנס מחדש את הוועדה המיוחדת על מנת לבחון מידע חדש זה כאשר בראשה יעמוד הפעם עיזת עצמו. הוועדה כונסה ושמעה את העדות של אותו אחמד שבעקבותיה נעצרו שלושה פלאחים שהואשמו על ידו ברצח.⁴⁵

לפי עדותו של אחמד אבן-עבדאללה ביום בו מצא פיטר את מותו הוא יצא לצוד ליד עדר הכבשים שלו עליו השגיח רועה שכיר בשם עבדאללה אבן-עליאן. לדבריו הוא ראה את פיטר נשען על כתפו של עבדאללה אבו-קקורה כאשר רגלו שבורה. הם התקדמו כך עד שהגיעו לעין חמדה שם הניח עבדאללה את פיטר על הקרקע וניגש לקשור את הסוסה, אך זו השתחררה וברחה. עבדאללה קרא לרועה, עבדאללה אבן-עליאן, וביקש ממנו ללכת לקרוא לבניו של אחד חסין עאיד (עייד) שיביאו עמם גמל על מנת לקחת את פיטר חזרה לארטס. אבו-קקורה עצמו יצא בעקבות הסוסה. אחמד טען שהוא עצמו ניגש למקום בו שכב פיטר וביקש לדעת מה קרה. זה ענה שנפל מהסוסה כאשר זו נעה אחורנית ושבר את רגלו. לפי עדותו פיטר היה בהכרה ואף הכין לעצמו סיגריה והחל לעשנה. לאחר מכן עזב אותו והתיישב בקרבת מקום במרחק ראייה. ממקום מושבו יכול היה לראות את בניו של חסין עאיד - מחמד ואבראהים ועמם אדם נוסף, סלימאן שחטור. הם הגיעו ללא גמל, אך נשאו במקום זאת את רוביהם, חרבותיהם וכידוניהם. כאשר הגיעו לפיטר החל מחמד לחנוק אותו, בעוד אחיו, אבראהים, לוחץ על חלציו וסלימאן עוזר בידם. לדברי אבן-עבדאללה יכל לשמוע היטב את צעקותיו של פיטר. הוא המשיך וטען שלאחר זמן מסוים הצטרפו אליהם שלושה נוספים אותם לא הכיר

⁴⁴ לטיעונים אלו של מור, ראו: Moore to Lyons, F.O. 195/808, no. 2, dated Jerusalem 8.2.1866; לסעיפים הרלוונטיים בקוד הפלילי, ראו: בוקניל, *הקוד הפלילי העות'מאני*, עמ' 125-126; יש לציין שסעיף 170 קבע שיש תחילה להוכיח את אשמתו של החשוד והוכחה מעין זו לא סופקה במסכת הראיות גם על פי אמות המידה החדשות. קשה לומר על מה הסתמך מור כאשר העלה את טיעונו בנוגע להפרדה בין השריעה לקוד האזרחי, אך נראה שבוסס על מחשבה משפטית בריטית מבוססת ה-*Common Law* לפיה חלה הפרדה בין הקוד המשפטי האזרחי-פלילי של המדינה לזה של הכנסייה. לפי תפיסה זו מקרים פליליים נתפסו ככלל כפשעים נגד החברה ולא כפשעים של אדם נגד חברו כמקובל בחוק המוסלמי. אי הבנתו בא לידי ביטוי בשימוש בסעיף 171 בחפיפה עם סעיף 170 שכן שני סעיפים אלו יהדיו ממחישים דווקא את הקושי לערוך הפרדה מלאכותית מעין זו בכל הקשור לחוק העות'מאני בתקופת המניעמא.
⁴⁵ Moore to Lyons, F.O. 195/808, no. 9, dated Jerusalem 11.4.1867

וצעקותיו של פיטר נדמו. מאוחר יותר חזר עבדאללה אבו-קקורה למקום וכאשר ראה מה שאירע לפיטר נהג כמי שנמצא במצוקה רבה.⁴⁶

למרות עדות מפורטת זו מיד ראשונה, כאשר התבקש אחמד על ידי חברי הוועדה להרחיב על עדותו החלו להתגלות סתירות מהותיות בין עדותו לבין אלו שנאספו בסבב החקירה הראשון, ובעיקר אלו של אלכסנדר פין ומר' אדאמס. אחמד טען שעבדאללה אבו-קקורה היה עם פיטר בזמן שזה נפל מסוסתו, אך הוא לא הזכיר כלל את מר' אדאמס למרות שנשאל בעניין ולמרות שמכל העדויות הקודמות עלה שבאותה העת מר' אדאמס אמר היה להימצא לצד פיטר. סתירות נוספות נערמו עם חקירתו של הרועה השכיר, עבדאללה אבן-עליאן. זה העיד שאכן עבדאללה אבו-קקורה ניגש אליו וביקש ממנו לקרוא לבניו של עאיד למען יביאו את הגמל שלהם לסייע בפינויו של פיטר. לדבריו עשה כפי שהתבקש והודיע על כך לאבראהים ומחמד שנטלו את רוביהם ויצאו למקום. את שאירע לאחר מכן אינו יודע שכן משם המשיך חזרה לעין חמדה שם מצא את אחמד אבן-עבדאללה עם כבשיו ושניהם יחדיו עזבו את המקום עוד לפני שהאחים הגיעו כביכול למקום הימצאו של פיטר. את סלימאן שחטור טען שכלל לא ראה. הוועדה חקרה באריכות גם את שני האחים לבית עאיד, אבראהים ומחמד, שהכחישו שכלל היו במקום, כמו גם שעבדאללה אבן-עליאן, הרועה, ניגש אליהם בבקשה לסייע בפינויו של פיטר. שני אחים נוספים, אחמד ועלי, נחקרו אף הם אודות מקום הימצאם של אחיהם בעת האירוע וטענו שאינם יודעים דבר אודות מה שסיפר אחמד אבן-עבדאללה ותמכו בגרסתיהם של אחיהם לפיהן אבראהים היה כלל במקום אחר בעת חריש ואילו מחמד היה בבית לחם. חקירה נוספת העלתה שאנשים רבים אכן ראוהו שם באותו היום והשעה.⁴⁷

בחקירתו החוזרת חזר עבדאללה אבו-קקורה על עדותו הראשונה וטען שפיטר נפטר מהנפילה בעודו לידו בעין חמדה. עוד טען שמאחר ונהייה מאוחר ואף אחד מארטס לא בא לפנותו, קרא לרועה שראה בקרבת מקום וצעק לעברו להביא שור או אמצעי אחר לשם כך. בחקירה אחרת, בעקבות חקירה נוספת של הרועה אבן-עליאן, הודה שאכן ביקש לקרוא לבניו של חסין עאיד. עם זאת, טען שהיה רחוק מהרועה וכלל אינו יודע אם שמע אותו. בכל מקרה טען שאלו לא הגיעו ולמעשה, לדבריו, אף אחד אחר מלבדו לא היה במקום מהרגע בו אלכסנדר פין ומר אדאמס עזבו לארטס ועד הגעתם של משרתיו של פיטר. כמו כן, הוא הכחיש שפיטר יכול היה לדבר וסתר בכך את גרסתו של אחמד אבן-עבדאללה לפיה פיטר ניהל עמו שיחה.⁴⁸

⁴⁶ לעדותו של אחמד אבן-עבדאללה, ראו: "Minutes of proceedings in the case of Peter Meshullam dated the 11th Shawal 1283", enclosure no. 1 in Moore to Elliot (Ambassador Constantinople), F.O. 195/808, no. 21, dated Jerusalem 16.12.1867, pp. 351-354; לעדותו של הרועה עבדאללה אבן-עליאן, ראו: שם, עמ' 357-360.

⁴⁷ לעדותם המפורטת של האחים, ראו: enclosure no. 1 לעיל, עמ' 354-357; 360 (לעדותו הנפרדת של מחמד) לחקירה החוזרת של עבדאללה אבו-קקורה, כולל העימות עם הרועה אבן-עליאן, ראו: שם, עמ' 362-365.

העדות החשובה ביותר, עם זאת, הייתה זו של סלימאן שחטור, אותו אדם שכביכול התלווה לאבראהים ומחמד כאשר רצחו את פיטר על פי גרסתו של אחמד אבן-עבדאללה. בחקירתו נכח ממלא מקומו של מור בעת שזה היה בחופשת מולדת באנגליה, צ'ארלס ווד (Charles Wood), ואף שאל מספר שאלות למרות שלא היה חבר רשמי בוועדה. לטענתו של סלימאן בזמן המקרה הוא ומשפחתו היו בכלל בנבי מוסא והוא שמע על התקרית רק עשרה ימים מאוחר יותר. לשאלתו של ווד הוא הכחיש ששמע אודות השוחד שניתן כביכול לעבדאללה אבו-קקורה לשם רציחתו של פיטר. עם זאת, החלק החשוב של עדותו נוגע להכחשה הגורפת שסיפק לגרסתו של אחמד אבן-עבדאללה. בפעם הראשונה עולה סיבה אפשרית להגעתו של אחמד זמן כה רב לאחר האירוע על מנת לספק עדות ראייה ממקור ראשון. לדברי סלימאן היה קיים סכסוך ישן בין אנשיו - בניהם האחים לבית עליאן - לבין משפחתו של אחמד. מהות הסכסוך הייתה נקמת דם בעקבות כך שאביו של אחמד הרג את אביו ושניים מדודיו. מכאן עולה שיתכן מאד שאחמד ביקש, על ידי שימוש במקרה הפתוח של פיטר משולם, לסלק את סלימאן ואנשיו מהזירה על מנת למנוע מהם לנקום במשפחתו. נראה שעדות זו, והראיות אודות האינטרסים האישיים של אחמד אבן-עבדאללה לספק עדות שקר, שכעו גם את ווד שכן בדיון פנימי בוועדה הסכים לשחרר את סלימאן בערבות, וזאת למרות העדות המפליגה נגדו. כאשר נשאל ווד על ידי הוועדה אם משמעות הסכמה זו הנה שהוא אינו מאמין לעדותו של אחמד, התחמק והצהיר במקום שמבחינתו ההליכים בסבב זה מספקים.⁴⁹

הוועדה בחנה ראיות אלו וסיימה את הליכיה ביוני 1867 וזאת לאחר עיכוב בעקבות החזרתו של עיזת לאיסטנבול ומינויו של נאזף פאשה במקומו.⁵⁰ עיכוב נוסף התרחש בעקבות סירובם בתחילה של חברי הוועדה להנפיק חוות דעת ורצונם להניח את המקרה בפתחה של המג'לס-י אדארה. נדרש לחץ של הקונסול המכהן ווד על מנת לאלץ את הוועדה לספק חוות דעת. עם זאת, גם כאשר הפיקה הוועדה את חוות הדעת היא הועברה למג'לס-י אדארה על מנת לקבל תוקף של פסק דין עליו ניתן היה לערער לערכאות גבוהות יותר. בכל אותו הזמן נותר עבדאללה אבו-קקורה במעצר כחשוד.⁵¹

⁴⁹ לעדותו של סלימאן שחטור, ראו: שם, עמ' 365-367. לדיון הפנימי בוועדה אודות מהימנותה של גרסתו של אחמד אבן-עבדאללה, ראו, שם, עמ' 368-369.

⁵⁰ על חילופי המושלים בירושלים, ראו: Moore to Lyons, F.O. 195/808, no. 10, dated Jerusalem 11.4.1867. נראה שעזת פאשה הוחלף מאחר והיה מושל תקיף ועצמאי בחשיבתו ולא גמיש מספיק מבחינת המושיר בבירות. על כך, ראו: Moore to Stanley, F.O. 78/1979, political no. 1, dated Jerusalem 11.4.1867. קדמה להחזרתו של עיזת תלווה עלומה כנגדו מאנשים שהתיימרו לדבר בשם כל תושבי ירושלים והאשימו אותו בניהול כושל ותיארו את המצב בארץ כאנרכי ולא בטוח. מור חלק על תיאור זה וטען שעזת היה מושל יעיל ומקצועי. על כך, ראו: Moore to Lyons, F.O. 195/808, no. 11, dated Jerusalem 21.11.1866.

⁵¹ לא ברור מדוע הועבר המקרה למג'לס-י אדארה שסמכויותיה המשפטיות היו בתחום המנהלי ולא למג'לס-י תחיקה שהייתה בעלת סמכויות בתחום הפלילי. יתכן ועובדה זו ממחישה את הבלבול הרב בכל הקשור לסמכויות ותחומי העיסוק של הגופים השונים באותה התקופה כפי שכבר נדון בפרקים הקודמים. יתכן גם שהמקרה הועבר למג'לס-אדארה שכן הייתה הגוף הייצוגי הבכיר ביותר ברמת הסנג'ק; על הקשיים לאלץ את הוועדה להנפיק חוות דעת ועל העברת ההכרעה למג'לס-י אדארה, ראו: Wood to Lyons, F.O. 195/808, no.15, dated Jerusalem 3.6.1867.

כמה ימים לאחר מכן הגישה לבסוף המג'לס-י אדארה את פסק הדין בהסתמך על חוות הדעת של הוועדה המיוחדת. בעקבות הסתירות הרבות בין העדויות השונות והאינטרסים האישיים הגלומים בעדות המרכזית, זיכה שוב בית הדין את עבדאללה אבו-קקורה, כמו גם את שלושת הפלאחים, בגין הרצח של פיטר משולם. בית הדין קבע שוב שפיטר נפטר כתוצאה מהנפילה כפי שעלה מהחקירה הראשונית, ולא מידי מתנקשים.⁵² מור עצמו התקשה לסתור את טיעונו של בית הדין ותלה את הסתירות בעדותו של אחמד אבן-עבדאללה שאקי בהיותו איכר בור. לאור הזיכוי הודה שמיצה למעשה כל אופציה להשגת ראיות ישירות וחותרות לרצח לכאורה. עם זאת, למרות שהוא בעצמו הודה שמסכת הראיות בשני המקרים הייתה רופפת, הוא המשיך לדבוק בגרסה שפיטר נרצח על ידי מתנקשים וסירב לקבל את האופציה שאכן נפטר כתוצאה מהנפילה. כך כתב:

”למרות שלא ניתן לאפיין את הראיות לעיל כחותכות, איני מהסס לומר שגם אילו היה זה כך לא היינו משיגים הרשעה שכן המטרה של כל בית דין מקומי, תהיה זו וועדה מיוחדת או בתי הדין הרגילים שבפניהם יתכן שמקרה זה יובא, אינה להשיג צדק כי אם לזכות את הנאשמים.”⁵³

לאור הבנתו שראיות ישירות כנראה אינן בנמצא ומפחד שהמקרה יישאר תלוי ללא פיתרון עוד שנים רבות, ביקש להעלות הצעה בפני בית הדין הגבוה באיסטנבול לפיה יפתר העניין באופן המוכר על ידי החוק המוסלמי כפי שעוגן גם בקוד הפלילי (סעיף 171) ונתמך בתקדימים רבים במקרים של רצח; קרי, תשלום כופר הדם (ג'ית) הרגיל על ידי עבדאללה אבו-קקורה וזאת למרות שלא הודה ברצח ולא הורשע. הוא הוסיף שנראה לו שקרוביו של פיטר יסכימו לסידור מעין זה. עם זאת, ממסמך שנכתב יותר משש שנים מאוחר יותר נראה שהצעה זו לא יצאה אל הפועל שכן הערכאה המשפטית העליונה באיסטנבול, הדיואן-י אחכאם-י עדליה, דנה במקרה ואישרה את פסק הדין של הערכאה המחוזית, לאמור שפיטר משולם נפטר כתוצאה מהנפילה ולא מידם של מתנקשים כפי שביקש לטעון מור.⁵⁴ בכך נחתם למעשה הליך משפטי שלם שנוהל כל

⁵² למזבטה של הוועדה המיוחדת, ראו: “Mazbatta of the Special Commission”, enclosure no. 1 in Moore to Elliot, F.O. 195/808, no. 21, dated Jerusalem 16.12.1867, pp. 371-372; למזבטה של המג'לס-י אדארה, ראו: “Mazbatta of the Medjliss Edaaree”, enclosure no. 1 in Moore to Elliot, F.O. 195/808, no. 21, dated Jerusalem 16.12.1867, pp. 373-374. בפסק הדין של המג'לס-י אדארה מצינות כמה סיבות לזיכוי בסבב השני: [1] בעוד אחמד אבן-עבדאללה שאקי טען שאבו-קקורה היה עם פיטר בעת הנפילה, הרי שאלכסנדר פין ומר' אדאמס, שאין חולקים שהיו עמו בוודאות, טענו שלא כך היה; [2] עבדאללה אבן-עליאן, הרועה, טען שכאשר הלך לקרוא לבניו של חסין עאיד הוא הלך לפני שיצאו למקום הימצאו של פיטר ובהגיעו למקום מצא שם את אחמד והם עזבו את המקום יחדיו ולא היו נוכחים בעת הרצח כביכול; [3] נראה שהיה קיים סכסוך דמים בין משפחתו של אחמד לזו של סלימאן שחטור; [4] מאחר וההליכים נמשכו מזה 4 שנים באופן פומבי ובסבב הראשון בחר אחמד לא לומר דבר, הרי קשה מאד להאמין שכעת עדותו אינה מובלת על ידי אינטרסים זרים וכוונות זדון; נאזף פאשה ביקש לשחרר את ארבעת הנאשמים, אך בלחץ של ווד והממונים עליו נמנע שוב שחרורו של עבדאללה עד להגעת הוראות בעניין מהשער העליון. שלושת הפלאחים שוחררו בערבות. בנוגע לשחרורו של עבדאללה אבו-קקורה, ראו: Wood to Lyons, F.O. 195/808, no. 16, dated Jerusalem 13.6.1867; Moore to Elliot, F.O. 195/808, no. 21, dated Jerusalem 16.12.1867, p. 346.⁵³

⁵⁴ ראו: Moore to Locock (Secretary of Embassy Constantinople), F.O. 78/2357, no. 8, dated Jerusalem 22.5.1874. לא ברור מתי בדיוק התקבלה ההחלטה בדיואן-י אחכאם-י עדליה, למעט כך שהיה זה לפני שנת 1871 שבה דן המסמך.

כולו במסגרת מערכת המשפט העות'מאנית משלב מעצר החשודים, איסוף הראיות והחקירה ועד שלב הדיונים המשפטיים עצמם בערכאות השונות ומתן פסק דין בערכאה העליונה ביותר.

למרות שעם החלטת הדיואן-י אחכאס-י עדליה הגיע המקרה למעשה לסיום מבחינה משפטית, הוא עלה פעם אחת נוספת כאשר שוב נראה שנעשה שימוש בלהיטותו של מור למצוא אשם ברצח בכל מחיר, על מנת לסגור חשבונות אישיים. הפעם, באופן מפתיע, היה זה עבדאללה אבו-קקורה שהופיע לפתע, שמונה שנים לאחר המקרה, עם אדם נוסף, אחד מצטפא כנען שלא הוזכר מעולם במסכת העדויות, וטען שהיו עדים ישירים לרצח של פיטר על ידי חמישה מוסלמים מבית לחם. בשלב זה היה זה כבר בית הדין הנזאמי בירושלים שבחן ראיות אלו. בית דין זה קבע באופן חד משמעי שעבדאללה ומצטפא מונעים על ידי אינטרסים זרים שכן למצטפא יריבות ארוכת שנים עם אלו אותם האשים ברצח ונראה שביקש לעשות שימוש במקרה הפתוח של פיטר על מנת לבוא עמם חשבון. בית הדין סירב לקבל כקבילות עדויות שניתנו באיחור של שמונה שנים על ידי אותו אדם שעמד בשעתו בעצמו למשפט בגין אותו הרצח בו האשים כעת אחרים. כמו כן, קבע בית הדין, בהסתמך על התקנות של 1869, שמבחינה פרוצדוראלית לא ניתן לשפוט את המקרה מחדש לאחר שהערכאה העליונה ביותר קבעה שפיטר נפטר כתוצאה מהנפילה.⁵⁵

למרות הטענות התקפות של בית הדין, ולמרות שהוא עצמו הודה שאינו מבין את המניעים של העדים החדשים לגשת כעת אחרי זמן כה רב, ניסה מור לעשות בראיות אלו שימוש על מנת לפתוח את המקרה מחדש. לשם כך הפעיל לחץ על הרשויות העות'מאניות ואף כתב למושל של ולאית סוריה בעניין, אך ללא הועיל.⁵⁶ בהקשר זה מעניין להזכיר הערת שוליים של מור באחד ממכתביו הרבים אודות מקרה זה שנכתבה לאחר תום המשפט וזיכוי של עבדאללה בסבב הראשון. בהערה זו מגלה מור ששקל להציע פרס כספי למידע שיוביל להרשעתו של עבדאללה, אך נמנע מלעשות כן בשל מה שהוא מכנה: "הסבירות הגבוהה הקיימת בארץ זו שאנשים ייטלו על עצמם עדות שקר ויקיזו דם חף מפשע לשם בצע כסף".⁵⁷ הערה זו תוכיח את עצמה כאשר במהלך השנים נערכו שני ניסיונות לעשות שימוש במקרה הפתוח ובלהיטותו של הקונסול להשיג מידע, כל מידע, אודות הרצח, על מנת לסגור חשבונות אישיים, לנקום באויבים, או להפיק טובת הנאה. בכל מקרה, לאחר קעקוע עדותם של עבדאללה ומצטפא הגיע המקרה לסופו ולא נשמע אודותיו שוב.

⁵⁵ על סבב זה במקרה של פיטר משולם, ראו: no. 8, dated Jerusalem 22.5.1874, לעיל; ההערה הפרוצדוראלית של בית הדין הנזאמי בירושלים התייחסה לכך שמאחר והמקרה כבר נידון בערכאה הגבוהה ביותר בשער העליון, אין ביכולתה של ערכאה נמוכה יותר לדון באותו המקרה ללא שהערכאה העליונה תשיב אליה את העניין לעיון מחדש. לפסקה הרלוונטית בתקנות של 1869, ראו: אריסטרכי, *חקיקה עות'מאנית*, כרך II, עמ' 290.

⁵⁶ ראו: no. 8, dated Jerusalem 22.5.1874, לעיל.

⁵⁷ הערה כחלק מ: Moore to Lyons, F.O. 195/808, no. 2, dated Jerusalem 8.2.1866, p. 235.

מכל המקרים שנסקרו עד כה זהו המקרה השלם והמתועד ביותר מבחינה משפטית. מקרה זה נדון בכל הערכאות המשפטיות מרמת הסניק, דרך הערכאה הבאה בלאית וכלה בבית הדין העליון באיסטנבול. הליך משפטי זה התנהל כל כולו בערכאות העות'מאניות של אותה התקופה וללא כל מעורבות ישירה של הקונסול בהליכים השיפוטיים עצמם. יותר מכך, מאחר והטיפול במקרה זה נפרש על פני יותר מעשור, הרי שבעוד שעד 1868 טופל במסגרת הערכאות שלצד המועצה המנהלית, הרי שלאחר מכן טופל כבר במערכת התזאמית. הליך זה, מתחילתו ועד סופו, גובה גם בתיעוד כמעט מלא. תיעוד זה כולל דוחות רפואיים, פרוטוקולים של ישיבות, עדויות ותצהירים של העדים השונים, חוות דעת משפטיות ופסקי דין מפורטים. ככזה המקרה של פיטר משולם הנו דוגמא נדירה להתנהלות מערכת המשפט העות'מאנית בשנות ה-60 ותחילת שנות ה-70, תקופה קריטית בתולדות יישוב רפורמות התזאמית במחוז ירושלים. הוא מספק הצצה לתוך המוסדות המשפטיים שהיו קיימים ברמות השונות, כמו גם להליכי המשפט בהם נקטו. המקרה מאפשר גם להתרשם מההתקדמות הרבה של מערכת המשפט מאז הרסטורציה כמערכת העומדת בפני עצמה ומצליחה להתמודד עם לחצים מפנים ומחוץ, ולספק את התנאים לניהול משפט הוגן שעל פניו נראה שאכן שאף לחשוף את האמת מאחורי מותו של פיטר משולם. כנראה שמעולם לא נדע באמת באם פיטר אכן נרצח, כפי שטענו בתוקף הבריטים, או נפטר כתוצאה מתאונה לאחר שנפל מסוסתו, כפי שקבע בית הדין בכל הערכאות, אך ברור שנעשו כל המאמצים לרדת לסוף העניין ולנהל הליך תקין מבחינה משפטית.

סיכום

המחקר הנוכחי נועד לבחון לעומק את הדרך בה הקונסולים הבריטים בירושלים יישמו בפועל את סמכויותיהם המשפטיות במגעייהם עם רשויות המשפט העות'מאניות לאורך תקופת *התנזימא*. לצורך כך נערכה בחינה מחודשת של הקפיטולציות והסמכות המשפטית הקונסולארית שנבעה מהן. הממצאים מניתוח תיאורטי זה הושוו כנגד מגוון רחב של מקרים משפטיים בהם היו מעורבים נתינים ובני חסות בריטים ושהתנהלו במחוז ירושלים במהלך התקופה האמורה.

מבחינה תיאורטית, נשען המחקר על הממצאים החדשניים ממחקרו של בוגרט בנוגע לקפיטולציות ולסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה במאה ה-18. על בסיס זה, יצא המחקר משתי הנחות יסוד: ראשית, שעד תחילת המאה ה-19, היוו כתבי הקפיטולציות חלק ממכלול החוקים והתקנות שנבעו מסמכותו של הסולטאן כמחוקק (*קאנון*). ככאלו היוו הקפיטולציות במקורן הסדרים חד צדדיים בין הסולטאן לבין אנשים ספציפיים שזכויותיהם וחובותיהם עוגנו ב*בראית*ים זמניים. הקפיטולציות הסדירו גם את מינויים של קונסולים ברחבי האימפריה לא כנציגייהם של ממשלות זרות, כי אם של קהילות סוחרים ספציפיות; ושנית, שהקפיטולציות, כמכשירים משפטיים עות'מאניים, הגבילו את סמכותם המשפטית של קונסולים אלו וקבעו תנאים ברורים ביותר להפעלתה. לאור שתי הנחות אלו, לא ניתן להביט על סמכות זו כתחום בו נהנו הקונסולים מאקסטרטוריאליות משפטית בנפרד מהסדר המשפטי העות'מאני, אלא יש לראות בה דווקא חלק ממנו.

על בסיס שתי הנחות יסוד אלו נערך תחילה ניתוח מקיף של כתבי הקפיטולציות. מניתוח זה עלה שהפריבילגיות המשפטיות שניתנו לזרים נחלקות לשתי קטגוריות: (1) סמכות משפטית מלאה לקונסולים לדון במקרים שהתגלעו בתוך קהילותיהם במסגרת בתי דין קונסולאריים; (2) סמכות משפטית מוגבלת לרשויות העות'מאנית לדון במקרים שהתגלעו בין נתינים זרים לנתינים עות'מאנים. מבחינה זו ניתן לומר שמעמדן המשפטי של הקהילות הזרות באימפריה היה דומה למעמדן המשפטי של הקהילות הלא מוסלמיות מקרב הנתינים העות'מאנים. למעשה, נראה שהייתה זו הפריבילגיה העתיקה שניתנה ל*לימים* לטפל בעצמם בחלק מהמקרים שהתגלעו בתוך קהילותיהם במסגרת בתי דין קהילתיים, שהיוותה את הבסיס לפריבילגיה הדומה שהוענקה לקהילות הזרות.

בין שתי אוכלוסיות אלו היה, עם זאת, הבדל משמעותי שכן בניגוד ל*לימים* שהיו חלק אינטגרלי מהחברה העות'מאנית, הנתינים הזרים שחיו ועבדו באימפריה נותרו תמיד נטע זר. בעוד שמעמדם של ה*לימים*

באימפריה הוגדר מתוקף מסורת עתיקה שעוגנה הן בחוק הדתי והן בנוהג המקובל, הרי שהיו אלה הקפיטולציות שעיגנו את מעמדן של הקהילות הזרות בתוך החברה העות'מאנית. הפונקציה העיקרית של הסדרים חד צדדיים אלו (מעבר לפונקציות המסחריות שהחל מהמאה ה-17 הוזכרו בהן רק באופן כללי והוסדרו במפורט בהסכמים מסחריים נפרדים) הייתה לעגן את מעמדם המשפטי של זרים על מנת שלא יהיו איום על המארג החברתי המסורתי. לשם כך, ניתנה בידם אוטונומיה חלקית שאפשרה להם לחיות ולעבוד באימפריה כקהילות נבדלות, ואף להעסיק עובדים מקרב הנתינים העות'מאנים, אך כל זאת בתוך המסגרת המסורתית, החברתית, והמשפטית, העות'מאנית.

הניתוח של הקפיטולציות בחלקו הראשון של המחקר הציב את התשתית התיאורטית לחלקו השני שהוקדש לבחינה של הדרך בה יושמו הסעיפים המשפטיים בקפיטולציות בפועל. לשם כך יצא המחקר לבחון את יישומה של הסמכות המשפטית הקונסולארית הבריטית בירושלים במאה ה-19, זאת מתוך תפיסה לפיה בשל אופיו המיוחד של מחוז זה הוא מהווה מקרה חקר יחיד במינו לבחינת סוגיה זו. הנחה זו הוכיחה את עצמה שכן רבים מממצאיו של בוגרט בנוגע למאה ה-18 זכו לתמיכה. דבר זה ממחיש את ההמשכיות של תהליכים מסוימים לתוך המאה ה-19. עם זאת, ההתמקדות של המחקר הנוכחי בתקופת התגזימאט רבת התפוכות, כמו גם הנגישות למכלול כמעט שלם של המקרים החשובים שניהלה הקונסוליה הבריטית בירושלים מהקמתה ועד 1877, הרחיבו מאד את היריעה וחשפו תהליכים בלתי מוכרים עד כה במספר תחומים.

את הממצאים הרבים מן המחקר הנוכחי ניתן לחלק על פי שתי קטגוריות של סמכויות שיפוטיות, כפי שאלו מוגדרות בקפיטולציות: (1) סמכויות שיפוטיות שניתנו לקונסולים הבריטים – אלו כללו את הזכות לטפל במקרים, אזרחיים ופליליים, שהתגלעו בתוך הקהילה הבריטית, כמו גם מקרים בהם נתינים או בני חסות בריטים נתבעו על ידי נתינים או בני חסות מקהילות זרות אחרות. מקרים אלו טופלו על ידי הקונסולים הבריטים ביושבם כשופטים בראש בית הדין הקונסולארי על פי החוק הבריטי; (2) סמכויות שיפוטיות מוגבלות שניתנו לרשויות העות'מאניות – אלו כללו את הזכות לדון על פי החוק העות'מאני במקרים, אזרחיים ופליליים, שהתגלעו בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים.

עד סוף המאה ה-18, כפי שמוכיח בוגרט, הפריבילגיה שהוענקה בקפיטולציות לקונסולים הבריטים, כמו לשאר הקונסולים הזרים, לטפל בעצמם במקרים שהתגלעו בתוך קהילותיהם, לא הייתה שונה באופן מהותי מהסמכות שניתנה למיעוטים הדתיים לטפל בסכסוכיהם הפנימיים, וזאת בהתאם למנהגיהם

ובמסגרת בתי הדין הקהילתיים. מבחינה זו, מאחר שמעמדם הוסדר בקפיטולציות, ניתן לראות את בתי הדין הקונסולאריים כחלק מהסדר המשפטי העות'מאני טרם רפורמות התנזימאת, וכעומדים לצד בתי הדין של קהילות המיעוטים, הערכאה הפלילית ברשות המושל (המג'לס-י מזאלם) ומערך בתי הדין השרעיים.

מצב זה השתנה, לפחות מבחינה פורמאלית, עם עיגוןן של הקפיטולציות בהסכמים הבילטרליים שנחתמו בין מעצמות אירופה לשער העליון במחצית הראשונה של המאה ה-19. הפיכתן של הקפיטולציות מחלק מהקאנון העות'מאני לכלים משפטיים המעוגנים בהסכמים בילטרליים, הובילה לשינוי מהותי במעמדן של הקונסולים. אלו הפכו מנציגים ישירים של קהילות סוחרים נושאי בראת לנציגים רשמיים של מדינות ריבוניות. במעמד זה, בתי הדין הקונסולאריים שפעלו תחת סמכותם חדלו להיות חלק מהסדר המשפטי העות'מאני והפכו, במקום זאת, לחלק מהמערכת המשפטית של המדינות אותן ייצגו.

במקרה הבריטי שינויים אלו גררו עמם מספר תמורות חשובות: "הלאמת" חברת הלבנט ב-1825 והפיכתם של הקונסולים לנציגים רשמיים של הכתר; הפרסום, החל מ-1843 של חוקים ותקנות קונסולאריות שהגדירו באופן מדויק את גבולות הסמכות המשפטית של הקונסולים באימפריה; הפיכתם של בתי הדין הקונסולאריים למוסדות שפעלו תחת סמכות הממשלה הבריטית (תהליך שהגיע לשיאו עם הקמת בית הדין הקונסולארי הגבוה באיסטנבול ב-1857); ושורה של רפורמות מבניות בשירות הקונסולארי הבריטי באימפריה.

עם הפיכתם של הקונסולים, מתוקף הסכמים בילטרליים, לנציגים רשמיים של ממשלת בריטניה, הוגדרה מחדש הסמכות שניתנה להם בקפיטולציות לטפל בעצמם במקרים בתוך קהילותיהם, או מול קהילות זרות אחרות. שינוי זה התרחש מתוקף חוקים ותקנות קונסולאריות בריטיות. אלה נוספו לכתבי הקפיטולציות והפכו את הסמכות שהעניקו העות'מאנים לקונסולים לטפל בעצמם במקרים בתוך קהילותיהם לסמכות "אקסטריטוריאליית". תהליך זה הוביל לשינוי גם בדרך בה פעלו בתי הדין הקונסולאריים הבריטים ברחבי האימפריה. אם לפני כן מעמדם של בתי דין אלו בוסס על הקפיטולציות, הרי שבמאה ה-19 ועיגוןן הקפיטולציות בהסכמים בילטרליים, הוסדר מעמדם בחוק הבריטי, וסמכויותיהם הוגדרו במדויק בצווי שעה ובתקנות קונסולאריות. תהליכים כלליים אלו, כפי שהם מתוארים לעיל, השפיעו גם על דרך התנהלותה של הקונסוליה הבריטית בירושלים, כפי שעלה מניתוח המקרים המשפטיים בהם טיפלה מהקמתה ב-1839 ועד 1878.

מניתוח סיכומי המקרים (דוחות משטרה) ששלחו הקונסולים למשרד החוץ בסופה של כל שנה, עולה שבית הדין הקונסולארי בירושלים במאה ה-19 טיפל בשלושה סוגי מקרים. ראשית, מקרים אזרחיים ופליליים קלים שהתגלעו בין נתינים בריטים. ברובם של מקרים אלו היו מעורבים נתינים בריטים מהאיים האיוניים וממלטה, ובחלקם גם בני חסות מקרב הקהילה היהודית. בהסתמך על הקפיטולציות, בית הדין הקונסולארי טיפל גם במספר קטן של מקרים בהם היו מעורבים בני חסות מקרב הנתינים העות'מאנים (דרגומנים). בהקשר זה חשוב לציין שניתוח המקרים גילה שבפועל הטיפול באלו היה תלוי ברצונם הטוב של הקונסולים. במידה וחפצו בכך החילו עליהם את סמכותם, אך באותו האופן יכלו להעבירם לטיפול הערכאות העות'מאניות, כפי שעשו במקרים מסוימים. שנית, על בסיס עיקרון *forum rein*, הוסמך בית הדין הקונסולארי הבריטי לדון במקרים בהם נתינים או בני חסות בריטים נתבעו על ידי נתינים או בני חסות מקהילות זרות אחרות. סמכות זו הייתה מוגבלת שכן הקפיטולציות קבעו שבמידה ואחד הצדדים בחר לעתור לערכאות העות'מאניות, סמכותם של בתי הדין הקונסולאריים לדון בעניין הייתה בטלה. זכות זו להעביר את הדיון לערכאות העות'מאניות לא נותרה על הנייר בלבד ונעשה בה גם שימוש ממשי. לבסוף, נמצא שבית הדין הקונסולארי הבריטי בירושלים דן גם במקרים אזרחיים קלים בהם נתינים עות'מאניים תבעו נתינים בריטים. למרות שנוהג זה היה מנוגד לקפיטולציות, נראה שהוא הפך למקובל בירושלים כהמשך לעיקרון *forum rein*.

בכל הקשור לאכיפה נמצא שמעצר חשודים, כמו גם הוצאתם לפעול של פסקי דין שנבעו מבית הדין הקונסולארי בירושלים, היו תלויים במנגנוני השיטור וההוצאה לפועל המקומיים. על שירותים אלו שילמו הקונסולים מתקציב הקונסוליה לרשויות המקומיות. תלות זו במנגנונים עות'מאניים לצורך הוצאה לפועל לא עוגנה ישירות בקפיטולציות והתפתחה כתוצאה מכורח המציאות.

תמונה מורכבת עוד יותר מתגלה כאשר בוחנים את הקטגוריה השנייה של סמכות משפטית שהעניקו הקפיטולציות; קרי, הסמכות שניתנה לרשויות העות'מאניות לדון, על פי החוק העות'מאני, במקרים מעורבים, אזרחיים ופליליים, שהתגלעו בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים. במקרה הבריטי יש לחלק קטגוריה זו לשני סוגים של מקרים:

- מקרים מעורבים, אזרחיים ופליליים, בהם נתינים בריטים עמדו כתובעים – כתבי הקפיטולציות לא כללו התייחסות ישירה לדרך בה יש לטפל במקרים מעין אלו. הסיבה לכך הייתה שהכללים המקובלים ביחסים בינלאומיים בעת ניסוח הקפיטולציות הכתיבו הלכה לפיה מקרים אלו יטופלו על ידי הערכאות המשפטיות העות'מאניות הרלוונטיות. הקפיטולציות נתנו בידי הקונסולים שתי פריבילגיות חשובות

בהקשר זה: הזכות לספק לנתיניהם ליווי של דרגומן מהקונסוליה; והזכות לערער על פסק הדין לערכאות עות'מאניות גבוהות יותר. בירושלים בתקופת התנזימאת מקרים אזרחיים מסוג זה נדונו בפני המחכמה. עד סוף שנות ה-60 מקרים פליליים נדונו מול גוף שהורכב מהמושל, הקאדי, המופתי וחברים במג'לס-י אדארה או המג'לס-י תחקיק. החל ב1868 הועבר הטיפול במקרים אלו לבתי הדין הנזאמים שאך זה הוקמו במחוז;

- מקרים מעורבים, אזרחיים ופליליים, בהם נתינים בריטים עמדו כנתבעים או כנאשמים – על פי הקפיטולציות מקרים אלו אמורים היו להיות מטופלים על ידי הערכאות העות'מאניות הרלוונטיות. מקרים אזרחיים, כמו גם תלונות פליליות קלות, טופלו לרוב בבתי הדין השרעיים. מקרים פליליים חמורים אמורים היו להתנהל על פי סעיף 42 הייחודי לקפיטולציות הבריטיות של 1675. סעיף זה נתן לקונסולים את הפריבילגיה לטפל במשותף עם הרשויות העות'מאניות במקרים פליליים חמורים בהם עמדו נתינים בריטים כנאשמים. סעיף זה נוסח באופן עמום ולכן היה פתוח למינים שונים של פרשנות, הן על ידי הבריטים והן על ידי העות'מאנים.

המחקר הנוכחי התמקד במקרים פליליים המהווים את חלק הארי של המקרים המעורבים המתועדים שהתרחשו בירושלים. במסגרת המחקר נערכה סקירה מקיפה של מרבית המקרים הפליליים המעורבים בהם טיפלה הקונסוליה הבריטית בירושלים לאורך תקופת התנזימאת.

שתי הטבלאות הבאות מספקות סיכום תמציתי של שמונת המקרים הפליליים המעורבים המרכזיים שטופלו על ידי הקונסוליה הבריטית בירושלים מ1840 ועד 1878:¹

לוח 1.1: מקרים בהם נתינים בריטים עמדו כנאשמים:

סיום	הליכים חוץ-קפיטולטורים	גופים מעורבים	הליכים קפיטולטורים	תלונה	קונסול	תחילת מקרה	נאשם	
1.	ניקולא לרוסה	1845	יאנג	תקיפה בנסיבות מחמירות	לא נערכים בניגוד לאמור בקפיטולציות, כמו גם בתקנות קונסולאריות	קונסול ביושבו כשופט קונסולארי בניגוד לאמור בקפיטולציות	איתור ומעצר החשוד בסיוע רשויות עות'מאניות; הליך בריטי שגוי על פי התקנות הקונסולאריות למקרים לא מעורבים	מעצרו של טיפול בעקבות כושל של יאנג הועבר המקרה לטיפולו של משרד החוץ.
2.	לואיג'י בריפה	1845	יאנג פיין	רצח	הליך משותף (סעיף 42) כושל + הליך משפטי עות'מאני + אשרור החלטה	קונסול, מושל, קאדי, מופתי	מעצר וכליאה על ידי רשויות עות'מאניות; הליך ראשוני	מעצר עד לתשלום כופר הדם. שוחרר עם

¹ הרשימות אינן כוללות מקרי תקיפה ושווד, מקרים שנידונו בבית הדין הקונסולארי, מקרים מינוריים יותר עליהם דווח במהלך המחקר, כמו גם מקרים בהם היו מעורבים נתינים ובני חסות שאינם בריטים, או נתינים עות'מאנים בלבד.

תשלום כופר הדם בהסכמת פין	בריטי שגוי על פי התקנות הקונסולאריות למקרים לא מעורבים; ענישה על פי חוק עות'מאני; שחרור בהסכמה הדדית		עות'מאנית על ידי פין כפשרה עם סעיף 42					
יונה מזוכה בבית הדין העות'מאני	טיפול במקרה מועבר לערכאות העות'מאניות למרות היותו של יונה בן חסות בריטי	קונסול ביושבו כשופט קונסולארי, מושל <i>מג'לס-י אדארה</i> ביושבו כבית דין פלילי	הליך ראשוני בבית הדין הקונסולארי	הרעלה	פין	1851	יונה גולדצוויג	3.
תשלום כופר הדם למשפחת ההרוג	הליך עות'מאני ותשלום כופר הדם	<i>מג'לס-י תח'קיק</i> , מושל, <i>קאדי ומופתי</i>	לא נערכו לפי בקשת פין	הריגה בשוגג	פין	1856	האב לייד	4.

לוח 1.2: מקרים בהם נתינים בריטים עמדו כתובעים:

סיום	הליכים חוץ-קפיטולאטורים	גופים מעורבים	הליכים קפיטולאטורים	תלונה	קונסול	תחילת מקרה	קורבן	
חשוד מרכזי שוחרר בעקבות היעדר ראיות	שימוש בכוחות שיטור עות'מאנים לאיתור הגופה	<i>מג'לס-י אדארה</i> ומושל כערכאה ראשונה; ערעור ל <i>מג'לס אל-גינאית</i> בבירות	מקרה נדון בפני ערכאות עות'מאניות	רצח	פין	1851	גרשון בן-אברהם	1.
רוצחים לא נמצאו	כינוס וועדה משותפת לחקירת המקרה	<i>מג'לס-י אדארה</i> , מושל, קונסול	הליך מועבר לערכאות עות'מאניות רק לאחר כשלון הוועדה המשותפת	רצח	פין	1858	מתילדה כריסי	2.
חשוד מרכזי זוכה בכל הערכאות	הנפקת אמן בניסיון לאתר חשוד מרכזי; הצעה להטלת כופר הדם לפתרון המקרה	קונסול, <i>מג'לס-י אדארה</i> ; <i>מג'לס-י תח'קיק</i> ; <i>מג'לס-י עמומי</i> בבירות; <i>דיואן-י אחכאם-י עדליה</i> באיסטנבול	הליך עות'מאני מלא בליווי של דרגומן	רצח	פין/מור	1863	פיטר משולם	3.
חשוד מרכזי נשפט ל-15 שנות מאסר עם עבודות פרך	"משפט כפול" – הליך פלילי בבית דין <i>נזאמי</i> , והליך "אזרחי" בבית דין שרעי	בית הדין <i>הנזאמי</i> בירושלים; בית דין שרעי	הליך משפטי עות'מאני מלא	רצח	מור	1873	שמעון סקולין	4.

הטיפול במקרים פליליים מעורבים הושפע מאד מההתפתחויות במערכת המשפטית העות'מאנית לאורך תקופת *התנזימאט*. דבר זה נבע מהעובדה שמרבית המקרים המעורבים בתקופה שנבחנה התנהלו במסגרת הערכאות העות'מאניות. מהניתוח של מקרים אלו נחשף מאבק הסמכויות שהתנהל בין מושלי המחוז, *המג'לסים* ובית הדין השרעי בשנות ה-40 וה-50, בתקופה בה המערכת המשפטית העות'מאנית הייתה בעיצומם של תהליכי רפורמה. ריבוי הגופים בתקופה זו שנאבקו על סמכויות, כמו גם היעדרם של קודים

משפטיים מסודרים והנחיות ברורות בנוגע להליכי משפט, הובילו למצב בו משפטים פליליים התנהלו כמעט באופן שרירותי על ידי שילוב של הליכים ומנהגים משפטיים מסורתיים ויכולתם של המושלים לכפות את רצונם.

מצב זה של מערכת המשפט העות'מאנית בשנות ה-40 וה-50, החליש את הרשויות המקומיות וחשף אותן ללחצים והתערבות של הקונסולים הזרים. בירושלים, חולשה זו עודדה את הקונסולים לתת פרשנות חד צדדית לקפיטולציות. מעמדה פטרונית, פעלו הקונסולים באדיקות לכפות את הפריבילגיות וההגנות המשפטיות שהובטחו להם בקפיטולציות, אך מן הצד השני נמנעו מלכבד את הסמכויות המשפטיות שניתנו לרשויות העות'מאניות. יותר מכך, בתהליך הדרגתי, הורחבו ההגנות שניתנו לנתינים זרים מעבר לאמור בקפיטולציות, תוך כרסום הולך וגובר בסמכויות המשפטיות שניתנו בהן לרשויות העות'מאניות מעל לאלו.

הסקירה של המקרים שהתנהלו לאורך שנות ה-60 וה-70 מאירה באור נוסף את השינוי שהתרחש בתקופה זו. התמורה החשובה ביותר הייתה הקמתה במחוז של מערכת מסודרת של ערכאות משפטיות. כפי שעולה מהמקרים המשפטיים שנסקרו במחקר, מערכת זו של ערכאות נזאמיות פעלה על סמך קודים משפטיים חדשים ואפשרה הליך מסודר של עתירה, חיקורי דין (חקירה צולבת) וערעור. מבחינת הליכים פליליים, הצעדים החשובים ביותר בתקופה זו היו התקנת קוד העונשין של 1858, חוקי הלאיתים של 1864 ו-1871, כולל התקנות שנלוו להם, כמו גם התקנות של 1869 שערכו ראורגניזציה במערכת הערכאות הנזאמיות. עם הקמתם זכו בתי הדין הנזאמים למונופול על ההליך השיפוטי במקרים פליליים, זאת ללא ההתערבות של מושל המחוז, או הגופים הפוליטיים, שנותרו אמונים על הוצאה לפועל בלבד. בתקופה זו ניתן לראות גם את השתרותה של שיטת ה"משפט הכפול" לפיה הצד הפלילי של מקרים נדון בבית הדין הנזאמי על פי קוד העונשין של 1858, בעוד הצד ה"אזרחי", שנגע לפיצויים בגין פגיעה בגוף (ג'ית), נידון בבית הדין השרעי.

התפתחויות אלו חיזקה מאד גם את יכולתם של הרשויות המקומיות להתמודד עם ההתערבות של הקונסולים בענייניהם. למעשה, ניתן לומר שלאור תהליכים אלו, הסמכות המשפטית הבסיסית שסיפקו הקפיטולציות לעות'מאנים מעל לנתינים זרים במקרים מעורבים לא רק שלא התרופפה, אלא התחזקה. פין כשל בזיהוי מגמה זו וכישלון זה מילא חלק חשוב במפלתו. מור, לעומתו, הבין היטב תהליכים אלו, ובתקופתו ניתן כבר להבחין כיצד סמכותה של המערכת המשפטית העות'מאנית במקרים מעורבים הולכת וגוברת, זאת תוך ויתור מצדו על פריבילגיות קפיטולטוריות.

מבחינת הדרך בה טיפלו הקונסולים הבריטים בירושלים במקרים מעורבים, ההשוואה שנערכה במחקר הנוכחי בין הטקסטים המשפטיים שהגדירו את דרך בה יש לטפל במקרים אלו לבין הדרך בה טופלו בפועל, חשפה פער גדול בין הלכה למעשה. פער זה נבע מכך שבניגוד לבתי הדין הקונסולאריים שסמכויותיהם ודרכי פעולתם הוגדרו במדויק החל בשנות ה-40, הוראות בנוגע לטיפול במקרים מעורבים לא סופקו בתקנות הקונסולאריות, למעט התייחסות כללית לאותו סעיף 42. הנחיות ברורות בהקשר זה לא סופקו גם לרשויות העות'מאניות בירושלים. למעשה, לאורך כל התקופה שנבחנה, הסעיפים הרלוונטיים בקפיטולציות נותרו הקווים המנחים היחידים לטיפול במקרים מעורבים.

היעדרן של הוראות ברורות מעין אלו הוביל למספר תוצאות חשובות. ראשית, כל אחד מהקונסולים הבריטים שכיחנו בירושלים בין 1839 ל-1878, פירש את הסעיפים הרלוונטיים בקפיטולציות באופן שונה, פרשנות שעמדה לעיתים בסתירה אף לזו של הממונים עליהם. הקונסול הראשון, יאנג, היה סוחר שמונה לתפקיד כתוצאה מקשרים אישיים והיה נטול כל ניסיון דיפלומטי. כנראה בשל חוסר ניסיון זה, אך גם כחלק מגישה פטרונית כלפי הממשל העות'מאני, בחר להתעלם מהסמכות שניתנה לעות'מאנים בקפיטולציות במקרים מעורבים. במקום זאת, בשני המקרים המעורבים החשובים שנפלו לטיפולו, המקרה של ניקולא לארוסה והמקרה של לואיג'י בריפה, ביקש לטפל על פי התקנות הקונסולאריות שנגעו לטיפול במקרים בין נתינים בריטים. בכך התעלם לחלוטין מהריבונות של הערכאות העות'מאניות לטיפול במקרים מעין אלו. התעקשותו הובילה אותו להתנגשות חזיתית עם העות'מאנים, כמו גם עם הממונים עליו, ולבסוף להתפטרותו. עם זאת, הדיון שהתפתח כתוצאה מוויכוח זה בנוגע לסמכויות המשפטיות של הקונסולים במקרים מעורבים, יצר את התשתית לדרך ההתנהלות של הקונסולים שבאו לאחר מכן.

פין, הקונסול השני, נעדר אמנם גם הוא הכשרה דיפלומטית, אך ניחן בחושים פוליטיים מחודדים ותחושת שליחות חזקה. בטיפולו במקרים מעורבים נקט במגוון של דרכי פעולה בתהליך של ניסוי וטעייה. לאחר שנכשל הניסיון של יאנג לשפוט את לואיג'י בריפה בפני בית דין מעורב בהתאם לפרשנות הבריטית לסעיף 42, הליך זה נזנח בתקופתו של פין. מניתוח שאר המקרים מתקופתו עולה שרוב רובם של המקרים בהם היו מעורבים נתינים בריטים, באם כנאשמים או כתובעים, הועברו לטיפולן של הערכאות העות'מאניות במחוז. פין שמר לעצמו את הזכות לאסוף ראיות ולערער על החלטות של הערכאות בירושלים לערכאות גבוהות יותר. השימוש התכוף שעשה בהליך ערעור זה לא תמיד הוכתר בהצלחה, ומספר מקרים מתקופתו נותרו פתוחים למרות לחצים, משפטיים ופוליטיים, שהפעיל לכל אורך ההיררכיה המשפטית העות'מאנית.

לבסוף, הקונסול השלישי, נואל מור, היה דיפלומט מקצועי שפעל במסגרת הסמכויות שניתנו לו. בתקופתו מקרים מעורבים בהם נתינים בריטים היו הקורבנות טופלו על ידי הערכאות העות'מאניות ללא התערבותו הישירה. בעקבות התמורות במערכת המשפטית העות'מאנית עצמה בשנות-60 וה-70, ובעיקר הקמת בתי דין נזאמים במחוז, מקרים אלו טופלו ביעילות רבה יותר מאשר לפני כן. גם מקרים בהם נתינים בריטים עמדו כנאשמים טופלו בתקופתו ביעילות על ידי הערכאות העות'מאניות. במקרים אלו ההליכים השיפוטיים הואצלו לערכאות העות'מאניות, בעוד השימוש בסעיף 42 צומצם להליכי חקירה מעורבים בלבד.

היעדרן של הנחיות ברורות בנוגע לדרך בה יש לטפל במקרים מעורבים הובילה גם להתנגשויות רבות בין הקונסולים לרשויות העות'מאניות על שאלות של סמכות. דבר זה בא לידי ביטוי כבר בתקופתו של יאנג, כאשר דרך טיפולו במקרים מעורבים שביקשה להפקיע את הסמכות מידי הרשויות העות'מאניות, הובילה אותו להתנגשות חזיתית עמן. עימות זה בא לידי ביטוי כמעט בכל המקרים המעורבים בהם ניסה לטפל. עמדתו הפוליטית החלשה אל מול הרשויות המקומיות, כמו גם הבלבול הרב במערכת המשפטית העות'מאנית עצמה בעקבות תהליך הרפורמה, הקשה עליו מאד ליישם בפועל את סמכויותו במקרים מעורבים. כישלונו להניע את הרשויות העות'מאניות לטפל במקרים בהם היו מעורבים נתינים בריטים, הוביל אותו לניסיון להפקיע מאלו את סמכותם. אל מול חוסר הבנה מצד הממונים עליו ומושלים עות'מאנים ממולחים, ניסיון זה כשל והוא התפטר.

פין, בתורו, הרבה להתעמת עם המושלים והרשויות המשפטיות במחוז על גבולות סמכותו המשפטית. בניגוד ליאנג, פין עמד כבר בראש קהילה גדולה של נתינים ובני חסות ונהנה מכוח פוליטי רב אל מול הרשויות המקומיות. מעמד זה אפשר לו לפעול לא אחת מעבר לסמכויותיו, ולהפעיל לחצים פוליטיים על המושלים על מנת להביא אותם לפעול במקרים מעורבים כפי שרצה. מאבקים אלו הגיעו לשיאם עם הגעתו של סורייה פאשה למחוז ב-1857. סורייה שביקש להצר את צעדיהם של הקונסולים הזרים, העביר את הטיפול במקרים מעורבים מפסים משפטיים לפסים פוליטיים. תוך התנגשות בלתי פוסקת עם פין, ועל חשבון הנאשמים והתובעים שנקלעו למאבקים ביניהם, הטיפול במקרים מעורבים בתקופתו נע פחות סביב השגת צדק ויותר סביב מאבקי כוח ויוקרה.

תקופת כהונתו של סורייה מסמלת, עם זאת, גם את תחילת יישומן המוצלח של רפורמות מרחיקות לכת במערכת האדמיניסטרטיבית והמשפטית במחוז. מור, שכהן כאשר תהליכים חיוביים אלו הגיעו להבשלה,

ניהל כבר יחסים תקינים הרבה יותר עם הרשויות העות'מאניות. לעומת הבלבול הרב בו הייתה שרויה המערכת המשפטית בתקופתו של יאנג והמאבקים הבלתי פוסקים בתקופתו של פין, המקרים המעורבים שהתגלעו בתקופתו של מור טופלו כבר ביעילות מרשימה על ידו ועל ידי הרשויות העות'מאניות.

תוצאה חשובה נוספת של היעדר הנחיות ברורות לטיפול במקרים מעורבים הייתה היווצרותה של סינתזה מעניינת בין נהלים משפטיים שמקורם בקפיטולציות למנהגים של פתרון סכסוכים שמקורם במסורת המשפטית המוסלמית/עות'מאנית. מאחר ובמקרים מעורבים שיתפו הקונסולים הבריטים פעולה עם בתי הדין העות'מאנים, כמעט בכל המקרים המעורבים שנסקרו נעשה שימוש במנהגים מסורתיים מעין אלו. מעבר לשימוש בהליכי בוררות ומו"מ שונים (מצלחה או צלח) בהם היו מעורבים גם נכבדים עירוניים מהמג'לס-י אדארה, כמו גם השימוש בכתבי הגנה (אמאן) על מנת להבטיח עדויות במקרים מעורבים, הפעילו הקונסולים שני מנהגים מסורתיים עיקריים: (1) עיקרון הקסאמה שאפשר ענישה קולקטיבית (לרוב תשלום קנס) במקרים בהם לא ניתן היה להצביע על אשמים ספציפיים. בהקשר זה, בעוד הקפיטולציות פטרו את הקהילות הזרות מחבות קולקטיבית מעין זו, הקונסולים הבריטים בירושלים לא היססו לדרוש את החלתה בגין עברות שבוצעו כנגד נתיניהם; (2) תשלום כופר הדם (דית) על מנת לפתור מקרים פליליים מעורבים, לעיתים גם כאשר מסכת הראיות לא אפשרה הרשעה על פי השריעה או הקוד הפלילי.

ניתן לומר שלמרות שמחקרים רבים עסקו בסמכות המשפטית הקונסולארית באימפריה במאה ה-19, הדרך בה סמכות זו יושמה בפועל, בעיקר במקרים מעורבים, לא הייתה ברורה עד כה. על ידי עריכת השוואה בין הגדרתה של הסמכות הקונסולארית בתיאוריה לבין יישומה בפועל על ידי הקונסוליה הבריטית במחוז ירושלים בתקופת התג'מאט, מספק המחקר הנוכחי תובנות חדשות בהקשר זה.

הניתוח המקיף שנערך אודות הדרך בה התנהלו מקרים מעורבים בין נתינים בריטים לנתינים עות'מאנים העלה סתירות רבות בין ההלכה למעשה בכל הקשור לטיפול במקרים אלו. הקפיטולציות, כבסיס התיאורטי לניהול מקרים מעורבים, לא סיפקו פיתרון לכל בעיה שצצה. מסיבה זו, הסמכויות המשפטיות של הקונסולים הבריטים, כמו גם יכולתם ליישמן בפועל, התפתחו באופן פורמאלי (על ידי מו"מ), ובאופן לא פורמאלי (השתרשות נהלים מקובלים) עם הזמן, ובכפוף להתפתחויות משפטיות וחברתיות החל מהרמה המקומית וכלה ברמה הבינלאומית. מבחינה מעשית עולה מן המחקר שפריבילגיות המוזכרות בקפיטולציות לא היו רלוונטיות בפועל, בעוד שבשטח מנגנונים של פתרון סכסוכים שלא היו מוזכרים כלל בקפיטולציות היו בשימוש נפוץ.

לבסוף, מהמחקר עולה גם שעיגון הקפיטולציות בהסכמים בילטרליים מחייבים במחצית הראשונה של המאה ה-19, הפך בהדרגה את הריבונות החלקית לה זכו העות'מאנים מעל לנתינים זרים במקרים מעורבים למנגנון יעיל של בלמים ואיזונים. מסוף שנות ה-50 של המאה ה-19, מנגנון זה אפשר לזרים לשמור על זכויותיהם מחד, ולרשויות העות'מאניות להגן על ריבונותן מאידך.

רשימת מקורות

מקורות ראשוניים

ארכיונים

בריטניה. הארכיון הציבורי, ארכיון משרד החוץ (Public Records Office, Foreign Office Archives). תכתובות ומסמכים מהסדרות F.O. 78/ F.O. 195/ F.O. 226/ F.O. 881.

מסמכים אלו כוללים:

- תכתובות ודוחות קונסולאריים;
- דוחות משטרה מטעם בית הדין הקונסולארי הבריטי בירושלים;
- דוחות חקירה משפטיים;
- מזבטות (חוות דעת משפטיות) ופסקי דין של הערכאות העות'מאניות השונות במחוז ירושלים (1840-1868);
- פרוטוקולים ופסקי דין מבתי הדין הט'אמיים במחוז ירושלים (1868-1878).

קבצי חוקים, תקנות ומסמכים רשמיים

תרכיה, **גזאא קאנונאמסי**. איסטנבול, 1256 ה' [1840].

אליאב, מרדכי. **הישוב היהודי בארץ ישראל בראי המדיניות הגרמנית: מבחר תעודות מארכיון הקונסוליה הגרמנית בירושלים 1842-1914**. תל-אביב, 1973.

כהן, אמנון (עורך), **יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית**. המאה התשע-עשרה. בהשתתפות אלישבע בן-שמעון פיקאלי ואייל גיינאו. ירושלים, 2003.

פרומקין, גד (עורך ומתרגם). **מג'לה, או מג'לת אחכאם אל עדליה: קבץ דיני הצדק**. ירושלים, 1928.

Aristarchi, Grégoire. *Législation ottoman, ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'empire ottoman*. 7 Vols. Istanbul, 1873-1888.

Blumberg, Arnold. (ed.). *A View from Jerusalem, 1849-1858. The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*. Cranbury, London and Toronto, 1980.

Bucknill, John, Strachey, A. and Utidjian, Haig Apisoghom S. *The Imperial Ottoman Penal Code*. London and Nicosia, 1913.

Charrière, Ernest. *Négociations de la France dans le Levant*. Vol. 1. Paris, 1848, republished New York, 1964.

Eliav, Mordechai *Britain and the Holy Land 1838-1914 – Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem*. Jerusalem, 1997.

Fisher, Stanley. *Ottoman Land Laws*. London, 1919.

Great Britain Foreign Office, *British and Foreign State Papers 1812-1934*, Vol. 33-68. London, 1941.

Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1535-1914*. Vol. 1. New Haven and London, 1975.

Hyamson, Albert. M. *The British Consulate in Jerusalem (in relation to the Jews of Palestine, 1838-1915)*. 2 Vols. London, 1939, 1942.

Mandelstam, André. *La Justice Ottoman Dans ses Rapports avec les Puissances Etrangères*. Paris, 1908.

Noradounghian, Gabriel Efendi. *Recueil d'acts internationaux de l'Empire ottoman: traits, conventions, arrangements, declarations, process-verbaux, firmans, bérats, letters patentes et autres documents relatifs au droit public extéreur de la Turquie*. 4 Vols. Paris, 1902.

Schopoff, A. *Les reforms et la protection des chrétiens en Turquie 1673-1904: Firmans, bérats, protocoles, traits, capitulations, conventions, arrangements, notes, circulaires, règlements, lois, memorandums, etc.* Paris, 1904.

Testa, Ignaz Freiherr von (ed.). *Recueil des Traités de Porte Ottomane avec les Puissances Étrangères depuis le premier traite conclu, en 1536, entre Suleyman I et Francois I, jusqu'a nos jours*. 11 Vols. Paris, 1864-1911.

Young, George. *Corps de Droit Ottoman, Recueil des Codes, Règlements, Ordonnances et Actes les Plus Importants du Droit Intérieur et d'etudes sur le Droit Coutumier de L'Empire Ottoman*. 7 Vols. Oxford, 1905-1906.

קבצים משפטיים

Abi-Chahla, Habib. *L'extinction des capitulations en Turquie et dans les regions arabes*. Paris, 1924.

Bateh, Georges. *Status Personnel: Introduction a L'etude de la Condition Juridique des Chrethiens de Palestine sous la Domination Ottoman (1517-1917)*. Rome, 1963.

Du Rausas, Pélissié. *Le régime des capitulations dans l'Empire Ottoman*. Paris, 1910-1911.

Essad, Mahmoud. *Du régime des capitulations ottomans: Leur caractère juridique d'après l'histoire et les texts*. Istanbul, 1928.

Homsy, Basil. *Les Capitulations et La protection des chrétiens au Proche-Orient aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siecles*. Harissa, Liban, 1956.

Sousa, Nasim. *Capitulatory Regime of Turkey*. Baltimore, 1933.

Un Ancien Diplomate. *Le Régime des Capitulations: son histoire, son application, ses modifications*. Paris, 1898.

כתבי עת ועיתונות

The Times. לונדון, יומון (החל להופיע ב1788).

החבצלת. ירושלים. ירחון, דו-שבועון, שבועון (החל להופיע ב1863).

הלבנון. ירושלים, פריז, מיינץ. ירחון, דו-שבועון, שבועון (החל להופיע ב1863).

המגיד. ליק (פרוסיה). שבועון (החל להופיע ב1856).

ספרות נוסעים, זיכרונות ותיאורים אישיים

לין, יהושע. *זכרונות לבן ירושלים*. ירושלים, תרפ"ד.

נוימן, ברנרד. *עיר-הקודש ויושבי-בה*. תורגם על ידי בן-ציון גת. ירושלים, 1949.

פאפו, יהודה. **שבר פושעים**. ירושלים, תרכ"ב.

פין, גיימס. **עתות סופה – עלים מדפתרי הקונסוליה בירושלים משנת 1853 עד 1856**. תרגם מאנגלית אהרן אמיר. ירושלים, תש"ם.

פרומקין, גד. **דרך שופט בירושלים**. תל-אביב, 1955.

Finn, James. *Stirring Times or Records from Jerusalem Consular Chronicles of 1853 to 1856*, 2 Vol. London, 1878.

Finn McCaul, Elizabeth Anne. *Reminiscences of Mrs. Finn*. London and Edinburgh, 1929.

_____. *Palestine Peasantry – Notes on their Clans, Warfare, Religion and Laws*. London, Circa 1923.

Engelhardt, Edouard. *La Turquie et le Tanzimat, ou histoire des réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*. 2 Vols. Paris, 1882-1884.

Ubicini, M. A. *Letters on Turkey*. 2 Vol. London, 1856.

אנציקלופדיות, ביוגרפיות והיסטוריות כלליות

סרכיס, חליל. **תאריך אורשלים אי אל-קדס אל-שריף**. בירות, 1874.

Gövsä, İbrahim Aläettin. *Türk meşhurları Ansiklopedisi*. Istanbul, 1940's.

מקורות משניים

עבד אל-עזיז, עוד. **אל-אדאר אל-עות'מאנייה פי ולאית סוריא, 1914-1964**. קהיר, 1969.

עבד אל-עזיז, זיאד אל-מדני. **מדינת אל-קדס וג'וארהא פי אוח'יר אל-עהד אל-עת'מאני 1246-1336 ה' 1831-1918** מ'. עמאן, 2004.

עבד אל-כרים, אחמד עזת. **אל-תקסים אל-אדארי לי סורייה פי אל-עהד אל-עת'מאני**. קהיר, 1951.

עיראבא, עבד אל-כרים מחמוד. **סוריא פי אל-קרן אל-תאסע עשר, 1840-1876**. קהיר, 1961-1962.

איילון, עמי. **תולדות העיתונות הערבית**. תל-אביב, 2000.

אליאב, מרדכי. **ארץ ישראל וישונה במאה הי"ט 1777-1917**. ירושלים, 1978.

_____. "הקונסוליה הגרמנית בירושלים והישוב היהודי במאה הי"ט", **מתוך** דניאל קארפי (עורך), **הצינונות – מאסף לתולדות הצינונות והישוב היהודי בארץ-ישראל** (תל אביב, 1970), ע"מ 83-57.

_____. "עלייתו ונפילתו של הקונסול הבריטי גיימס פין", **קתדרה**, כרך 65 (ספטמבר 1992), ע"מ 81-37.

_____. "הקונסוליה הבריטית בירושלים (1838-1914)", **מתוך** יהושע שוורץ, זוהר עמר ואירית זיפר (עורכים), **ירושלים בארץ ישראל**. תל אביב, 2000, ע"מ 217-199.

אנדרץ, איוו. **ימי הקונסולים**. תרגמה מסרב-קרוואטית דינה קטן בן-ציון. תל אביב, 1999.

בן-אריה, יהושע. "שניים עשר הישובים הגדולים בארץ ישראל במאה התשע עשרה". **קתדרה**. כרך 19 (1981), ע"מ 83-143.

בן-אריה, יהושע וישראל ברטל (עורכים). **ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917)**. ירושלים, 1983.

בר, גבריאל. **המוח'תאר הכפרי בארץ-ישראל – תולדות מעמדו ותפקידיו**. ירושלים, 1979.

- גת, בן-ציון. **היישוב היהודי בא"י בשנות הת"ר-הת"א 1840-1888**. ירושלים, 1963.
- הופמן, יצחק. **פעלו של מוחמד עלי בסוריה**. עבודת דוקטורט. ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1963.
- פארפיט, טיודור. "הקונסוליה הצרפתית והיישוב היהודי בארץ ישראל במאה הי"ט", **קתדרה**, כרך 5 (תשל"ח 1977), ע"מ 144-161.
- טננבוים, מרדכי. "הקונסוליה הבריטית בירושלים, 1858-1890", **קתדרה**, כרך 5 (אוקטובר 1977 [תשל"ח]), ע"מ 83-108.
- יאור, בת. **הד'ימים - בני חסות: יהודים ונוצרים בצל האסלאם**. תרגום אהרן אמיר, עריכה מדעית משה שרון. ירושלים, 1986.
- כרמל, אלכס. "פעילותה של רוסיה בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", **מתוך** אלי שאלתיאל (עורך), **פרקים בתולדות ירושלים בזמן החז**. ירושלים, תשמ"א [1981], ע"מ 81-116.
- _____. "היישוב היהודי, השלטון העות'מאני והקונסוליות הזרות", **בתוך** מרדכי אליאב. (עורך). **ספר העלייה הראשונה**. כרך א'. ירושלים, 1981, ע"מ 97-116.
- פארפיט, טיודור. "הקונסוליה הצרפתית והיישוב היהודי בארץ ישראל במאה הי"ט", **קתדרה**, כרך 18 (1981), ע"מ 144-161.
- פרידמן, ישעיהו. "תוכניות בריטיות ליישוב יהודים בארץ-ישראל בשנות הארבעים של המאה הי"ט (1849-1850)", **קתדרה**, כרך 56 (תש"ן), ע"מ 42-69.
- קושניר, דוד. "פרמאן מאת הסולטאן העות'מאני המפריך עלילות-דם נגד היהודים", **פעמים**, כרך 20 (תשמ"ד, 1984), ע"מ 37-45.
- Abu-Manneh, Butrus. *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*. Istanbul, 2001.
- _____. "The Rise of the Sanjak of Jerusalem", in Gabriel Ben Dor (ed.). *The Palestinians and the Middle East Conflict*. Ramat Gan, 1978, pp.
- _____. "Jerusalem in the Tanzimat period: the new Ottoman administration and the notables", *Welt des Islams*. Vol. 30 (1990), pp. 1-44.
- _____. "The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22 (1990), pp. 257-274.
- _____. "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, Vol. 34 (1994), pp. 173-203.
- Agmon, Iris. *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine*. Syracuse, 2006.
- Akgündüz, Ahmet. "1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'İ İrtikâb Kanunnamesi", *Belleten*, Vol. 51, no. 199 (1987), pp. 153-173.
- Anderson, Matthew Smith, *The Eastern question, 1774-1923: A Study in International Relations*. London, 1966.
- Atar, Fahreddin. *İslam Adliye Teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Ankara, 1991.
- Austin, John. *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*. 13th Impression. London, 1920.

Bailey, Frank E. *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*. New York, 1970.

____ "The Economics of British Foreign Policy: 1825-1850", *The Journal of Modern History*, Vol. XII (1940), pp. 449-484.

El-Barghuthi, Omar Efendi. "Judicial Courts among the Beduin of Plaestine", *The Journal of the Palestine Oriental Society*, Vol. 2 (1922), pp. 34-65.

Batowski, Henryk. "A Centenary: Two Partitions of European Turkey, San Stefano and Berlin – A Comparison", *Balkan Studies* (1978), Vol. 19, pp. 227-237

Baumgart, Winfried. *The Peace of Paris, 1856: Studies in War, Diplomacy, and Peacemaking*. Translated by Ann Pottinger Saab. Santa Barbara, California, 1981.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*, Vol. I/III. Ankara, 1940-1967.

Blaisdell, Donald. *European Financial Control in the Ottoman Empire*. New York, 1929.

Ben-Arieh, Y. *The Rediscovery of the Holy Land in the Nineteenth Century*. Jerusalem, 1979.

____ "The Population of the Large Towns in Palestine During the First Eighty Years of the Nineteenth Century, According to Western Sources". in Moshe Ma'oz (ed.). *Studies on Palestine during the Ottoman Period*. Jerusalem, 1975, pp. 49-69.

Berman, Harold. "The Origin of Western Legal Science". *Harvard Law Review*, Vol. 90 (1977), pp. 900-931.

Blumberg, Arnold. "The British and Prussian Consuls at Jerusalem, and the Strange Last Will of Rabbi Hershell", *Zionism*, Vol. 1 (1980), pp. 1-8.

Ergene, Boğaç A. *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu*. Leiden, 2003.

Bolsover, G. H. "David Urquhart and the Eastern Question 1833-1837: A Study in Publicity and Diplomacy", *The Journal of Modern History*, Vol. 8 (1936), pp. 444-467.

Boogert, Maurits van den. *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Consuls and Beratlis in the 18th Century*. Leiden, 2005.

____ "Redress for Ottoman Victims of European Privateering: A Case Against the Dutch in the Divan-ı Hümayun (1708-1715)". *Turcica*, Vol. 33 (2001), pp. 91-118

Bowen, H. "Badal", *EI* (WebCD edition), Vol. I, pp. 855a-855b

Bozkurt, Gülnihal. "Tanzimat and Law", in *Tanzimat'ın 150 Yılönümü Uluslararası Semposyunu*. Ankara, 1994. pp. 279-286.

____ *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*. Ankara, 1996.

Braude, Benjamin. *Councils and Community: Minorities and the Majlis in Tanzimat Jerusalem*. Princeton, 1989.

Brown, Nathan. "The Precarious Life and Slow Death of the Mixed Courts of Egypt", *IJMES*, Vol. 25 (Feb. 1993), pp. 33-52.

Buskens, Léon. "An Islamic Triangle: Changing Relationships between *Sharīa*, State Law, and Local Customs". *ISIM Newsletter*, Vol. 5 (2000), p. 8.

Cheshire. Geoffrey and North, Peter. *Cheshire and North's private international law*. London, 1992.

Clarke, John. *British Diplomacy and Foreign Policy, 1782-1865: The National Interest*. London, 1989.

Clayton, Gerald David. *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. London, 1971.

Conacher, J.B. *Britain and the Crimea, 1855-56: Problems of War and Peace*. Houndmills, Basingstoke, 1987.

Crawley, Charles William. *The question of Greek independence: A Study of British Policy in the Near East, 1821-1833*. Reprint of the 1930 ed. published by University press, Cambridge. New York, 1973.

Cunningham, Allan. "Stratford Canning, Mahmud II, and Muhammad Ali". *in* Allan Cunningham, *Eastern Questions in the Nineteenth Century: Collected Essays*, Vol. 2. London, 1993, pp. 23-71.

____ "Stratford Canning and the *Tanzimat*", *in* Allan Cunningham, *Eastern Questions in the Nineteenth Century: Collected Essays*, Vol. 2 (London, 1993), pp. 108-129.

Çadırcı, Musa. "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Bellekten*, Vol. 52, no. 203 (1988), pp. 601-626.

Daly, John. *Russian Seapower and the Eastern question, 1827-41*. Houndmills, 1991.

Davison, Roderic. *Reforms in the Ottoman Empire, 1856-1876*. Princeton, 1963.

____ *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*. Istanbul, 1999.

____ "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire". *in* W. Polk and R. L. Chambers (eds.). *Beginning of Modernization in the Middle East*. Chicago, 1968, pp. 93-108.

____ "'Russian Skill and Turkish Imbecility': The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered". *in* Roderic Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923. The Impact of the West*. London, 1990, pp. 29-50

____ "Britain, the International Spectrum, and the Eastern Question, 1827-1841", *New Perspectives of Turkey*, Vol. 7 (1992), pp. 15-35.

____ "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *in* Albert Hourani, Philip Khoury and Mary Wilson (eds.). *The modern Middle East: a reader*. London, 1993, pp.61-81.

De Lamar, Jensen. "The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy". *The Sixteenth Century Journal*, Vol. XVI (1985), pp. 451-470.

Dursteler, Eric. *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore, 2006.

Ehaliotis, Rennos. "Abreast of the Times: A Project for the Reorganization of British Consular Service in Turkey-in-Europe (1861)", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Vol. XXXVII (1999-2000), pp. 131-135.

Epstein, Mortimer. *The English Levant Company, its foundation and its history to 1640*. New York, 1968.

Khaled Fahmy, "Law, Medicine, and Society in Nineteenth-Century Egypt", *Égypte/ Monde Arabe*, Vol. 34 (1998), pp. 17-51.

____ "The Police and the People in Nineteenth-Century Egypt", *Die Welt des Islams*, Vol. 39 (1999), pp. 1-38.

Faroqhi, Suraiya. "Ottoman Attitudes Towards Merchants from Latin Christendom Before 1600". *Turcica*, Vol. 34 (2002), pp. 69-104.

Feroz, Ahmad. "Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800-1914". *Journal of Islamic Studies*, Vol. 11 (Jan. 2000), pp. 1-20.

Fewster, Joseph. "Lord Ponsonby and the Churchill Affair of 1836: An Episode in the Eastern Question", *Diplomacy & Statecraft*, Vol. 9 (July, 1998), pp. 55-90

Findley, Carter. *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte, 1789-1922*. Princeton, N.J, 1980.

____ "Medjelle", *EF²*, Vol. 6 (1960), pp. 971-972.

____ "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center". in David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*. Leiden, 1986, pp. 3-29.

Fleet, Kate. *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*. Cambridge, 1999.

____ "Turkish-Latin Diplomatic Relations in the Fourteenth Century: The Case of the Consul", in Kate Fleet and Maurits Van den Boogart (eds.). *The Ottoman Capitulations: Text and Context*. Roma, 2003, pp. 32-43.

Freely, John. *Istanbul, The Imperial City*. London, 1998.

Friedman, Isaiah. "Lord Palmerston and the Protection of the Jews in Palestine", *Jewish Social Studies*, Vol. XXX (Jan. 1968), pp. 23-41.

____ "The System of Capitulations and its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine, 1856-1897", in David Kushner (ed.). *Palestine in the Late Ottoman Period*. Jerusalem, 1986, pp. 280-293.

Gerber, Haim. *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*. Albany, 1994.

____ "The Population of Syria and Palestine in the Nineteenth Century". *Asian and African Studies*. Vol. 13 (1979), pp. 59-92.

____ "Modernization in nineteenth-century Palestine - the role of foreign trade", *Middle Eastern Studies*. Vol. 18 (1982), pp. 250-264.

____ "A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem". in David Kushner (ed.). *Palestine in the Late Ottoman Period*. Leiden, 1986, pp. 30-45.

Gidney, W.T. *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews : from 1809 to 1908*. London, 1908.

Gilbar, Gad G. (ed.). *Ottoman Palestine 1800-1914: Studies in Economic and Social History*. Leiden, 1990.

____ "The Growing Economic Ties of Palestine with the West, 1865-1914". in David Kushner (ed.). *Palestine in the Late Ottoman Period*. Leiden, 1986, pp. 188-210.

Gillard, David. *The Struggle for Asia, 1828-1914 : A Study in British and Russian Imperialism*. London, 1977.

Golicz, Roman. "The Russians Shall Not Have Constantinople", *History Today*, Vol. 53 (2003), pp. 39-45.

Gözübüyük, Şerif and Suna Kili (eds.). *Türk Anayasa Metinleri* . Ankara, 1957.

Graves, Philip P. *Briton and Turk*. London, 1941.

Greaves, R. W. "The Jerusalem Bishopric, 1841", *English Historical Review*, Vol. 64 (1949), pp. 328-342.

Hall, Edward. *A Treatise on International Law*. 8th ed. Oxford, 1924.

Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. V. L. Ménage (ed.). Oxford, 1973.

Hoare, James. *Embassies in the East: The Story of the British Embassies in Japan, China and Korea from 1859 to the present*. Surrey, 1999.

Hoexter, Miriam. "The Role of the Qays and Yaman Factions in Local Political Divisions: Jabal Nablus Compared with the Judean Hills in the First Half of the Nineteenth Century". *Asian and African Studies*. Vol. 9 (1973), pp. 249-311.

Hofman, Yitzhak. "The Administration of Syria and Palestine under Egyptian rule (1831-1840)", in Moshe Ma'oz (ed.). *Studies on Palestine during the Ottoman period*. Jerusalem, 1975, pp.311-333.

Hopwood, Derek. *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914: Church and Politics in the Near East*. Oxford, 1969.

Horn, Shlomit Elbaum. *The Jerusalem Bishopric 1841*. Unpublished PhD Thesis, University of Minnesota, 1978.

Horowitz, Richard. "International Law and State Transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century". *Journal of World History*, Vol. 15 (2004), pp. 445-486.

Hoskins, H.L. *British Routes to India*. New York, 1928.

Hourani, Albert. "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *in* Albert Hourani, Philip Khoury and Mary Wilson (eds.). *The modern Middle East: a reader*. London, 1993, pp.83-109.

Hurewitz, J. C. "Russia and the Turkish Straits: A Reevaluation of the Origins of the Problem", *World Politics*, Vol. 14 (July, 1962), pp. 605-632.

İhsan, Bağış Ali. *Osmanlı ticaretinde gayri müslimler – beratlı tüccârlar – Avrupa ve Hayriye tüccârları (1750-1839)*. Ankara, 1983.

İnalçık, Halil. "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans". *Turcica*, Vol. XXI-XXIII (1991), pp. 407-436

____ "Ottoman Galata: 1453-1553". *in* Edhem Eldem (ed.). *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Modern*. Istanbul, Paris, 1991, pp. 17-105.

____ "İmtiyâzât", *EI* (webCD edition, 2003), Vol. 3, pp. 1179a-1189b.

____ "Djizya - Ottoman", *EI* (online edition), Vol. II, 562b-566a.

Imber, Colin. *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*. Edinburgh, 1997.

Iorga, Nicolae. *Points de vue sur l'histoire due commerce de l'Orient à l'èpoque moderne*. Paris, 1925.

Iseminger, G.L. "The Old Turkish Hands – The British Levantine Consuls", *MEJ*, Vol. XXII (1968), pp. 297-316.

Issawi, Charles. "British Trade and the Rise of Beirut, 1830-1860", *IJMES*, Vol. 8 (1977), pp. 91-101.

Jones, Raymond. *The British Diplomatic Service, 1815-1914*. Gerrards Cross, 1983.

Jun, Akiba. "A New School for Qadis: Education of the Sharia Judges in the Late Ottoman Empire", *Turcica: Revue d'Etudes Turques*, no. 35 (2003), pp. 125-163.

____ "From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period", *in* Colin Imber and Keiko Kiyotaki (eds.) *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*. Vol. I. London, 2005), pp. 43-60.

Kark, Ruth. *Jaffa, A City of Evolution, 1799-1917*. Jerusalem, 1990.

____ *American consuls in the Holy Land, 1832-1914*. Jerusalem, 1994.

____ "The introduction of modern technology into the Holy Land (1800-1914)", *in* T.E. Levy (ed.). *The archaeology of society in the Holy Land*. London, 1995, pp.524-541.

Kaşikci, Osman. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*. Istanbul, 1997.

Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları [1580-1900]*. Istanbul, 2004.

____ "The British Consular Establishment in the Ottoman Empire", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Vol. XXXIII (1995), pp. 305-314.

Kolodziejczyk, Dariusz. *Ottoman-Polish Diplomatic Relations*. Leiden, Boston, 2000.

Köymen, Oya. "The Advent of and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire". *Etudes Balkaniques*, Vol. 7 (1971), pp. 47-55.

Kushner, David. "Intercommunal strife in Palestine during the late Ottoman period", *Asian and African Studies*. Vol. 18 (1984), pp. 187-204.

____ "The 'Foreign Relations' of the Governors of Jerusalem Toward the End of the Ottoman Period", in David Kushner. ed. *Palestine in the Late Ottoman Period*. Jerusalem, 1986, pp. 309-319.

____ "The Ottoman governors of Palestine, 1864-1914", *Middle Eastern Studies*. Vol. 23 (1987), pp. 274-290.

____ "The place of the 'Ulema in the Ottoman Empire during the age of reform", *Turcica*, Vol 19 (1987), pp. 51-74.

____ "Zealous towns in nineteenth-century Palestine", *Middle Eastern Studies*. Vol. 33 (1997), pp. 597-612.

____ "The administration of the districts of Palestine, according to the Ottoman yearbooks, 1864-1914", *Osmanlı Araştırmaları*. Vol. 18 (1998), pp. 125-141.

Khadduri, Majid and Liebesny, Herbert J. (eds.). *Law in the Middle East*. Vol. 1. Washington, 1955.

____ *The Law of the Near and Middle East: Readings, Cases, and Materials*. Albany, 1975.

Lütfi, Ahmet. *Osmanlı Adalet Düzeni*. Istanbul, 1979.

Macfie, A. L. "The Eastern Crisis of 1875-78", *Modern History Review* (2002), Vol. 13, pp. 15-18.

Ma'oz, Moshe. *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1860*. Oxford, 1968.

____ "Syrian Urban Politics in the Tanzimat period Between 1840 and 1860", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. XXIX (1966), pp. 277-301.

Mardin, Ebül'ulâ. "Mecelle", *IA*, Vol. 7 (1957), pp. 433-436.

Mardin, Şerif Arif. "Some explanatory notes on the origins of the 'Mecelle'", *Muslim World*, no. 51 (1961), pp. 189-196, 274-279.

Marghetitch, S. G. *Etude sur les Fonctions des Dragomans des Missions Diplomatiques ou Consulaires en Turquie*. Constantinople, 1898.

Masters, Bruce. "Trading Diasporas and 'Nations': The Genesis of National Identities in Ottoman Aleppo", *The International History Review*, Vol. IX (Feb. 1987), pp. 345-367.

____ "The Sultan's Entrepreneurs: The *Avrupa Tüccaris* and the *Hayriye Tüccaris* in Syria", *IJMES*, Vol. 24 (1992), pp. 579-597.

Matuz, Joseph. "À Propos de la Validité des Capitulations de 1536 Entre l'Empire Ottoman et la France", *Turcica*, Vol. XXIV (1992), pp. 183-192.

Ménage, V. L. "The English Capitulations of 1580: A Review Article". *IJMES*, Vol. 12 (1980), pp. 373-383.

Middleton, Charles. "Palmerston, Ponsonby and Mehmet Ali: Some Observations on Ambassadorial Independence in the East, 1838-1840, *East European Quarterly*, Vol. 15 (1981), pp. 409-424.

Miller, Ruth. *Legislating Authority: Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey*. New York, 2005.

Neuville, René. *Heurs et Malheurs des Consuls de France à Jérusalem aux XVII, XVIII, et XIX siècles*, in 2 volumes. Jerusalem, 1948.

Onar, Sıddık Sami. "The Majalla". in Majid Khadduri and Herbert J. Liebesny (eds.). *Law in the Middle East*. Washington, 1955, pp. 292-308.

Ortaylı, İlber. "From the Ottoman Experiment in Local Government to the First Constitutional Parliament of 1876-1877", in İlber Ortaylı. *Studies on Ottoman Transformation*. Istanbul, 1994, pp. 109-115.

Owen, Roger. "The 1838 Anglo-Turkish Convention: An Overview". *New Perspectives on Turkey*, Vol. 7 (1992), pp. 7-14.

Öztürk, Osman. *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*. Istanbul, 1973.

Pakalın, Mehmet Zeki. "Kapitülasyon". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Vol. 2. Istanbul, 1983, pp. 178-179

Pedersen, J. "Kasam", *EI*, Vol. IV (2003 online addition), pp. 687b-690a.

Peters, Rudolph. "Murder on the Nile: Homocide Trials in 19'th Century Egyptian Sherī'a Courts", *Die Welt des Islams*, Vol. 30 (1990), pp. 98-116.

Petrov, Milen. "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 46 (2004), pp. 730-759.

Platt, Desmond C. M. *The Cinderella Service: British Consuls Since 1825*. Connecticut, 1971.

Puryear, John V. *Napoleon and the Dardanelles*. Berkeley, 1951.

_____. *France and the Levant: From the Bourbon Restoration to the Peace of Kutiah*. Hamden, CT, 1968.

Robinson, O.F., Fergus, T.D. and W.M. Gordon. *European Legal History: Sources and Institutions*. London, Dublin, Edinburgh, 1994.

Rubin, Avi. *Ottoman Modernity: The Nizamiye Courts in the Late Nineteenth Century*. Unpublished dissertation. Harvard University, 2006.

Rumpf, Christian. "Reception and Constitutional System", in Kemal Çiçek (ed.). *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, Vol. 3 out of 4. Ankara, 2000, pp. 691-698.

Salt, John. "Local Manifestations of the Urquhartite Movement", *International Review of Social History*, Vol. 13 (1968), pp. 350-365.

Sarç, Ö. C. "Ottoman industrial policy", in Charles Issawi. ed. *The Economic History of the Middle East*. London and Chicago, 1966, pp. 46-60

- Schacht, Joseph. *An introduction to Islamic law*. Oxford, 1964.
- Schölch, Alexander. *Palestine in Transformation 1856-1882, Studies in social, Economic and Political Development*. Washington, 1993.
- Shalit, Yoram. *Nicht-Muslime und Fremde in Aleppo und Damaskus im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Berlin, 1996.
- Shamir, Shimon. "Egyptian Rule (1832-1840) and the beginning of the Modern Period in the History of Palestine", in Amnon Cohen and Gabriel Baer (eds.). *Egypt and Palestine, A Millennium of Association, 868-1948*. Jerusalem, 1984, pp. 214-231.
- Shapiro, Barbara. *Beyond Reasonable Doubt and Probable Cause: Historical Perspectives on Anglo-American law of evidence*. London, 1985.
- Shaw, S.J. and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2 Vol. Cambridge, 1976-1977.
- Shaw, Stanford. *Between old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807*. Cambridge, 1971.
- _____. "The central legislative councils in the 19th century ottoman reform movement before 1876", *IJMES*, Vol 1 (1970), pp. 51-84.
- Skilliter, S.A. *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582*. Oxford, 1977.
- Smith, Keith John Michael. *Lawyers, Legislators, and Theorists: Developments in English Criminal Jurisprudence 1800-1957*. Oxford, 1998.
- Soysal, Ismail. *Between East and West : Studies on Turkish Foreign Relations*. Istanbul, 2001.
- Swartz, Marvin. *The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone*. New York, 1985.
- Szyliowics, Joseph. "Changes in the Recruitment Patterns and Career-Lines of Ottoman Provincial Administration Officers During the Nineteenth Century", in Moshe Ma'oz (ed.). *Studies on Palestine During the Ottoman Period*. Jerusalem, 1975, pp. 249-283.
- Temperley, William. *England and the Near East: The Crimea*. Connecticut, 1964.
- Temperley, Harold. *The Foreign policy of Canning, 1822-1827: England, the Neo-Holy Alliance, and the New World*, 2nd ed. London, 1966.
- _____. "The "Treaty of Paris and its Execution", *The Journal of Modern History*, Vol. 4 (1932), pp. 523-543.
- Tibawi, Abdul-Latif. *British Interests in Palestine 1801-1901 – A Study of Religious and Educational Enterprise*. Oxford, 1961.
- _____. *A Modern History of Syria Including Lebanon and Palestine*. London, 1969.
- Thompson, Elizabeth. "Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 25 (1993), pp. 457-475.

Todorova, Maria. "British and Russian Policy Towards the Reform Movement in the Ottoman Empire", *Études Balkaniques*, Vol. 13 (1977), pp. 17-41.

Turan, Ömer. "Legal Adjustments of the Tanzimat and 'Mecelle'", *Études Balkaniques*, Vol. 35 (1999), pp. 213-221.

Veldet, Hıfzı "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat.I*. Istanbul, 1940, pp. 139-209.

Vereté, M. "Why was a British Consulate established in Jerusalem?", *The English Historical Review*, Vol. LXXXV (1970), pp. 319-325.

Verschraegen, Bea. (ed.). *Private International Law*. The Hague, 2001.

Wansbrough, J. "İmtiyāzāt", *EI* (webCD edition, 2003), Vol. 3, pp. 1178-1179.

Webster, Charles. "Urquhart, Ponsonby, and Palmerston", *English Historical Review*, Vol. 62 (1947), pp. 327-351.

Wilson, Keith (ed.). *British Foreign Secretaries and Foreign Policy: From Crimean War to First World War*. London, 1987.

Wood, Alfred. *A History of the Levant Company*. London, 1964.

Woodhouse, Christopher Montague. *The Philhellenes*. Rutherford, N.J., 1971.

_____. *The Greek War of Independence: Its Historical Setting*. Reprint of the 1952 ed. published by Hutchinson's University Library, London. New York, 1975.

Wyndham, Bewes A.. *The Romance of the Law Merchant: Being an Introduction to the Study of International and Commercial Law, With Some Account of the Commerce and Fairs of the Middle Ages*. London, 1923.

Yasamee, F. A. K. *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers, 1878-1888*. Istanbul, 1996.

Yavuz, Hülüsi. "Events leading to the compilation of the first Ottoman civil code", *İslam Tetkikleri Dergisi*. Vol. 8 (1984), pp. 89-122.

Yazbak, Mahmoud. *Haifa in the late Ottoman Period 1864-1914*. Leiden, 1998.

Yeates, Jasper Brinton. *The Mixed Courts of Egypt*. Rev. ed. New Haven, 1968.

Zachs, Fruma. "Mīkhā'īl Mishāqa-The First Historian of Modern Syria", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 28 (2001), pp. 67-87.

Zeller, Gaston. "Une légende qui a la vie dure: les Capitulations de 1535", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Vol. 2 (1955), pp. 127-132.

**The British Consulate in Jerusalem, the Implementation of its
Consular Legal Jurisdiction, and the Litigation with the Ottoman
Authorities of Mixed Criminal Cases 1840-1878**

Eyal Ari

A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE
“DOCTOR OF PHILOSOPHY”

University of Haifa
Faculty of Humanities
Department of Middle Eastern History

September 2008

**The British Consulate in Jerusalem, the Implementation of its
Consular Legal Jurisdiction, and the Litigation with the Ottoman
Authorities of Mixed Criminal Cases 1840-1878**

By: Eyal Ari

Supervised by: Prof. David Kushner

A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE
“DOCTOR OF PHILOSOPHY”

University of Haifa
Faculty of Humanities
Department of Middle Eastern History

September 2008

Recommended by: _____ Date: _____
(Advisor)

Approved by: _____ Date: _____
(Chairman of Ph.D Committee)

**The British Consulate in Jerusalem, the Implementation of its Consular
Legal Jurisdiction, and the Litigation with the Ottoman Authorities of
Mixed Criminal Cases 1840-1878**

Eyal Ari

Abstract

At the end of 1836 the British Foreign Office, under the guidance of Lord Palmerston, reached a decision to setup a permanent consular station in Jerusalem, the first European consulate in this district. Being of great strategic and political importance for the British, the main role of the consuls assigned to the consulate from its official inauguration in 1839 and until it closed in 1914, was to base the relationships between themselves as Britain's representatives in Palestine, and the Ottoman local authorities and population. The implementation of this role carried with it a personal and intimate nature manifested in countless encounters, conversations, and correspondences with the people who inhabited the city and the district. These included the local leaders (governors, senior clerks, local dignitaries, and rural sheiks), people from among the general population, as well as members of the British community, and other foreign communities in Jerusalem. The interpersonal relationships within this complex social array were usually managed in peace. However, at times, various types of confrontations and conflicts occurred.

The resolution of such conflicts required the consuls, as the official representatives of their communities, to make use of the legal privileges as set in the capitulations already in the 17th century. These privileges allowed the British consuls to act in order to bring to a conclusion civil and criminal legal disputes which occurred within their own community, those arising

between their subjects and those of other foreign nations, or such from among the Ottoman subjects. These conflicts were heard both by the British consular court, and under certain restrictions in the Ottoman courts as well.

The main aim of the following study is thus to examine the way in which the British consuls in Jerusalem implemented their legal jurisdiction both in cases within the British community, as well as those arising vis-à-vis the Ottoman authorities between 1839 and 1878, a period better known as the *Tanzimat* period. With this end in mind, the Capitulations, and the consular legal jurisdiction emanating from them, were re-examined. The results of this theoretical examination were then compared against a wide array of legal cases involving British subjects and protégés that took place in the district of Jerusalem during the *Tanzimat* period.

The study sets out from two basic assumptions: firstly, that until the beginning of the 19th century, the capitulations were a part of the corpus of rules and regulations emanating from the power of the Sultan as law maker (*Kanun*). As such, they were originally unilateral arrangements between the Sultan and specific people whose rights and obligations were defined in temporary *berats*. The capitulations also allowed for the appointment of consuls around the empire, not as representatives of foreign governments, but rather of specific merchant communities; secondly, that the capitulations, being Ottoman legal instruments, limited the legal jurisdiction of the consuls, and established strict rules as for its implementation. Accordingly, it is inaccurate to view this jurisdiction as a field in which the consuls enjoyed "extraterritoriality" apart from the Ottoman legal order, but rather it should be viewed as part of it.

On the basis of these two assumptions, during the first stage of the study, a thorough examination of the capitulations as legal texts was conducted. From this analysis it is possible to conclude that the legal privileges awarded to foreigners can be divided into two categories: (1) complete legal jurisdiction vested with the consuls over cases occurring within their own communities. Such cases were to be heard by the consular courts; (2) legal jurisdiction vested with the Ottoman courts over cases arising between foreign subjects and Ottoman subjects. From this division it is possible to assert that the legal status of the foreign communities in the Ottoman Empire was similar to that of the non-Muslim communities. In fact, it seems that the age old privilege given to the later to treat themselves, via communal courts, some of the legal cases arising within their own community, was the basis for a similar privileges awarded the foreign communities.

Nonetheless, a major difference between these two groups is apparent. While the non-Muslims were as integral part of Ottoman society, the foreign communities were not. While the status of the first was based on ancient traditions manifested in the *Şeriat* and accepted custom, the capitulations defined the legal status of the foreign communities within Ottoman society. The main function of these arrangements (apart from the commercial functions that beginning from the 17th century were dealt with in separate trade agreements) was to define their legal status so that they will not pose a threat to the traditional social order. For that purpose, they were awarded a partial legal autonomy which allowed them to live and work in the empire as separate communities, and even employ Ottoman subjects, but always within the traditional Ottoman social and legal framework.

The analysis of the capitulations in the first part of the study set the theoretical basis for its second part, which was devoted to an examination of the way the capitulatory legal privileges

were implemented in reality. For that purpose the study aimed to examine the implementation of the British consular legal jurisdiction in the Jerusalem district during the 19th century. The district was selected due to its special nature which made it an ideal case study for the issues under hand. The focus of the study on the *Tanzimat* period, as well as the access to almost a complete record of the important legal cases dealt with by the British consulate in Jerusalem until 1878, widened the scope of inquiry conducted until today, and revealed many unknown processes.

It is possible to divide the many findings from the following study according to two categories of legal privileges, as these are defined in the Capitulations: (1) legal privileges awarded to the British consuls – these included the jurisdiction to hear cases, civil and criminal, that arose within the British community, as well as those between British subjects or protégés and other European subjects or protégés. These cases were judged by the British consuls in consular courts and according to British law; (2) legal privileges awarded to the Ottoman authorities – these included the jurisdiction to hear cases, civil and criminal, between British subjects and Ottoman subjects.

As already mentioned, it is possible to say that until the end of the 18th century the privilege given to the British consuls, as indeed to all other foreign consuls, to deal themselves with cases arising within their own community, was not unlike the privilege awarded to the non-Muslim communities to deal with their own internal disputes according to their customs, and within the scope of communal courts. Accordingly, it is possible to view the consular courts as part of Ottoman legal order prior to the *Tanzimat* reforms, alongside the communal courts, the Ottoman criminal court (*Meclis-i Muzālem*), and the *Şeriat* courts.

This state of affairs changed, at least formally, after the capitulations were made a part of the bilateral treaties signed between the European superpowers and the Ottoman Empire during the first half of the 19th century. Whilst before the capitulations were part of the Ottoman *Kanun*, now they became international legal tools anchored in bilateral treaties. This led to a profound change in the status of the consuls. From this period on they ceased being the direct representatives of *beratlis* merchant communities, and became the official representatives of sovereign states. In this status, the consular courts operating under them were no longer a part of the Ottoman legal order, but rather an integral part of the legal system of the states they represented.

In the British case these changes carried with them some important manifestations: the "nationalization" of the Levant Company in 1825, which made the consuls the official representatives of the crown; the publishing, beginning in 1843, of consular rules and regulations that clearly defined the boundaries of the consuls' legal jurisdiction in the Ottoman Empire; the making of the consular courts into institutions operating under the authority of the British government (a process which reached its peak with the establishment in 1857 of the High Consular Court in Istanbul).

After becoming the official representatives of the British government, the legal privileges awarded the consuls in the capitulations to deal themselves with cases arising within their community, or vis-à-vis other foreign communities, was redefined. This change was facilitated by official laws and consular rules and regulations. These supplemented the capitulations, which were now a part of bilateral treaties, thus making this autonomy in internal legal affairs into an "extraterritorial" privilege.

This process also led to a shift in the manner in which the British consular courts in the empire operated. If prior to the above changes the status of these courts was based on the capitulations, after the capitulations were restated as part of bilateral treaties, their status was redefined within British law, while their scope of authority was defined in detail via *orders in council* and consular regulations. These general processes, as described above, also affected the manner in which the British consulate in Jerusalem operated, as became apparent after analyzing the legal cases handled by it between 1839 and 1878.

After analyzing the case summaries (dubbed "Police Reports") sent by the consuls at the end of each year to the Foreign Office in London, it is clear that the consular court in Jerusalem heard three types of cases. Firstly, light civil and criminal cases between British subjects. In the majority of these cases subjects from Malta and the Ionian Islands were involved, as well as Jewish protégés. In accordance with the Capitulations, the consular court also heard a small number of cases involving protégés from among the Ottoman subjects (Dragomans). It is important to note that in reality the consuls could, and did on occasion, transfer the responsibility over such cases to the Ottoman authorities. Secondly, based on the *forum rei* principle, the British consular court was also authorized to hear cases in which British subjects or protégés were sued by subjects and protégés from other European communities. This type of authority was limited, and in the event one of the parties wished it the proceedings could be transferred to the Ottoman courts. In Jerusalem during the period under discussion, such a procedure was resorted to on several occasions. Finally, it was found that the British consular court in Jerusalem also heard light civil cases in which Ottoman Subjects sued British subjects. Although this procedure was foreign to the Capitulation, it became standard procedure in Jerusalem as an extension of the *forum rei* principle.

With regards to the execution of verdicts emanating from the consular court, it was found that the British were dependant on local Ottoman police services. For such services the consuls paid out of the consulate's budget. This dependence on Ottoman executive apparatuses was not directly based on the Capitulations, and developed out of necessity.

A more complex picture arises when the second category of legal jurisdiction – that given to the Ottoman authorities with regards to civil and criminal cases between British and Ottoman subjects - is examined, where the following study focuses on criminal cases. In the British case this category must be divided into two types of legal cases:

- Mixed civil and criminal cases in which Ottoman subjects stood as defendants – the Capitulations did not directly infer to these type of cases. This was due to the fact that the common practice in international relations at the time the Capitulations were written dictated that such cases be heard by the legal instances of the defendants, in this case the Ottoman courts. The Capitulations provided the consuls with two important privileges in this regard: the right to have a dragoman from the consulate present during the procedures; and the right of appeal. In Jerusalem during the 19th century civil cases of this sort were heard by the *Şeriat* courts. These, however, are outside the scope of this study. Criminal cases, which are the focus of the following study, were heard up to the end of the 1860s, by a body comprised of the governor, the *kadi*, the *mufti*, and members from the representative councils (the *meclis-i idare* or *meclis-i tehkik*). Beginning in 1868 the responsibility over such cases was transferred to the newly established *nizamiye* courts;
- Mixed civil and criminal cases in which British subjects stood as defendants – according to the Capitulations such cases were to be judged by the Ottoman courts. Civil cases, as well as light criminal cases, were usually heard by the *Şeriat* courts. These, again, are

outside the scope of the study. Severe criminal cases in which British subjects stood as defendants, were to be managed in accordance with clause 42 in the 1675 British Capitulations. This clause afforded the consuls with the privilege to hear and decide in such cases together with the Ottomans. This clause was however, vaguely articulated, and thus open to various interpretations by the British and Ottomans alike.

The following study focused on criminal cases that comprise the majority of reported mixed cases from Jerusalem. In the course of the study a thorough investigation was conducted with regards to most mixed criminal cases involving the British consulate in Jerusalem during the *Tanzimat* period. It is important to note that the analysis of the legal cases was conducted from the stand point of the British interests. For that reason the British sources are the most complete, and relevant, for the sake of the following study.

The way criminal cases were dealt with was influenced by the development of the Ottoman legal system during the *Tanzimat*. This was due to the fact that the majority of mixed cases during this period were dealt with by the Ottoman courts. The reports of the British consuls in Jerusalem regarding the cases under their care, as well as the analysis of some of the cases themselves, sheds additional light on the struggle that took place between the governors, the representative councils, and the *Şeriat* courts over legal authority during the 1840s and 1850s. The multitude of bodies struggling for legal authority during this period, as well as the absence of orderly legal and procedural codes, meant that criminal cases were dealt with almost arbitrarily by a combination of traditional legal procedures, and the ability of individual governors to impose their will.

This state of affairs during the 1840s and 1850s weakened the local authorities and made them vulnerable to pressures exerted by foreign consuls. In Jerusalem, this weakness prompted the consuls to interpret the Capitulations in a one-sided way. Out of a patronizing outlook, the consuls acted with vigor to try and impose the privileges afforded them by the Capitulations, while denying the Ottoman authorities their jurisdiction over mixed cases. More so, in a gradual process, the foreign privileges were extended beyond the Capitulations, all the while eroding the Ottoman privileges.

During the 1860s and 1870s a substantial changes took place in the way the Ottoman legal system conduct.. The most important of these was the establishment in the Jerusalem district of an organized legal system. This system of *nizamiye* courts operated on the basis on novel legal codes, and allowed for an orderly procedure of petition, cross examination, and appeal. The most important steps towards this end was the installation of the 1858 penal code, the 1864 and 1871 *Vilayet* laws and the regulation attached to them, as well as the 1869 regulations that reorganized the *nizamiye* court system. Beginning at the end of the 1860s, the newly established *nizamiye* courts were given full jurisdiction over criminal cases, while the governors and political representative bodies were left with executive powers only. Some of the cases analyzed in the study also shed additional light on another novelty of this period; that is, the development of the "double procedure" system. According to this system the "penal part" of the litigation was heard by the *nizamiye* court, while the "civil part" that had to do with compensation (*diya*), was heard in the *Şeriat* court.

These developments strengthened the ability of the local authorities to cope with the interference of consuls in their affairs. It is possible to say that in light of the changes the Ottoman system has undergone during this period, the legal authority of the Ottoman courts

over mixed cases did not continue to deteriorate, but was rather strengthened. Evidence for this can be found in the fact that during the tenure of the third consul, Noel Moore (1862-1890), it becomes evident that while Moore relented on certain of his privileges, the Ottoman legal authority over mixed cases becomes stronger.

With regards to the way in which the British consuls in Jerusalem dealt with mixed cases, the comparison conducted between the legal texts that defined the way these cases should be dealt with and the way they were actually managed, reveals a gap between fiction and fact. This gap stemmed out of the fact that unlike the consular courts whose procedures were clearly defined by the 1840s, there were no clear instructions regarding the way to deal with mixed cases. Such instructions were not given to the Ottoman authorities either.

The absence of such instructions led to several important results. Firstly, each of the three consuls that presided in Jerusalem between 1839 and 1878 gave a different interpretation to the way such cases should be disposed of, an interpretation that sometimes stood at odds even with their superiors. The first consul, William Young (1839-1845), was a merchant who was appointed to the post due to personal connections, and was devoid of any professional diplomatic experience. Probably due to this lack of experience, but also due to a patronizing approach towards the local Ottoman authorities, he chose to disregard the authority that was vested with the Ottoman courts in mixed legal cases. Instead, he opted to treat such cases according to the consular instructions pertaining to cases occurring within the British community. His stubbornness led him into a direct clash with the Ottoman authorities, as well as his superiors, finally resulting in his resignation. Nonetheless, the debate which arose out of his demeanor, created the grounds on which the following consuls treaded.

James Finn (1846-1862), the second consul, made up for his lack of diplomatic training with sharp political instincts, and a strong sense of mission. Using a process of trial and error, he utilized a wide array of methods in dealing with mixed cases. After Young had failed to bring a British subject in front of a mixed British-Ottoman tribunal, in accordance with the British interpretation of the capitulations, this procedure was abandoned in Finn's time. After analyzing the rest of the cases from his era, it becomes clear that the majority of mixed cases were transferred to the local Ottoman courts. Finn reserved his capitulatory privilege to collect evidence, and appeal to higher legal authorities. The common use he made of this right of appeal was not always successful, and several cases from his time remained open despite the judiciary and political pressures he exerted throughout the Ottoman legal hierarchy.

Finally, the third consul, Noel Moore, was a career diplomat who operated within the boundaries of his authority. During his tenure mixed cases were treated by the Ottoman courts with little direct involvement on his part. Due to the advancement the Ottoman legal system went through during the 1860s and 1870s, especially after the establishment of the *Nizamiye* courts in the district, such cases were treated with much more efficiency than before.

The absence of instructions regarding the way mixed cases should be handled, also led to numerous clashes between the consuls and Ottoman authorities over jurisdiction. Such clashes occurred already during the tenure of Young, who attempted to expropriate the authority of the Ottomans over mixed cases. His weak political position vis-à-vis the local authorities, as well as the state of confusion in the Ottoman legal system in the district due to the reform process, made it extremely difficult for him to implement his jurisdiction. His failure to bring the Ottoman authorities to treat cases involving British subjects as he saw fit, propelled him to

attempt and expropriate their authority. Facing dissatisfied superiors and seasoned Ottoman governors, he failed in this endeavor and decided to resign.

Finn, in his turn, saw ample confrontations with the Ottoman governors and legal authorities over the boundaries of his legal jurisdiction. Unlike Young, Finn stood at the head of a large community of British subjects and protégés, and could thus exert effective political pressure on the Ottomans. This allowed him to operate more than once beyond his authority, and pressure governors into acting in mixed cases as he saw appropriate. These clashes peaked with the arrival of Süreyya paşa to the district in 1857. Süreyya, who strived to limit the steps of the foreign consuls, transferred the treatment of mixed cases from the legal field into the political field. While continuously clashing with Finn, the treatment of mixed cases during his tenure as governor revolved less around making justice with the defendants and plaintiffs, and more around struggles over power and prestige.

Süreyya's tenure also represents the beginning of the successful implementation of far reaching reforms in the district's administrative and legal systems. Moore, who became consul when the outcome of these positive processes became apparent, led a much more fruitful and calm relationships with the local authorities. As opposed to the confused state characterizing the Ottoman legal system during Young's time, and the constant power struggles hallmarking Finn's time, the mixed legal cases that arose during Moore's time were treated with remarkable efficiency by him and the Ottoman courts.

An additional important result of the lack of instructions was the creation of an interesting synthesis between the capitulations and traditional Ottoman/Muslim procedures. Since in mixed cases the British consuls cooperated with the Ottoman courts, nearly all of the mixed

cases that were reviewed involved the use of such traditional procedures. These included various arbitrational procedures (*Sulh* or *Musāliha*), the use of writs of safe passage (*imān*) to encourage witness to come forward; the demand to implement a compurgation procedure (*Qasāma*) in cases in which the culprits could not be identified, and finally the resort to the solution of blood money (*diyya*) in mixed cases, sometimes even when the evidence was not sufficient to secure a positive verdict.

In conclusion, it is possible to state that although many studies have dealt with the consular legal jurisdiction in the 19th century as defined in the Capitulations, the way this jurisdiction was implemented, especially in mixed cases, was unclear until now. By conducting a comparison between the way this jurisdiction was defined in theory, and the way it was implemented by the British in Jerusalem in the 19th century, the following study contributes new insights on this subject.

The in depth analysis regarding the way mixed cases between Ottoman subjects and British subjects and protégés were handled, revealed many discrepancies between fiction and fact. The Capitulations, as the theoretical basis for the handling of such cases, did not provide solutions to all the problems that arose in reality. For this reason, the legal jurisdiction of the British consuls, as well as their ability to implement it, was developed formally (by negotiation) and informally (excepted conduct) with time, and in tandem with legal and social changes in the local and regional spheres. The study revealed that privileges mentioned in the Capitulations were irrelevant in reality, while methods of conflict resolution not mentioned were in common use.

The study shows that the anchoring of the Capitulations in bilateral treaties in the first half of the 19th century, gradually transformed the limited jurisdiction the Ottomans had over foreigners in mixed cases into an efficient apparatus of checks and balances. Beginning at the end of the 1850s, this apparatus allowed foreigners to preserve their privileges on the one hand, and the Ottomans to safeguard their sovereignty on the other.